

ДАУЫЛДАН ҚЕЙІН

роман

ҚАЗАҚТЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК
Қоркем Әдебиет Баспасы
АЛМАТЫ • 1959

АУЫЛ ТАҢЫ

I

Жер бетін желпіген таңғы самал тоқтады. Биіктігін байқатпай, көлбей жатқан байтақ Итжонның зор, кең жоталарына сызаттаған көгілдір сәуле тез жайылып барады. Терең шат, сайларды, қалың шилі, қарағанды ойпаттарды сәуле әзір кеулей қойған жоқ: қарауытып көрінеді. Сонау көз ұшында қарауытқан қарағанды өзектен әлде не ағараң етіп, жазық далаға шыға сала, Итжонға тура тартты. Жұлдыздай ағып келеді. Міне тақалды.

Боз атты, жасөспірім — кәдімгі Сапардың Аманы екен. Тал шоқпары иығында, жетпесе де, ұруға дайын келеді. Тымық ауаны дауылдатып, құлағын жымита зулаған шаңқан боздың шабысын місе тұтпаса керек, басынан аса секіретей ерінен көтеріле, ұмтыла береді алға. Өзінен оқ бойы озық кеткен ұялас қос ақ қасқа да балаң, бір ғана қар басты; әлі ауызданған жоқ-ты, сонда да жеткен бетте тайыншадай арланнан тайынбай, таңынан көтере, бір тоңқалаң асырды. Домалап тұрып, тұра жөнелді қасқыр. Екінші ақ қасқа тағы бір жұлқып өтті. Сол кезде Аман да жетіп, сойылын сілтеді. Тимеді.

Ат та, қасқыр да, тазылар да тың, тақау ұшырасып, тез айқасты. Қасқыр енді бой жазып қаша алмады. Қашса-ақ, екі тазы кезек-кезек таңынан тартып, төңкеріп тастап, құтын қашырды. Қашпаса — Аман қояр емес. Сонсоң «жаныңнан безгенің келе бер» — дегендей, етпетінен түсіп, көзінен от шаша күрілдеп жатыр көкжал.

Аман аттан түсті. Атын бір жөкеге байлай салды. Шоқпарын қос қолдап, онтайына ұстап, қасқырға тура

бармай, жанамалай жүрді. Асыққан жоқ, қобалжыған жоқ, хауіпті жауға көзінің құйрығымен қарап, хауіпсіз адамша жай келеді. Екі тазы қасқырдың екі жағына шығып алған, аңдып тұр, бассалуға батпайды. Арбасу ұзаққа созылған жоқ. Аман тақалған сайын, қасқыр қозғала беріп еді.— «шапқалы жатыр ма?» — деп «Айт, Алыпсоқ! Айт!»— деген кезде, адам айбатына шыдай алмай, тұра жөнелді. Қатты ақырған бұл дауыс тазыларды тіпті ашындырды. Алыпсоқтың көзі қып-қызыл, қасқырды таңынан қапсыра тістеп, катып қалыпты. Кейін тартып жібермей тұр. Жуан, ебедейсіз мойнын барынша бұрып, жырта қарыс аузын барынша ашып, артындағы тазыға ұмтылады қасқыр. Ойнақы тазы аузына түспейді, өз аузын тағы босатпайды. Осы кезде Аман келіп, қара тұмсықтан дәлдеп бір ұрып еді, қасқыр сылқ ете түсті. Қайтып тұра алған жоқ, талшокпар жүйемелете тиді шекеге.

Дұшпанын жайратып салған соң, балаң ие балаң тазыларына сүйсініп, арқадан қағып қойып, ішінен сөйлеп тұрды:

— Елге бұл маза бермеді, сонсоң өлтірдім. Ал сендерге ол түк істеген жоқ, тек мен үшін қырқыстыңдар. Жаман құрбының серіктігінен сендердің серіктігің артық екен.

Жиырманың ортасына әлі жетпеген, жас адамның осылай сөйлеуінде бірсыпыра мән жатыр. Ол — әдетте аз сөйлеп, көп тыңдайтын бұйығылау, ұялшақ жігіт. Әйтсе де, бойында қайрат бары өнінен анық байқалады. Қалың дөңестеу біткен қабағы, байсалды бүркіт көзі жүкәлан ақшыл жүзіне айбат та, келбет те беріп тұр. Өз қатары әлдеқашан араласып кетсе де, ол әлі тартысқа, топқа енген жоқ, оңаша, өз ойымен жүр. Сырты тыныш көрінгенмен, іші мазасыз. Өмірде кездескеннің, күмансыз дегендердің талайына күманы, қоятын сауалы бар. «Неге олай? Былай болса,— қайтеді? Әгәр тіпті болмаса,— қайтер еді?...» — деген сан сұрауларына жауап таппай келеді. Жаңағы бір сөзді, соның бірін шешкендей, кесіп айтты. Ойлы жігіттің айтсам дегенінің көбін аз тәжірибе, шағын білім айттырмай жүрсе, біреулер сырттан оған «жасық», «өнерсіз» деген атақ жапсырып жүр. Аман бұны жақсы сезеді, кейде тіпті соларды іштей қосап, өзін іске алғысыз қылады. Зады, өзіне ырзалығынан наразылығы, жұбатудан жануы көп жігіт еді. Тек жүйрік боздың үстіне шыққан кезде жабыңқы көңіл жарқ

етіп, ашылып кететін. Қазір сол бозды мойнынан құша, жағынан сыйпай тұрып:

— Қанатым, қанатым!..— деді тағы ішінен.— Сенімен ұшып, жедел жетпесем, ауызданбаған мына тазылар анау қызыл шолаққа өздігінен батпас еді-ау!..

Басы мылжаланған қызыл шолақ бұлардан оқшауырақ жатыр. Қара тұмсығынан сорғалаған қан тиылыпты. Жоны әлі түлеп бітпеген, жазғы, сарғылт, әзір түбіттенбеген жаңа жүндерінен бөлініп, дәл арқасында алақандай ақшыл түбіт айқын көрінеді. Аман атын жетелеп жақындап еді, аты осқырған соң, тұрып қалды. «Қазақ неге қызыл шолақ» деді екен? Қызыл емес қой дейді ойында.— Ал көкжал десе — дегендей, нығындағы анау ұзын, жуан қылдар жал сияқты. Ашуланғанда солар тікірейіп кетеді екен» — деді де, тоқымын көтеріп, терлігінен алақандай киіз кесіп алды. Оны екі бөліп, боздың басындағы жеңіл, бес таспа өрме жүгеннің көз тұсынан көзді қалқалай байлады. Ат енді алдын ғана көреді. Аман қасқырды көрсетпей әкеліп, алдына өңгерместен, артына бөктере сала, жүріп кетті.

Уақыт әлі ерте. Күн әбден шығып болған жоқ, белдердің аржағынан шашыраған сәулесі көрінеді. Бірнеше руға жайлау болып келген көлсіз, өзенсіз бұл жалаңаш жондар биылғы көктемде тым жасарған, су жаңа. Жаңарту үшін жылдан жылға астасып, жабағыланып жататын қу көделерді әдейі өртеп жіберген. Қазір сол өртеңге қаулап шыққан, әзір көдеге айналмаған, жатаған, алқаракөк бүртік бетегелер жер бетін бұйралап тұр. Аспан ашық, жер жайнақы. Кең сақараға биік жонның басынан көз жіберіп, мөлдір әуені сіміре, әсем бозбен жортып келе жатқан Аманды осы сағатта ең жақсы сезімдер билеп алып еді. Төбесінде аспанға шығып алып шырқаған бозторғайдың үні — бойды балқытқан сұлу әндей, артына бөктерген қасқыры — мерт болған мықты жауындай; екі тазыға кезек төнген көк құлады — белдесуге жоқ, сырттан кіжінген күншілдердей; астындағы жүйрік боз — әзір кіршік шалмаған ұшқыр ақ көңіліндей еді. Әрине, Аман бұлай теңеген де, бағалаған да жоқ. тек тамылжыған табиғат пен сұлу сезімнің рахатына дүзіп келе жатып, егінжайға жеткенде, көңіл күйі төмендеді.

Жайлау болып отырған осы ұшан-теңіз құба жонда соқа суыратын жер жоқ. Қалпымен егінжай Әр сайы

шалғын, шалса — мая-мая шөп. Шөп шабылмайды. Барлық егін бір беткейден аспайды. Аман бұрыла жүріп, өз үйінің егінін көрді. Биыл екі пұт бидай бір пұт сұлы, бір аяқ қонақ салған. Аңыздағы сұлы мен бидайы сирек те болса өніпті. Тындағы қонақ әлі көрінбейді. Мүлде көрінбей қойса ғажап емес. Жер жөнді жыртылмаған. Боразда мен боразданың арасында қалған атжалдардың шөбі де жасырынбапты. Мала бірер жүргенге ұқсайды, бірақ майдаланған шым жоқ. Бүкіл бір елдің егіс көлемі, сиқы осы тәрізді. «Бәрін қосқанда, бір Петрдің егісіне жетпейді — деді Аман ішінен, жан-жағына көз жіберіп.— Тоқтық егінде, Егінге көлік, сайман, тұқым керек. Олар жетімсіз. Бәрінен де ынта жетімсіз. Сондықтан жалқаулық мініп алған мойынға...»

Қымыздықты сайдың басына көтерілгенде ғана Аман бұл ойларынан айықты. Аяқ астында қалың ел отыр. Ұзын сайды өрлей қонған өз елі оншақты ауыл. Малға толы ыныранған ауылдарға ұқсамайды. Ақ үйлер некен-саяк. Көпшілігі қоңырқай. Қайсыбір ауылдардың қонырынан тіпті қарасы ден. Сонау етекте, жазыққа беттеп шағын екі ғана қотан қой өріп барады. Қойшылары өгіз мінген,— жылқылы да ел емес. Бірақ сиыр басы бар көрінеді. Әр ауылдан өрген ірі қара мал тобы бақташысыз, бетімен бытырай жайылып, бел асты. Көп түндік әлі жабулы, жұрт ұйқыда. Бірен-саран адамдар ғана тұрып жүр. Әнебіреу таң асқан атын арқандап қайтты. Қойлы ауылдың боз үйінен көйлегін шалбарланған әйел шығысымен, орта қап құртты есік алдындағы сөреге лақтырып тастады. Содан кейін арбаға байлаулы бұзауларды босатып, бас жібін түрді, көгендегі қозыларды ағытты. Бұдан арғы бай ауылдың үлкен ақ үйінің алдында үлкен ақ самауырдан түтін будақтап тұр. Самауыр қасында жалшы шал шапашотпен отын бұтап отыр. Сірә, жаңада түскен келіншек болар, шәйі шапан бүркеніп, қолына жез құман ұстаған жас әйел желпейлі, шаңқан көк көйлегінің етегін шұбалта, беті ашыққа ұзап барады. Бел астында тезек теріп жүрген малай қыз қайта оралып, осылай келеді. Зар ма, ән бе, әйтеуір, жақ жаппай келеді...

Аман келіншектің де, қыздың да алдын кесе, екеуінің аралығынан өтті. Ауыл иттері шуласып дүрліге ұмтылса да, тазыларға батпай қала берді.

Ең үлкен ауыл сайдың төменгі жағын ала отыр. Ішім-

де бірен-саран қоныр үй, басқасы шоқбыт, қарақұрым үйлер. Қос, жаппа, итарқаға дейін бар. Бұлар, қойлары болмаған соң, қотан қалдырмапты, біресе ұйыса, біресе шанжау кетіп, қалай болса солай қона салған. Әр есіктің алдында-ақ арба тұр. Бірақ атамзаманғы, алуан-алуан арбалар: жеке көлікке жегетін, шаңырақтай екі дөңгелекті, тоқыма тал қорапты, арысты ағаш арба; қос өгізге жегетін төрт дөңгелекті ағаш ырдуан; күпшегінің іші, белдігі темір, дөңгелектері шенді кірекештердің пұшық арбасы; бүкіл ауылда бір ғана самоход (бричка). Одан өзгесінің бірде бірі сол күйінде жеге жөнелуге жарамайды. Ең бүтін дегеніне су құйып, кіріктіріп немесе шеніне сына қағып, шерттіріп алу керек. Сондықтан осы ауылдан күмпілдеген сабаның орнына шықылдаған балғаның даусы естіліп жатады. Қысқы күйлері тіпті көңілсіз. «Балғаларын жатақта жатып-ақ шықылдатса қайтеді? Басқалар жайлауға мал қамы үшін келеді. Ал бұлар не үшін келеді?..»

Көп ауылға ойысқан Аманның басында келе жатқан сұрақтар еді бұл. Оның дәл жолында, өзгеден оқшауырақ, бай ауылға жақынырақ қонған ақ үзікті, қоныр туырлықты үй тұр. Үйдің белдеуіне ұзын құрық қыстырылған. Құрықтың басындағы қызыл ту тымық күнде баяу толқып қояды. Күн күлімдеп, ауыл алдындағы белеске иек артқанда, осы үйдің ұзын көлеңкесін баса өтіп бара жатып: «Ауылнай ұйқыда» — деді Аман ішінен. Кекей айтты. «Шешек шыққандай жеке қонғаны несі!?» — деп, тағы бір қағытты. Ауылнай дегені — ауылдық кеңес ағасы Байбол. Екеуі ата жағынан жақындау болса да, мінез, құлықтары алыс. Әзір түс шайыспай келеді. Бірақ Байбол кейінгі кезде кедей ауылға орынсыз әкірендейтінді шығарды. Осы қоныста іргесін олардан аулағырақ салып, байдың аулына кеңсесін тақай түсіпті. Кеңсесі жалғыз киіз сумка. Сумка ішінде — жалғыз папка. Папка ішінде — тұтқасынан сыдырып алған дөңгелек резинка мөр. Сумканы Байбол мойнына салады. Мөрге өте сақтық істеп, кейінгі кезде ішкі төс қалтасына салып жүр. Сонымен бар кеңсе Байболдың бойынан табылатын. Жаңағы ту тігілген — оның өз үйі. Ауылдық кеңесті бір өзім, — деп, өзі отырған жерді кеңсем, — деп ұғынатын ол. Сондықтан өз үйіне де ту тігіп қойған.

Аман Байболдың осындай талай сөлекет қылықта-

рын еске түсіріп, жымия күлсе де, ақ үзік оқиғасы еске түскенде, күле алмады. Соны ойлаған сайын, Байболдан суысып, алыстап барады. Көп ауылдағы қоңыр үйге жетіп, ат басын тірегенде ғана үзік туралы ойы үзілді.

II

Күн көзі бүгін тым өткір. Масасы жоқ, шыбыны аз. Биік, салқын жайлаудағы елді сәске кезінде-ақ қыздырып барады. Біреулер ыстықтап көйлек-дамбалшаң, жалаң аяқ не қоңылтаяқ кебісшең жүрсе, енді біреулер ыстық өтпесін деп, саптама етігін, шидем күпі, сеңсең тымағын киіп алған. Қозы, бұзаулар оттан қалып, иттер тілін салактатып арбаның, үйдің көлеңкелерін паналай бастады. Сәйгел қуған сиырларда ес жоқ, құйрықтарын шошайта, көздерін шатынната тырым-тырағай шапқылауда. Қайсыбірі есігі ашық үйлерге қойып кетіп, отырған бала-шағаны басып немесе жерошақтағы қазанды төңкеріп, ауылды шулатып жүр.

Кеше кешке белдер асып кеткен, өрісі алыс жылқы тобы да шандатып, қатты қайтты. Қымыздықты сайдын орта кезі кең, жадағай көк шымайт болатын. Бұнда Шәкен мырзаның ауылы отырады. Мырза қазір құдық басында, қара шляпасын көзіне түсіре киген, екі қолын артына ұстап, үлкен апан құдықтың мол, мөлдір суынан көз алмай тұр.

— Аршыған соң, молая түсіпті,— деді бір кезде басын көтеріп, Бұрыл тартқан тығыз қаба сақалын тұжыра кыркып, дәл иектің үстіне ғана қалдырыпты. Қысқа, жуан мойынын, салыңқы тығыз бұғағын ұстарамен тақырласа да, кеңірдегіне дейін қарауытып көрінеді. Орта бойлы, текше, жуантық, жүріс-тұрысы шапшаң кісі. Енді құдық ернеуінен былай кетіп, ботинкасын көк шөпке біріер сүйкеді де, мұрнын оскырта қатты сіңбірді. Үлкен көздері әлі жасты, толық қоңырқай жүзі жылы, бірақ «мырза» деген жай сөз, қайырымы сатулы, есепқой адам. Жана үңіліп тұрғанда құдықтың суын да есептеп қойған екен, айтып тұр:

— Әр науаға елу шелектен су сиды. Бұл жиылған судың сегізден бірі ғана. Сонда, үш жүз жылқы суарсан, ылайлапбайды бұл құдық.

— Көл ғой, жарықтық!

— Тойірі, құдықтың мұздай суының қасында көлдің жылымшы суы су ма!

— Басқа құдықтар неге осылай емес?

— Құдық суы да несібеңе қарайтын көрінеді ғой.

Мырзаны қоршағандардың ішінде қисық мұрын Тәуке мен жылпос Жакып осындай арзан қошеметтерін аямай тұр. Жаңа заманның кінәмшіл байы кірлі көпшіктерді неғылсын:

— Оттамашы, Жакып! — деп, зекіп тастады! — Құдық несібе тандамайды, қазу тандайды. Құр шұқи салсаң суға да жарымайсың.

— Рас, рас! Тауып айтасын, тура айтасын, мырзам, — деді де, Жакып басын шұлғи берді. Тәуке оған күңірене қосылып қояды:

— Бақ, дәулет тегін басқа бітпейді.

Аумағы үш қанат үйдей үлкен апанғың бегіне екі арбаның арысын жапқан. Астына үш зереден қойып, екі жаққа ұзын екі науа орнатқан. Төрт жігіт екі бөлініп тұрып, төрт қауғамен екі науаны шалпылдатты. Шаңырқаған жылқылар шапқылап келіп бас қойды науаға. Мұздай суға сүйсініп, құлақтарын кійшылай жұтып жатыр. Қауға тартқан жігіттер сасайын деді, шапшаң қимылдап, қайсыбірі бас киімін лақтырып тастады. Мырзада үш жүздей жылқы бар. Екі астаудан екі айғырдың үйірі ғана ішіп жатыр, өзгесін сайдың басына иіріп, сауын биелерді бөліп жіберіп тұр. Бөліп жібермесе топырлап, астауды қиратады не өздері құдыққа құлайды.

Суға тойған жылқылар біртіндеп шыға бастады. Мама, жалпақ қарагер бие жай басып, қарны шеңбірек атып, ыңкылдай тартты желіге. Оның соңынан білтеленген жалы дізесін соғып, жарау, ұзын күрең айғыр жөнелді. Танауы жара. Аман соққан қызыл шолақ болу керек, үйірін қорғап жүргенде бір қасқыр танауын сытып кеткен. Тай, құлындар еліріп, ойнақтап шығып жатыр.

— Шөп жұғымы жақсы екен.

— Көк өртең — май емес пе!

— Маса жок, шыбын аз, су мынау. Дені сау мал қалай оңалмасын!

Жүген ұстаған, бала жетелеген, таяқ таянған әрқилы шаруалар, күндегі әдетінше, құдық басына жиналып қалған. Солар мал ренін, жер ренін, әуе райын әңгімелей

келіп, алдағы күнге болжаулар да жасады, алыс-жуықтың хабарын да айтысты. Тек Әбекең әзір үндеген жоқ. Дізесіне түскен кең дабы көйлегінің жаға бауы байлаусыз, дабы дамбалының ауы дізеден де төмен кеткен, аяғында қоңылтаяқ кебіс, шекесінде кішкентай ұлының үкілі тымағы. Осы тұрпатына өзі ырза сияқты, енгезердей денесімен қойқан-қойқан етеді. Манадан бері әлдене айтқысы келіп, бірнеше оқталып еді, жұрт кезек бермеді. Енді, семіздің жайы сөз болған кезде, шыдамай киіп кетті:

— Балықтан семіз мақұлық жоқ. Шаколоттың басында алпыс пұт майы бар.

Мырза сықылықтап күліп жіберді. Оны бәрі қостады.

— Ішің кепкір, Әбен, кебер ішің! Қайда екен ол балық?

— Теңізде болады да. Қырқия, Тырқияға барсаң көресін.

Мырза енді күлкіден көгал жерге құлай кетті. Әлден уақытта басын көтеріп:

— Найсап-ау, өтіріктің де мөлшері бар емес пе? — деп еді, Әбекең іле қайырды жауабын:

— Сенен де астым ба? Мына малдың бәрін өтірікпен, алдаумен жиғансың.

Екеуі құрдас. Шынында, Әбекең онша өтірікші емес, оқығандардан естіген жаңалығын тез жаяды елге. Кейде онысын ұмытып қалып, бұзып айтады. Балық дегені — жайын. Қырқия, Тырқиясы соған ұйқас мемлекеттің не жердің аты болу керек. Бірақ құрдастардың, әсіресе Шәкен мырзаның таратқан лақабы біраз жерге жайылған. Кейде тіпті Әбекеңнің аузынан шықпаған өресскел өтіріктер зиянсыз да болса, Әбекене жабысың жүреді.

Қауға тартқан жігіттердің әңгіме тындап, күлуге мұршасы болған жоқ. Самайларынан тер ағыпты. Үйір-үйір жылқы бірінен соң бірі ошап, тыныс бермей тұр. Сай бойындағы бұл елде жылқылы ауыл осы. Өзгесінікі бірді-екілі мінгіш, піспегі бар үй некенсаяқ. Сондықтан жылқы тобы біреу-ақ, бәрі мырзаның тобына әкеп қосады. Мырза ол үшін ақы сұрамайды, бірақ ақысын да жібермейді. Манадан бері маңдай терін сорғалатып, қауға тартып тұрғандардың екеуі — сол қоспа иелері. Міне бірі сілесі катып, қолындағы қауғасын жүген ұстаған жігітке ұсынды:

— Ма, сенің де шолағыңды бағып жүр ғой.

— Е, кезекпен, кезекпен. Астау ортаймасын,— деп қойды мырза.

Осыдан кейін жүген ұстап келгендер түгіл, құрқол келгендердің де қауға ұстамағаны кем де кем. Кезек терлеп, демігісіп шығып жатқандарға көз қырын тастап қойып, мырза ақырын ғана жымияды. Неге жымияғанын ешкім білген жоқ. «Саудаласып сатып алса, осынау тердің тамшысы теңгеден айналар еді. Саудаласпай, тиынан айналдырдым»— деп тұр ішінен.

Жылқы су ішіп болған соң, құдық қасындағылар желі басына келді. Ұзын үш желі жатыр, әрқайсысына жиырма шақты құлын сияды. Сауын бие төрт үйір. Айғыр мінген екі жылқышы бірін шашау шығармай тығыз иіріп тұр. Жалаң аяқ, дамбалшаң, ышқырын түрінген құрықшылар мысықша басып, тұс-тұстан тақалып келеді. Құдық басынан келгендер, ауылдан қосылғандар — бәрі құрықшыларға көмектесіп, қоршап алды желіні. Кеш байланған қара құлақ құлындардың, қулық биелердің қытығы әлі басыла қойған жоқ. Асау, тарпаң. Құрықшылар тақалған сайын қашағандар секем алып, жыта жөнелуге дайын. Құрықшылардың да аңдығаны сол. Қазақтың бес жасар баласы, сексеннен асқан шалы ат ұстап міне береді. Бірақ қашаған ұстау, асау үйрету әркімнің қолынан келе бермейді. Оған қайрат, шапшаңдық, дәлдік бірден керек. Құрық ұстап бара жатқан бес жігіттің бірі ғана малай, өзгесі өнерін байқап жүрген ауылдың еті тірі жігіттері. Әрқайсысы жуас биелерді бетке ұстап, бір-бір қашағанды аңдып барады. Қашағандар үйірінен сырдаңдап, үйездемей, үйездей қалса, тұрақтамай, топты қозғай береді. Қозғала берген үйірді жылқышылар тықсыра иіріп қалған кезде, құрықшылар балтыры ағарандап, орқоянша орғи барып-ақ қалды. Бірі қалмақша жаба, бірі қазақша серпе тастады құрықтарын. Топ ыдырап кетті. Үш құлынды ұстап қалды. Соның ең кішісі — күміс жүн, мақпал қара, үріп ауызға салғандай сүйкімді, мінсіз сұлу — тулап жүріп, шошканың торайындай шынғырады. Бала тентекті жібермеді мықты қол. Құлағынан басып нокталады да, желіге апарып байлап қойды. Манадан үстіне түсе шұрқыраған қулық енесі енді ғана тиыштанып, қасында тұр.

Жылқыны тағы да бір тықсыра иірген кезде, қапы соғып жүрген балаң құрықшының құрығы белгілі қашаған кердің құбақан құлынына барып түсті. Құлын бой-

лай жөнелді. Құрықшыны дедектетіп апарып жықты, құрық омырауында кетті.

— Сындырды-ау құрықты! Әй, осы күнгі жас!..—деп күдістеу қара кісі бір қозып қойды.

Құлынын ерте қашқан қарагер елден безіп барады. Соңында жылқышы Баубек. Астында көк айғыр. Көк айғыр белгілі жүйрік болмаса да, қашағанның шөбін жұтқызбайды. Ол соңына түскенде қашағанда құт қалмайтын. Әне кер биенің құйрығы шипындай бастады. Айғыр құлағын жымитып алған, шапқан сайын бауыры жазылып, апшысын қуырып барады. Такалды. Есік пен төрдей-ақ қалды. Құйрық тістесті. Бие бұлт-бұлт жалтарды енді. Айғыр онда да құтқармады, қабырғасымен жалтарады жануар. Баубек биені құрықтап ұстаудың орнына, ақырып қабырғадан көміп-көміп жіберді. Қайырып алдына салып алып, сойып келеді. Биеде ес қалмаса керек, желі басындағы топқа жетіп қойып кетті. Қаша алмай қалшылдап тұр.

Желіккен құлын әлі шаршар емес, енесінен бөліне қашты. Бірінші құрықшының сермегені тимеді. Екінші құрықшының сермегені тағы тимеді. Сытылып шыға бергенде, манағы күдіс қара бір маңайласып еді, мұрттай ұшты құлын. Зытып бара жатқан құлынға құрықты тоса салып, қыл мойыннан толғап та үлгірген екен.

— Паһ, паһ! Әлі танбаған кәрің?..— десіп жатты желі басындағылар.

Елу-алпыс құлын ұсталды. Мырза бүгін мама биелерді босаттырып, көбінесе қулықтарды байлатты. Олардың желіні әлі жаншылмаған, қытығы басылмаған, байлап-матап отырып сауу керек. Міне сауыншылар да келе жатыр: беті шикандай екі еркек, қасында бір-бірден бала жігіт бар. Желіге жеткенде шүмекті ағаш шелектерін жерге қойып, сауыс болған тері алжапқыштарын, дізе қаптарын байлай, әңгімелесіп тұр:

— Бүгін ылғи тағымен алысады екеміз, ә?

— Мама биелерді неге ағытқан?

— Мыналарды үйрету керек те. Үйретпесе, мүлде тағы боп кетпей ме!

— Елге бір-бірден сүтін берсе, есектей қылып берер еді-ау.

— Жаман неме, сенің де коммунист болғың келіп жүр ме! — деп мосқаид сауыншы балаң жалшыны басынан бүре ұстап, шайқап қойды да, жаңағы сөзіне байсал-

ды жауап қайырды.— Қазақнамай байлар ағайынға сауын, көлік майын беретін-ді. Біздің бай тостаған толтырып қымыз берсе де жарар. Зады бай тегін берген емес, тек қазақнамайларының қолтығы сол кеңдеу келетін.

— Сол қазақнамайлар қайда қазір? — деді бала жігіт, көзі жайнап. Жаксы көріп қалды, аяк жетер жерде болса, іздейтін түрі бар. Сауыншы бірақ күдер үздірді:

— Олардың бұл орамдағысын біздің мырза жұтып қойған. Алыстағысының ажалы жақын шығар.

— Не дейді осы кісі?!

— Түсінбейсің бе, жаман неме? Қасқыр күшігін де жейді. Ашқарак бай арық кедейді солқылдата сорғанда, мондыбас сүліктесін жұтып қояды.

— Сонда ашқарак біздің мырза ма?

— Иә, шырағым, мырзаң — қорқау, — деп, сауыншы даусын төмендете, жақындай тұрып сөйледі.— Оның көзі мынау мол дәулетке тоймайды. Таң рауаннан сарнаған сонау машина сүттің нәрін сорып алды. Көзің көрді, көк табан елу самаходпен қазна кіресін тартады. Рулы елге бой бермеген Кеңқорықтың шөбін машинамен тақырлап жинап алады. Кетпен тимеген ту далаға соқа салды, арба-арба астық алды. Қазақы байлардың қолынан бұның бірі келмеген. Осының бәрі қып-қызыл ақша. Совет тұсында сауданы қойғанымен, ақша табуды қоймады мырза. Ақшадан мықты жоқ. «Құрысын буржуй!» — деп ақыра келген советтің өзі жуасып қалды. Ауылға көзін аларта талай уәкіл келеді, ақ үйден аттарда жымия күледі. Бәрі ақшаның күші...

— Тоқа, бәрін білесіз. Несіне биеші боп жүрсіз? Әгер мен сіз білгеннің жармысын білсем, бір күн тұрмас едім.

Бала жігіттің бұл сөзіне сауыншы Тоқабай сылқ-сылқ күліп алды. Содан кейін күрсіне тұрып қайырды жауапты:

— Білім, өнер, қайрат — бәрі ақшаға бағынышты. Талпына бер, жас малай, көресің әлі көп, бәрі алда. Тек балталымен алыссаң да, қалталымен алыса көрме...

Тоқабай сөзін шорт кесті. Селдір сақалы дір-дір етті. Жұқа еріндері босаңсып, жас та келді көзіне. Бірақ сол жасты төкпестен, дереу қатуланып, бар ызасын бетіне жиып алды. Енді кішкене жіпсік көзі ұшқын шашып, ойнақшып тұр. Оның жүзіне тесіле қарап қалған балаң

жігіт, әп сәтте болып өткен бұл өзгерістерге түсіне алмай аң-таң.

— Жүр, бала. Саған түсіну қайда! — деді екінші сауыншы, шелегін алып жөнеле беріп. — Тоқаңның ішінде мұз жатыр. Бір құдай өзі жібітпесе, оны мына күн жібіте алмайды.

Сөз сонымен тоқталып, сауыншылар асау биелерді тұсай бастады. Тұсаудың талай түрін қолданды. Алдыңғы екі аяқты мойынға байланыстыра тұсап, басын көтертпей немесе шідерлей тұсап, тебуге мұршасын келтірмей, қайсыбірін осының үстіне қыл арқанмен шаптап тастады. Желідегі құлындар қарсылығын әлі қойған жоқ. Бірі оралып тыпырлап жатыр. Бірі төрт тағандап, кейін тартып тұр. Енді бірі айналып-айналып буына құлайды да, қырылдайды, шыңғырады. Жақындаса оскырып, алдына келсе тарпып, артына барса теуіп тұрған байдың тағылары жазым етер дегенді жалшы ойламайды. Жазым етсе қайтем дегенді бай ойламайды. Мал-құмар қазақ тегіс қызып алған. Шәкен мырза екі қолы артында, анадай жерде тұрып, асаулар оскыра шапқанда сескеніп, қашықтай түседі. Ал алысып жүрген малшыларға ауылға беттегенде, артына бұрыла дауыстады:

— Құлындар буынып қалмасын. Күзет қойындар. Биені онша қақтамаңдар, төрт-бес сауып алып, ағытындар.

Мырзаның көзі енді ауылда. Ауыл бейнесі өзгеше. Дөңгеленбей, қатарласа қонған бір боз үй, екі ақ үй көз тартады. Соның бірі шаңқан ақ, тоғыз қанат; ши жағында — сыртын кенеппен қаптаған қара пәуеске. Қотанға қой жатпаған, көгалы жөнді жапырылмаған. Ақ үйлердің алдында, оқшау, жұпыны екі үй тұр. Таңертеңнен сарнаған сеператор даусы осы үйлерден шығады. Сеператорға қосыла боздаған сары інген осы үйлердің қасында. Бричка арбалар, сауын сиырлар, жалыны жалақтаған жерошак, қазандықтар — бәрі осының маңында. Қара құрык. Байдың мал аулы екені анаайдан-ақ байқалып тұр.

Шәкен мырза желі басынан келе жатып, қасындағылар елемеген бір нәрсені елей қойды. Мал аулында өріске бармай қалған төрт-бес сиырға түсті көзі. Кәрі, құжбан қоңыр бұқа қызыл кашардың соңында. Өзі де оттамайды, оны да оттатпайды. Айналсоқтап жүрген тай-

ынша бұқалар тақалып жетсе, аямай шаптан іліп, шыңырта лақтырады.

— Анау кәрі иттен айыру керек екен, — деді мырза, — карашы, не өзіне, не басқаға жоқ. Құр қызғаныш. Қысыр қалдырады-ау.

Әбекен әлі бірге жүрген: мырс-мырс күледі. Оның неге күлгенін басқалар айтқызбай түсінді. Біреу жымың етіп, біреу жай ғана езу тартып келеді.

— Кәріні жастан айырса, сені де айырамыз да. Қызыл қашарды аяғанда қызыл тоқалды қалай аямаймыз, — деп еді Әбекен, үлкендер ду күлді. Қалжың қаты батса да, мырза білдірмеуге тырысып, мақтана берді:

— Өзіндей боркемік деп пе едің мені! Төсек жаңғырған сайын жасара түсем мен.

— Онда тағы бірін ал, дәулетің жетеді ғой;

— Несі бар, үкмет лұқсат етсе...

Ортадағы шаңқан ақ үйдің екі ашпалы сырлы есігін бірден ашып, жұртты бастай мырза енгенде, шәлісі әлі түспеген жас келіншек қарсы жүрді. Мырза шляпасын ұсына берді. Келіншек апарып, оюлы адалбаканның қошқар мүйіздер көп тармағының ең жоғарғысына ілді. Тағы не бұйырасыз дегендей сыландап тұр. Түлкідей қызыл, қозғалысы да түлкідей епті. Именген, қымсынған болады. Бірақ кішірек қара көзі қымсынар емес: үлкен сырға ұя боларлық терең, мөлдір, әрі өткір, әрі байыпты. Жұрт отырып болған соң, болскей ақ керуеттің аяқ жағындағы өз орнына сылқ етпей, сыпайы барып отырды. Әлі ешкімге тура қараған жоқ, барлық көз оған қадалуда. Соны сезгендей төмен қарап, көк торғын көйлегінің желпейімен ойнай берді.

Келіншек қанша қызықты болса, осы үйдің көркі де сонша қызықты. Совет үкіметі орнағаннан бергі төрт-бес жылда тығулы жататын ақ үй биыл шықты жайлауға. Төрт-бес жылдан бері мырзаның ашылмаған қабағы биыл ашылайын деді, жасты көзі биыл құрғайын деді. Бұның бірі де сұлу келіншектің қуанышы емес, келіншектің өзі қуаныштың жемісі. Ол қуаныш «заман бірте-бірте түзеліп келеді» деген мырзаның көңіліндегі үлкен үміттен туған-ды. Мырза енді сиқы бұзылыққыраған сән-салтанатын қайта түзеуге кірісті. Әйелі өлісімен таңдап тоқал алды. Тығулы үйді қайта шығарды. Бұл үйге бас сұғып, бір тостаған қымыз ішкен қарапайым қазақтар ұжмаққа кіріп, шарап ішіп шыққандай біраз лепі-

ретін. Шынында да, үйі — қазақтың ең болдым дегені ғана тігетін үй. Табалдырықтан төрге дейін жайылған кілемдер жайнап жатыр, жаман аяқ басуға қалтырайды. Тор көз, балғын керегелері, иінді, ұзын уықтары, сом шаңырағы алуан түсті бояулармен өрнектей боялған. Керегені сырттан қоршаған, ас бетін іштен қоршаған шым шилерге, осы үйді ұстап тұрған жалпақ басқұр, терме бауларға, оюлап шұға жапсырған туырлықтарға бұл өңірдегі атақты шеберлердің қолы тимегені жоқ-ты. Салтанатты үйдің әрбір зейнетіне, ол зейнетті жасаған шеберлерге сүйсініп, қымызға жиналған сөзуар қазақ қарап отыра алмады.

— Қуандық, Сүйіндікте Бәлкеннен асқан үйші бар ма!

— Исі қазақта бар ма десенізші!

— Бәлкен, Бәлкен дейсіндер-ау, осынау шиді ораған кемпірдің саусағы немене екен! Мынау кілемдерден сол ши әлдеқайда әдемі емес пе?!

— Бәрінен де терме баулардың, туырлықастағы оюлардың өрнегі қиын.— деді Әбекең. Одағай бірдеме айтқалы келе жатқанын сезе қойды бәрі.— Бұл шилерді біздің қатын көзін жұмып отырып тоқитын.

Күлкі ду ете түсті. Мырза тамағынан күлетін, қыркылдай, селкілдей, көзінен жасы ақты. Әбекең мәу деген жоқ. Әйелінің өнеріне өзі сенімді болған соң, басқаларды неғылсын, есіней түсіп жай отыр.

— Қатыныңның сол өнерін көрсетпей-ақ кетіп барсың! Осы өтіріктен жарыласың ғой бір күні,— деді мырза. Келіншек сөзді аяқтатпай іліп әкетті:

— Жарылса, ұзамай жарылар, лық толған екен.

Күлкі үдей түсті. Әбекең май басқан көзін кеңірек ашып, күлімдей қарады келіншекке.

— Сен болыспа байыңа. Түбінде мен саған болысам.

-- Күдай сенің көмегіңе қаратпасын!

— О-ма-яу. Жалғыз мынаған қарасаң.— кенелерсің!

Қымыз ауызға тимей жатып, мұрынға келген исімен осылай мәз боп отырысты. Биешілер бір сауып қайтты биені. Манағы пысықша бала жігітке күбірлеп, келіншек сабаны ымдады. Бүтін бір жылқы терісінен істеген құрым-қара саба түнде ел жатқанша күмпілдеген. Жас жалшы бойынан биік күмісті піспекті шылдырлата тағы да алды қолға. Әбден жаттығыпты, салмақпен ұрып, сабаны күмп-күмп еткізеді. Келіншек мырзаның алдына

дастарқан жайды. Мырза, орысша киінсе де, малдас құрып, жерде бөстекте отырған, дастарқанның бір шетімен алдын жапты. Дастарқан үстіне шытыралы, екі құлақты, дәу ағаш тегене, үлкенді-кішілі сырлы аяқтар қойылды. Тегенеге шағын ыдыстармен сабадан тасып құйған қымызды мырза құлаштай сапырды. Қолындағы қайыңның безінен жонып жасаған имек сапты ожау тым сәнді. Кейінгі кезде сиреп, жоғалып бара жатқан қазақ қолөнерінің ең жақсы үлгілері осы үйде қалыпты. Қай заманда жасалды екен! Сонау адалбақанның, төрдегі кебеже, жүк-аяқтың беттеріне ойып салған өрнектер, қондырған сүйектер сонша нәзік, сонша әдемі, қолдан жасады дегенге нану қиын. Сүйіндік ұсталары істейтін камар белбеу, күміс ер-тоқымның да көкесі осында көрінеді. Бірақ бұның бірі әдейі істетіп немесе ақша шығарып сатып алған емес. Байғазы, сый, тарту, қалау жолдарымен жиылған. Ел байлығы әр жылғамен келіп құйылған бұл үй тек байлықтың ордасы ғана емес, сонымен бірге қазақ қолөнерінің көрмесі сияқты. Жинай білген мырза сақтай да білген. Кәрлен кеседей көркем ақ үй бес жыл тығулы жатып оның аржағында кемі бес жыл ұсталса да әлі жап-жана. Мырза ақау түскен жері бар ма деп, байыпты көзімен тағы бір қарап өтті, ештеңе таппады. Қымызды жай, соза сапырады. Талай қомағай түкірігін жұтынып, өліп отыр.

— Ассалаумалике-ем! — деп, даусын көтере, тәпелтек, керген төстіктей Мақаш енді. Қолында таяқ, көк сақалы кеудесін жабады. Еркін еніп, төрге еркін өрледі. Бастығы мырза болып, бәрі ұшып тұрды орнынан. Жапырлап қол ұстасып жатыр. Келіншек те қырындап, бетін жасыра түрегеліп тұр.

Мақаш өзгеден оқшау, үлкен үйдің ең төріне шығып, мырзаға жақынырақ отырды да, сөзді келіншектен бастады:

— Отыр, шырағым, «Ұялма, жасырынба!» дегенім қайда? Ұялғаның — «Әрі жүр!» дегенің бізге.

Сызылып барып келіншек отырды. Мырза әуелі дәмін өзі татып алып, қымыз құйды. Үлкенді-кішілі жиырма шақты адам жиналған. Дәу шараны шыпылдата, аяқты бәрінен бұрын Мақашқа ұсынды. Одан әрі аяқтар кішірейе-кішірейе, босаға жақтағыларға жеткенде, көз тостаған болды. Бетіне қарақошқыл майы жүзген қара сабаның сұп-суық ~~қою қымыз~~ пісе-пісе өліп қалған. Ән-

тек қышқыл тәтті дәмі бар, тоя ішсең мас қылады. Тоймай ішсең, аш қылады. Босаға жақтағылар тостағандарын маңдайларына тақ еткізіп, дереу қайырды. Жалақтап отыр. Төрдегілер шайқап ішіп, бөгеліп отыр. Мақаш дем алмай тартып орталады да:

— Жіліктің майындай екен! — деп, шараны алдына қойды. Мұртына жұққан қымызды сорып алып, мұртын сипап болған соң, жадырай түсті. — Шәкенжан, орыс-орманнай не хабар бар? Құлағың түрік тармағың көп қой, айта отырсаңшы біздей үйкүшіктерге.

— Газеттерде жайсыз хабар жоқ. Тиыштық, — деді Шәкен. Бар оқитыны «Бостандық туы» ғана. Оның өзін анда-санда бір алады. Есепке жүйрік болса да, сөзге шабан, орысша жақсы киінсе де, оқымаған кісі. Мақаш сияқты сөзуар шалдар қазақы әңгімеде оның алды-артын орап отырып, қала әңгімесіне келгенде тұрып қалады. Әсіресе: «Газет айтты» — десе болғаны, шұлғи береді басты. Мақаш қазір Шәкеннің әр сөзіне әлденеше шұлғи отырып, бір мезгіл өзі сөйлеп кетті:

— Құдайға шүкір, заман түзеліп қалды. Қазақтың өз дізгіні өз қолына тиді. Пай, пай, ақ қашып, қызыл қуған сонау бір күндерде дүние сапырылысты-ау! Әрі-беріден соң ағы қайсы, қызылы қайсы екенін біле алмай сорладық қой. Өткен күннің бәрі ұмыт. Енді міне масайрап отырмыз. «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалатам» — депті Ленин. Рас па, Шәкенжан?

— Иә, күйзелген елді қалпына келтірейік, зорлықты қойып, ақылмен билейік, — деп жатыр.

— Сондай ұзынқұлақ хабар тарап жүр ғой.

— Өзін ауру деген не сөз?

— Тұра тұрса екен жарықтық! — деген төменгі жақтан қисық мұрын Тәукенің үні естілді. Мұрнын шүйіріп, қысық көзін жыпықтатып қояды. Шәкен мырза оған қарамастан, қымызын сапыра берді. Тек басын бірер шайқап, таңдайын қаққанда, езуінен күлкі, қабағынан ызбар көрінді. Бұған түсінген бір-ақ адам. Мана құдық басында мырза зекіп тастағаннан кейін дыбысы өшкен жылпос Жақып енді араласты сөзге:

— Ленин кетсе, қараң қалар деп не ең дүние! Өзің тіпті күні бұрын жылағалы отырсын ба?

— Бұл қалжыңға жатпайды, Жақып, — деді Тәуке. Басы қалтылдап, шамданып қалды. — Мәселен, мына мырза, Мақандар кетсе, не болады бұл ел?! Қалқа анада

Шалабайды жатқызып қойып сойғанда: «Мен коммунист деймісін, мипалауды жеймісін! Тәукенің жалғыз шолағында не әкенің құны бар?» — деп сойыпты. Әне соны Лениннің бұйрығымен істедім деген, өзі тіпті атамзаманнан коммунист. Лениннен сабақ алған деседі. Бұзықтар соңына түсіп, ақыры мерт қылды ғой сабазды. Бәрібір Ленин тірі болса, бұзықтардың, жауыздардың сазайын тартқызады. Сапекең айтып отыр. Ленин жолы тіпті пайғамбарымыздың жолы екен ғой өзі.

— Пәле, Сапекеңнің шарифаты резенке тәрізді! — деп, Жакып жұртты бір күлдіріп алды да. Қалқаның сыбағасын берді.— Көрінде өкіргір, өкіріп те жатқан шығар, ашадды еді-ау! Алдыңғы жылы, әскерге ат жинай келгенде, бастығы мескүрең қылып, осы үйдің іріндей он бес ат-айғырын тізіп әкетті ғой. Бір адам батып, бір ауыз сөз айта алмады. Көзі алақандай, шашы жалбыраған, белінде наған — албасты тәрізді. Үйге сусын ішуге енгізе алмадық. Былтыр келгенде сол ашаддылығын өзінің белсенділеріне, коммунистеріне істеді. Сондай адам сабаз бола ма?!

Тәуке бетінен қайтқан жоқ, бірақ сәл ойланып барып қайырды жауапты:

— Не десен, о де, мен Қалқаны жаман кісі дей алмаймын. Рас, байларға өш-ті. Неге өшікті екен? Байды құртса, өңкей қедей қазынаға несін береді? Өзі күнін көре алмай отыр.

— Байсыз күн жоқ екенін білді білем қазір,— деді Жакып. Қымыз қызуы бойға жайылса керек, даусы тым көтеріңкі, қап-қара сирек мысық мұртын ширатып қояды. Қатынкы, сұрғылт жүзі ептеп жіпсіген, бірақ қызармайды. Босаға жақтағылардың мана қайтқан тостағандары иріліп тұрғанда, мырза оған шүпілдете үшінші аяқты толтырды. Жұқалаң, жылпос Жакып әзір тояр емес. Бал қымызды сімірген сайын суырыла сөйлейді. Тілі қандай епті! Біреуді әзілдесе, біреуді сықақтап, қайсыбіреуге ақырып тастап, мырзаның қыбын тауып отыр. Ол мырзаның үйіндегі жас жеңгесінің де қыбын тауып, күлкіден езу жидырмайтын. Тек мана құдық басындағы зекуден секем алып, өзінен-өзі қуыстанып, жеңгесіне беттемей қалыпты. Мырзаның мінезін ол жақсы біледі, мүмкін бекер сезіктенбеген болар.

Қымыз құйғанда есікті жауып қоятын бұл жақтың әдеті. Жабулы есіктің сыртында, екі жақ босағада, бала

ерткен екі әйел манадан отыр. Анда-санда кереге мен жақтаудың жапсарынан сығалаған көздері өңменнен өтеді. Әңгіме тындап отырғанға ұқсамайды. Қолдарында аяғы, топатайы бар. Үлкендердің үстіне басып енуден именетін жас та емес, сарқарын әйелдер. Киімдері тым нашар, өңдері тым сынық екен, желі басынан тағы да сүт алып кайтқан жас жалшының етегінен екеуі бірдей ұстады.

— Қарағым, мына түрімізбен қалай енейік. Көксау шалдың күндегі бір аяқ қымызына келдім.

— Мына Серіктің ағасы науқас. Осы үйдің қымызына ынтық болып жатқаны. Айта қойшы: «Тез қайт!» — деп еді.

Жас жалшы келіншекке барып айтып, екеуінің ыдысына екі аяқ қымыз құйып әкеп берді де: «Тұра тұрыңдар» — деп, қайта еніп кетті. Бала бассалды аяқты. Шешесі желкесінен тартып:

— Қой, қарғам, ағаңа апарамыз. Бізге қазір әкеледі, — деп арпалысып отырғанда, жалшы шықты. Қолында енді қымыз жоқ, екі буыншағы бар. Екеуін екеуіне ұстатып тұрып, келіншектің тапсырмасын айтты:

— Мынау қыл — «Мырзаға шылбыр есіп әкелсін» деді. Мынау сабадан қалған тері. «Мырзаға жол торсық тігіп әкелсін» — деді.

Соны естіріп жалшы жөніне кетті. Ішіне бірдеме салып жібермеді ме деген үмітін бірінен бірі жасырып, екі әйел әрқайсысы өз буыншағын ашты. Бос үміт екен. Орындарынан созыла тұрып, сылбыр аяндап барады. Ақ үйдің ішіндегі қарқ-қарқ күлкіні, дуылдаған дауыстарды естіп барады. Жас бала әлі жағаласып, қымыз сұрап барады. Өздері де: жұтып жіберер ме еді, — деп қылғынады. Жұта алмай, бір біріне мұңын шағады:

— Совет кедейді жарылқайды дегені қайда?

— Құдай жарытпағанды кім жарытар дейсін!

III

Түндік жабулы. Қаранғы үйге таңның көгілдір сәулесі босаға саңлауларынан, киіз жыртықтарынан ене бастады. Осы кездегі тәтті ұйқының шырқын бұзып, Сапар ақсақал отыр. Ол, таң білінер-білінбестен отырса да, төрт бас намазды бітіре алмай қойды. Әлһам, Әліпләм, Ясиннан бастап, құлқуаллаға дейін өзі білетін бар сүрені

оқып шықты. Құдайдың мың бір атын да атады. Бірақ, Шәкен мырзаның орысшылағанындай, есіл араб тілінің мылжа-мылжасын шығарды. Мектеп көрмеген кісі, тажуиттен мүлде хабарсыз, ниет дұрыс болса болыпты,— деп, айдай береді. Енді екі қолын алға созып, жалпақ алақандарын жая, дұғаға кірісіпті. Көзі мұнша жасты болар ма, сорғалаған жас келіп, бұрыл сақалына сіңе береді. Қолы мұнша күшті болар ма, күн шыққанша көтергенде талмады. Өзінен көп кейін тұрған әйелі намазын оқып, сиырын сауып, сүтіне мәйек салып та үлгірді. Ал мынау намаздан кейін де жалбарынуын қойған жоқ. Таспигын тартып, көзін жұмып, жайнамазының үстінде жалғызына мүлгуде. Жайшылықта көзіне жас алмайтын, берік, байсалды ақылды адам. Құдай десе, Мұхаммед десе, соның бәрінен айрылып, жүнжіп кетеді. Ол осылай күн сәскелікке көтерілгенге дейін табжылмай отырып, мұрнына шыжылдаған бауырсақ исі келгенде ғана көзін ашты.

— Тұрындар, балалар. Тұр, Аман! — деді сәлдесін шешіп жүктің үстіне қойып жатып.

— Қазір, — деп, Аман қайта ұйқтап кетті. Қасында тағы да үш-төрт қара домалақ бастар көрінеді. Аманды ояу санап әкесі сөйлеп жүр:

— Ораза жоқ, намаз жоқ. Қызмет істемейсің, шаруаға қарамайсың. Не ол дүниеге, не бұл дүниеге пайдасыз бишара, не ойың бар? Осы үйде жарты пұттай ұн қалыпты. Сауып отырған биен, сойып жейтін қойың бар ма, әлгі шақырып жатқан Шодырға неге бармайсың? Бір қап ұн деген бір жазға азық қой...

Түні бойы алтыбақан теуіп, бозбалашылық істеп, таң алдында жатқан Аманның құлағына бұл сөздің бірі енген жоқ. Шырт ұйқыда. Қасындағы үйелмелі-сүйелмелі төрт бала біртіндей тұрып, жерошақ басында нан пісіріп отырған шешесінің қасына жиналды. Сапар үйішін жиыстырған болып, әлі күйбеңдеп жүр. Жиыстыратын да көп дүние көрінбейді. Бар жүгі — үш әбдіре, бір кебеже. Төр алдындағы көнетоз сырмақтың үстінде жөні түзу үлкен бір алаша жатыр. Алты қанат үй екен, киіздері тоза бастаған, кей жерін ескі кенеппен жамап қойыпты. Уық керген ала жіпке қыстырулы сірі қапты кітап — шүберекпен тыстаған құран тұр. Күйбеңі біткен соң, сірі кітапты қолына ала. Сапар тағы да отырды. Бұл

өзі бір мұқабадағы екі кітап болып шықты: «Сопы Аллаяра» мен «Хикмат» екен.

Үміт еткен көзімнің нұры, балам,
Атаң дек болмағайсын рәсуа ғалам,—

деп зор даусын көтере, өзіне ғана тән өзгеше бір мақаммен оқи жөнелді. Аман оянып кетті. Осы өлеңді кішкентай күнінде әкесі алдына алып, түйе жүн күпісіне орап, көзінен жасы тамшылап, теңселе отырып сіңірген құлағына. Әкесі қазақша бір ауыз өлең білмеген, бір намахраммен жүрмеген кісі. Жаңағы өлеңді айтқанда, өлең ретінде емес, әулиенің мұнажаты ретінде айтатын. Аман басын көтеріп алып:

— Аға!— деді. Әкесін аға дейтін.— Сіз жасыңыздан «Сопы Аллаяра» мен «Хикматты» оқып келесіз, мен Абайды оқып келем, Қашан бітірер екеміз?

Сапар кітаптың арасына сұқ қолын салып, жаба тұра, сөйлесті:

— Абайдікі дүние сөзі. Ал, мыналардікі — ахирет сөзі. Сонда қайсысы ұзақ, қайсысы қиын? Өзің айтшы, балам?

— Ахирет деген алдау ғой, аға. Дүние сөзі терең екен: Бойлайын десем — шым батам.

Үміт артқан баласын құдай жолына сала алмай не одан безе алмай, діндар әке жуасыған кез. Баласы қадімше, жәдитше бірсыпыра оқып тастаған. Оның үстіне орыс поселкелерінде екі жылдай орысша оқыды, әкесінен әлдеқайда сауатты. Сондықтан дәрменсіз әке:

— Дүнияуи бишара! Алла өзі түзесін бетінді,— деп, жымия күлді де әндете оқи берді.

Балаларын шұбырта бәйбіше кірді. Бес ұлдың буына піскен адуын, орақ ауыз әйел шалына соқтыға кірді:

— Қоя тұр кітабыңды бір мезгіл! Тиыштықпен шайымызды ішейік. Ел аман, жұрт тиышта күңіренесің де отырасың, не көрінді сонша!

— Ей ахмак, ұжмак, дозақ дегеннен хабарың бар ма?

— Қойшы, күні бұрын жыларым жоқ. Көзімнен тіпті жас шықпайды.

Аман сақылдап күліп жіберді. Сапар да жымындап қойып:

— Қартайғанда осы шешен сені еліктеп, діннен шықпаса неғылсын! — деп еді:

— Шықса да ештеме етпес,— деді бәйбіше.— Сен барсын ғой. Баяғыдан бері жылағанда қатын-балаңның күнәсін сұрап алған шығарсын.

Аман қолын шапалақтай секіре күліп, шығып кетті үйден. Ол жуынып келгенше шай жасалды. Қиюы қашқан, бояусыз дөңгелек столды коршай, бәрі бас косты. Аманнан өзге балалары кескіндес екен — өңкей кара домалақ. Алды оннан, арты бестен асыпты. Азғантай бауырсақ әрқайсысына бөліп берілген. Жеуге құмартса да, бірін бірі бақылап, сыпайы жеп, тауыспауға тырысады. Тауысып қойғанның тауыспағаны көзін қызықтырады. Қаспақ тұмсық біреуі ку көрінеді. Шыдамай, өз сыбағасын жеп қойды да, шешесіне: «Маған аз бердін» — деп, қиғылық салды. Шешесі тағы екі-үш бауырсақ беріп еді, басқалары қаспақ тұмсыққа көздерін аларта қарады. Сапардың алдына майға пісірген екі дөңгелек, Аманның алдына молырақ қылып бауырсақ, піскен сүттің қаймағы қойылған. Дастарқан онша тапшы емес. Тоя жерлік мол да емес. Стол басындағы үш үлкен бармақтарының астына құртымдай қант қысып, төрт кішкентайдан жасырын тістеп отыр. Бырт еткенде жаңағы қаспақ тұмсық сезіп қалып, әкесінің бармағына жабыса түсті. Әкесі болмашы қантты бере салды да, ырза болған баланы дереу жұмсады. Алдындағы екі дөңгелектің бірін төрт бүктеп, баланың қолына ұстатты:

— Жүгіріп барып Әлжанға беріп кел. «Ағам беріп жіберді» — де!

Бала кетісімен бәйбіше шалына тағы бір соқтықты:

— Өзін тіпті ішпей-жемей тойып отырсын ғой.

— Тойғаннан қалғаныңды итке де қиясың. Зады, пенде тоя ма? Пайғамбарымыз аш жүріп, өзінен бұрын қарып-қасерлерге берген. Ленин алғашқы қысылшаң күндерде: «жұмысшы, солдат не ішсе, мен соны ішем» — деген. Кеше Әлжандікіне жіріп шықтым. Ауруының беті бері қарапты. Дәмді тамақ тілеп жатыр. Қымыз сұратып, әйелін Шәкен мырзаникіне жіберсе, бір аяқ қымыз беріпті. Қарымжысын тағы жібермепті. Аз да болса қарайласып тұрайық. Нағыз кедей, адал кедей — Әлжан.

Аман әкесінің пейіліне қатты ырза болып, түрлі ойларға кетіп отырды. «Оқуы жоқ, тоқуы көп. Қандай зирек! Әттең діндар. Ал өзі жақсы көріп отырған Ленинге діннің қарсы екенін біле ме? Білсе, неге жақсы көреді?

Әлде бұнысы екіжүзділік пе? Жок, әкем оның адамы емес» — дей келіп, әкесінің тамырын басып байқады:

— Сіз бәріне дін тұрғысынан қарайсыз, аға. Мұсылманша мен де біраз оқыдым ғой. Мұсылман діні мұсылманның өзгенің бәрін дозаққа бұйырады. Ал Маркс, Ленин — барлық діннің жауы. Барлық еңбекшінің досы. Сонда сіз Ленинді қалай жақсы көре аласыз?

— Бала кезімде марқұм Әпәндінің айтқаны есімде, — деді Сапар бөгелместен. Әпенді дегені — орыс-түрік соғысында піленге түсіп, қазақ арасында молда-дәрігер болып қалып қойған белгілі адам. — Үкіметтің, патшаның әмірін орындау — уәжіп. Ленин біздің патша орнындағы әміршіміз. Бір де. Екінші — Ленин басқарған кеңес өкіметі қара бұқараны, жетім-жесірді, жалшы-кедейді сүйейді. Шындықты, әділетті сүйеді. Бұл біздің пайғамбарымыздың жолы. Үшінші — пайғамбар байларға зекет, салық салған. Өзінің күйеуі молда Ғұсман бай екен. Соған бір соғыста байлығының үштен бірін қазнаға салдырыпты. Кеңес өкіметінің салықты байларға молырақ салуы Мұхаммед жолына еш қайшы емес. Төртінші — рас, бастығы Ленин болып, коммунистер дінге қарсы. Қарсы қойған діншілдердің өзі. «Кітапты молда теріс оқыр, дағарадай болып сәлдесі» — дегенді Абай тауып айтқан. Молдалар байдың қол шоқпары болып кетті. Ал дінді бұзатын — алдымен байлар: салық салып, күштеп алмаса, малынан зекет бермейді. Жарлы-жалшыға рахымы аз. Ел шетіне жау келсе, халық басына ауыр күн туса, Мұхаммед мал түгіл, жанды аямаған. Біздің байлар тышқақ лағын да аяйды. «Николай өкіметінің әмірін орындау уәжіп, Ленин өкіметінің әмірін орындау уәжіп емес», — деген шарифат жоқ. Николай жолын үгіттегенде Ленин жолын неге үгіттемейді молдалар? Әр тасқынға бір тосқын. Әр азғынға бір зауал. Бұл өкімет сол үшін келген. Сен сұраған соң, шындықты жарыла айттым, балам. Құдай шындықты сүйеді. Шыншыл бол. Тәңірі бакқан тоқтыны бөрі жемейді.

Сапар сөзін бітірді де, суыған шайын жұта салды. Шайға турап салған жұқа дөнгелек езіліп, былбырап кеткен екен. Тіссіз аузын компандата, толғап отыр. Аман әкесіне қарап қалыпты. Мұрынды, ұзын кірпікті бетін түк басқан, өңі суық, сары кісі. Бас, бет бітімі тіпті мол. Көзі көкпеңбек. Күнде көріп жүрсе де, әкесінің бұл тұлғасын Аман жаңа анықтады. Әкесі: «бабаңа тартып-

пын» — дейтін. Бабасы да көзіне бір елестеп кетті. Жасы, мінезі, дүние тануы түрліше ата, ана, бала әзілдесе отырып, жаңағыдай үлкен әңгімелерге бара беретін. Аман бұл әңгімеде әкесінің бұрын байқалмаған жақтарын байқады. «Бұл кісінің дін-шариғатын ақыл билейді екен. Онысы жақсы. Әгәр ақылын дін шариғат билесе, бұл кісі, тәркі дүние, жынды дуана болып кетер еді» — деп, ішіне түйді де, әкесіне әзілдеп қойды:

— Ауылнай Байболға өкімет жолын үйретуге жарайсыз.

— Мақтаңқырасаң, коммунист те болып кетермін. Қалқа үлкен молда еді ғой.

Танаулап қаспақ тұмсық қара жетті. Қырып келгендей баса-көктеп келіп, әкесінің оң тізесін' шынтақтай отырды. Мұрнының боғы дем алғызбай жылт-жылт етеді. Сонда да сіңбірместен қорс-қорс тарта береді.

— Апарып бердің бе, балам?

— Бердім.

— Не деді?

— «Балаларының қызығын көрсін» — деді.

— Айтқаны келсін.

Аман жасырып тістеп отырған қантын көрсете:

— Міне, менде де қант бар,— деді балаға.— Тіл алсаң, мен де берем.

— Айта ғой.

— Әуелі бетінді әппақ қылып жуып келші.

Бала ұшып кетті. Жуынып қайтты бір кезде. Қаспағын кетірем деп, мұрнын қолымен тырналап, қызартып тастапты, енді қызыл тұмсық болып тұр.

— Бер кәне, берем дегенсін!..

— Тұра тұр, енді Мырқымбайды айтасын.

Мырқымбай, Мырқымбай,

Жүрмейсін жай.

Нең бар еді, құдай-ай!

Ауылнайды боқтапсың.

Шаршап зорға тоқтапсың.

Неснен қорқып,

Сары атты сатпапсың.

Енді ол өшікті,

Шауып алудан тайынбас.

Түріп қойып есікті.

Баланы арқаға қағып, қантты берген соң:

— Аға, бұны Бейімбет деген ақын жазыпты,— деді Аман.— Дәл біздің Байбол емес пе осындағы ауылнай?

— Біраз есерлігі, қиянаты бар ғой. Құдай өзі түзесін бишараны.

Бүйірі майысқан сары самауыр әлі ызындап тұр. Табадағы тезек шоғының беті күлденген, түбі әзір қызулы. Бәйбіше, басқалар қанса да, қанбай, жалғыз айдап отыр. Терлеп алған, самауырды түгеспей тоқтар түрі жоқ. Аман тұрып барып, әке-шешесі тұсында құрған ала сырмақтың артынан шүберек сумка алды. Сумканың ішінен қалың дәптерге қолдан көшірген Абай өлеңдерін алды да, тысқа беттеді.

— Балам-ау,— деді сол кезде шешесі,— екеуің бірдей кітапқа қадаласың, кітап тамақ бола ма? Бір-ақ илейтін ұн қалды. Баратын болсаң, барсаңшы әлгі тамырыңа.

— Барам, апа. Екі-үш күннің ішінде ұнға байытам.

— Шай-қант та таусылды. Қасқырдың терісін ала кет. Күшігі құрғырды қайтесін? Жас бала емессің ғой, оны да ала кет. Орыстар әуес келеді ондайға.

— Көрерміз,— деп, Аман шығып кетті.

Күн қабағы түйіліңкі. Аспанды жапқан қара бұлт әлем-тапырық көшуде. Болмашы жел бар. Жер мен көктің жапсарында, сонау алыстағы қара түнектің ішінде нажағай жарқылдайды, күріл естіледі. Құйып жатыр. Жылқы келген, бие байлаған кез. Үздік-создық отырған қара кошкыл көп ауыл қобалжуда. Біреулер үйлерінің бауларын тартып байлап, біреулер арқанмен бастырып жүр. Қайсыбіреулер есік алдындағы тезек үйіндісін де жауып тастаған. Әр үйден-ақ тоқпақ даусы естіледі, қазық қағып, желбау байлағалы жатса керек. Аман үйден шыға, осының бәрін байқай тұрып, есік алдында байлаулы жатқан қасқыр күшігіне көз жіберді. Жүні ұйпалақтанған кішкентай сұр күшік, қазығын айнала, қарана береді жан-жаққа. Аман анау күні қызыл-шолақ арланды соккан соң, ертеңіне қаншығын да соккан. Ұясымен бар күшігін алған. Содан бір күшікті тірі алып қалып еді. «Осыны қайтсем екен?» — деп тұр енді. Ойын түйместен, жалпақ қоныр бие сауған көршілес Сыздыктікіне кірді. Сыздық — шешесінің көп туыстарынан қалған жалғыз, жас інісі, әзір баласы жоқ, әйелі бар.

— Жоғары шық,— деді екеуі бірден. Қос ақ қасқа да бірден тұрып қарсы алды. Бірақ басқа иттердей арсалақтап, жата қалып еркелеп, кішіреймеді. Құйрықтарын жәй қозғап, жәй жүріп келіп, бастарынан бір-бір си-

патты да, манғаз тұрды. Қанды қызыл көздерінде, қалың, долы беттерінде несіне деген аз жылылық, «Бір жаққа барамыз ба?» — деген сұрақ бар. Оған жауап қайтпаған соң, қаншық қасқа арлан қасқаны ертіп шығып кетті. Аман төрге шықпай, түрегеліп тұрып, қамшы өріп отырған Сыздыққа:

— Анадағыдай поселке жаққа барып қайтсақ қайтеді? — деп еді;

— Барайық, — деді Сыздық бөгелместен, өрімге бір бүркіп қойып. — Бірақ екі ат терлегенше бір ат терлесін. Ләшенке тап.

— Табылар. Өзім де ләшенкемен бармақпын. Шешей: «Күшікті ала кет» — дейді.

— Оны есіне салған — мен. Қайтесін сол күшікті? Бай Иванға көрсетсең, бір қап астық болып жатыр. Орыстар қасқырға таңсық, айдаһардай көреді.

— Күшік саудалап жүргеніміз ұят болмай ма?

— Ұятты да, күшікті де маған бер. Есебін өзім табам.

— Бердім! — деп жайрандап қалды Аман. Сыздық оны осындайда әрдайым құтқарады. Күшігінен асыраған қос ақ қасқаны да сұрап алған. Әйтпесе әлдеқашан біреу қолқалап алып кететін еді. Сыздықтың қолынан алу қиын. Қазақы алық-беріктерге зауқы жоқ, еті тірі, қолы шебер жігіт. Қымыз іздеп, қазан андып қыдырмайды. Жалғыз биесін таңертеңнен кешке дейін сауып, сабашығын иіндетіп қояды. Жалғыз биеден туған жалғыз көк бесті жүйрік болып шықты. Оны жазы-қысы мінсе де, мойнынан жалын бір үздірмейді, күтіп, баптап мінеді. Қысқы, жазғы үйлері де тұянадай. Төлін қосқанда жеті-сегіз ірі қарасы, бес-алты ешкі-лағы бар. Шетінен күйлі, қыстан қонды шыққан. Аман келген сайын бұл үйдің бірдемесіне сүйсініп кетеді. Қазір Сыздық өріп отырған бұзаутіс өрімге қызығып:

— Әдемі-ақ екен. Осы қолың да жерде қалады-ау! — деді.

— Қалай мақтасаң да, бере алмаспын.

— Жиен сұрамайды. Алғысы келсе ала салады.

— Есебін тапқан нағашы жиеннің өзінен алады.

Үшеуі күлісіп алды. Суылдап жел келеді. Түндік желпілдеді. Үй иелері абыржытын емес. Желбау тартулы, бақан тіреулі, үй бастырылған.

— Бағжан, қымыз күй! — деді Сыздық.

— Кейін келіп ішемін. Шайым басылсын,— деп, Аман тысқа шықты. Ауыл түндіктері желп-желп етеді. Абыр-жыған әйел дауыстары естіледі. Солардың ішінде бір дауыс дауылға дауыл қосып тұр:

— Кұдай-ай, құдай, не жазып едік, құдай! Менен аяғаның бар ма? Жөргекте шешемді алдың, төсекте өндірей ерімді алдың. Ол аз болғандай, былтыр екі сиырдың бірін алдың. Бүгін одан қалған жалғыз қашарды тағы алдың! Шиеттей төрт баланы қалай асыраймын енді! Төрт емшекке бес жан қарап қалдық-ау! Қызыл қашарды алғанша мені алсаң еді не төрт баланың бірін алсаң еді! Кұдай, қу құдай, тас бауыр құдай. Аясаң еді бір!..

Жел жақтан сампылдаған Ырысжанның бұл сөздері Аманның төбе құйқасын шымырлатты. «Не боп қалды?» — деп, жүгіре басып келсе, қашып кеткен қызыл қашар құдыққа жығылып өліпті. Сүтті сиырдың тұқымы екен.

— Тым құрыса, адал өлмесді-ау! — деп күйінеді Ырысжан.

Төрт бала үрпе-шүрпе бір жерде. Аман аяп кетіп:

— Сабыр етіңіз, жеңеше, сабыр,— десе.

— Сабыры құрғыр сүт бола ма балаларға! — деп, Ырысжан өршелене түседі.

Болмасын білген соң, Аман жылыстап кетті. «Жаны күйген тәңірісін қарғайды» — деген осы екен-ау! — деп келеді ішінен. Ескі ырдуанның дөңгелегін қиқандата, шикылдата, Нұрғали өтіп барады алдынан.

— Бөгелші, ей саңқай, қайдан қайттың әндетіп?

Нұрғали жауап беруден бұрын қол ұстасқанда қолын қысып-қысып жіберді.

— Не дейсің?!

— Ағатай, ағатай! Байқаусызда аузымнан шығып кетті.

— Әрі арбамды, әрі мұрнымды мазақтайсың!..

— Қойдым, ағатай! Ендігәрі саңқиған мұрныңызды, шикылдаған арбаңызды ауызға алсам, желкемнің шұңқырын көрмейін.

— Бәлем! Солай ма, ант ішкіздім бе!

Екеуі құрдас. Нұрғали — аңғал, балуан құрбы. «Желкемнің шұңқырын көрмейін. Басқан ізім артымда қалсын. Тілім мұрныма жетпесін» — деген қулықтарды шын антқа балап, қабылдай береді. Аман екеуі тіпті қатты ойнайды. Жеңіліп бара жатса, Нұрғали қол жұмсайды. Мықыр саусақтары темірдей.

— Акбаладан жылқының жусауын көріп едім. Соны салып әкеле қояйын,— деп шықсам, күнді көрмеймісін...— деді де, қолындағы шыбығымен көкті нұсқады.

— Бүгін бастағы ауылдарды торысақ қайтеді?

— Е, жіп таққаның бар ма еді?

— Барған соң тағамыз да.

— Жай жүр. Мойныңды үзем.

— Шыныңды айтшы, жарасып па едіңдер?

— Тақау,— деп Нұрғали жымың-жымың етеді. Ол тақау дегелі жылдан асты, әлі тақалып болмапты. Шорқақ, аңғал жігітке зымиян қыз түлкіше құйрығын шалдырып жүрсе керек. Зәуеде сол қыз: «Келе ғой» — десе, Нұрғали түнде есік ашып ене алмайды. Жүрексіз. Жайшылықта жығып жүрген жігітінен көп алдында жығылып калады. Еркек құрбыларына өктем, оспадар. Қыз, келіншекті көрсе, қысылып, қызарып, әбден зықысы шығады.

— Шыныңды айт! — деді тағы да Аман. Құрбысының сыры өзіне мәлім. — Әлі күнге: «Жас жастың тілеуі, жібектің түйіні бірмен» жүрсен, қыз сенен торықты.

— Немесе, мені қыздан қорқады деймісің! — деп, Нұрғали тап бергенде, Аман атып кетті. Қашқан бетімен Әлжандікіне келіп кірді.

Бұл — мана Сапар ақсақал алдындағы екі дөңгелек нанның бірін баласынан беріп жіберген кедей Әлжан. Төсегінің үстінде отыр. Жүдеу. Қынаға бояп, қой жабағысынан істеген көнетоз күпісін, қызыл елтірі тымағын киіп алған. Ойнақы, өткір қой көзі бұрынғысынан үлкейіп, баяу қозғалады. Бетінде қан жоқ, ақ шөлмек.

— Жоғарыла, қарағым,— деді, әлсіз ақырын даусын соза.

Жоғарылайтын жер шамалы. Төр алдында тор жабағының терісі жатыр. Аман соған отырды. Үй үш қанат екен: киізі қап-қара, тозығы жеткен, шоқпыттап жамаса да, шұрк-шұрк, қай тесігінен қарасаң да, дала көрінеді. Кеше баласын ерте барып Шәкен мырзаның босағасында зарығып отырып, қымыз алып қайтқан әйел қыл шылбырдың екі тілін есіп тастапты. Үшінші тілге ақырғы шүйкелерді сіңіріп барады. Аяқтағы суға қолын батырып алып, есе жөнелгенде, аяқмен келе жатып, шоқыта жөнелгендей өндіріп-өндіріп жібереді. Қасындағы кішкентай еркек бала шешесінен көріп, о да бірдеме ескен болады.

Аман үй иелерімен қысқа амандасып, аурудың да халын қысқаша сұрап, біразға дейін өзімен өзі болып отырды. Төр алдында ескі кебеже, аузы бұзылған, қапсыз ескі әбдіре. Кереге басында жылқының бас терісінен істеген талыс, желком ер, босағада бір-екі қақпан жатыр. Ши жақта көз тосарлық іштеме көрінбейді. Жыртық ақ шиді құруға келмеген соң, ас бетін қалқалап, керегеге сүйей салған. Оның тасасындағы астың қауқарын көрмей-ақ шамалауға болады. Аман Әлжанның кедей екенін бұрыннан білетін. Үй тұрмысын көргені осы. Ой билеп отыр: «Нан, қант, шай дегенді көрмейді. Ет, май атымен жоқ. Қарағаны — жалғыз сиырдың сүті. Қыстыкүні сол сиырдың жалғыз торпағын талшық қылады. Әлжан бишара жауыр құла шолақтан желқомын алмай, жаз болса артына қап бөктеріп, қыс болса, астына қол шана басып, поселке қыдыратын еді. Көбірек жатып қалған соң, күйзеліп қалған екен ғой...»

— Шырағым, өз көңіліңді білдіре, менің көңіліме демеу сала келгеніңе қатты ырзамын,— деді Әлжан. Аманның ойын бөліп жіберді. Сөзін ыдырата, баяу айтып отыр.— Шүкір, бері қарадым. Бірақ көтерем сияқтымын. Жүдетіп кетті. Тез оңалуға дәмді тамақ керек қой. Құлқын шіркіннің тақбезесінен құтыла алмай қойдым. Тұған жерді тастап, осы елге тентіреп келгенде, дәл өзіңдей жас едім. Биыл қырыққа шығам. Жиырма бес жыл жалда жүріппін. Соның кейінгі он жылын Шәкен мырзаның есігінде өткіздім. Есікте жүріп оңбайтынымды білген соң, өз тұсымнан талпынып байқадым. Жазғытұры суыр аулап, күзгі сонарды құр жібермей, ара-арасында поселке аралап, бірді бірге жағыстырып жүргенде, жатып қалдым. Қақпан анау, желком ер де анау бос тұрған. «Байлықтың алды денсаулық» — дегенге жаңа түсінген тәріздімін. Мына қатын мырзаға шылбыр есіп отыр. Тезірек апарып беріп, тағы да бір аяқ қымыз алып қайтпақ.

— Қымыз, сірә, жағады ғой? Тез оңалтатын шығар?

— Шүкір, жағады. Жарықтық осы кездегі ұыз қымызға не жетеді!

— Япырай, он жыл еңбегіңіз сіңгенде, мырза күніне бір аяқ қымыз беріп тұрмай ма?

— Сұраушы көп. Келім-кетімі көп. Кімге жеткізеді,— дей салды Әлжан. Ішінен мырзаға қатты налып, кейде оңашада қарая сөйлеп қоятын. Аузы берік адам:

«Өтпес өкпені жұртқа шағып не қылам?» деп, бұл жолы аузын бағып қалды. Осы үйді басқан ауырлық жаңа кірген жас Аманды да басып, қатаймаған қабырғасын қайыстырып барады. Серпіп, лақтырып тастауға о да жарамдаы. Қолынан бар келгені:

— Бүгіннен бастап, көтерілгенше біздікінен бір аяқ қымыз алдырып тұрыңыз,— деді.

— Қарағым-ау, сіздікіне қымыз қайдан келді?! — деп, Әлжан салбыраған ұзынша мұртын көтере езу тартты. Беті мен көзіне лезде жылы, қунақы, шадман рең пайда бола қалды.

— Сыздық жалғыз биесінің сүтін біздікімен бөліп ішеді. Мен өз сыбағамды сізге қидым.

— Қой, не қыласын, пырағым.

— Жо-жоқ! Айтқаным — айтқан, Әлеке. Денім сау, атым бар, қымыз ішерлік беделім де бар. Керек болса, ел қыдырып-ақ ішерміз.

— Көп жаса. Бізден қайтпаса, құдайдан қайтар.

Зуылдатып келіп қалған жауын Аманды үйден шығармай басты. Әуелі екпіндете, бүрке келді де, құйып кетті. Шүмектеп құйып тұр. Жарқ-жүрк етіп алып, дәл төбеден шарт еткенде, жан-жануар түгіл, қара жер солқ етеді. Мал атаулы ықтап, бүрісіп қалған. Ауыл маңында жайылған ешкі, лақ, қозы, бұзауларды ауылға қайрылтпай, бүкшең-бүкшең дедектетіп айдап барады. Түтеген нөсер әпсәтте сай-жыраларды, қазылған жолдарды тасытып жіберді.

Күн құдретін бүтін үйдегілер жете байқамауы мүмкін. Әлжан үйіндегілер артығымен байқады. Жыртықтардан саулаған су жиыла-жиыла керегенің төменгі көгіне дейін көтерілді. Әлжан төсегі қалқып кететін болған соң, қара әбдіренің үстіне шығарылды. Әлжанның өзін әйелі мен Аман екі жақтап сүйеп әкеліп, кішкентай, дөңгелек ас столына отырғызды. Алдына баласын берді. Абырой болғанда, бүкіл үйде бұлар отырған тұстан ғана тамшы ақпады. Аман мен әйел де солардың қасына паналады. Аяқтары шылқылдаған су. Оны ескеруге мұрша жоқ. Күн біресе жарқылдап, біресе шартылдап үрей қалдырмады. Жай әне түседі, міне түседі,— деп, иман айтудан ауыз босамады. Жай шақырады деп, ағарған нәрсені тығудан, темір атаулыны жабудан қол босамады. Әдетте, бұндай қатты келген жауын ұзаққа созылмайтын. Жарқыл, күрсіл бір саябырлаған кезде, жауынның басылуын

күтпестен, Әлжанның әйелі күрек ала тысқа шықты. Есік алдына жиналған су үйге кіре бастаған соң, жырын басқа жаққа ағыза беріп еді, аспан құлап, жерге түскендей күн тағы бір шатыр-күтір етті. Әйел құлап қалды. Аман ұшып барып, көтеріп енгізді үйге. Өлген жоқ, есалаң. Аздан соң өзіне өзі келіп:

— Осы жақ шекем күйіп барады! — деп, оң шекесін ұстай берді. Енді біраздан кейін тиыштанды. Баласын келіп бетінен сүйді. Сол кезде:

— Жай тура түспей, шарпып кеткен, — деп, Әлжап қуанышы қойнына симай, ыржия бір күлді. — Құдай аман сақтай көр. Серікжан жетім қала жаздады ғой.

Бұлар жайдың әуресімен жүргенде күн ашылып кетіпті. Қара түнек белден асып барады. Бұлт астынан жаңа шыққан ашы күн дәл төбеде шақырайып тұр. Аман үйге қайтты. Әлжандікіндей күйзелтпегенімен, жауын өз үйін де біраз мазалаған екен. Келісімен шешініп, киімдерін жайып, болған оқиғаны баяндап, жайуат отырғанда, даладан тосын дауыс естілді:

— Сапар ақсақалдың үйі қайсы?

— Мына бір қоңыр үй.

Үй-іші шала-бұла жиыстырылып, төр алдына жалғыз алаша жайылған кезде сәлем беріп, орысша киінген қазақ жігіт енді. Сапарға екі қолын, Аманға бір қолын беріп амандасты. Орта бойлы, қамыт аяқ, ақ шұбар жігіт екен. Сақал-мұртын қырып тастапты, жасы отыз бес, қырық арасында болар. Сырт киімін шешіп барып отырды. Белінде наған. Бірақ өңі жылы, амандығы сыпайы көрінеді. Өзін еркін ұстап, үлкен көзімен өте байыпты қарайды.

— Қай баласын, шырағым? — деді Сапар қысқа амандықтан кейін. — Тани алмадым, сөкпе.

— Иә, танымассыз. Атым — Жұмабек. — Әкем аты — Ералы. Тұрағым — Ақмола қаласында. Совет қызметімен елге шығып келем.

— Алыстан келеді екенсің, балам. Алыс-жуықтан не естіледі? Қалаң, жолшыбай көрген елің қалай, тиыш па?

— Тиыш, ақсақал. Пәлендей бөтен хабар жоқ.

— Бәрекелді, тиыштық жақсы.

Бәйбіше қабының түбін қағып, нан илеуге кірісті. Ашық адамның қолы босамаса да, үйренген аузы жай тұра алмаса керек, сый кісінің көзінше де сыралғы сөздерін айтып отыр:

— Аманжан, самауыр қой. «Шүйкебас ал» — десем, болмайсың. Қартайғанда мен қонақ күтіп қанша оңдырам?

— Алып берсеңіздер, неге алмасын,— деп, қонақ бір жымиып қойды.

— Біз әперсек, малдың күшімен әпереміз. Қазағы бар болғыр тегін қыз бере ме? Қызға төлер малым жоқ. Сүйген қызын совет жолымен тегін алады да.

— Бұл кісі советшіл, заңшыл,— деді Сапар, әйеліне күлімдей қарап,— «Енді ұратын болсаң, советке айтып, жапқызып қоям» — дейді маған. Содан қорқып, қол көтеруді қойдык.

Қонақ кірімді екен. Үй иелерінің қабағына, қалжынына рахаттанып, бұрың көрісіп жүрген адамай, әңгімеге араласып кетті. Аман самауырды алып шығып, тұтатып жүріп, әкесін ашық есіктен ымдап шақырып алды. Былайырақ апарып, күбір-күбір сөйлесіп тұр.

— Қонақты білесіз бе?

— Білмейім.

— Менің сырттан естуім бар. Совет өкіметін қолдан жасасқан адамдардың бірі. Бүкіл Ақмолада пара алмайтын, байға, ұрыға рахымы жоқ Қалқа мен осы кісі,— дейтін.

— Балам-ай, онда тым кадырлы қонақ екен ғой. Бұны қайттік?!

Әкелі-балалы екеуі кең далада тұрып, қысылып тұр. Бай болмаса да, қонаққа кедей емес. Азғантай соғымнан алып шыққан аз ғана сүр әлдеқашан таусылған. Соя қоятын қой, козы, сатып ала қоятын ақша жоқ. Қысылғанда төрт сиырдың бұзауына қол салады. Ел адамы осы жайды біліп, жаз күндері бұл үйге көп түспейтін, түсе қалса, тек сәлемдесіп, шығындатпай, асығыс кететін. Тосын жолаушы ол сырды қайдан білсін, әдейі іздеп келіп түсті. Қонақасы бермеу тірідей өлім-дағы.

— Сыздықты шақырайық,— деді Сапекен, толғана келіп.— Сыздық, ей, бармысын, шығып кетші!

Үйде екен, сида Сыздық шыға келді. Бұлардың құпиясын айтпай біліп, күлімдей келді.

— Ал құтқар бізді. Қонақ келді.

— Қалай құтқарайын?

— Серкешінді бер. Сиыр суалған соң төрт бұзаудың бірін аларсың.

— Серкешке бұзау обал ғой. Жасырып жүрген жал-

ғыз ісегім барды, соны алыңыз. Сонда бір бұзау құрығанда екі қонақ жөнелтеді.

— Ойпырм-ай, мына жаманды қарай гөр! — деп, Сапекен ырза болып қалды. — Әрі есеп-дан, әрі өзімшіл емес! Бар, ендеше, тезірек сойып таста.

Мал сойылатын болғанын Жұмабек білген жоқ. Ыстық бауырсақ, сары маймен келген шайды сүйсіне ішіп отырып, Сапардан ел жайын ежіктей сұрады.

— Осы жайлауда он, он бес ауыл көрінеді. Бәрі бір ру ма?

— Әріден алсақ, — бір ру. Бәрі бір Алтайдан тарайды. Бері келе тарам-тарам болып бөлініп кетеді. Сол он, он бес аулыңыз — он, он бес ата. Әр ата — өз алдына бір ауыл.

— Онда сіздің ата өскен екен. Осы ауыл тіпті көп қой.

— Иә, ең өскен атамыз. Ішімізде кірмелер де бар.

— Кірмелерге кейде қожандап қоятын шығарсыздар? — деп Жұмабек қалжындап еді, Сапар сөзін тереңдете түсті:

— Ондай ауылдан кірме қашады. Әзір, құдайға шүкір, басқа ауылдан кірме бізге қашады. Өйткені біз оларға қожандамаймыз, басқаны қожандатпаймыз. Мен, өз басым, кірме үшін кейбір туыстарыммен пышақтасуға дейін барған кісімін. Сонда тек кірмені емес, пайғамбар жолын да қорғадым.

— Пайғамбар жолынан да жарамды бірдеме табылатын болғаны ма?

— Сіздермен бұл жайда сөйлесу қиын, — деді де, Сапар Жұмабектің сұрағын жауапсыз қалдырды. Шай ішіп болған соң Жұмабек:

— Мен енді жүрем. Аман, екеуіміз оңаша біраз сөйлесейікші, — деп орнынан тұрғанда:

— Жүрмейсіз. Лұқсат жоқ, — деді Сапар. — Мал сойылып қалды.

— Бекер істегенсіздер. «Бұл ауылда қой жоқ» — дейтіні қайда?

— Көңіл болса, қой болады.

— Әрбір қызметкер түскен жерінен қой жей берсе, қой қала ма?

— Қой одан таусылмайды. Жұттан, ауру, апаттан таусылады. Соларға бермеу керек.

Аманды қолтықтай Жұмабек тысқа шықты. Ауылдан

шеттеп, қыратқа барады. Бүгінгі сел жерді тойдырумен бірге, бетін де жуып кеткен екен. Оның үстіне іле күн қыздырған соң, иісі аңқып, құлпыра қалыпты. Шайға қанып, терлеп шыққан Жұмабек омырауын ашып тастап, тұнық әуеде жүзіп келеді.

— Бала, шынымды айтайын, мен сіздің үйге бас жегелі, не ақсақалға сәлем бергелі келгенім жоқ,— деп бастады сөзін.— Значит, жұмыспен келдім. Жұмысым сенде. Өзің мені білемісің?

— Сыртыңыздан есітем.

— Мен қазір укомда істеймін. Партия қызметкерімін. Партияның үлкен мақсаттарының бірі — жастарды коммунистік рухта тәрбиелеу, совет ісіне баулу. Қазір өзіңдей талай жас сонау Ақмолада, Орынбор, Мәскеуде білім, тәрбие алып жүр. Талай жас мемлекеттік, қоғамдық жұмыстарға араласып, баулынып жүр. Сен бірсыпыра сауатты жігіт бола тұра, қарап жүрсін. Бұл қалай? Что это значит?

Аман үндемеді. Жұмабек насыбайын атып, шырт түкіріп тастаған соң да, біраз күтті, жауап ала алмады.

— Айтатын сөзім көп еді. Шыңырауға тастаған тастай болса, несіне айтам. Жауап қайтқанша мен де үндемедім.

Екеуі ауылдан ұзап барады. Хош иісті көк дөңді өрлей, биіктеп барады. Биіктеген сайын Қымыздықты сайдың бойындағы көп ел айқын көрінеді. Жұмабек жанжаққа, көз жіберіп тұрды бір кезде. Әлі үнсіз. Аманнан әлі жауап жоқ. Жауап бермей үлкен кісіні күттіріп қойғанына қызарып, терлейді. Өзі сонша қысылып, жолдасын сонша зарықтырып барып қайырған жауабы жартымсыз-ақ еді:

— Менің қатарым әзір елде. Сіз айтқан жастардың көбі бай баласы не бұзақылар ғой,— дегенде, Жұмабек қарқ-қарқ күліп жіберді.

— Ырзамын, бауырым, ырзамын! Ішіндегі заправды төктің. Отыршы! — деді. Аманды отырғызып, алақанымен анда-санда оның дізесін қағып қойып, күлімдей түсе ұзақ сөйлеп кетті.— Совет өкіметі орнағалы бес жыл әлі өткен жоқ. Бұл өте аз, сонымен қабат өте көп уақыт. Аз дейтінім — совет әзір ойындағысының мыннан біріне ғана жетті. Көп дейтінім — капиталистер, байлар «Совет мықтаса, бес-ақ жұма өмір сүрер» — деген. Бес жыл өмір сүріп отыр ғой! Значит капиталистерге

бой бермей кеткені. Олай болса, анау Шәкен мырзаның есігінде он, он бес батрақ неге жүреді? Жеті атасынан болыстық арылмаған шонжар Малқар неге болыс болады? Орынборда, Ақмолада оқуға бай балалары еніп алған, қызметте де — көбінесе не солардың қол шоқпары не парәқор бұзақылар. Бұл қалай? — дейсін ғой. Рас па?

— Рас.

— Рас, бұларға шыдауға болмайды. Біраз шыдамасқа тағы болмайды. Ресей артта қалса, қазақ өте-мөте артта қалған. Жұмысшы табы жоққа тән. Ал жалшы, кедей, орташалар шаруашылықты, мәдениет, саясат істерін дәл қазір басқарып әкете алмайды. Сондықтан оларды дайындай отырып, қарсы тапты да пайдалана білу керек. Октябрь революциясы қазақ аулында қанаушы мен каналушыға бірдей ғаламат бір сезім берді. Қазір жалшы қанша жаншылса да көңілде құдайға сенгендей сенім тұр, ол — Совет өкіметі. Қазір бай қанша жанышса да, көңлінде құдайдан қорыққандай қорқыныш тұр, ол — Совет өкіметі. Бұл зор сенім мен қорқынышты ақылға салып пайдалана білсек, бәрі орындалады.

Жұмабек насыбайын тастап, жанартып салды да, төмен қарап, табжылмай тындаған Аманға көз қырымен қарап қойып, соза берді сөзін:

— Ал сонда қалай орындалады? Білемісін?

— Айта беріңіз.

— Алдымен ауылда тап жігін ашу қажет. Қазақтың жалшы кедейінің көпшілігі жауы кім екенін әлі білмейді. Шәкен екеуің төбелесіп жатсаң, оның жалшылары саған жабылады. «Жауың — бай» — дегенді жалшыға әмен ұғындыру керек. Ұғынбаса, басына тесіп құю керек. Өйтпейінше ешбір іс алға баспайды. Бірынғай үгітпен де елді ерту қиын. Сондықтан жалшылардың еңбегін қорғайтын жалшы комитеттері, кедейлерге көмектесетін қосшы комитеттері құрылғалы жатыр. Коммунистік жастар ұйымы бұрын құрылған. Ол бұтағын жая бермек. Бұл қоғамдық ұйымдар ауылдың ойын, ісін, күшін біріктіріп Шәкен, Малқарларға қарсы қояды, ауылда социалистік мақсаттарды іске асыратын советтің зор күші саналады. Міне осы ұйымдарды қыздыратын сендей жастар. Сен тоңторыс жүруді қой, шырақ, іске аралас. Уәделессек қайтеді осыған?

Аман, әдетінше, жауапты тез бере қойған жоқ. Төмен қарап, шөп ширатып отыр. Манадан бергі сөз нендей әсер етті, несін алды, несін қойды,— білу қиын. Тұйық, ұялшақ, бірде тіпті жасық жан боп көрінсе де, Жұмабек ішіне кіре алмай қойды. «Кірмей қойман!» — дегендей құштарлана сөйлейді:

— Жарайды, уәденді әбден ойланып бер. Бірақ мықтап бер. Сонда мынаны еске ал: Қазақта, әсіресе ауылда, сендей сауаттылар аз. Қазақ елінің тағдыры өз қолына тиген шақта, сол тағдырды шешуге көзі ашық қазақ баласы қолқабыс тигізбей қала алмайды. Ерте ме, кеш пе, пайдаға ма, зиянға ма, сен де барынды берсін. Сенің туыстарыңның бірі — Мақаштың Сайлаубегімен де, жас, сауатты деп,—осылай сөйлескем. Оны болыстық ревком председателі еткен менің көмегім болатын. Ақтамады. Әкесі Мақаш би еді, бидің жолына түсті, халықпен істесе алмады. Сайлау шыққан кезде Мақар сонсоң тырайта салды. Қазір Орынборда оқып жүр ғой, мүмкін, түзелер. Осыны еске ал. Шалабай сүр кедей болатын. Қонаққа да винтовкасын ала барып: «Әуелі сен же, қара құдай. Саған берілген ас. Маған берсе, баяғыдан бері қайда жүрген!» — деп, винтовкасын табакқа сұғады екен. Халық оны да қуып тастады. Қалқа дүре соқты. Осыны есіңе ал.

— Қорықпаңыз, бұл екі мінез маған дарымайды. Өйткені олардан жүрегім айнаиды,— деп, Аман қабағын сәл шытып қойды.

— Сонда қорқатынымыз не? Айтсаңшы, көмейінде тұр ғой бірдеме?

Жұмабек дәл басты. Аман күліп жіберді де, көмейде тұрған сөзін енді біртіндеп, қызараңдап шығара берді:

— Бекбай — жұмысшы, Танаш — коммунист, Әдхам — жалшы болатын. Үшеуі, ұтылағандай, бірінен соң бірі алысты Шәкенмен. Ақырында Шәкен сауырлап бәрін елден қуды. Менін елден кеткім келмейді. Сонау онаша отырған ақ үзікті үй — ауылнайымыз Байболдікі. Бізге жамағайын. Кедей. Өзіндей кедей Қасенді айда тып, үйіне ақ үзік жапты. Тағы талай мысал келтіруге болады. Айдалғым келмейді, Жүмеке. Токабай деген кісі Шәкен мырзаның биесін сауады. Советтен бұрын ептеп ұрлық істепті. Кедей. Совет тұсында ұрлығы естілмейді. Жұртқа кірпіш құйып, подрет алып, үй салып беріп жүрді. Жоғалған бір жылқысын Шәкен содан кө-

ріп, ағайынды үшеуін бірден шауып алғанда, бір жылқының құны толмады,— деп, Тоқабайға бие сауғызыг қойды. Байдың биесін сауғым келмейді, Жұмеке. Осының бәрін зорлықшылар совет қызметкерінің қолымен не қазақы ескі дәстүрдің күшімен істеп жүр. Ондай қызметші де, дәстүрші де болғым келмейді. Әкем өз тұсында қиянаттарға көне алмай не түзей алмай, дін жолына түсіп кеткен тәрізді. Мен ол жолға түсе алмадым. «Тек жүрсең, тоқ жүресінді» мықты ұстадым. Жүйрік атым, жақсы тазым, жігіт шағым бар. Солардың қызығымен жүрмін. Әйтпесе, Абайша күнірөніп өтер ме едім, кім біледі? Бақ, дәулет, ақыл бірден қонған Абайға бой бермеген бұл қазақ бізді шопак құрлы көре ме?

Аман тоқтаған кезде Жұмабек қойын дәптерін жазып отырған. Жаңа әңгіме үстінде, аталған жәбірленуші адамдардың атын, фамилиясын қайтадан анықтап жазып алды да:

— Еті тірі, ниеті дұрыс кімдер бар осы манда? — деді.

— Көп қой.

— Сол көптің ішінен қолынан іс келетінін айтшы.

— Қазір ауру, Әлжан деген сұр кедей бар. Сыздық деген көбең кедей бар. Нұрғали, Избасар деген орташалар бар. Шәкен мырзаның есігіндегі жас жалшы Таймас бар... Осылар «жауың — бай» — дегенге де тез нанады. жаңағы өзіңіз айтқан жалшы, кедейді қорғайтын ұйымдарға да басқадан бұрын енеді.

— Сауат ашатын мектептерге барып жүр ме?

— Әлжан оқып жүргенде ауырып қалды. Өзгесі хат танып шықты. Газетті еркін оқиды. Енді тек саяси сауаттарын ашу керек.

Жұмабек бұлардың да аты-жөнін жазып алып, ауылға беттеді. Үндемейді. Ойында не бар, манадан бергі әңгімені қалай түйді, неге үндемейді? Білгенше асығып, енді Аманның мазасы кетіп келеді. Өзі айтар деп күтіп еді, айта қоймаған соң, шыдамады:

— Бетім дұрыс па, теріс пе, Жұмеке?

— Дұрыс. Дұрыстың өзін күресіп, жеңіп алады өмірде. Сен күрестен кашасын. Қашқанмен құтыла алмайсың. Сондықтан білек сыбанып, топқа өзің түс,— деп едім. Түсер түрін жок. Бірақ топ сені еріксіз түсіреді. Сол кезде тағы кездесерміз.

«Қалай еріксіз түсіреді?» — деген ойын Аман аяқтағанша, ауылға жетіп қалыпты.

Шіркін, көктем жер бетін бір жайнатып, жан-жануарды масайратып өте шықты. Ауыл маңының оты шайылып қалған.—Қашықтағы балдыр шөптер қатая, сарғылт тарта бастаған. Күн қызуы күшейе түсті. Салқын, шыбыны аз Итжон жайлауының өзінде желі басындағы жылқылар тершіп тұр. Сәйгел жатып, сиыр малы тиыштанса да, бүгелек ызындап, жылқының мазасы кеткен кез.

Қазір тал-түс. Тып-тыныш. Бозторғай да шырылдамайды. Бүгелек тыпырлатқан жылқыдан өзгенің бәрі көлеңке қуалап, ыстықтан қорғалауда. Осы тиыштықты бұзып, әлдеқайда шырқаған бір ән естіледі:

Азамат, сестенбе, көзінді аш, жүрме бос.
 Ұран сал, алға бас, бірігіп дізе қос.
 Қызыл ту шылауы — қорғанның,
 Тізе қос, тізе қос, тізе қос...

Бұл — халық арасына көп тараған Сәкен Сейфуллиннің өлеңі. Жастар әнге салып, қосылып айтатын. Мынау жеке дауыс. Ұзын желінің басында, шаңқиған күн астында, бір дізесін бүгіп, екінші аяғын соған асып қойып, шалқасынан Таймас жатыр. Қасында — бие шелек, аузында — әлгі өлең. Токабай желіден ұзаққырап шығып, дәрет сындырып, одан ауылға барып, қол жуып қайтқанша, Таймас тоқтамай соға берді.

— Жаман неме, бір шаршамайды екенсің,— деді Токабай келе.— Кімнен үйрендің? Мынауың тағы да бір жаңа ән ғой.

— Аманнан жазып алдым.

— Е-е, Аманның қолынан келгені сол-ақ болды ма?

— Баска не күтіп едіңіз?

— Сондай оқуым болса, көрер едің! Оның ширегіне келмейтіндер алдақашан алдына мал салып, басына ақ үй тігіп алды. Ең болмаса, ақ үзік салып алды. Сапар ақсақалдың төрт сиыры не өшпейді, не өспейді. Мал таппаған жігіт — жігіт пе тәйірі!

— Тока, қанша көп білсеңіз де, осы жолы білмедіңіз.

— Ал, жаман неме, білгіш неме, үйрете қойшы!

— Паракорларды, зорлықшыларды жақтап отырсыз. Сайлаубек, Әдхам, Шалабайлар сонымен жиғаны қайда малды?!

— Соның өзі өнер. Жасықтың, жуастың қолынан келмейді.

— Беу, Тоқа-ай, ертеде ұры болғаныңыз қазір де көрініп тұр-ау! — деп, сықылықтап күліп еді Таймас, Тоқабай үстіне міне түсті:

— Сен шешеннің жатырында жатқансың онда. Сығалап жатып па едің, қайдан білесін! Ендігәрі айтамысың?! — дейді, алқымын сығып жатып.

— Айтпайын! Олда-білдә, айтпайын! Ағатай! — деп жалынады Таймас.

Тоқабай босатып жіберді. Екеуі, жастарының арасы алшақтығына қарамастан, құрдастай ойнайды. Енді күнге арқаларын төсей, қатарласа етпетінен жатып әңгімелесті:

— Ей! Қызыл тоқал сені неге жақсы көреді?

— Мені жақсы көре ме?

— «Көк шешек!» — деп, кішкентай жұдырығымен қойып-қойып қалады. Сол жақсы көргені.

— Қойыңызшы, менің неме қызығады!

— Сенің мына күлімдеген мөлдір кара көзіңе қызығады. Күнге піскен мына жылтыр бетіңе қызығады... Бәрінен де ұстарадай өткірлігіңе, жалыны лапылдаған жастығыңа қызығады. Мырзада бұның бірі жоқ.

— Білмейсіз, ол Аманға қызығады, — деді Таймас, Тоқабай тақала жатып, құштарлана сұрастырды.

— Айтсаңшы, қайдан білдің?

— Аман келгенде, одан көзін алмайды. Келмесе: «Қайда екен?», «Неғып жүр екен?», «Білесің бе, кіммен жүреді?» — деп, маған маза бермейді.

— Аманды сылтауратып, өзінді торуы да ғажап емес. Қайсысы болса да, саған соқпай кетпейтін болды. Жаман ит, кимылда енді.

— Сойқансыз. Тоқа! Мені Сібір айналдырып жібермей ме?

— Қайдан біледі! Мырза жокта екеуің бір үйде оңаша жатасын. Мырза: «күзетшім» — десе, қызыл тоқал: «шұнағым» — дейді. Сал сайранды! Бұл ұрлық тастай батып, судай сіңеді. Біліне қалған күннің өзінде совет өкіметі ойнас үшін соттамайды, «махаббат» — дейді.

Таймас әнтек ойланып қалды. Албырт көңілі алға бір ала жөнелді де, жалт берді.

— Онда Қасенді былтыр он жылға неге соттады?

— Қасенді Жылқыбайдың тоқалына барғаны үшін

кескен жоқ, Жылкыбайдың тор биесін ұрлады,— деп кесті.

— Ұры емес еді ғой.

— Ұры емес-ті. Тоқалын қызғанған бай пәле салды. Ауылнай Байбол мөр басып, ол пәлені растады. Растағаны үшін үйіне ақ үзік жапты.

— Мені айдатып, тағы бір үзік жапсын дейсіз ғой!— деп, Таймас, қаркылдап күле, атып тұрды орнынан.— Биенің сауыны болды, ағытайық, құлын ұшып кетер. Күн бүгін нағыз ми қайнар.

Биелердің желіні жаншылып, қытығы басылып, жуасып қалған. Оның үстіне ыстық, бүгелек екі жақтап есін шығарып, бұтына отырған сауыншыны қайсыбірі байқамайды тіпті. Бұл Таймасқа жақсы болды. Бие сауғызып тұрып та әңгімелесіп тұр:

— Тока, сіз білесіз ғой, айтыңызшы: болыс күшті ме осы, болком күшті ме?

— Болкомның қолында не бар, болыс күшті де.

— Болыс пен милицияның қайсысы күшті?

— Болыс тұтқындай алмайды. Милиция тұтқындайды.

— Сот күшті ме, милиция күшті ме?

— Сот бәрінің енесін ұрып жібереді.

Бие сауып болған соң. Токабай сүтті Таймасқа қалдырды да, құдық басына жөнелді.

— Мен астауды толтыра берейін. Сүтті апарып тастап, жылқыны айдап кел.

Таймас үйге сүт алып енгенде мырзаның қасында Мақаш карт пен қызыл токал ғана бар-ды. Мақаш келген шаруасын айтып отыр екен:

— Алыс жер. Сүйек те болса, көптен көріспеген сый жер. Атымыз дағарадай. Арық көкті мойынға қағып жетіп барсам: «Мына бишара біткен екен» — дейді ғой. Досқа күлкі, дұшпанға таба қылма. Мініп баратын тақымға толы бір ат бер. Қайтып келісімен үйіріне қосам.

Шәкен маңдай терісі құрысып, жаратпай тыңдап отырса да:

— Жарайды,— деді. Шығып бара жатқан Таймасқа қандай ат берілетінін де айтып жіберді. Мақаш енді мәсі байпағының сөгілген ұртына бармағын тығып қойып, қызыл токалға бұрды бетті:

— Келін шырағым, мырзаның ескісі болса да, қарастыршы, мынамен жат елге қалай барам!

Қызыл токал не бар, не жоқ,— дей алмай, сипактап қалғанда, мырза: беріп құтыл,— дегендей, иек көтерді. Былғары байпақ қолына тиген соң, Мақаш бөгелген жоқ, алғыс айтып, үйден шықты. Оның алғысына оңаша қалған мырза булығып отырып жауап қайырды:

— Көк төбет! Отыз жыл би болып, ел сорғанда, бүйірі бір шыққан емес. Алғаны жылмай ағады артынан. Жаным-ау, қашанғы бере берертін! Қылқып қойып, қолын жаяды да тұрады! Берсең,— бір пәле. Бермесен,— екі пәле...

Көктің көлінде қымыз екеш қымызды есепсіз бермейтін сарабал Шәкеннің Мақашқа бере беруі де, Мақаштың сұрай беруі де есепсіз емес-ті. Мақаш ру басы, кезінде болған кісі. Кәртайған шағында байлық пен биліктен бірдей айрылып, ата аруағын, сақал ағын саудалауға кірісті. Мал кеткен соң жер де кетті. Мақаш қорығы аталатын кең бидайық, Мақаш құдығы аталатын сүтті құдық Шәкен атына әзір көпшесе де, Шәкеннің пайда-сына көшіп болған. Ру намысы, ата жолы, қазақ дәстүрі, әдет, ғұрып дегендер де байлыққа бағынып болған. Мақаш қазір, жапырағы жоқ, бұтағы кураған кәрі бәйтерек тәрізді. Шәкен оның күнде бір бұтағын сындырып алып, отына тамызық етеді. Сонда да ескі түбір Мақаштың көңілін аулап қояды. Ауламасқа амалы да аз. Ол бауыр басқан жүзге тарта түндіктің астында талай өжет, өр, тентек, талай шиі шыққан кедей, мырзадан жәбір көргендер бар. Мырзаға қолқабыс тигізіп, қасына еріп, шабарманы боп жүргендердің, малшы-жалшылардың бірсыпырасы сол жүз түндіктен келген. Мырзаға бақ, дәулет біткенмен, басқа жарлы, өзі төмен әрі аз атадан шыққан. Сондықтан, бір Мақаштың сүйек тастап, көңілін аулайды да, жүзді ықтырып ұстайды.

Мақаштың тағы бір керек жері бар. Оның кенже ұлы Сайлаубек — орысша біраз сауатты, тентек жігіт. Тентектігіне атасының тозған аруағын ертіп, кедейлігін бетке ұстап, Совет тұсында азулы Малқармен ұстаса кетті. Совет жеңіп берді Малқарды. Жеті атасынан бері қолынан кетпеген болыстығын Сайлаубекке алып берді. Бірақ Сайлаубек ұзақ ұстап тұра алмады. Сайлау шыққан кезде Малқар қайтып алды. Азулы айғырға иығын алдырған сәуріктей, Сайлаубек елден безіп, Орынбор шығып кетті. Екі жағын егестіріп қойып, екеуін де өзіне жалынышты етіп келген Шәкен мырзаға болыс Малқардың

да ішке түйген бірдемесі бар сияқты. Мақаштың көңлін аулаған сайын мырза бұны да ескертіп қоятын. «Болыспын,— деп, қиқандай берсе, ескі жараның аузы тырналар, қара шыбын үймелер» — деген ойын бүркей тұрып, бүкпесіз пішін көрсеткен болып жүр.

Мырза қазір қызыл тоқалмен оңаша қалып, Мақашты сырттан сыбағанда, осы жағдайлардан аса алмай, тек іштегі зәрін төкті. Ыстық күнге ыза қосылып, етженді кісі терлеп барады екен:

— Бәтенкемді шешші! — деді тоқалға. Ботинкадан бастап, сырт киімдерін түгел шешті. Көйлек-дамбалшан, мамық жастыққа шынтақтап жатып, тағы бір әдетін істеді:

— Аяғым сипашы!

Қызыл тоқал жүндес, жуан аяқты алдына сұлатып қойып, сүйріктей ақ саусақтарымен сырылдата сипағанда, мырзаның көпке бармай көзі жұмылды. Сипай берді ақ саусак.

— Ассалаумаликүм,— деп ауылнай Байбол кірді. Мырза тек көзін ашты. Басын көтерген жоқ, кісі келді-ау,— деп, қымсынған жоқ. Тоқалдың алдына екінші аяғын салып, шалқалай жатқан соң ғана, тіл қатты:

— Бір жаққа барып қайттың ба?

— Иә,— деп, бота тірсек ауылнай ұзын мойнын бір бұлғандатып, тақала түсті. Сөйлеуге асығып-ақ отыр екен, жолсызда желген арбадай, салдырлата жөнелді.— Болыс шақырып, соған барып қайттым. Барлық ауылнай барыпты. Қысып-қысып жіберді. Тағы да салық келіпті. Біздің ауылнайға он ірі қара, он бес көлік түсті. Болыс өзі бізбен ере шықты жинауға. Қасында екі милициясы, өзінің екі шабарманы бар. Қазір мына су бойындағы елден шығып, осылай келгелі жатыр, сонсоң алдынала жортып кеттім. Кайтеміз, мырза? Беті қатты. Қолма-қол жинап келеді. Үшіншінің ауылнайын, биттей кешіктірдің,— деп, орнынан алып тастады. Өзіңіз білесіз, кашаннан бұл тотияйын болыс қой. Тезірек бөліп берсеңіз, мен жинай берер едім...

Байбол сасқанмен, Шәкен сасатын емес. Басын жаңа көтеріп, анықтай, ежіктей бастады:

— Бұл салық бір жиналып, алдақашан біткені қайда?

— Жоғарыға барғанда, толмай қалыпты. «Толтыр!» — деп, қысып жатса керек.

— Неге толмайды? Түгел салмай, жеп қойған да. Жеп қояды да: «Өліп қалды» — деп, акт жасайды. Қазнаға акт керек емес, мал керек. Көлік салығы қалай түскен? Бұл елде түйе бар ма?

— Өгізді де көлік орнына ала беретін болыпты.

— Біздің өгіздер былай да қазнаның кіресін тартып жүр. Басқа өгіздің жайын өздерің білесің.

— Ол жағы оңай, — деді ауылнай, — өгізі барлар белгілі. Көнбесе, милиция ертіп жүріп жинаймын. Мына он қараны бөліп беріңізші.

— Ауыл-ауылдың, әр атаның ақсақалдарын жинап, өздерің-ақ бөліп тастамайсыңдар ма?

— Тек нұсқап жіберсеңізші, аржағын өзім білем ғой.

Мырза сәл ойланып барып, нұсқауын ескертті:

— Онда, он емес, он екі кара, — дегейсін. Сонсоң ақсақалдармен бас қосып отырып, төртке бөліндер: үшеуін Байсекеңе, үшеуін Сарекеңе, төртеуін Акбеккеңе берерсіңдер. Ауыл-ауыл, ата-ата осылай өз сыбағасын алған соң, өзара бөлісе жатар, сен оған кіріспе, Обал-сауабын өздеріне таста.

— Қалған екі қараны ше?

— Біреуін мен жеке алған болайын. Бірақ дәмеленбе, төлемеймін. Біреуін Жылқыбай алсын. Оны болыс екеуің бөліп, ауызға саларсыңдар.

Ауылнай жымың еткенде, жадағай жатқан жалпақ мұрны бір делдиді. Осы үйден былтыр сұрап алған сия қарындаштың тұқылы ғана қалған екен, соны кертіп байлап, жіңішке кендірмен омырауына арқандап тастапты, ала сала жалап қойып, жаза бастады. Ақ киіз сумка дізеде, түтеленген қойын дәптер қолда, басында мырзаның ескі шляпасы. аяғында саптама етік, сұқ қолына атын жаздырып, добалдай күміс жүзік салыпты. Байқаған кісіге ауылнайдың сыртқы тұрпаты да көп нәрсені аңғартып тұр. Ол қымызға қанып, мырзаның нұсқауын жазып алып, жөнеле бергенде:

— Токташы! — деді мырза. Токтатып қойып, тұрып барды да, папкасынан жазусыз ақ қағаздар шығарды. — Мөрінді басшы. Анада басқандарың таусылып қалды.

Байбол қолын қойнына тығып жіберіп, мықшиып тұрып, алыстағы ішкі қолтық қалтадан ескі шүберек алып шықты. Шүберектің ішінен дөңгелек мөрдін жұқа резинкасын шығарды. Оны әуелі түкіріктеп, оған жарымаған соң, тура тілімен жалап, сия қарындашты езді де,

ақ қағазға баса берді. Мырза: «Жетер енді» — дегенде ғана тоқтады. Тілі, ерні түгіл, бүкіл бетін сия сатпақтағанын байқаған жоқ. Сол түрімен тысқа шыға келгенде, босағадан кіріп, сүтке тиіп шыға келген бет-аузы күйе-күйе ұры күшікке ұқсап тұрғанын да байқаған жоқ. Атына міне сала, окшау отырған ақ үзікті, қызыл тулы үйіне қарай шоқыта жөнелді. Әйелі анадайдан танып қарсы алды. Атын байлады. Неліктен екенін кім білсін, күйеуін мырза дейді екен. Есік ашып енгізді. Енді:

— Шаршадыңыз ба, мырза? — деп, қылымсып тұр.

— Азырақ дем алайын. Күн қайта тағы кетем.

Әйел мырзасын шешіндіріп, киімдерін іліп, қалтасында мөр жатқан қара жилетканы бас жаққа апарып тықты. Соның үстіне қос жастық тастап, мырзасын жер-төсекке сұлатып салып қойды. Мырзаның мінезі әпсатте өзгеріп кетіпті. Аузы ауыр, лаң, сөйлеуге ерінеді. Біресе болмашы мұртын ширатып едірейтеді. Біресе теке көзін үлкейте түстіп, адырайтады. Саптама етіктен пысынап шыққан шуашты аяғын бір кезде әйелінің алдына салды да:

— Сипашы! — деді. Шамасы келгенше Шәкен мырзаға ұқсап жатыр. Әйелі: «Шынымен-ақ болып қалды» — десе керек, сасық аяқтың аңқыған иісін сезбестен, сипай берді.

— Тоба! Бірдеме түртіп жүр-ау!

— Кімге ашуланып келдіңіз? Бәсе, ішім сезе қойып еді.

— Әлгі доракты айтамын! Аманды!

— Бетім-ау, ол неғыпты?!

— Кеше болыстың шақыруымен асығып бара жатсам, Сапардың қара домалақтарының бірі: «Ауылнай салды ақ үзік, әділеттен қол үзіп» — деп жүр. «Кім үйретті? — десем: «Аман ағатайым үйреткен» — дейді. Әділеті не соның, сен білемісін?

— Қайдам... Әнеугі Әділбектен алғанды айтпасал! Әйтеуір ақ үзікті қосуы жақсы емес.

— Онда несі бар?! Алсам, Жалқыбайдан алдым киізді.

— «Қасенді каралап алды» — дейтін көрінеді жұрт.

— «Қасен қашан ақ еді? Тор биені былай қойғанда, тоқалдың қойнынан суырып алғаны аз ба? Оттайды ағайын. Өңкей дорақ! Бар болсаң көре алмайды. Жоқ

болсаң асырай алмайды. «Есектің бірдемесін жусан да мал тап» — деген. Мен соны білем...

Ауылнай ашумен ісініп, оңаша үйге симай жатқанда, жұрт болыстың келе жатқанын хабарланып қойыпты. Әр ауылдың бас көтерері атқа мініп, Шәкен аулына қарай келеді. Болыс келсе, не салық, не дау әкелетіні мәлім. Сондықтан әрбір бас көтерер басына сиғанша есеп-айласын ала келеді.

Өкшесі Су бойындағы елден бір топ адам жүгірте шықты белге. Белге шығысымен, жүрістерін бәсендетіп, бетін Шәкен аулына түзеді. Жылпос Жақып көре сала, ақ үйге сып беріп еніп кетті.

— Мырза! Болыстар келе жатыр. Қайда түсіреміз?

— Қонақ үйге түсір, — деді Шәкен. Әлі көйлек-дам-балшан, басын көтерген жоқ. Әдетте құрметтеген қонағын өз үйіне түсіретін де, жатарда ғана қонақ үйге жіберетін. Жақып: «бұл қалай?» — деп тұрғанда, мырза бетін анықтай түсті. — Шаруасын тез бітіріңдер. Күн әлі ерте ғой, түстік жеген соң, жүріп кетер.

Жақып жаңа түсінді. Мал санағын бергенде, мырза ылғи бір-екі жүз қараны бармағының астына бүгіп қалатын. Биыл салық жылдағыдан көбірек түсті. Сол жасырған малды болыс сірә сырттан қосып жіберсе керек. Мырза бұл жайда ашып айта алмайды, не қуына алмайды. Тек анда-санда іші бұрап кетеді. Сондықтан «Осыдан басқа не істейсін маған?!» деп, көңлі көтеріңкі бай қырын бір көрсетіп қойғысы келгенге ұқсайды.

Болыс бұны күтпеген екен. Ат басын тура ақ үйге тіреуге беттегенде, даяшылар алдынан тосып, қоңыр үйге бұрып әкетті. Он бес, жиырма кісі. Төртеуі милиция мен почтовой. Өзгесі әр рудың, атаның бетке шығарлары, болыстың ертеден дізелестері. Бәрі томсара қалыпты. Айтпаса да белгілі, мынау үйді қосынып: «Ақ ордаға неге түсірмеді. Шәкен неге көрінбейді?» — деп отыр. Малқар болыс әдетінше, бір пысқырып қойды. Түбі тым батыңқы, үш жағы көтеріңкі, етектілеу келген мұрны әмән бітіп жүреді. Сондықтан ашық даусына азырақ мыңқыл қосылып, демін ылғи аузынан алып отыратын кісі еді.

— Ауылнай қайда, келсін! — деді мыңқылдап. Сүзіле қарайтын күңгірт қоңыр көзі ызбарлы, шекесі қысыңқы, шықшыты шығыңқы сарғылт жүзі шаңытып тұр. Шабарманның бірі ытып кетті. Тірсегі иміп алға, белі бүктеліп артқа тартқан ұзын Байбол асыға кірді есіктен.

Амандаспастан, отыруға мұрша берместен, тік тұрғызып қойып тергей жөнелді Малқар.

— Дайын ба?

— Дайындап жатырмыз. Бөлісіп болып қалдық. Жиынауы әпсәтте. Ел жиын ғой.

— Қалай бөліп жатырсындар?

Байбол Шәкеннен алған нұсқауы байынша, айтып шықты. «Тағы да өлім-жітімі болса, толмай қалмасын,— деп бірер қараны артығырақ қамтыдық» — дегенде, болыс түсіне қалды, кірісі жұмсап сала берді.

— Әйтеуір, арты даусыз болсын.

— Ақсақалдардың алдына салдым. Төрт көзі түгел. Кім шатақ шығарады!

— Бар, тездет. Салық малын, кіре көлігін апарып табыс ететін адамдарың да әзір болсын. Көмек керек болса, милиция ал.

Байбол үйден жүгіре, ісіне шықты. «Милиция ал!» — деген сөздің өзі шоқтығын бір сүйем көтерді. Алған кезде қанша көтеретінін құдай білсін.

Жиынның үлкені далада көрінеді. Екі-екіден, үш-үштен оңаша кетіп, сыбыр-сыбыр сөйлескен адамдар. Сөзге ене алмаған жігіт-желең, кәрі-кұртаңдар — өз алдына бір топ. Тымық күнде түтіні биіктей ұшқан, ас үйдің алдындағы жерошақ маңы да қаракұрық. Осылардың арасында шарқ ұрып жүрген үшеу: жылпос Жакып, ауылнай Байбол, шабарман Шөгел. Шөгел тек шабарман ғана емес, Малқардың оң көзі, атса,— мылтығы, шапса,— қылышы. Шөгел сөзінен Малқар сөзін, Шөгел көңлінен Малқар көңлін танып отырады жұрт. Бірде ашадды, бірде аяр Шөгел, қай елге келсе де кіммен сөйлессе де, ішке кіре біледі. Қазір сыбырласып, ымдасып, зыр қағып жүргенде өзінің бір жоғын іздеп жүр екен. Топас Байболды түйе жүн шекпеннің жеңінен жетелеп, оңаша алып шықты.

— Ей, ит, саған сіңірген еңбегім аз емес-ті. Бірдемеге жараймысың? — деп тұр. Ит дегенде, ол аяр күлкімен тек тісін ақситты. Байболдың салпы аузы жуықта жиылмай, ырсып қалды.

— Не керек еді?

— Жүйрік тазы, жүйрік ат кімде бар бұл маңда? Болыстың тазысын біреу қалап әкетіп, тазысыз қалды. Бәйгі кер қартайды. Жүйріксіз отыра алмайтын кісі ғой — бұл.

— Біздің мырзаның ондаймен зауқы жоқ. Сапардың Аманында екі тазы бар. Үйіне биыл ғана жетті. Осы жазда екі қасқыр алды. Бірақ бермейді. Кірме нағашысы болатын, соны ие қылып қойды. Ол бір мұжық. Ала алсаңдар, әне соның көк бестісін алыңдар. Жылқының суреті, жылқының жүйрігі. Осы күннің өзінде алдына мал салмай қойды.

— Көрсетші!

Байбол жан-жаққа көз жіберіп тұрып тапты. Үй-ездеген бір үйір жылқыға қарай Шөгелді бастады. Көк бесті Аманның бозымен бірге осы үйірде. Екеуі де мініліп жүрген сартап, жарау.

Шөгел көрген жерде өле түсті.

— Қайтсе де, алу керек! Амалын тап!

— Ол сатпайды. Қолқалағаныңа бермейді. Бір ғана амал бар. Сұрап сезіктендірмендер, лауға,— деп мін де, сіңіріп кет. Женген күнде бір бесті алар. Қазір төрт бестіге ала алмайсың.

Таныс әдіс миға тез қонды. Шөгел ауылға келе-ақ, атына міне сала, жүгіртіп келіп көк бестіге құрық тастады. Сол жерде астындағы лау атты босатып, мініп те алды. Жиын отырған қалың елді қақ жарып, баяғы почтовой жүріске салып барады. Сол бетімен бел асты. Бел астында Су бойындағы елден жинаған салық малы қаптап келеді. Ол малдың ішінде болыстың алған паралары бар. Соны түгендегелі келді Шөгел. Қөбінің түсі-түгін ұмытып қалыпты. Бірақ әккі паракор құйрықтарын кесіп, белгілеген екен. Кесілген құйрық жиырмаға жеткенде, көңілі демдеді. Малшыларға: «Сәк болыңдар!» — деп, қайта шапты. Көк бесті тақымына әбден жағыпты. Дізгінін босатыңқырап, ағызып-ағызып алғанда көзінен жас парлайды. Әкесі өлгендей құйғытып келді ауылға.

Сыздық ыстықтан қорғалап, түндікті жауып жатқан. Далаға шыға келсе, мырзаның аулында адам қаптап жүр. Жон жақтан көк атпен ағызып келіп, біреу тоқтады. Ұйқылы көзін уқалай, жүгіре басып, Сыздық та жөнелді. «Япырау менің көк бестім бе?!» — деп, дүрс-дүрс соғады жүрегі. Дәл өзі екен. Құлағы тас төбесінде, терге шомбыған, жез мойын жануар елеңдеп, қонақ үйдің сыртында жалғыз байлаулы тұр. Малқар көз тоқтата қарады да, қасындағы Шөгелге бір мыңк етіп, үйге еніп кетті. Шөгел мен екі милиционер аттың қасында қалды.

— Ағатай-ай, жаныма балаған жалғыз атым еді, бұнша неге сабылттыңыз? — деді Сыздық келе.

— Іштеме көрмеген жігіт екенсің, ат терін сөз қылып тұрғанын... — деп, Шөгел тындағысы келмей, қойқан-қойқан жүріп кетті.

— Жалғыз аттың тері жанға батады да.

— Өзің үкіметке әлі бағынбаған немемісін? Тіпті лау бергің келмейді ғой.

— Ағатай-ау, лау кезегі біздікі емес-ті.

— «Лау кезегі қайсындікі?» — деп жүрсем-ау!

— Қайтейін, арам тері шығар төгілген. Ер-тоқымыңызды алыңызшы.

— Әй-әй, жақындама! Әзір қайтпайды. Анау бел астындағы елдерден қайтарам, — деді де, атқа тақалған Сыздықты Шөгел қағып жіберді. Милиционерлер өңдерін сұытып, көз аларта бір қарады. Сыздықтың көзінен жас атып кетті. Болмасын білген соң, тұра жөнелді ауылға. Қорлық пен зорлықты көтере алмай, еңіреп келеді оңашада. Сол бетінде Сапардікіне келіп енді.

Сапар, әдетінше, алдына жастық қойып, «Хикматты» көзілдіріксіз оқып отырған. Ұзын кірпіктерін жай көтеріп Сыздыққа қарағанда, шошып қалды.

— Не болды?!

Оқиганы естіген сайын Сапардың жүндес бетінің түктері тіріле беріп, Сыздықты қаға тындап болған кезде тегіс тікireйін кетті.

— Салған екен қырғын. Бәріміз торғай болмайық! Момынды залымнан қорғау—пайғамбар жолы, үкімет жолы! — деді де орнынан тұрды. Әйелі етегінен ұстай алып, сөзбен баспалатып жатыр:

— Желікпе, әрмән әрі! Қартайғанда біреудің қолы тисе, тілі тисе, қайтесін? Өлім-дағы! Желіктірме, Сыздық. Мынау біреудің қолында өледі. Келіп-келіп, қартайғанда, балаң ержеткенде, не іздеп барасын?!

— Тарт, босат етегімді! Жаманның жаны балдан татті.

— Ұста, Сыздық, жіберме! Атың құрсын, онан әрі кетсін. Балалар, жүгір! Аманды тап!

Төрт кара домалақ бірден Аманды іздеп шапқылай жөнелді. Ол табылғанша бірталай уақыт өтті. Сапар сабасына түсіңкіреді.

— Жаман ит-ау! — деді Сыздыққа. — Жалғыз атыңды беріп, жылап келермісін!

— Кайтейін жалғыз?

— Неге жалғызсың! Құдай сен жақта, халық сен жақта, үкімет сен жақта. Енді не керек?

— Ойбай-ау, болысың, поштабайың, мелитсаң ғой осыны істеп отырған!

— Жо-жок! Олар үкімет емес. Үкімет — кеше келіп кеткен Жұмабектер. Өзің көрдің: кедей ауыл, — деп, бізден лау да мінбей кетті. Әне, үкімет адамы солай, бетегеден биік, көдеден аласа болады. Әттең, Жұмабек. Қалқалар әзір аз. Сонсоң ел аулақта, доңыз төбеге шығады. Міне, баяғы Маңқар, баяғы Шөгелдер шыға келді...

Жайшылықта аз сөйлеп, көп тындайтын Сапар бір көтерілсе, жуықта басылмай, шешен болып кетеді екен. Сөйлеген сайын ашуы тарап, арнасына түскен кезде Аман кірді. Қасында Нұрғали мен Избасар бар. Сыздық бұларға да болған оқиғаны бастан-аяқ айтып берді.

— Шешен мені бажылдап жібермей қойды, Аман — деп, енді күлімсіреді Сапар. — Бұл — тұқымымен, анау отырған Сыздығымен қорқақ. Сен нағашыларыңа тартып кетпесең, бар, атын алып бер!

— Маған бере ме?

— Неге бермейді? Ақысы бар ма? Бүгін атын тартып алса, ертең оның қатынын тартып әкетер. Намыс қайда? Ақиқат қайда?

— Оныңыз дұрыс қой, аға. Бірақ осындайдан аулақ жүрсем, деп едім.

— Аулақ қойып отыр ма? Онда сені қапқа салып сақтайық.

Нұрғали кеңкілдеп күліп жіберді. Аман қызарып кетті. Сапар енді бұйыра сөйледі баласына:

— Сөзді қой! Бар! Қайтсең де алып бер! Бармасаң, өзім барам. Ол залымдардың ойы белгілі, атқа қызығып жүр. Қайтармай кетеді. Лау дегені — сылтау.

— Сонда сіңіре ме?!

— Әбден сіңіреді. Қағаздасып жеңіп алғанша көзіңе көк шыбын үймелейді. Барымталассаң, шабыссаң, өзіңді айыптайды. Қазақ жолымен мықтасаң, бір бесті аласың. Бұндайдың талайын түгімен жұтқан олар. Емі — ат қолда тұрғанда қимылдау. Отырмандар!

Аман ойлы пішінмен орнынан тұрды. Нұрғали, Сыздық, Избасарлар қасына ерді. Төмен қарап келе жатып, былай шыққан соң:

— Атты бермесе, — қайтеміз, жігіттер? — деді Аман. Ешқайсысы жауап қайырмады. Өз сұрағына өзі берді жауапты. — Онда амалсыздан жанжалға барамыз да.

— Қой, жанжалы құрсын! — деп, дыз ете түсті Нұрғали. Аман мырс-мырс күліп жіберді де, қалжындады:

— Құдай саған осынша дене, осынша күш бергенде, тым құрыса, шақпақ отындай жылт ететін бірдемені аяды-ау! Әгәр жанжал шыға қалса, сен береке таптырмассын. Тек қаша жөнелме, айналайын! Осы тұлғаңмен қабағыңды түйіп, қасымда күдірейіп тұршы. Сол жетеді.

— Оттама! — деген болды Нұрғали. Әлден-ақ өңі бұзыла бастапты, үндемейді, қорқақтығын білдірмеген болады. Ол әсіресе қызмет адамдарынан, қаламға ілігуден қатты қорқатын. Қазір ұялғаннан қала алмай келеді.

Бұлар ауылға тақалғанда Шәкен өз үйінен шығып, қасында жылпос Жақып, қонақ үйге барып енді. Артында есіктен қарап қалған қызыл тоқалдың көзі Амандарға түсті. Есікті жауып алып, босағадан сығалап тұр енді. Жалаң ол емес. Орысша тәуір киінген жігітке даладағы жиын ішінен талайлар назар аударды. Милиция мен шабармандар, «бұл кім еді?!» — дегендей, таңырқай қалыпты. Шөгел Сыздықты таныған соң ғана: «Тәйрі, соның жиені екен ғой» — деді ішінен. Аты шықпаған, обал-сауап демей, мал таппаған жігіт — Шөгелдің ойынша — момын, жасық, өнерсіз. «Аруақ жебеген» азулы болыстың өркөкірек шабарманы такаббар мінезбен қарсы алды Аманды. Салған жерден бойына дарытпай, сағын сындырғысы келіп:

— Ей жігіт! — деді Сыздыққа анадайдан. — Үйіңе қайт та, киініп кел! Осы ортадан жиылған салық малын Ақмолаға айдап апарасын. Жоғалса, — төлейсін.

Сыздықтың көзі үлкейіп кетті. Аман кірісті сөзге:

— Елден ала-бөтен Сыздық мал айдайды, Сыздық лау тартады. Жазығы не?

— Шырағым, саған сөз салған ешкім жоқ. Қилікпе!

— Мен әдейі киліккелі келдім. Соның атына бола келдім.

— Атын лауға міндік, қайырамыз мынау елден.

— Лауға басқа ат тауып берейік. Бұл біреудің маңдайына біткен жалғыз аты. Жүйрік аты. Бекер қинағансыз.

Дауыс көтеріңкі шыға бастады. Даладағы жиын елендеп, біртіндеп бері тақала берді. Қонақ үйдің ішінде қымызға қызғандар тыстағы әңгімені байқаған жоқ, өзді-өзі дуылдасып отыр. Байбол ойдағы ауылдардан шауып келді де, милиционердің біріне сыбырлап, ерте жөнелді. Шөгел сөйлескісі келмей, солардың соңынан, көк бестіге мініп, жөнеле бергенде, Аман шаужайынан ұстай алды.

— Атты тастап кетіңіз!

— Ұстама шаужайымнан! Оқулы, өнерлі болсаң, орның — анау. Орынбор, Ақмола. Ауылдағы пысықтық өзімнен де артылмайды! — деп Шөгел ащы тілін сұғып-сұғып жіберді. Сөйтіп, атты борбайға осып қалып, омыраулата бергенде, Аман аттан тымақтай жұлып алды. Ұрған да, боқтаған да жоқ, жағасынан буындыра ұстаған бетте, шалқасынан жықты да, кеудесіне мініп отырып, құшырлана дізерледі. Жұрт жиылып қалған. Шегір көз татар милиционер шақар-ақ секілді еді, жуасып, арашашы бола қалыпты.

— Иптәш, бу ителлигент іші тугил! Тұтмаңыз яқасынан! Уләргә қалды міскін... — деп, Аманның қолын жаза алмай жатып та, бір көзі Нұрғалиде. Нұрғалидің өңі ку шүберектей, дәу денесі дір қағады. Оның қорқып дірілдегенін милиционер сезбепті. Күші кернеп, ашу қысып тұр, — десе керек:

— Сіз қызмаңызшы! Оллаһи, харап итәсиз, қызмаңыз! — деп қояды оған.

Шынында, бұл жиылғандардың ішінде қатты қызған Әбекең мен Тоқабай. Әбекең үйіндегі қонақтарын ерте келген. Солардың алдында, дабы дамбалының ауы салақтай, қойқаң-қойқаң жүріп:

— Бұл біздің ііміз! — дегенде, аяқтарын талтаң-талтаң басады. Тоқабай қасындағы Таймасқа сүйсіне күбірлеп тұр:

— Айналайын-ай, ішінде екен ғой бәрі! Езсін шошқаны, езсін! Кімді езбеді ол!

Үй ішінде дауылдағандар, Шәкен кіргенде, басыла қалған. Бастығы Малқар болып, орындарынан тік тұрып қол берді. Шәкен Малқармен, тағы бірен-саран адаммен қысқа амандасты да, тұс-тұстан амандық жаудырып жатқандарға негін бір көтере салды. Ешкімге карамады, шүйіркелеспеді. Көзін босағаға жіберіп, басын жоғары ұстап, табжылмай, тәкаббар отыр. Бұнысы —

Малқарға көрсеткен бір қыры. Бастас, замандас азулы болысты көп қонақтың біріндей қонақ үйге түсіріп, қонақ үйден жөнелтпек. Бұ да қыр көрсеткені еді. Енді тезірек кетіргісі келіп:

— Сәлемдесіп кеткелі кірдім. Кешкі салқынмен жүрем, — деді, қабағын шытынып қойып. — Орынборға жөнелтетін асығыс хат телеграмдар бар. Бұл арадан жиналатын алым-салық мен жүргенше жиналып бітеді. Тапсырғамын.

Сапырулы сары қымыз қарын тойдырып, шеке қыздырғанмен, мырзаның тәқаббар мінезі Малқарды мазақтап, Малқардың оған кәрі жыны қоза жаздап отырғанда, сырттан естілген айғай-шу лап беріп үйге енді. Аман мен Шөгелге дүрліге қарады бәрі. Ашылмаған қыз мінез Аманның өйі енді тіпті суық: қанын ішіне тартып алған, сұп-сұр; қызғылт көзінде нажағай ойнайды, қалың қабағы жауар күндей түнеріп кетіпті. Дәл қазір іштемеден тайынар емес, төрдегілерге тайсалмай, тура қарап тұр.

— Міне көріндер, өмірімде көрмеген қорлығым! Қазна жұмысына лау мінгенім үшін істеді осыны! — деп, Шөгел кара сәтен бешпентінің қақ айрылған жағасын, жер жыртып қанталаған шекесін көрсетті.

Қымыз ішусіз, жұрт тілсіз қалды біразға дейін.

— Жыртқаның — Шөгелдің жағасы емес, менің жағам, бала! — деді Малқар. Лезде, өрт сөндіргендей, түтіге қалыпты. Ыза буып, одан әрі сөйлей алмады. Аман болыстың өзінен де ыққан жоқ:

— Кімнің жағасы болса да, жыртуға тура келді! — дегенде, арт жақта, сыртта үйді қоршап дуылдағандардың ішінен бір дауыс ашық естілді:

— Қарағым, көп жаса!

Аман бұдан әрі тұрмады. «Қолыңнан екi келсе, бірін қыл» — дегенді аңғартқан соң, топты жарып, еркін басып, шығып, кетті.

ҮШҚЫНДАР

I

Пішен уақыты. Елге лық толы Қымыздықты сай ортайып қалыпты. Әр ауылдан үй көшіп, тісі түскен ауыздай опырайып тұр. Манайдағы от шайылған, жер беті қуаң тартқан. Көшкен үйлердің жұрты әлі көгерген жоқ: коқсып, шымы тапталып, өлі жатыр. Тек кереге түбінде, жүк астында сақталған шөптер ғана тірі.

Сапар отырған қалың ауыл тік көтеріле кеткен. Жұртта Сапар мен Әлжандікі ғана бар, екеуі екі жерде, аралары алшақ. Бұлар да көшуге қомданып, Әлжан мен Аман аттарына мінді. Құдық басында шор аяқ күрең тұр, екеуі соны көріп, суарып жіберуге құдыққа бұрылды.

Күрең ат Сапардың аяқ артып келген жалғыз шобыры болатын. Былтырдан бері кәрі ақсағы дендеді. Сапарға биыл соғымның орайы келмеді. Сонсоң Сапекен: «Атка мініп, енді мен не бітірем? Ат болып, ақсақ күрең не бітіреді?» — деген де, жал-құйрығын күзен, соғымға жіберген.

— Көзім тимесін, тіпә-тіпә — деді Әлжан, ақсақ күреннің қасына келе бере. — Қысылып жүрген жануар, арқасы босаған соң, майланып-ақ қалған екен. Аман болса, соғымға дейін бұтын көтере алмас.

— Жылқы да шошқаша семіре алады білем.

— Қой, көпірдің атын атап нағыласын!

Күренді суарып, жөнеле бергенде, торы тайға жайдақ мініп, ызғытып, Таймас жетті арттарынан.

— Аман, саған мырза соға кетсін, — деді.

Әлжан аяндай берді. Аман артынан қуып жетпек болып, Таймасқа ере, мырзаға келді. Мырзаның өңі жылы,

қабағы көтеріңкі, тіпті күлімдей қарсы алды. Сәлем үстінде-ақ қамқорлығын білдіріп жатыр:

— Шырағым, жүйрік атты көк нық болғанша міне берсең, жүгірмейді.

— Басқа мінгіш жоқ қой. Әкей жалғыз шолағын соғымға жіберген.

— Таймас, баршы! Боздың ерін тобылғы торыға ертте. Бозды қоя бер, оңалсын,— деді де, мырза үйіне бастады.— Жүр, қымыз ішейік. Торыны үйіріне қыстан шығарып қосарсындар.

Жазы-қысы жайлаған жалғыз боздың арқасы босауы. Аманға өз арқасы босағандай сезілді. Ақ үйдің төріне жеткенше, оның көңілінде күз болып, қар түсіп, боз атты семізден жаратып, қос тазымен Сыздық екеуі қасқыр соғып жүрді. Төрге шыққан соң, көңілді қызыл тоқал аударып әкетті. Жаулық киіпті! Жасы әлі жиырмаға жеткен жоқ. Ерге шыққалы жылдан асты. Ерінен жиырма алты жас кіші. Тіпті Аманнан да кіші. Ал істейтіні — үлкеннің ісі. Дегенмен, желек астында жастық ісі аңқып тұратын; Аманның «жеңгей» деуге аузы бармайтын. Енді мына жаулық өзінен кіші қызды үлкейтіп жібергендей немесе мырзаға мұрнын тесіп, біржола бұйдалап бергендей әсер етті.

Қызыл тоқал «оның рас» дегенді көзімен ғана аңғартып қояды. Мөлдір қара көз! Аманға телміріп, әлденені сұрағандай, «айтсаңшы!» — деп қиылғандай болатын. Бұл жолы да қара көз телміре қарады. Бірақ бұрынғыдай мөлдір, ойнақы емес, күңгірт тартып, баяу қозғалады. Жас па, ой ма, қайғы ма, — әйтеуір, жаулықпен бірге бір көлеңке басыпты. Жағын жібекпен жиып, ұсақ меруерттер тізген екен, ақ торғын жаулықтың ішінде уылжыған жас әйел үріп ауызға салғандай. Әйтпесе ақ тұйғынша қолға қондырып не ақ гүлше омырауға тағып алғандай. Әттең, қасындағы шомбал қара, аюша, ұясына басып алған, маңына жан жолатар емес. Аман мен тоқал тек көздерін ғана түйістіріп отыр. Оның өзін ұрлап істейді. Неге ұрлайды, неге түйісе береді көздер? Анығын әлі өздері де білмейді.

— Шолпан, қымыз құй! — деді бай, жуан кеудесімен тоқалына бұрыла қарап. Шолпан екеуіне екі аяқ қымыз әкеліп ұсынғанда, — балам — деп, енді Аманға бұрылды, біреу оқу, біреу қызмет іздеп кетіп, ел ішінде бас көтерердің өзі қалмауға айналды. Ойлап тұрсам, үлкен-

нен мен, жастан сен екенсің қалған. Ел әңгімесіз болмайды. Оған тағы тартпай қоймайды. Маған серік бол. Малқардың сағын сындырғанына қатты ырзамын. Ол сенін қапымды бір таппак. Тәуекел, көрерміз.

Аманның ішін қымыздан бұрын жыты сөздер жылытып бара жатса да, әдетінше, үндемей тындай берді. Мырза аз үзіліс жасап, қымызын шайқап ішіп отырғанда, көзіне жас келді. Қанша жас келгенін білдірмей орамалмен сүртіне береді. Көп жылаған кісіше, мұрнын бір қатты сіңбіріп тастап, қайта кірісті сөзге:

— Әншейін, Мақашты ойлап көңілім бұзылғаны. Қартайғанда кедейлік басып қажыпты сабаз. Оған да бір аттың майын бердім. Дәме ететін ағайын көп, шырағым, өзімсінеді ғой. Бәріне жеткізе алмайсын. Өзімді бір тілесем, осы елді екі тілеп, түн ұйқым төрт бөлінеді...

Шәкенді тындаған сайын Аманның бұрынғы ойы бытырап барады. Ол ой өзінің өмір тәжірибесінен емес, әркімнің айтуынан құралған. Шәкенді паң дейтін. Қазір тіпті кішіпейіл. Сараң дейтін. Керісінше, мырза. Қатыгез дегендері де бекер. Жылап, түн ұйқысын төрт бөліп отырып, ел тілегін тілеген кісі қатыгез бола ма? Әзір алдап не алданып, тіс қаппаған аңқау жас жасамыс адамның қай жықпылында не жатқанын қайдан білсін, сөзіне, көзінің жасына қарап, сеніп қалды.

Бұндай адал пейіл, жас пейілдердің талайын шоңқитқан мырза көңілі демдсгендей, енді шынтақтай бере:

— Шолпан, жастық әперші,— деді. Жұмсағаны жалынған тәрізді. Дауысы тіпті нәзік, жылы шықты. Жайнаған кең орданың ішінде ақ торғынға оранып, аяғы көрінбей, әсем жылжып бара жатқан Шолпан айдын көлде жүзген аққу секілді көрінді Аманға. Шолпаш иіліп келіп, жастық қойып жатқанда, мырзаның жайшылықтағы зіл, паң мінезінің бірі қалған жоқ. Ауыр денесін шапшаң көтеріп, жаутандай, күлімсірей карады оның бетіне. «Шолпан!»—деп, атын жиі атағанда да, қыртысы қалың аркасын, жүндес аяғын дамыл-дамыл сипатқанда да, сүйгендіктен істейтін тәрізді. Әр адамның бойында бір осалдығы болса, қатал мырза наксүйер токалының алдында жұмсақ-ақ. Токалдың көбі күң орнында салпақтап жүргенде, мырза бүлдеге бөлеп, бетіне қарап отыр. Токал онысын әбден бағалайды. Сүйіп алған жарыңмын,— деп керілмей, қол балаша, қабағымен ұшып жүр. Бірақ өз қабағындағы кірбең не екенін айтпады.

— Шолпан, бір жерің ауыра ма? — деп еді мырза, өзі ауырғандай шытынып:

— Жок, — деді.

— Әлде үйінді сағындың ба?

— Жок, — дей салды Шолпан.

Аман: «Болдым» — деп, зякты ұсынғанда:

— Тағы да бір ішіңіз, — деп, қайта құйып әкелді. Шолпанның «іше түсші, отыра түсші» — деген ықыласын айтпай-ақ әбден түсінсе де, өзі осы үйден шыққысы келмей отырса да, Аман жүруге қамданды:

— Поселке жакқа бара жатыр едік. Лұқсат болса?..

— Лұқсат, шырағым. Әншейін есінде жүрсін, — деп айттым жаңағы сөздерді.

Тобылғы торы өкпе-бауырдай жалы бар, жатаған келген, тұрықты жылқы екен. Үсті жайлы, бірсыдырғы желісі бар көрінеді. Аман ауылдан бұлан құйрықтаға шығып, ұзаңқыраған соң, желдіріп-желдіріп алды. Әлжан, ақырын жүрсе де, ұзап, бірнеше белдерден асып кетіпті. Көрінбейді. Итжонды мекендеген көп суыр ел аулақта індерінен ұзап жайылып, үйір-үйірімен жүр. Өте сақ. Аманды анадайдан көреді, ініне жеткенше, шыбыны қалмай, мыртың-мыртың жүгіреді. Жетіп алған соң, інінің басында батырсынып тұрып, шақылдайды, мазақтайды. Жакындасан, құйрығын шошаң еткізіп, еніп кетеді інге. Бір сайдың ішінен бүкшендеп борсық тұра жөнелді. Аман бастырып кеп берті. Тез-ақ жетті. Бірақ камшыдан басқа қаруы жоқ. Майлы қабырғадан көміп өтеді. Мыңқ етпейді борсық. Осал жері қара тұмсығы. Оны ішіне қарай тұқырып алған, камшы тимей жүр. Басқа жерден тигенге өлер емес. Сөйтіп жүргенде бір інге қойды да кетті. Басатын қакпан жоқ. Ыстауға от та жоқ. Аман, амалы құрып кете барды.

Жаз шығып, қыс індерінде жатып қалатын суыр, борсықтар ғана көп емес. Қыс бойы елсіз, қары қалың бұл жондарда қарсақ, күзен, актиын, коян, қасқыр сияқты жазы-қысы бірдей жортатын аңдар да көбейіп кеткен. Тек түлкі жоқ. Қыс күндері бұнда аңшылар келе алмайды, кереғар. Жылқы қостап шыққан кезде жылқышылар ғана там-тұмдап аңшылық етеді. Аңқұмар Аман: «қыстыкүні жылқышылардың қосында жатып, тым құрыса, бірер жұма аң аулап қайтар ма еді!..» — деп келеді. Осы оймен ол Әлжанға жетті.

— Жол болсын, Әлеке

— Айтсын, бірге болсын. Астындағы атын өзгеріп қалған ба?

— Иә, мырза шақырып алғанда, осыны берді. Тіпті ойламаған жерден берді. Ат майын сұраған емес едім.

— Тума жылқысы емес. Бір жақтан келген-ау.

— Оны қайдан біле қойдыңыз?

— Мырза малына ен салмайды, таңба басады. Мынаның ойық, тілік ені бар көрінеді ғой. Таңбаны тақауда басыпты. Е-е, білдім, білдім! Қараке Қорабайдан, милиция жіберіп, бір ат алдырды,— деген. Сол екен ғой.

— Онда бұл сонынан сөз ерген жылқы болды ма?

— Болғанда қандай!—деп Әлжан аттан түсті. Күдіс құланың жауыр шоқтығына тақалған желком ерін кейінірек итеріп қойып, шап айылды жуан қарыннан қаттырақ тартқанда, күдіс құла артқы аяғын сермеп те, аузымен тістеп те қалды. Аяғы тимеді, аузы Әлжанның сан етінен жұлып ала жаздады. Әлжан үстіне мінген соң, қамшымен борбайға осып-осып жіберіп:

— Сен иттен бүгін қайтсем де құтылармын! — деді де, тобылғы торының әңгімесіне қайта оралды.— Қорабайдың мырзаға бір торпақ бересісі бар-ды. Қазақ бересіні кезінде бере моя ма, жыл өтіп кетеді. Торпақ құнан өгіз шығады. Мырза енді құнан өгіз даулайды, Қорабай торпақтан артық бергісі келмейді. Сөйтіп жүргенде торпақ атан өгіз боп кетеді. Ақыры осы тобылғы торы болыпты ғой.

— Мырзаны сондай адам деуге аузым бармайды,— деді Аман.— Жазы-қысы қонысымыз бір болса да, білмейді екеміз, жана білдім. Ақылды кісі, рахымды кісі. Жұрт: «Қатал, паң, ағайынға қайырымсыз» — дейтіні қайда?..

— Ақылсыз деуге болмас. Арбағанын алмай қоймайды, сиқыры бар. Өзіңді жанағының арасында алып қойған ба? — деп, Әлжан жымия қарады Аманға...

— Менің немді алады?!

— Олай деме, Аман. Баяғыдан беті қайтпай келе жатқан зәлім Шөгелді өзі снынған болысының көзінше текпілеп, көк атты тартып алғанын ұзын елдің үйіріне, қысқа елдің қиырына кетті. Малқар болыс тірідей өліп қайтты. Сені жұрт бұрын: «Момын, өнерсіз» — десе, енді: «Өжет, есті бала, түбінде ел осыған үйіріледі» — дей бастады. Мырза да торы аттың майын тегін беріп отырмаған болар, бұрын берсе, көрмеген бе? Сайлаубек көзге түсе

бастаранда да, Шалабай, Әдхамдар ат үстінде жүргенде де, мырза олардың бетін бұрып алған. Олар бетін әрі аударған кезде, сүрінген кезде, аямай-ақ қарақұстан қос қолдап тұрып ұрған. Шырағым, бірге туған інімдей болған соң, ауызың ауыр болған соң, жол үстінде айтылып қалған бір сыр — бұл. Ішінде жата берсін. Мырзаның есігінде бақандай он жылым өтті. Сырын әбден түйгемін. Жақын жүрсең, сені әркімге айтақтайды. Алыс жүрсең, әркімді саған айтақтайды. Қызығы бұрынғыңша, әмпей-леспей де, араздаспай да, жай жүру ғой, — деймін.

Аузы берік Әлжан кең далада, жол үстінде келе жатып, ең жақын адамына ең түкпірде жатқан сырын шығарды. Аман қайта ойланды. Шие болып қалған Шәкенді шеше алмады бірақ. Біресе жақсы, біресе жаман болып көрінді. Екеуіне де дүдәмал күйде қалып, әңгімені сонсоң Шолпанға аударды:

— Шолпанның төркіні қандай адамдар, білесіз бе?

— Төркіні мына Кереку оязына қараған сүйіндіктер ғой, — деп күдіс құланы тебіне қатарласа түсті Әлжан. — Дәулеті шағын, аламшылығы бар адамдар, — деседі. Әкесін мен көрдім. Шорман балаларына еріп, мырзаникіне бір келген. Марқұм, сері, көмейі бүлкілдеген әнші болатын. Шолпан да қыз күнінде домбыра тартып, ән салады екен. Мырзаға келген соң, қойды. Өйтсе де, оңаша қалғанда, домбыра шертіп отырады, — дейді. Өзі, әйтеуір, үлгі көрген бала. Үлкеннің алдын кесіп өтпейді, кішіпейіл-ақ. Біздің қатын бір күні ренжіп қайтты. Қымыз сұрай барса, маған беріпті де, өзіне, қасындағы баласына ауыз тигізбепті. Ертеңіне мырзаның шылбырын есіп апарғанда, соған қатты ұялыпты. «Үйде кісі толып отырды, өзім шыға алмадым. Таймас алаңғасар құрауыз жіберіпті» — деп, қатынды қымызға, баламды нанға әбден тойдырып, маған бір асым сүр беріп жіберіпті.

— Онысы кісілік екен!

— Жалшылары мақтайды. Жалшыға жакқан әйел жаман болмайды. Дәулеті тең болмаса да, мырза басы ұнаған соң, ел болып мақтаған соң алды ғой. Әуелі жылпос Жақып барып көріп, сөйлесіп қайтқан. Сонда «Шолпан айтты» деген бір сөз бар.

— Қандай сөз екен?

— Ойпыр-ай, әкемнен үлкен кісіге қалай барам? Әкем тірі болса бермес еді-ау! — деп жылап жіберіпті.

— Шын барғысы келмесе, зорлай алмас еді ғой.

— Аманжан, есінде болсын, үкімет заңынан ел заңы күштірек. Батырдың найзасы, мергеннің оғы, шешеннің тілі — бірі де ел дәстүрінен өткен емес. Ол дәстүрден уылжыған Шолпан қалай өтеді?!

«Қалай өтпейді? — деген ойда келе жатып, Аман поселкеге жетіп қалғанын бір-ақ білді. Поселке үлкен, болыс орталығы. Нұра өзенінің жағасында, қазақ жеріне ертеде орнаған поселкелердің бірі. Магазиндері, мектебі бар. Жексенбі сайын базары болып тұрады. Манайдағы қазақтар әсіресе базар күні көп келеді. Қойындарына тығып шай-қант, аттарына бөктеріп астық алып қайтады. Орыс, қазағы ат айырбастауға құмар. Айырбастан кейін бірін-бірі «тамыр» десіп жүреді. Әлжанның тамыры тіпті көп. Бұл жолы ол тамырларына соқпай, Аманмен бірге кедей Шодырдікіне келіп түсті.

Шодыр — қазақтардың қойып алған аты. Шын аты — Федор Иванович Песик. Үш Песик қатарынан есік алдында отыр екен, үшеуі бірдей орындарынан ұшып тұрып, шұқыпай қаллы Біневі қонақтардың атын ала жөнелгенде, екеуі Аманды ортаға алып, амандықты кезек-кезек сұрап жатыр еді, әйел Песик келіп қосылды. Песиктер шетінен қазақшаға сұдай. Үлкен Песик — Шодыр — Сапардың досы. Оның үлкен ұлы, Алексей — Аманның ұстазы, осындағы орыс мектебінің мұғалімі. Кіші Песик, Шодырдың кенжесі — Аманның құрдас жолдасы. Аман орысшаны үш жыл осы үйде жатып оқыды.

— Қлава, тезірек ас қамда! — деді Шодыр. Күн жексенбі, жұмыс жоқ, өте көңілді отыр. Қалжындап қояды. — Қазақтар «Кедей Шодыр» деуін қоярма екен, асыңды мо-лырақ қамда.

Ертеде Россиядан көшіп келгенде Шодырдың кедей екені рас-ты. Қазақтар, бір поселкеде бірнеше Шолыр болған соң, бірінен бірін айыру үшін «Бай Шодыр», «Кедей Шодыр», «Ақсақ Шодыр», «Маскүнем Шодыр» деп, қосымша ат қойған. Мына Шодыр қазір кедей емес, орташа: екі пар аты, екі бричкасы, екі бұзаулы сиыры бар. Оның үстіне ұсақ-түйектері тағы бар. Бұ да — айырбас-сыз отырмайтын кісі. Әлжан екеуі амандықтан кейін ат қораға қарай аяңдады.

— Сіз: «Келіп кетсін» — деген соң келдім, — деді Аман, Алексейге бұрылып, — Пішенге көшіп жатыр едік, асығыс келдім.

— Оңаша шығып, жүре әңгімелесейік, — деді де, Алексей Амайды көшеге ертіп шықты. Даусы баяу, қоныр, жүрісі жай, лебізінен, қимылынан салмақты адам екені байқалып тұр. Жасы әлі қырыққа жете қоймаған, самайына ақ ене бастапты. Әдеті болса керек, тығыз сары, шалғы мұртының ұшын ширата береді. Аздап темекі жөтелі бар. Көшенің арғы бетінде кооперацияның көк темірлі есігі айшулы көрінді. Темекі алуға солай ойысты екеуі. Салпы ауыз Андрейдің дүкені де ашық екен.

— Көрдің бе? — деп, жай ғана езу тартты Алексей. — Анау нәпман кооперациямен бәсекелесіп, құдайын да ұмытыпты. Жексенбі күні сауда қылып тұр.

— Оны неге бәсекелестіреді?

— Қайтер дейсін. Совет саудасы бастыққанша ғана ғой.

Қап бөктерген, жылқы жетелеген, бірді-екілі қой, ешкі айдаған қазақтар жүр. Кооперация алдында егін-шөп машиналарын көріп үш-төрт орыс шаруасы тұр. Салпы ауыз Андрей қазақ шалының артынан жүгіре шығып, сұқ қолымен ымдап шақырып алды да, дүкеніне қайта алып кірді.

Алексей бәрін байқап келе жатып, мұрнынан бір мырс етті де:

— Нәпман ана шалдың көзін укалайды. Көрейік, — деп, Андрейдің дүкеніне бұрылды. Бұлар келгенде шал шапылдап тұр екен:

— Тартпай кезде! Жыртамысын, керме!

— Міне, міне босаттым.

— Босата түс. Кәперәтіп бұлай кездемейді.

Шал шапылдаса шапылдағандай. Андрей қолының күші жеткенше шерттіре кездепті. Кездемеден кезін суықтарда шекесі қызарғанша тартып, азар суырды. Шал жеті кез көк тібенді өлшетіп алып, қайта-қайта санайды. Көзіне ме, есебіне ме сенбейтін тәрізді, сақалын тұғамдай ұстап тұрып ойланады.

— Енді қатынға бір көйлек сал.

Андрей төрт-бес түрлі матаны алдына жайып тастады. Әрқайсысын желпіп қойып, жая көрсетіп, бірінен бірін асыра мақтайды. Онысына шал сене қоймады. Әуелі әр кездемені укалап, бұрап байқады. Одан кейін түкірігімен сұлап көрді. Сонсоң барып саудаласты:

— Ал құнын айтшы, кәне?

— Мынау елу тиын. Мынау қырық тиын. Мынау отыз

бес тиын. Су тегін емес пе? Бәрі баяғы тверской. Сүйегі терідей.

— Удай ғой, түге. Мынауыңның ұны шығып тұр. Мынауың күнге, суға тисе, оңып кетеді. Қәне, қанша кемітесін, осы біреу балық көзден ала салайын, кір көтереді екен.

— Ақсақал, құдай ақына сізден артық сұрағамын жоқ. Өз бағасы отыз бес тиын.

— Құдайды қайтесін, боқтан өзгеге қуа қылып. Кәпә-рәтіпте отыз тиын — осың. Жамантайдың қатыны киіп жүр ғой. Кемітпесең, әлгі тібенінді де өзің ал. Сатпаймың қойымды. Кеміт. Ұстаған жерден ағаш та сынады.

— Болмас-болмас...— деп, өлшей бастады Андрей. Екеуі де жымындайды. Алексей бір пачка махорка алып, тысқа шыққан соң:

— Не байқадың? — деді Аманға.

— Түк те байқамадым.

— Екеуі де жымындайды. Шал: «Саудаласып, арзанға алдым, жемек еді, арпалысып, жегізбедім» — деп жымындайды. Жегізгенін білмеді. Андрей: «Бір емес, үш жедім» — деп жымындайды. Шерттіре өлшеп кез сайын ол бір сантиметрдей жеді. Отыз бес тиын сұрап, отыз тиынға келіскеннің өзінде кез сайын бес тиын артық алды. Шал бишара товарды түріне қарап айырады екен. Андрей сапасынан, сортынан шатастырып тағы жеп тұр. Жеу үшін, жегізбеу үшін екеуі тамаша арбасты. Көрдің бе?

— Алексей Федорович! Мен соны тіпті сезбеппін.

— Онда мән бермегенің. Көп нәрсеге сен әлі мән бермей келесің,— деп, Алексей махоркасын орай бастады. Орап болып, қамыс мундштукке салып тартып, түтінді аузы-мұрнынан бірдей бүрк еткізген соң ғана, үзіліп қалған сөзін жалғады:

— Андрей шалдың артынан жаңа жүгіріп шығып, сұқ қолын шошаңдатып шақырып алып, құлағына сыбырлады. Дүкенге қайта алып кіріп, астына орындық қойды, алдына барын жайып тастады, асты-үстіне түсіп жүріп, әр нәрсесін мақтайды, алдайды. Біздерге алдауы керек емес. Ал алушының қыбын табуды біздің кооперациялар да үйренуі керек. Қанша үйренді екен, соға кетейік.

Бұлар кооперация дүкеніне енгенде, екі сатушының бірі шекілдеуік шағып, бірі газетке қарал тұрды. Онысы

кол бостықтан емес, көңіл бостықтан болар. Екеуінің дәл қасында орыс шалы сатып алған көр-жерін сиғыза алмай, қобыратып отыр. Оған бірі көмектеспеді. Алушының сұрақтарына жауапты сараң қайырады, көрем деген нәрселерін көрсетсе де шүйіркелесіп сөйлеспейді. Алушылардың алдында Андрейше бәйік болмақ түгіл, солардың өзін бәйік еткісі келетін секілді. Кеуделері жоғары, кимылдары керенау. Біреу оны, біреу мұны сұрап, ж.ә. ырлаған орыс-қазақ шаруаларының есіне келмеген нәрседен: «Мынау бар, алындар» — деген бірі жоқ. Бір қазақ шалбарының бауын байлап тұрып:

— Анау жоғарыда жатқан қызыл не мата? — деп еді.

— Оның сізге керегі жоқ. Алмайсыз, — деді сатушы.

Осы кезде бәрін бақылап, іштей кейіп тұрған Алексей шыдай алмай:

— Алсын, алмасын, сұраған соң, сіз көрсетуге, көрсетіп қоймай, түсінік беруге, кеңес беруге міндеттісіз ғой, — деп еді, сатушы сасып қалды. Жаңа байқады. Алдында интеллигент қана емес, уездік атқару комитетінің мүшесі Алексей Песик тұр екен. Енді қалбалақтай бастады. Жаңағы қызыл матаны дереу қазақтың алдына жайып, түсіндіріп жатып:

— Алексей Федорович, өзіңізге не керек еді? — дейді жылмаңдап.

— Алексей: «Жай кірдім» — деді де, шығып кетті. Қорада манадан машинаның маңында жүрген шаруалар бір лобогрейканы енді алып шығып барады екен. Песик забор сыртынан қолын көтеріп дауыстады:

— Қайырлы болсын! Жууға барармыз біз.

— Келіңіз, келіңіз, Алексей Федорович! Жуаңыз.

Оң жақта, әлдекімнің есігі алдында, ұнның дәмін жел көріп, аузы малжандаған ақ ауыз бір қазақ тұр. Сол жақта, албар ішінде, ақсақ Шодырмен кол соғысып жатқан қазақ жетектегі атының ноктасын сыпырды, жалынан қыл жұлып, сол қылға аттың сілекейін жұқтырып алды да, қонышына тықты. Андрейдің жаңағы сауда дос шалы қойын қалдырып, қойны-қонышын томпайтып, бүлк-бүлк желіп барады. Алексей мен Аман бұл таныс көріністерге көз қырын бір-бір тастап, Нұра өзеніне беттеп келеді. Алексей Аманға неге шақырғанын әлі айтқан жоқ. Ойын басқа нәрселер бөліп кетті.

— Қазақ кедейлері кооперациядан жаңағыдай маши-

налар алды ма?—деп, үнсіз төмен ұстап келе жатқан ба-сын жоғары көтерді.

— Жок,— деді Аман.— Кедейдің шамасы келе ме оған.

— Келер еді, ұйымдастырмайсындар ғой,— деді де сәл шытынды Алексей. Қабағынан, үн әуенінен ішінде айтылатын көп сөз бары ол бапталып айтқанша байқалып тұрды.— Жаңағылар — кедей комитетіне ұйымдасқан кедейлер. Машинаны несиеге, бөліп-бөліп төлеуге алып барады. Жеке алуға акшасы, жеке жүргізуге көлігі жетпейді. Сондықтан бірлесіп, мойын-серік болып жүргізеді. Қосшы комитетін құрса, қазақ кедейлері де осылай етер еді. Сонда әрі өзін асырайды, әрі мемлекетіне қарайла-сады.

Аманға ұстазының таныс үні әдеттегідей жай, қоңыр естілсе де, шапшаң әсер етіп, бір сөзін шашау шығарма-стан, құлағына құйып алып келе жатыр еді, ұстазы шы-лымын тұтатып алған соң:

— Сені бұл үшін шақырғам жок,— деді.— Малқар болыс сені соттатқалы жатыр. Естіп пе едің?

— Жок!— деді де, Аман сұрланып сала берді.

— Естімесең, уаткомның бір тапсырмасымен таяуда сіздің болысқа барып қайттым. «Қарсылық көрсетті, ба-ғынбады»,— деп, ісінді тергеушіге тапсырыпты. Ауызша үстіңнен-бірсыпыра шағым айтты. Оқиғаға бастан-аяқ қанықпын, ол жағын сұрамаймын. Осы сен кім болғалы жүрсің, соны айтшы?

— Білмейім.

— Мен де білмейім. Екеулеп білуге тырысайық. Сені мен шәкірттерімнің ішіндегі ең зирегі, ақылдысы,— деу-ші едім. Төрт жылдың оқуын үш жылда оқыдың. Бес жылдық мектептің бір жылы қалғанда тыңдамастан, тас-тап кеттің. Содан бері осымен екінші рет қана көрісіп отырмыз. Неге тастадың оқуды? Неге қаштың менен?

— Әке-шешем: «Қазаққа осы оқуың жетеді» — деп, жібермей қойды. Сонсоң сізге көрінуге ұялдым.

— Ол ғана емес. Әкең бұдан әрі оқыса, сені діннен шығады,— деп те қорықты, баласының ересегі болған соң, күнделік қолқабысына да қызықты. Бекер ме?

— Рас айтасыз. Бұны мен кейін білдім, мектеп жа-сынан өткен соң білдім. Қазір тек өкінем.

— Шын өкінсең, әлі де жол кесіліп қалған жок. Ло-моносов он тоғыз жасында он екі жасар балалармен са-

бактас болуға арланбаған. Ақырында әлемге мәлім ғалым болып шықты. Горький тіпті мектептіз оқып, ғалым, жазушы болды. Бұл жағын кейінірек ақылдасармыз, ал қоғам жұмысынан, мемлекет жұмысынан неге қашасың? Совет өкіметі Малқар болыс пен Шәкен мырзаларды пайдаланып отыр. Сен олардан әлдеқайда сауатты, совет алдында әлдеқайда беделді, сенімді екенінді білемісің?

— Олардан сауатым артық екенін жақсы білемін. Беделім, сенімім артық,— дей алмаймын. Таяуда Ақмоладан Ералин жолдас келіп сол кісіге бар ойымды айтқан едім. Енді сізге айтуға тура келеді...

Алексей қолын көтеріп, Аманның сөзін тоқтатып қойды. Өзен жағасындағы биік шоқыны етектей жүріп, биіктей түскенде, жазықта жатқан талды Нұраның талай жері көрінді. Ел аямай кесе берген соң, бұрынғы бітік тал сиреп қалыпты, арнаның қайсыбір жері мүлде жалаңаш. Әне бір жалтырда ерлі-зайыпты екі жас біріне-бірі су шашып, су ішінде ойнап жүр. Олардың аржағында шоқ талдың тасасында, құм үстінде күнге аркасын төсеп екеу жатыр, үстінде тек штандары ғана бар. Мына жақта, өзен жағасында отырған табунщиктердің қос қараша үйлерінен шығып, бір топ жас гармондатып, билеп, әндетіп келеді. Поселке ортасында, кең алаңдағы шіркеу осы шоқыдан өзгенің бәрінен зор, алыстан көрінеді, қонырауының даусы алысқа кетіп тұр. Поселке шетіндегі бесіктей ғана, камыс шатырлы қожалақ үй маскүнем Шодырдікі. Қонырау даусынан асып, осы үйден ащы дауыстар, жанжал естіледі. Орыс жексенбісі бүгін барынша қызу. Алексей Федорович көк көйлегінің қисық жағасын ағытып тастаған, қара картузы қолында, жұмыр жібек белбеуінің салпыншағын саусағына орай тұрып, бәрін көзімен болжап өтті. Өңінде өзгерістер бар. Қайқылау біткен қомақты мұрны оқта-текте өрескел қозғалып, мырс етеді. Тереңде жатқан кішірек тұз көзі біресе күлімдеп бері шығады, біресе қозғалмай кішірейе, терең арнасының түбіне кетеді. Көріністің бірін ұнатып, бірін ұнатпай тұрғаны байқалып-ақ тұр. Табунщик үйінен шығып, гармондата келе жатқан жастардың ең алдында ойнақтап келе жатқан екі жасты көргенде, Алексейдің де көзі ойнақшып бері шықты. Жастың бірі — қазақ, бірі — орыс. Қазақ жасы орыс частушқасын айтып, билеп бергенде, орыс жасы «Қара торғайға» кәдімгі қазақша шырқап береді.

— Қасеннің інісі! — деп, қазақ жасын қолымен нұсқай күлімдеп қойды да, Алексей сөйлеп кетті. — Қасенді өзінің қазағы қаралап, жиырма жылға кестірді. Ал біздің поселке таяуда сход жасап, бір ауыздан «жақсы кісі» деген қағаз жіберді.

— Ойпыр-ай, жақсы болған екен! — деген Аманның бетіне кан ойнап шыға келді.

— Соның інісі анау қара балаға, көп орыстың ішінде өскен соң, орыстан көп жұғыпты. Ертеден көп қазақтың ортасында отырған біздің поселкеге де қазақтан көп жұққан. Тамыр, таныс, сауда-саттықтан бастап, достық дәрежесіне көтерілген қазақ пен орыс толып жатыр. Екеуіміздің әкеміз пірәдарлау. Діні, құдайы басқалығына қарамастан, сол екеуінің ертеде достасу тарихы қандай қызық, қандай әдемі! Мен бұның бәрін еске түсіргенде, еңбекші адам, еңбекші халық бірін бірі еңбек үстінде, тіршілік күрестері үстінде жақсы таниды, — демекпін. Біз жақсы таныспыз ба осы?

Аман жымия бір күліп алып қайырды жауапты:

— Ол не дегеніңіз! Мен сізді жақсы білем. Қатты сенем.

— Қанша білетініңді келешек көрсетер. Бірақ сен мені білген дәрежеде, мен де сені білетін шығармын, ұстаздығым бар ғой, — деп, Алексей Федорович те бір жымып қойды. — Сенген екенсің, ашып айтайын. Ералинге не айтқаның маған мәлім. Сондықтан тындамадым. Оны саған кезіктірген мен болатынмын. Ол қайтарында бәрін айтты маған. Сен бойыңа дарытпапсың. Сонда аңшылықпен өтпек пе өмірің? Жүйрік ат, жүйрік тазы, сұлу қыз — бәрі жақсы. Тек сонымен қалып қойсаң — бәрі жаман.

— Жоқ, енді онымен қала алмаймын! — деді Аман. Осы сөз дәл көмейіне келіп, кептеліп тұрғандай, ауызын ашқанда атып шықты. — Қарап жүріп сотталғанша, қырқысып жүріп сотталайын. Олар соттатпай қоймайды...

Алексей Федорович Аманның жүзіне байыптай қарап алды да, қолын ұсынды. Ол қолын берген кезде бауырына тартып, аузынан сүйді.

— Жолың болсын? Рас, олар аямайды! — деді сонан кейін. — Қалқаны өлтіріп жіберді. Қасен сияқтыларды отырғызып жүр, ауыл кедейін езуде. Бірақ сен сияқтыларды басу онайға түспес оларға. Не істейді саған?!

Бұлар енді қайта жүре әңгімелесіп, үйге жеткенде ғана саяси тақырыптан шықты... Әлжан мен Шодырдың

да саудасы біткен екен. Әлжан мұртын сипап, жымың-жымың етеді. Желқом ері Шодырдың арбадан бұзылған қарагерінің үстінде.

— Бір пұт ұн, бір пұт бидай үстеу алдым. Шалғы шапқанда шайнама керек! — деп сыбырлайды Аманға.

Күн кешкіріп калыпты. Тамақ іше сала жүруге қамданды екеуі. Әлжан екі пұт астығын артына теңдей, атына қонғанда, Алексей екі бума кітап әкеліп Аманның артына салды.

— Тап күресіне құралсыз шықсаң, — жеңілесің, — деді бумаларды қанжығаға байласып жатып. — Бұл — «Народный университет на дому» деген журнал. Оқы. Осыны оқи берсең, университетті үйде бітіресің.

Песиктермен шұркыраса қоштасып, қорадан шықты екеуі. Қанжығалары ток, қабақтары көтеріңкі, аттары мықты, шыға сала бұландата жөнелді.

— Алексеймен көп сөйлестің ғой. Не айтады? — деді Әлжан.

— Малқар мені соттатқалы жатса керек. Соны айтады.

— Ойпыр-ай, шын ба?!

— Шын. Шөгелден көк бестіні тартып алғанда мақтап, мактанып қалып едіңіздер. Ақыры осы болды.

— Ойпыр-ай, әгәр мынау шын болса, Малқардың өзін бір итше тепкілеп, мен-ақ сотталайын. Сен көрінбе, қарағым, дереу Ақмолаға кет, ізден.

— Қорқып, ешқайда кете қоймаспын. Оп-оңай соттала да қоймаспын. Тәуекел, түстім тартысқа!

II

«Мақаш қорығын» оннан аса ауыл қыстайды. Қыстаулар қорықты ортаға ала, төрт жағынан бірдей қоршап отыр. Ортадағы кең жазыққа, жоғарғы таулардан шығатын Талды өзені қар суын жинап әкеліп құяды да, өзі тартылып қалады. Су қатты тасыған жылдарда ұзыны жеті-сегіз, көлденеңі бес-алты километрге созылған қорықтың суы июнь айына дейін жатады. Бұндай жылдары шабын ат бойы өседі. Көпене мен көпене арасы есік пен төрдей, шошақ, маялар арасы арқан бойы ғана болады. Соншама молшылықта азғантай малына азық жинап ала алмай, қыстыкүні елден шөп сұрап жүретін қырбайлар да табылады. Малды жайып әдеттенген қазақтың көбі

қолға ұстап бағуға көне алмай, көнбей тағы қоймай, далда жүргенде, Шәкең мырза қорықтың шөбін қырып тастайды.

Шабын биыл ересен бітік. Әр ауылдың пішеншісі жылдағы өз қонысына қонған. Пішеншілер жайлауда қалғандардан әлдеқайда көп. Жайлауда тек дәулеттілер қалды, кедей, орташалар қыстың қамымен пішенге, қора маңына келді. Кейінірек келген Әлжан таңертеңнен бері көк-аяз қайыс шәркесін бүтіндеп, біресе ескі, жіңішкерген кетік шалғысын қайрап, әйелі оған ескі қаптан байпақ тігіп, екеуінде де дамыл жоқ. Қаракұрым жыртық үйді күн ыстығы кеулеп алған, тұншықтырып барады. Жылыны сүйетін жылан да ыстықтан қашып қара шұбар, сары бас біреуі сумандай кірді үйге. Ешкім байқамады. Ұйқтап жатқан баланың аяқ жағын ала о да жатты дөңгеленіп. Тұншығып тұрған дүниеде тек шегірткелер ғана сайрандап жүр: секіріп жүріп сызғырады, көп сызғырық қосылып, өзгеше бір үн құрады. Сол үн ұзақты күн пішенші ауылдың құлағынан бір кетпейді.

— Шулауын қарашы! — деді Әлжан. — Осы бишаралардың қосылып ән салғаны ма, жылағаны ма? Әйтеуір, ыстықта үндері үдейді, басқаның үні бәсеңдейді.

Әйелі бұл сөзін сөз екен демеді. Байпақты тігіп, жамап, қоныш бауына дейін тағып болған соң:

— Мә, — деп тастай берді. — Киіп көрші.

Әлжан киіп көрді. Дәп-дәл екен.

— Жарайды. Бұған не сән керек!..

— Уайымсыз-ау! — деді әйелі. Уайымсыз десе, — дегендей. Күйеуі жуықта ашуланбайтын, асықпайтын, тартықпайтын кісі. Оған кейбір құнтсыздығы қосылғанда, әйелі шыдамай, сөйлеп тастап отырады. Күйеуінің зәуеде ашуы келе қалса, әдейі тұрып барып қамшысын алатын да, әйелін көйлегенің етегінен бір салып қалып, қамшыны орнына қайта іліп қоятын. Бұл жолы әйелінің жүзі жайдары. Өйткені күйеуі поселкеден таяуда келді, екі пұт астық әкелді. Үй іші тегіс көңілді. Сондықтан өте ауыр сөздің өзін қайыспай сөйлесті бұлар. Әйелі:

— Биыл қайда қыстаймыз? — дегенде, күйеуі:

— Біреудің бір босағасы табылар, — деп, шәркенің таспасын тарта түсті.

Екеуі қосылғалы бес-алты жыл өтті, әлі басыбайлы баспана жсқ. Жыл сайын біреудің үйінің бір жағын сұрап қыстап шығады. Күл төкпеген ауылы кемде кем. Әйе-

лінің арманы, жерден қазып алса да, қыстыкүні белгілі бір іншігі болу: Соны аузынан тастамайтын. Қазір тағы айтты:

— Осылай өтеміз бе? Әлде «мынау уайымсыздың қысқы панасы» — дегенді есітеміз бе?

— Үйдің басын қалқайту қиын емес. Жабатын ағаш, есік, терезе кинайды ғой. Тегін ешкім бермейді. Сатып алуға ақша қайда?

— Серікжан ержеткенше шыдаймыз да. Сол аман болса, бәрі түгел.

— Иә, сол жаманға өмір берсін де. Айналайын-ай, танауы тершіп, бір кенелді-ау нанға!

— «Үлкен болғанда мен сендерді асыраймын. Нанды мен көп қылып үйіп қоям!» — дейді маған.

— Маған, ендеше: «Аман ағатайдай орысша оқимын, шашымды былай қайырам» — дейді. Тірі болсаң, сені оқытуға барымды салармын-ау! Шоқынып кетсең де, орысша оқытармын-ау!

— Қойшы, нағыласың жаман сөзді! Құлыным тірі болса, біреу құрлы күн көрер, — деп әйел ұйқтап жатқан баланың қасына келе бере:

— Астапыралла! — деді де, кейін атып кетті. — Жылан!

Әлжан от басындағы шымшуырды ала сала жетіп барғанда, жылан оянып, тұра жөнелді.

— Өлтірме, өлтірме — деп, қолынан ұстай алды әйелі. — Ақ құйып шығарайық.

Өлтірмей, қазақ ырымы бойынша, ақ құйып шығарды. Жыланның дәл қасында жатып аман қалған баланы екеуі кезек сүйіп, өмір-жасын ұзартып жатыр, бақ-дәулетті басына қондырып жатыр...

Ыстық қайта бастады. Күн еңкейіп барады. Әлжан бір аяқ айранды тастап алып, шалғысын иығына сала, шабынға беттеді. Әйелі үйден шықпай естіре сөйлеп жатты оған:

— Серікжанды қасыма алып, үлкен ауылдың қыстауына барам. Алабота жұлам, сақар кайнатып алам...

Әлжан жаяу жөнелді. Күн аптабы қайтқанымен, әлі де бірсыпыра ыстық. Баратын жері екі шақырымдай. Шабын ішінде сона көп. Сона жарады, — деп жалғыз атын мінбеді. Басына, күннен, масадан қорғап, орамал байлады, жалғыз саптама етігін аяп аяғына қайыс шәрки киді. Қаптан істелген байпақ, ескі кенеп көйлек, ескі

кол шалғы... Бар кедейлік бір өзінің бойынан табылады. Қалың шабыннан бірде төбесі, бірде кеудесі көрініп, батып-шығып барады. Ызындаған көп маса қоршап алған, қолымен жайпаса да, болмай тұншықтыра талап барады. Бір кезде аяқ астынан шу көтеріп, аралар андап қоя берді. Дәл ұяның үстінен түскен екен. Әлжан енді шын састы. Сасса да, балды тастай қашқан жоқ, ала қашты. Қарындағы жаман шекпенін бүркеніп алып, бүкжеңдей жүгірді. Шекпен сыртынан қадалған кейбір ине тұмсықтардан шекпенге арқасын үйкелеп қана жаны қалады. Дегенмен, балын алдырған аралар аман жібермеді. Денесінің әр жерін томпитып, дызылдатып жіберді. Әлжан құтылып шыққан соң, алқынып, тері сорғалап отырса да, балдан көзін алмай сөйлеп отыр:

— Шіркіннің бейнетқоры-ай, шебері-ай! Шекілдеуіктің ұясындай шыпырлатып ұя жасаған! Дәмін татайын да, Серікжанға апарып берейін...

Балын өте ұқыпты ұстап орнынан тұрған Әлжанның көзі Сыздыққа түсті. Оның да басында орамал, қолында шалғы, сермеп барады. Сермеуі шапшаң да, сылбыр да емес, денесін әсем ұстап, біркелкі ырғақ, қарқынмен сыдыртып барады. Сыздық — шалғышы жігіт. Ап-арық, сыпсида болып алып, сол қалпынан кешке дейін танбауға бар. Әйелі кеше шабылған шөпті жинап, көпенелеп жүр. Қазақ әйелдерінің ішінде, орыс әйелдірінше, күйеуіне еріп, шөпке шыққан сол ғана. Өйткені шөп шабуды бұл жактың қазағы еркек жұмысы деп санайды.

— Ит-ай, жастың шаруақоры-ау! — деп, Әлжан анадайдан сүйсіне-сүйсіне, Сыздықтың қасына келді.

— Іске сәт! Жусатып салыпсың ғой.

— Әлжеке, аналар сіздің мәйекке еніп кеткен жоқ па?

— Ол кімнің мәшинесі өзі?!

— Мырзаникі-ау деймің. Жылпос Жакып қой ана жүрген. Сұрап алған ғой.

Әлжан жебелей басып жөнелді. Жылпос Жакыппен мәйегі шектес болатын. Келсе, бұның мәйегенің ең бір қалың жеріне сұғына еніп, екі жол тартыпты да мәйегіне қосып алыпты.

— Бұларың қалай?! — деді Әлжан, амандықты қойып, Жакып ат үстінде, машинаның алдынан жүріп бастап келеді. Қасында інісі бар, о да атта.

— Не қалайын сұрайсың?

— Менің мәйегіме еніп кетіпсіндер ғой?

— Сенде мәйек бар ма еді? Қаракесектен арқалап келіп пе едің?

— Жаным-ау, қалай-қалай сөйлейсің? Бәрі өзіңе мәлім емес пе еді? «Міне, мен үй болдым» — дегенім қайда? «Екі қараны асырайтын, тоқымдай да болса, жер беріндер. жиырма жылдан бері сіңісіп кеттім, кірме демендер» — дегенде ақсақал, қарасақал болып, осы жерді бергені қайда? Бұл баяғы көшіп кеткен Сәтжанның жері еді ғой. Бес жылдан бері мен немін. Бүгін сен не болмақпысың?!

— Көп былшылдама! Ешкімге соқамен тіліп берілген жер жоқ әлі. Байкамай, біраз еніп кетсем, сен де аржағыңа ене сал. Шөп жетеді биыл.

— Тұмсығыңды бір енгізіп алған соң: былтыр шапқанмын, — деп арғы жылы тағы шаппақсың ғой. Қой, Жакып, мен бала емеспін! Ешкімнің жеріне ене алмаймын, өз жерімді тағы бере алмаймын.

— Ей, аш көзіңді! Бұл күшті кім берді саған?! Ісік бар ғой өзінде. Ісігінді басайын! — деп, Жакып сұрлана, атын тебіне жақындай берді.

— Жакындама, Жакып! Аямаймын! Шалғы тиеді бір жеріңе!

— Көріп алдым осының шалғысын! Тарт, баса-көктеп шаба беріндер!

Шалғымен жайпап, жолды бөгеп тұрған Әлжанды тыңдамастан, үш атты парлай жеккен машина баса-көктеп келіп қалғанда, шеткі аттың алдыңғы аяғына Әлжанның шалғысы тиіп кетті. Қан саулап жоя берді. Сол ақ екен, бағанадан шыдап отырған машинашы малай Қазанқап секіріп түсті машинадан.

— Сен енді мырзаға соқтықтың ба? — деп, жүгіріп келген бетінде қойып жіберіп, мұрттай ұшырды Әлжанды. Жакып та інісімен жетті. Келе-ақ міне түсті үстіне. Аңадайдан көріп қалған Сыздық ұшып келеді. Әйелі ауылды хабарлауға ұшып барады...

Аман бұл кезде Сыздықтың үйінде. Қасында Ізбасар, Нұрғали, Жанак, Сәду бар. Бәрі кедей, батрақ, еті тірі жігіттер. Поселкеден Аман мүлде өзгеріп қайтқан. Екі жұмадан асты, үйден шыққан жоқ, атқа мінген жоқ. Жатуға, тамаққа болмаса, өз үйіне де бармайды. Осы үйдің бір жағына дөңгелек стол қойып алып, Алексей берген «Народный университет на дому» журналындағы лекцияларды тапжылмай, күніүзін оқығанда тоймайды, тал-

майды. Кешке оқуға шам жоқ. Оқудан босаған кезде жастарды, құрбыларын жинап алып, ылғи саяси тақырыпқа әңгіме соғады. Тап күресі, тап мақсаты деген не? Құдай бар ма? Шариятты кім шығарған? Сауатсыздықтың зияны қандай деген сұрақтарды Аман өзі қойып, мысалды осы ортаның өзінен алып, өзі шешіп бергенде, жолдастары ұстазындай тындап, ұйып қалады. Бүгінгі әңгіменің ақыры үлкен арыз болып шықты. Бесеуі бірдей қол қойып, осы ортадан коммунистік жастар ұйымын ашуды, ол ұйымға өздерін мүше етуді сұрады. Аман сонымен қабат Ералинге ерекше хат жазды. Бұны бесеуі ғана онаша жиналып, есікті іштен бекітіп қойып, құпия істеді. Құпиялары біткен соң, үміт қуанышы билеген жастар әзілдесіп, тіпті көңілді отыр еді. Даладан естілген ащы дауыс ойран етті көңілді.

— Жиен, қайдасын!? Қырылысып жатыр! Әлжанды жабылып сабап жатыр!..

Үйден жүгіре, еліре шықты бәрі.

— Кім? Кім?

— Қайда? Қайда?

— Әне! Жылпос Жақып інісімен жабылып, оған Қазанғап қосылып...

Жігіттер қызып кетті. Нұрғалиға дейін кіжініп қалш-қалш етеді. Ашулы сөздер естіледі:

— Бұл Жақып біреудің қанын ішпей тынбайды!

— Мырзаны аркаланып, көрінгенге камшы үйіреді!

— Мазақ, қылжақ, біреу мен біреуді атыстыру кәсібі!

— Жүр, қотанға әкеліп, керіп тастайық! Бір-ақ көрейік сотын!

— Сабыр, жігіттер, сабыр,— деп, көтерілген жастарды Аман баса берді.— Керу кашпас. Әуелі мен барып біліп келейін. Керек болса, содан кейін-ақ керерсіңдер.

Бұл сөзге тоқтаса да, тарамай тұрып қалды жастар. Әрқайсысы Жақыпқа кіжініп, төбелес сұрап тұр. Аман бір атқа міне сала шауып кетті. Ол келгенде Жақыптың мұрны қанап, қара мұртына дейін қан екен. Қаны әлі тиылып болмаса керек, танауын кигізбен тығындап қойыпты. мыңкылдап сөйлейді. Бұрынғы шапшаң, сумаң тілі жуасып қалыпты. Бірақ уы сол күйінде көрінеді.

— Жаксы келдің, шырағым! Міне, иттерің талап тастады,— деді де, төмен қарап, сұрланып отыра берді.

— Емініп алған алақандай жерімді тартып алғалы

үшеуі бірден жабылып, өлімші қылып жатқанда мына Сыздық келіп айырды. Ара кісі ғой, осы айтсын,— деді Әлжан. Таяқ жесе де, еш жері көгермепті, талайы жора-ры тұр.

— Мен ара кісі болсам да, аралықта қалдырмады бұлар! — деп, Сыздық қызына сөйледі. — Не деген сұмдық! Көзін бакырайтып қойып, біреудің жерін тартып алмақ! Совет тұсында мынау, баяғыда кедей сорлының не жаны жүрген! Әуелі Қазанғап жүгіріп келіп ұрып жықты. Жығылған кісінің үстіне мыналар міне түсті. Содан кейін Қазанғап төбелескен жоқ. Мен келіп, арашалай бастап едім, маған салды жұдырықты...

Жылпос Жакып шыдай алмай, салбыраған басын жоғары көтеріп алды:

— Ей, жаның шыққыр, арашалаған болып, біздің қолымызды ұстай бердің ғой...

— Әрине, арашашы ұрған қолды ұстайды. Тұрған қолды несіне ұстайды? О заманда бұ заман, арашашыны ұрған бар ма? Шынымды айтайын, сонсын мен Әлжанға болысып кеттім. Жакып, женіліп баратқан соң, пышақ ала жүгірді. Араға енді Қазанғап түсті. Пышақты тартып алды. «Қай жағың қоймасаң, сол жағына мен де жұдырық жұмсаймын!» — деген соң, екі жағымыз да қоя қойдық...

Қазанғап пен Жакыптың інісі шалғыға арандаған атын аяғымен әуре. Қанын ағызбай, орап, байлап жүр. Аман ат үстінде. Әлі үнсіз. Екі көзі Қазанғапта. Мойны ішіне енген, нығы шығынқы, бақа тамақ, күдіс қара, мыналардың қасында, аю тәрізді.

— Отағасы! — деді Аман. Сонда ғана ол: «әу» — деп, ебедейсіз денесімен бұрыла қарады. — Малға жаныңыз ашығанда, өзіңізбен бір кезде бірге істеген батырақ Әлжанға жаныңыз ашыады ма? Қолыңыз көтеріліп, қалай ұрып жықтыңыз?!

— Е, несі сөлекет оның? — деп, күж ете қалды Қазанғап. Даусы да денесіне лайық екен. Олақ, о жар сөйлейтін омырау көрінеді. — Батрақ болса, — қайтейін? Мырзаның малына соқтықпасын. Ол әлі төлейді бұл атты.

«Бар өмірін Шәкеннің есігінде өткізіп келе жатқан Қазанғап аты үшін осыны істегенде, несі үшін не істемейді? Тап күресінде сүйенген жалшының түрі мынау болса, не ондырады? Дәл мынадай жалшының басына, бұрғымен тессең де, тап сәулесі енбес!» — деген ойын Аман

сыртына шығарған жоқ. Надандық күйінен бір түршігіп қалды да, өз байлауын айтты:

— Өздеріңіз бастап, өздеріңіз аяқтаған екенсіздер. Енді тарау керек. Жұмыстан қалмаңыздар.

— Шырағым, сонда қан төгіп, таласқан жердің түгі кімдікі болғаны? — деп, Жақып, зілдене сөйлей, орнынан тұрды.

— Кімдікі болсын? Бұрын кімдікі болса соныкі болады да.

— Жарайды, билігіне болайын! Енді бәрі түсінікті. Айтақтай бер итіңді. Ит иесін арқа тұтады.

Өз сөзінен кейін жөнеле берген Аман, мынаны естігенде, атының басын бұрып алды. Жакыппен шайырмал сөзге келген емес-ті. Қайта оның мысқылы көп, бірде ашы, бірде тәтті, орамды тілін қызық көретін, сыйлайтын. Тек биыл ғана көңлі секем ала бастады. «Жакыптың бір ұрты май, бір ұрты қан» — дегенді жұрт көбірек айтып кетті. Оның үстіне Шәкеннің үйінде қымызға қызып отырып, Тәукені қылжақтаса да, «Ленин өлсе, дүние қараң қалар деп пе едің?» — дегені Аманның ішінде бір түйнек болып қалды. Сондықтан Жакыптың жаңа қыр көрсете сөйлеуіне шыдамай, бұның да сайтаны келе қалған екен:

— Олар мені емес, совет өкіметін арқа тұтады! — деді, өңін суытып. — Ал сіз кімді арқа тұтып жүрсіз?! Кімге қыр көрсетіп тұрсыз?! Байқаныз, тым соқтыға бермеңіз қедейге. Шоқ басқан тайлақтай боласыз бір күні!

Жакып жауап қайырмастан, атына мінді. Қасарысып, сөз, мінез таластыруға батылы жетпеді. Өйткені аз атаның, төмен атаның баласы. Дәулеті шағын. Тек өзінің пысықтығымен Шәкен мырзаның қолтығына кіріп алып, біреу мен біреуді, бір ел мен бір елді, есебін тауып, атыстырып жүреді. Ел іші тиыш болса, оған іштеме түспейді, жұмыссыз қалады. Жатып ішуді дәулет көтермейді. Еңбек істеуге әдеттенбеген, мойны жар бермейді. Сондықтан құлық, сұмдықтан безу түгіл, әбден шеберленіп барады: Қазір өз аулына қарай тұра жөнелсе де, былай шыға, тура жайлауға, мырзаның аулына тартты. Бетінің қанын жумақ тұрсын сұрткен жоқ. Тұтатам деген отына сол қанды тамызық етпек. Жайлауға намаздігер шенінде жетті.

Ел азайған соң, жайлаудың қызығы да азайыпты. Он, он бес ауылдан қалған екі-үш ауылдың ғана жұрнағы көрінеді. Оның өзі қоныс аударып, бір табан қыстауға

такала, Ашылы өзекке келіп қонған. Мырза ақ үйін жинап қойып, қоңыр үй тігіп отыр. Адам аз. Дуылдасып, топ-тобымен үй қыдырып, қымыз ішіп жүргендер жоқ. Малшылар, малды қарттар ғана қалған. Өзге еңбек адамының бәрі пішенде, қыстау маңында, ертен қылышын сүйретіп келетін қысқа қарсы қам жасап жүр. Жас кезіндей қызу жайлау, қызуы басылған құба көңілге ұқсапты енді.

Бұл мезгілде қонақ, жолаушылар да сиреген. Шолпанның көңлі құлазып, жан-жаққа қаранып далада жүр. Тек есеп қызығына түскен мырза үйде, книжкаларына қарап, шотын қағып қойып, өзімен өзі болып отыр.

— Ағажан келе жатыр! — деп, жүгіре енді Шолпан. Іші пысып, қонақ сағынып қалған екен. Қуанғаннан мөлдір көзі күлімдеп, жұқа танауы қозғалып кетті. Мырзаның атынан сөз айта барып, бірінші танысқан, одан кейін мырзаға ере барып, алып қайтысқан Жакып жат елге келген жас Шолпанға мырзадан соңғы ең ыстық, ең жақын адам. Сондықтан оның атын атамай, Ағажан дейді. Аузы-мұрнына қан қатып, Жакып кіріп келгенде, Шолпан шошып, ұшып тұрды орнынан. Мырзаның да қағып отырған шоты қалып қойды. Аңырып қалды.

— Не болды, жарқыным?!

— Жай. Атым сүрініп кетіп, жер сүзе құлағаным. Жуып тастайыншы.

Мырза үлкен ала көзімен тесіле бір қарап өтті де:

— Іштеме етпес, — дей салды. Сенген жоқ. Жакыптың үлкен сырды өзіне ғана оңаша айтатыны мәлім. Шолпан сабын әкеліп, суды қолына өзі құйып, жуындырып тұрып:

— Таймас, самауыр қойып жіберші! — деді даладағы Таймасқа.

Жакыпты жуындырып болысымен:

— Шай қайнағанша іше тұрыңыз, — деп, бір шара қымыз әкеп ұсынды. Мырза амандықтан кейін шаруа жайын сұрай бастады:

— Біздің пішеншілерге соқтың ба, қанша шапты екен?

— Өз мәйектеріңізді бітіріпті. Елу шошақ салып тастапты. Жігіттеріңіз: «Биыл елдің жерін шауып, машина ақысынан кемі жүз шошақ тұрғызамыз» — деп отыр.

— Қазір кімнің жерін шауып жүр?

— Бір машинені кеше Бодаубек әкеткен. Оған бір

күн шапканда, сізге екі күн шаппақ. Қазанғап мәшине-
сін ертең Жылқыбайдың мәйегіне салмақ.

— Мәшинелер бөгелмей жүр ме?

— Қайдан бөгелсін! Сіздің мәшинелер жаңа ғой. Әбіл, Ақжандар пішенге шыққалы жиырма күн. Мәшинелері бір күн жүрсе, он күн тұрады. Шықылдатып жатқаны.

— Өзің шөбінді шауып алдың ба? Айтқамын Қазанғапка.

— Жоқ әлі,— деп күмілжіді Жақып. Қымызын ішіп болған соң, мырзаны ымдап тысқа алып шықты. Ауылдан ұзаққырап кетіп отырды екеуі.

— Айтшы кәне, не болды?!

— Айтайын. Әдейі айтқалы келдім. Бүгін сіздің мәшинені апарып салып едім, шөп қалың ғой, меже көрінбейді. Әлжанның мәйегіне болмашы ғана еніп кетіппін. Сол-ақ екен, Әлжан ісіне келіп, мәшинедегі сіздің бір атың аяғын шалғымен орып жіберді. Оның соңынан Сыздық келіп, екеуі қосылып, менің аузы-басымды қан жалатты. Жаңағы қан сол. Әгәр Қазанғап болмаса, екеуі тіпті өлтіріп жіберетін.

— Япыр-ау, қалай желігіп жүр? Момын еді ғой бұлар!

— Желіктіруші бар. Таяқ жеп, мұрнымнан қаным сорғалап отырғанда, алқынып Аман шауып келді, Аналарға: «бұлардың қалай?» деудің орнына, маған сазарып: «Сен кімді арқа тұтып жүрсің? Соқтықпа кедейлерге, шок басқан тайлақтай боларсың!» — деді. Осы сөзімнің бірі бекер болса, анау батып баратқан күнмен бірге батайын.

— Аман да осылай ма еді?!

— Әй, мырза-ай, сенгішсін-ау! Құдай осы пейіліңе берген шығар. Ол жігіт анада Ералин келіп кеткен соң-ақ бұзылған. Одан кейін Шөгелді ұрып, шоктығы көтерілді. Поселкеге барып әлгі бір ашадды орыс мұғалімінен сабақ алып кайтқан соң, мүлде құтырып кетті. Қазір оның маңында күнде жиын, күнде сыбыр. Ақымақ, есер жастарды жинап алып: «құдай жоқ» — деп үйретеді. Астапыралда, не айтарсың бұған! «Жауың — бай», «байдың малы — малайдың көз жасы» — деп үйретеді. Осының бірі өтірік болса, анау баткалы баратқан күнмен бірге батайын! Дәл бүгін бес кісі қол қойып, Ақмолаға арыз

жібермекші. Жіберген шығар. Осы ортадан комсомол әшейкесін ашпақ.

— Оны қайдан білесін? — деді Шәкен. Мағанадан бергі сөзге, «бәрі өзіме мәлім» — дегендей, бойын кең салып отыр еді, мына сөзден бір жиырылып қалғандай болды. Жакып соны сезе қойып, басын тақап, сыбырлай:

— Біздің жаман Сәду айтып келді! — деді де, жымын етті.— Арыз берген бесеудің бірі сол. Бұдан кейін олар жалшыларды, кедей, орташаларды байға қарсы қоятын тағы да бір ұйымдар ашпақ. Әйтеуір, бәлені қоздатып жатыр. Малқардың үстінен арыз жаудырып, аяғынан алып, осындай әшейкелері мазасын кетіріп жүрген жоқ па? Сол пәлені міне бізге Аман әкелді. Әлжан, Сыздықтар бүгін менің төбеме шықса, ертең сіздің төбеңізде ойнауы анық, мырза...

Жакып насыбайын алып атты. Түкірігін ұсақ қой тістерінің арасынан жібергенде, жіп-жіңішке боп созылып, есік пен төрдей жерге кетті. Ендігі сөзді мырзадан күтіп, сұлық отыр. Мырза ойлануда. Өнінен ештемені болжап болмайды. Ішінде бұдан үлкен пәлелер жатқан кең құрсаққа, Жакып қанша құйдым, — десе де, толмаса керек. Әлден уақытта:

— Менен сонда не тілейсің? — деді жайымен отырып.

— Мен сізге талай ердім ғой, бір жолға маған еріп пішен басына барыңыз. Жанжалдасқан жерімді, тым құрыса, бір жыл шабайын. Қолы тигені үшін айып алып беріңіз. Осылай тиым салынбаса, елдіктен қаламыз...

— Мені ұйтіп шошандатпа, ауырлат қайта. Сонда ғана ұтасың, — деп, мырза көсіле сөйлердегі әдетін көрсетті: басын көтере, алдына алыстау бір нүктеге қадала қарап отырып сөйледі.— Олар шауып келген жоқ. Мен шауып барғанда, бола қаларын қайдан білдің? Төбелеспей керек еді. Ұрғаннан да «ұрамын» — деп қорқытқан батады. Мақашқа хат жазып берейін. Сол бітірсін. Ол бітірсе, қазақша бітіреді, саған жеңіп береді. Бітіре алмаса, тіпті жақсы, Мақаш сен жаққа шығады. Қазақ жолына, заң жолына түскен даудан ақынды жібере қоймаспыз. Ал қол күшке не дауа бар? Сен жолмен жеңіп алғанша, олар қол күшпен шешіп тастайды. Осыған қам ойладың ба?

— Ойлағанда не істейміз ол қара тобырға?

— Істеуге болады! — деп, мырза көптен ойлап тауып қойған амалын, кезі келген соң, айтып берді.— Сенін

осындағы үш үйіннен сойыл ұстауға жарайтын бес азамат шығады. Сонау Нұра бойында әр ауылға бір кірме болып жүрген екі үйінді алдыр. Жер жетеді. Оларда бес азамат бар. Он болды ма? Мынау Байбол ата жағынан оларға жақын болғанымен, жігі бөлек. Бұл жікті бөліп әкетсең, бір өзі сегіз сойыл береді. Он сегіз болды ма? Мақашқа хатты әдейі жазғалы отырмын. Сапар оны Елекене қарағанның ақсақалы,— деп, сырттай сыйлайды. Іштей, парақор, киянатшыл,— деп жек көреді. Мақашты жырып ала алсаң, кемінен он сойыл шығарады. Міне, сонда қара тобыр қол күшке байқап-байқап барады. Сөзге келсе,— тәуекел!

— Мырза-ай, қара атанша шірене тартып, талай өрден асырдын-ау! Мынау амалың бір құдайдың ғана басына сияр. Енді маған бәрі түсінікті. Осылай істелік.

Әңгіме ұзаққа созылды. Күн батып, қас қарайып қалды. Ағараңдап, ақырын басып Шолпан келеді.

— Шай суып барады. Жүрмейсіздер ме?

Екеуі орнынан тұрып дйге беттегенде, мырза бір нәрсені Жакыпқа қадағалап тапсырды:

— Жаңағы жаман Сәудуді қозғама, солардың ішінде жүре берсін. Бірақ дізгінін мықтап ұста, сенімді хабаршың болсын.

— Ол қолда ғой.

Үшеуіне, үйге енген соң, Таймас қосылып, дөнгелек столды қоршай, төртеуі ғана отырды. Жакып енді шай үстінде әркімнің сыртынан сықақ, қылжақтарын айтып, күлдіре бастады. Далада қатарынан қазған екі жерошақтың екеуінде де от жағулы. Бірінде — ет, бірінде — құрт қайнап жатыр. Күн бұлттанып алған. Жұлдыз жоқ. Дала тас қараңғы, аяқ асты көрінбейді. Бірақ екі қазанды қатарынан қайнатып отырған жасамыс әйел от сәулесімен жақсы көрінеді. Таң сәріден тұрып, дамылдамаған бишара қалғып кетті. Бір жағына ауытқып құлап бара жағқанда оянып кетті. Бір қазанды шөмішпен сапырып, бір қазанды қырғышпен қыра араластырып, отын жаңартқан соң, тағы қалғыды. Ауылды айнала, анда-санда жай маңк етіп, жортып жүрген байдың қайқы құйрық, сақ төбеттері шабалана үрді. Әйел шошып оянды. Жерошақты баса жаздап келіп тоқтады бір атты. Дәстүр бойынша ауылдың сыртынан келмей, қотанды қақ жапырып, иттерді абалата келді.

— Мырзаның ауылы осы ма?

- Осы, шырағым.
- Өзі үйде ме?
- Үйде, шырағым.
- Қонақ бар ма?
- Бар, шырағым.
- Онда: «Үй сыртына шығып кетсін» — деңіз!
- Жарайды, шырағым.

Бұл адам кемпірді ғана шошытқан жоқ, үйдегілердің де көзі бадырайып қалды. Ауылды баса-көктей келіп, аттан түспей тұрып, мырзаны тысқа шақыру ақтар қашып, қызылдар қуған жылдарда ғана болатын. Одан кейін кездескені осы.

— Бұл кім өзі?! Мен барып біліп келейінші,—деп, тұра жөнелген Таймасты, мырза қайта отырғызды. Өзі шықты далаға. Атты адам атынан түспей, анадай жерде тұр екен. Мырза қасына барғанда ғана, аттан түсіп, қолын ұстап тұрып:

— Мен Шалабай ғой,— деді сыбырлап.

— Аман-сау жүрмісін, қарағым?

— Шүкір, амандық. Тағы бір соғып кетуге тура келді. Не хабар бар?

— Астыртын тергеу де жүріп жатыр. Іздетіп те жатыр. Таба алмай жүр.

— Алысқа кетпесем, болатын емес. Ақ мөр тауып беріңіз, аты-жөнімді өзгертіп, документ жасап алам. Біраз ақша беріңіз. Асығыспын. Не берсеңіз де, тез беріңіз, кетем.

Мырза жылдамырақ басып үйге кірді. Байбол басып берген ақ мөрдің бір-екеуін алды. Ақша алды. Қайта шығып, беріп тұрғанда:

— Рахмет! — деді Шалабай.— Көп жылдар дәмдес, сырлас болдық. Совет өкіметі қалтама книжкесін, мойныма мылтығын салса да, сізді айырбастаған жерім жоқ. «Шалабай сотқар» атанғанда, көбінесе, сіздің кегіңізді алып берем,—деп атандым ғой. Қалқаның соған көзі жеткен соң, маған дүре соқты. Сізбен ақылдасып, мен оны құртып тындым. Ақыры міне қашқын атандым. Қайтып ел қатарына еруге жол қалмады. Қайда жүрсең те, осыны ұмытпайық, мырза!

— Қайда жүрсең де, жолың болсын! Келші, құшақтасып қоштасайын! — деп, мырза құшағын жайды. Құшақ жазылысымен, атына мінді Шалабай. Қараңғы түнде жерді дүңкілдетіп, текіте жөнелді ол.

Мақаш қыстауы Талды өзенінің дәл жайылар, қорықтың басталар жерінде, шабындықтың «Көмей» деп аталатын ең шұрайлы жерінде. Құрғақшылық болып, су тасмай, қорыққа шөп шықпай қалған жылдарда да «Көмей» құралақан қалдырған емес. Жері ойпаттау, ызалы, қыртысты. Шөп биыл тіпті ересен шыққан. Ішіне енсе, түйеден басқа мал көрінбей кетеді. Мақаш — Мақаш болып тұрғанда, бұл қорық шабылмайтын, мал аяғымен жайылатын. Неше күнге созылған сұрапыл борандарда қорыққа салған қой, жылқы ашығуды, ығуды білмей, тебіндеп жата беретін. Ел қосылып, жатақ көбейіп, өзінің дәулеті азайған шақта, Мақаш «Көмейді» жастанды да, жатып қалды.

Бүкіл қорықтағы елде төрт-ақ машина бар. Оның да екеуі Шәкендікі. Көпшілік қол шалғымен шабады. Мақаш бүгін «помощь» жариялап, мәйегіне үш машинаны бірден салыпты. «Помощь», «Үме», «сенбілік» дегендер ағайындық, ұйымшылдық үлкен көмек, жақсы салт болғанымен, екінің бірі жариялай бермейді. Жарияласа, жұрт оған бара да бермейді. Мақаштан бақ-дәулет Шәкен мырзаға ауып кетсе де, Мақаштың ру аксақалдығын, оның бержағында Сайлаубек сияқты атқа мінген, қазір Орынборда жүрген ұлын еске алып, «помощьқа» ағайындар көп жиналған. «Көмейдің» қалың шабыны машиналарды дамыл-дамыл қақалтып, жүргізбей қойған соң, ең қалыңға шалғышылар түсіп, машиналар шетке, сұйықтау жерге шықты. Бір мәйектің ішінде шарылдаған үш машина, сырылдаған он шалғы біріне бірі дем беріп, үн қосып, қамыс бойы бидайықты жусатып барады. Мақаш ат үстінде көңілді, омырауына түскен ақ сақалын ұшынан ұстап, пішеншілердің қызу қимылына сүйсіне қарап жүр. Мына жақ бүйірде желе шоқытып Жақып келеді. Кең қорықта шошақ, көпенелер шыпырлап кетіпті. Соның бірі бүнікі емес, іші күйіп келеді. Пайда табам, деп найза тапты, қайткенде есесін қайыру керек. Бір қайтса, осы Мақаштың алдынан қайту керек.

— Ассалаумаликүм, қария! — деп, ол анадайдан аттан түсіп, Мақаштың қолын жаяулап келіп ұстады. Бұлай тек пірәдәрлар істейді. Жасы үлкен жаяуға жасы кіші ат үстінен қол берсе, әдепсіздік болар еді. Екеуі де ат үстінде тұрғанда Жақыптың аттан түсуі әдептің тіпті

аржағына шығып кетті. Онымен қоймай, майда тілімен жалап тұр.— Ой, бәрекелді! Қайтсін-ай, Мақашын ұмытпайды-ау жұрт! Қорықтағы елден ешкім қалған ба? Мырзаның да бір машинасы жүр ғой. Жусатып-ақ салған екен! Қайда қоясыз бұл шөпті?

— Шөп көптік қыла ма? Өзің іштеме шаптың ба? Жанжалдасып қалды, деді ме?

— Шаба алғам жоқ. Соның әлегімен жүрмін. Мырзаға барып едім, сізге жіберді. Міне хаты.

— Қора жаққа барайық. Көзілдірігім сонда.

Екеуі салқын қораға келді. «Помощыларға» арнап қой сойылып, қазанға шетінен салынып жатыр Екі саба қымыз тұр. Үлкен сабадағы — елден жиналған, кіші сабада — Мақаштың өзінің үш биесінің қымызы. Екі күн жинап, иіндетіп қойыпты. Әуелі бір-бір аяқ қымыз ішіп, сусындап алысты. Содан кейін Мақаш бір жағына шуда жіп таққан шипуыт көзілдірігін киіп, құлағын шуда жіппен орап қойды да, хат оқуға кірісті. Тілдей ғана хатқа, біресе алыстатып, біресе жақындатып, шүкшияды келіп, аяғына жете алмайды. Ескірген көзілдірік пен кәрі көзге ескі оқу қосылып, қинап отыр қартты. Шәкен жәдитше жазған, бұл кісі қадимше оқиды. Ежелеп, нобайлап түсінді-ау ақыры. Сол кезде Жұқып қойнынан бір түлкі суырды. Илеп, етін сыдырып, қырыңқырап, жүнін ішіне қарата бүктеген екен, енді сыртына қаратып, сілкіп-сілкіп жіберді де қып-қызыл қылып, Мақаштың алдына сұлата салды.

— Тымағыңыз тозып кеткен тәрізді еді. Дос-дұшпанға сіз киіңіз.

Мақаш мұртынан күліп түлкіні жонынан сипап былай алып қойды. Ол тек қуанып күлген жоқ. Осы түлкінің айналып келіп өзіне бұйырғанына да күлді. Қорықты басып, Нұра бойындағы орыс поселкелеріне үлкен жол өтеді. Сол жолмен Қарқаралының қаракесектері қыс бойы ағылып жатады. Ағаш, ет, май, арқан-жіпке дейін айырбастап, поселкеден ішермен астық алып қайтады. Жолда отырған елдің—Қуандықтың—сұмдары жүргіншілерді ұрлап, алдап, оған болмай бара жатса, қорқытып бірдемесін іліп қалады. Мына түлкіні Жұқып бір жүргіншіден қорқытып алған. Ол қайтарында Мақашқа әдейі соғып: «Бір қара мұрт түлкімді алып қалды. Іздеп тап та, өзің ал. Бұл елдің итіне бұйырғанша адамына бұйырсын ақ малым», деп кеткен. Елде қара мұрт

көп. Ол кім болды екен? — деп жүргенде, сол кара мүрт міне өзі әкеліп берді. Бірақ тегін беріп отырған жоқ. Даудың майын тамыза келіп:

— Шөпке зәру емен. Осының ызасына сол жерді тым құрса биылша маған бұйырыңыз. Мұрнымды бұзған — Сыздық, жолымды алып беріңіз, деп киылады.

Мақаш жанжал жайына Жақыптан әбден қанған соң, дереу Әлжан мен Сыздыққа қосып, Аманды да шақыртты. Ауыл арасы тиіп тұр. Шақырып барған баланың атына мініп, Аман ғана келді.

— Анау екеуі қайда, келе ме?! — деді Мақаш сәлем үстінде-ақ.

— Жоқ, олар үшін мен жауап берем. Олар жұмыста.

— Берсең, бер. Сенің қолтығыңа тығылатын көрінеді.

— Рас.

— Ал жанжал бопты. Неден болды, айта бер.

Аман айтып берді. Әділ бише екі жағын кезек тыңдап алып, билігін естіртті Мақаш:

— Бұл жанжалға Шәкеннің түк араласы жоқ. Әлжан анау аттың аяғын жазып берсін. Жаза алмаса, астындағы өз атын берсін. Биылғыдай жылы жердің түгі үшін төбелесер ме кісі! Кірмеге билетсек, кірмеден таяқ жесек, не елдігіміз қалды! Жақып сол машинамен орап алған жерін шаба берсін. Әлжанның малы жұтап бара ма! Кірменің жері деген жер жоқ әлі. Құтырмасын! Құтыртпа! Сыздықты Жақыптың аяғына жық, үстіне шапан жапсын. Оның жасы кіші, қолы тиді. Мен білетін қазақ жолы — Қасым салған қасқа жол — осы.

— Ырзамын! Ой кәрім-ай, әлі таңған жоқ екенсің ғой! — деді Жақып. Аман қызараңдап күле берді:

— Бұлай тек айтуға онай. Орындау қиын, ата! — дегенде, Мақашты ашу қысып, ентігіп, демінен ұзын сақалы желпілдеп кетті. Дауысы дірілдеп шықты:

— Мені тірідей көмбек пе едің? Сайлаубектен қалайсын, ол менің сөзімді жыққан емес әлі. Сайлаубек — коммунист. «Құдай жоқ» — деген емес әлі. Естіп жатырмын, үлкенді — үлкен, құдайды — құдай, демей, күндіз-түні пәле таратасын! Бар болсаң, тап тәңірім!..

Ашы қарғыстарға Аман шыдап отыра алмай, үндеместен шыға жөнелді. Мақаш шаршап тоқтады. Күні кеткен көк шолақ, күйзеліп біраз отырған соң, Жақыппен кеңесті:

— Енді қайтеміз? Жаңағы көнбей кетті ғой.

— Бір жапырағым қалғанша қуа берем. Болысқа хат жазып беріңіз. Бұның мойнын бұраушы табылады.

— Жазайын, жазайын! — деп, Мақаш жаман көзілдірігін қайта киді. Жазған хаты мынау:

«Гиззатлу уа хұрматлу Малқар мырзаға біз Мақаш ағаныздан яғни мархұм әкеніздің ең жақсы көретін билерінің бірінен көптен-көп дұғай сәлем. Сәлем бағдында айтар сөзіміз: үшбу хатты апарушы Жақып ініміз ағайыннан жәбір көріп, сізге кетті. Бұл хақында қандай хүкім етсеніз де, біз ризамыз. Ағайын тентек. Өтілдім, енді өз обалы өзіне.

Хат жазушы қамқор ағаныз Мақаш деп білесіз».

Хатты төс қалтасына салып алып, Жақып жүріп кетті. Аты еркін жүре алмай, көк шалғынға бірде омыраулап, бірде батып шығады. Қызыл бас қурайлар, тікенекті ошағандар кездескенде сүрініп кетеді. Жоңышқалы, жапырақты, аласа, балауса шалғындарға келгенде, текіте жөнеледі. Болыс аулы көп жер. Қаттырақ жүріп, көз барында жете қонбақ. Болыста әлі тұрақты кеңсе жоқ, бұл да, Байбол ауылнай-сияқты, жұртты өз үйінде не ел қыдырып жүріп қабылдайды. Болыс қазір елде ме, үйде ме? Үйде болса ауылы орынша ма, көшті ме? Жақып білмейді. Сондықтан кездескеннен сұрастыра отырды. Бір дөңестен аса бергенде, елсіз, жолсызда үш салт атты кездесті. Бірі — әйел, екеуі — еркек. Әйел ортада, астында торы жорға, басында дағарадай ақ күндік, денелі, еркек пішінді кісі екен. Амандасып, жөн сұрасып тұрғанда бұркырап берді:

— Атың, үсті-басың, бет-аузың жөндем болғанға, тәуір жігіт пе десем, жылпос Жақып сен бе едің? Дәл езуіңе... ендеше! Болыс, ауылнайды соңына салатын, өзің тағы өтірік қуәлік беретін әкенің көз құны бар ма еді Қасенде?! Ұзыннан өшің, қысқадан кегің жоқ, құтырған итше ұрынып, Жылқыбайға қосылып, ақыры айдатып тындындар. Аруак, құдай бар болса, сендерді бір табар. Қасеннің казак баласына жазығы жоқ-ты. Сендерден аузы түкті орыс артық. Сендердің ортаңа симағанда, олардың ортасына сиды. Сендер қаралағанда, олар ақтап жатыр. Тірі болса, жатпас Қасенжан. Келер, иншалла! Келсе, сендей шылым тұмсық, мысық мұрт неменен кегін де ала білер. Болысқа шауып барасын, тағы біреуді шаққалы, айдатқалы баратқан шығарсың? Бар, мені қоса айдат!

Әйел тебініп қалып жүріп кетті. Тіп-тік отырып, жорға торыны тайпалтып барады. Жакып жак аша алмай калды. Баспалатып, сабап кетті сөзбен. Сабаған кім? Ойлана-ойлана азар тапты. Осы жакқа «Апам бар» — деп, Қасен келіп кетіп жүретін. Сол апасы болу керек. Беталысы поселкедегі табунщик төркіндеріне бара жатқан сияқты. Қоржындары тоқ. Жакыптан өзге кісі жанағы сөзге өлмесе де, өлімші болар еді. Ондайдың талайын естіген, өзі де талайды осылай тілдеген Жакып мәу,— деген жоқ. Былай шыға ыңырысып, әндетіп келеді. Насыбайын атып алған. Көңілі көтеріңкі. Мырзаның қолтығына енгелі Малқар болыспен суысыңқырап бара жатса да, жүйрік тазасын қолқалап алған тамыры. Тазының қарымжысын болыс әлі кайырмай жүр. Қайыратын түрі көрінбеген соң, Жакып та қолқа сала бармай жүр. Екі жағы да бір орайын елден келтірмек еді,— міне келді. Осы жолы дауын жеңіп, жауын аяғына салып берсе, Жакыпка одан үлкен қолқа керек емес, тамырына өле-өлгенше ырза. Сол оймен болысқа жеткенше асыға түсті.

Алыстан көрініп, жеткізбей қойған көк дөңгіл, басынан аттай күн өткенде, қызарып кетті. Сол дөңгілдің бергі алдында терең, қарағанды өзекте отырған көп ел көлеңке түсіп, күңгірт тарта бастады. Аспаны ашық, тымық кеште әр тұста баяу, тік көтерілген көк түтін бірте-бірте төмендей жайылып, тұтасты да, ауыл үстінде қалықтап тұрып қалды. Тіпті жарасымды. Ауыл енді, буланған айдың көл сияқты, бетін айқын көрсетпей, дыбысын анық естіртеді. Бу тасасында, көл үстінде қаз қаңқылдап, аққу сыңқылдап, үйрек бықылдап жатса, түтін тасасында, ауыл ішінде, маңырасып, шуласып табысқан қой-козының, боздасып-сарнасып табысқан бота-түйенің, кісіңесіп, шұрқырасып табысқан бие-құлынның алуан-алуан үндері бір бірімен ұласып жатыр. Малқұмар қазақтың кәрі-жасы бұл кезде далада. Жылқыны өріске жөнелтіп, өрістен қайтқан өзге малды қарсы алып,— әбігер. Жакып ел шетіне дәл осы мезгілде іліксе де, болыс аулына жеткенде, қас қарайып қалды. Ол аттан түсіп жатқанда ең бұрын таныған — өзінің Сүркінігі. Көрмегелі үш жыл өтсе де, ұмытпапты, арсалаңдап, басына шапшып жатыр.

— Ит шіркін есті-ау! Қарашы, менен бұрын таныды,— деп, анадайдан сөйлеп келе жатқан Шөгелді Жакып та алыстан таныды:

— Ассалаумаликүм, Шөге.

— Әліксәлем, Жақып. Бала-шағаң аман ба, ел-жұртың аман ба?

— Шүкір. Өздеріңіз де амансыздар ма?

— Тәңіріге тәубе, амандық. Болыс бүгін үлкен үйінде. Сырқаттанып жатыр. Сенің мырзандай, болыстың қонақ-үйі жоқ. Жүр, кіші үйіне барайық,— деп, Шөгел сөз арасында Шәкенді сырттан бір кекеп өтті. Өзі таяқ жеген сонау бір сәтсіз сапарда Шәкеннің бұларды қонақүйден жөнелткені де есінде мықты сақталған екен. Үйге еніп, амандасып, жайласып болған соң, Шәкенді тағы да бір кекеп қойды:

— Айша, тамырларыңа мал соятын боларсың, байқа, мырзаның тоқалындай табағыңа қамшы салып бере көрме.

Айша күліп жіберді. Тынысы кең, мөлдір, кербез күлкі. Ортадан жоғары бойы бар, тіп-тік, қағылез, ақсұр әйел. Жасы отызды орталаған. Мол жаулығының алдын иығына дейін қайырып тастапты, еске де, сөзге де үйіріліп тұр.

— Біздің тамыр таңдап әперді деген,— деп, Жақыпқа күлімдей қарады.— Жастығы ма ол, әлде көрсеткен сыйы ма?

— Екеуі де емес,— деді Жақып.— Мырзаның әйелі қазан басына бармайды. Ас басындағылардың байқамағаны ғой.

— Сонда ол әйел не істейді, қолы алдына қалай сияды?

— Мырзаны күтеді.

— Мырза жокта кайтеді ?

— Ол арасын әйелдер өзі біледі де.

Жымындаған Жақыпқа ере, Айша тағы да бір әсем күліп тоқтады. Әзілге үйір, ашық кісі көрінеді:

— Болыс бүгін сырқаттанып қалды. Екеуара бір шал еді, жатып қалмағай-ақ,— деді де, орнынан тұрды. Шөгел қоса тұрды. Екеуі шығып кетісімен жалғыз қалған қонақ, әдетінше, үй ішіне көз жіберді. Кіші әйелінің үйі болған соң, кіші үй атанған, әйтпесе үлкен үй. Тек сүйегінің сырлары, киіздерінің бояулары ескіріп қалыпты. Төр алдындағы киіз қапты әбдірелердің, киіз жер-төсектің тұсындағы тұскиіздің бір заманда көз алғысыз әдемі оюлары да өңі кетіп, қурай бастаған. Жақып Шәкеннің үйімен салыстыра қарап, тең іштеме таппады. Оның үйі, жана түскен келіншектің үйіндей, жайнап тұрса, мынау, қыз ұзат-

қан үйдей, көңілсіз де, көмескі де. Босағада томағалы бүркіт отыр, бір саусағының тұяғы түсіп, жезден салыпты саусақты. Одан жоғары, оң жақ қабырғада, төрге таман Сүркіік жатыр. Ұйқысырап, ақырын үріп қояды. Ілулі тұрған бала бөркінің төбесінде бір шок үкі, жинаулы тұрған бала бесігінің бас жағында кірпікшешен терісі, тырнағы мен үкінің балағы. Шәкен үйінде бұның бірі жоқ. Қазақтың тозған ырым-жырымының көбін ол әлдейі елемей жүрсе, мыналар әдейі елеп, дәріптеп қойыпты.

Жалғыз қалған Жакып ескі болыс пен жаңа байдың тағы да бірнеше айырмасын тапты. Шөгел елге шыққанда ғана шабарман екен. Ауылда, онашада Малқармен тең, сырлас құрбы сияқты. Сөзі, жүріс-тұрысы, Айшамен қалжыңы тіпті еркін. Жакып, мырзамен қанша жакын жүрсе де, бұндай еркіндікке жеткен емес. Малқар екі әйел алғанда, мырзадан әйелқұмарлығы не дәулеті артықтығынан алған жоқ. Басқұмарлығы басым болған соң алды. Мырзада басқұмарлығынан байлық құмарлығы басым. Осы үй қазір, дәу де болса, жалғыз қонаққа қой сойып жатыр. Мырза анада болыстың өзі бастап барған бір топ адамға сойды ол қойды. Зымиян Жакып мырзасының да, тамырының да жайын жаксы біледі. Солардай болуға құмар, тек бола алмай келеді. Жазатайым бола қалса, ол екеуі бұның екі қалтасына сиып кетер еді. «Таудай талап бергенше, бармақтай бақ неге бермедің?» — деп, құдайдың өзімен дауласып қалды қазір.

● Шөгел қайта келіп жаңағы орнына, осы үйдің иесіндей-ақ төсек жакқа отырды. Айша есіктен кіре, шай жасауға кірісті. Дастарқанды жерге жайды. Көп кісіге арналған дойбы-шұбар үлкен көк дастарқан. Соның үстіне титімдей ағаш тостағанмен бірдіні бауырсақ әкеліп шашқанда, тегіс жайылды. Екі бауырсақтың басы бір қосылған жоқ, бесеуін жинап ауызға салсаң, бір ұртың толмайды. Бір кісіге бір қойдың етін түгел асқанда, бір шайнанан бермейтін қазақы байлардың әдеті болыс үйінде де бар екен. Жакып, жарымайтын болған соң, бауырсақтан ауыз да тимеді, шайды сол бауырсақтай ғана қантпен ішті.

— Ішін кебек тескен мырзаларың етке де нан салып береді, — деп, Шөгел нанды мырзаға қоса кемітсе де, қойдың құмалағындай бауырсақтарды қуалап жүріп салады аузына. Тісі әлі балғадай көрінеді. Сакалы сұйық, орақ мұрын, сары шұбар, тапал Шөгел қырықтың жетеуі-

не шыкса да, құрдасы Малқардан әлдеқайда жас, отыздың жетеуіндегі Жақыппен шамалас. Шабармандықты Малқардың әкесінің тұсында бастаған. Ол өліп болыстық баласына ауысқаннан бері шабармандықтан шолушылығы басым болып кетті. Ел ішінде тырс еткен хабар болса, алдымен ол есітіп, адамды райынан, сөзінен, жүрісінен ол бұрын танып, Малқарға хабарлап, ой салып отырады. Шай үстінде Жақып екеуі бірін-бірі арбай әңгімелесіп, иелерінің есіне салатын бірсыпыра жайларды іштеріне түйіп алысты. Жақып содан кейін, дастарқан жиылар-жиылмастан:

— Шөге, далаға шыксақ қайтеді? — деді. — Болысқа таңертен сәлем берермін. Аурудың халын түнде сұрамай-ақ қояйын.

Екеуі шығып кетті. Олар кетісімен Айша дауыстап жалшысын шақырды:

— Тайбек, малды сойып болсаң, шай іші!

— Сойып болмақ түгілі, қазанға салып та болдым, — деді бір жуан дауыс. — Балаларды алып келейін.

Ұйқтап қалған бір баланы көтеріп, бір баланы қолынан жетелеп, кешікпей Тайбек енді. Екеуін Айшаның жер-төсегіне апарып жатқызып, беттерінен бір-бір сүйген соң, шайға келді. Күйған кірпіштей, шұнақ кара екен, жасы отыз шамасында, қалың қабағын жаба түсіп, қырын отырды. Айша оның бетіне жаутаң-жаутаң қарай береді. Дастарқандағы бауырсақты жиыстырып, бәрін соның алдына әкелді де:

— Неге томсара қалдың? — деп, күбірлей, күлімдей сұрады.

— Осы қонақ ит-ақ келгіш! — деп, Тайбек те күбірледі. Күбірінің өзі күр-күр етеді.

— Ақырын сөйле! Қонаққа сенің нең шықты?

— Е, шықпағанда! Мына сұлу мұртты, тамырларын болса да, бүгін басқа үйге жатқыз. Өзі бір сумақай ғой, ойының осылғыр.

— Қой әрі, ұяттағы! Қонып отырған қонақты басқа үйге қалай қуам?

— Онда мен де осында жатам. Тырп етіп байкасын! Қазан қайнап кетті-ау, көбігін алайыншы! — деді де, Тайбек орнынан атып тұрды. Жалғыз қалған Айша төмен қарап, мұнайып отырып, көзінің жасын моншақ-моншақ төгіп жіберді. Кейде сырты қызық өмірдің іші азап, сырты сұлу семьяның іші жиренішті бола береді. Сыр-

ты жаркын Айшаның іші жадыраған емес-ті. Төмендеу жердің қызы болды. Кедейлік айдай сұлу арманды аяққа басып, Малқарға әкеп косты. Қосканда да, аюдай ақырған Балкия бәйбішенің үстіне, жасамыс, топас болысқа тек бала тауып беру үшін косты. Ақ Айша атанған көрікті, мінезді, тілі орамды Айша ендігі бақытын—бала,—деп білді. Балалы болғанымен күндес Балкия әңгіртаяқ ойнатуын қойған жоқ. Соның дәттеуінше Тайбек сияқты мықты күзет қойылды. Тайбек әсіресе қонақтардан сақтанады. Оның оғар мінезінен қорланған Айша кейде совет өкіметін арқаланып, босансам, сүйгенімді тапсам, деген ойларға да кетеді. Бірақ казақы мінез, ар, ұят, ғұрып, туып қалған балалар, өтіңкіреп кеткен жалынды шақ—бәрі қосылып, қобалжыған көңілді қозғалтпай қояды. Сондықтан іш құса болып жылаған Айша көз жасын ешкімге көрсетпей, сүртіп тастады.

Жақып пен Шөгел оңаша кетіп, ұзақ сөйлесіп, үйге енгенде, Айша әлі дастарқан басында ауыр ойынан айыға алмай отырған. Шөгел қалжындай кірді:

— Шіркін, катын болсаң, тоқал бол! Айдынынан ел ыққан Малқарлар тоқал алдында күрдай жорғалайды. Айша, сенде де арман бар ма екен? — дегенде, Айша қам көңілін қымтай түсіп, сыртымен жайрандай қалжындасты:

— Бар болғанда, ол арманға сен жеткізбессің. Айналып, үйріліп келіп, мақтайтының — бір шал. Басқа айтарың бар ма?

— Ойнасаң да, шал деуінді қоймайсың. Ол сенен он ұшақ жас үлкен. Мына Жақыптың мырзасы тоқалынан жиырма алты жас үлкен. Шүкірлік ет!

— Бишара-ай, тіпті жас екен ғой! — деді Айша. Аяғанынан қабағын шытып, аузын әнтек ашып қойды. — Тамыр-ау, сіз де катал ма едіңіз! Келістірген, арада жүрген сіз ғой, аямадыңыз ба? Үлкен үйді ұстау, үлкен кісіге әйел болу оңай ма?

— Қорықпаңыз. Онша елжіреген жас емес,—деп, сықылықтап күлді Жақып. — Әйел он үште отау иесі. Шолпан он жеті жасында түсті. Биыл он тоғызға шығады. Ширақ, өте есті, оңды кісі. Қазірдің өзінде мырзаны да, үй шаруасын да билеп алды.

— Үй шаруасында қолына ұстағаны кім? Еркек пе, әйел ме?

— Әйелден де епті Таймас деген жас жігіті бар. Сол антұрғанның әлі тіс қақпағандығы ғой—табаққа қамшының түсіп кетіп жүргені. Шөкендер ондайды құр жібере ме, былай алып тастай салудың орнына, табакқа салып, әйгілеп қайырыпты.

Шөгел рахаттанып күліп алды. Ас піскенше үшеуінің әңгімесі Шәкен маңында болды. Бертінде байып, дәуірлеп келе жатқан жаңа бай мен тоқыраған, енді тозуға беттеген, жуан ата ескі бай күндес қатындар тәрізді. Белдесіп күреске шықпаса да, бірін бірі кекетіп, сырттан мұқатуын қоймайды. Болыстық қолда тұрса да, Малқар өзіне аз сенеді. Үкімет күшінен құралақан болса да, Шәкен өзіне көп сенеді. Мыналар бағанадан Шәкенді аузынан тастамай отыр. Шәкеннің үй іші бұларды аузына да алмайды, қасақана менсінбейді. Екі жағының сырын әбден білетін Жакып артисше ойнап отыр. Қазіргі әңгімеде өзінің мырзасын мүлде істен шығарды.

— «Көн тартса — қалыбына» — деген ғой. Дастарқаны да тар. Осы үйлердің жазы-қысы, күні-түні есігі ашық. Ешкімнің атының басы қайтпайды. Ал біздің мырзалар қонақты талғап қондырады. Құдай біледі, осы үйдің талай аты, талай сауыны елде жүр. Біздің мырзадан биыл елу сиыр бұзаулады. Бірін шашау шығармай, сүтін мәшинеден өткізеді. Мәшинеден өткен сүттің сары суы ғана қалады. Қымыз елдің асы ғой, тіпті соны да талғап береді...

— Ондай байлықтың ішін ұрайын! — деді Шөгел. — Шәкен, ақша болса, иттің де сүтін сатады. Оны қойшы. Алдағы сайлауда кімнің қолтығына су бүркер екен? Әдхамды құтыртып-құтыртып құлатты. Сайлаубекті, Шалабайды құтыртып-құтыртып құлатты. Енді кімді дайындап отыр? Жасырма, Саған оның келер-кетері аз. Жасырғаныңмен, ертең-ақ шығады.

— Сол әлгі Аманды дайындап жүрген сияқты. Осы бастан басын шырмап қоймасаңдар, ол жігіт түбі бір сойқан жасайды.

— Басына қайыс ноктаны екі қабаттап-ақ кигізгенбіз. Енді үш қабаттайтын шығармыз. Жаңағы Мақаштың хатын маған беріп қойшы. Болыс оқып, тілмашпен ақылдаса берсін.

Жакып хатты берді. Шөгел, бармағының астына бүккен күйде, орнынан тұрды. Кетіп бара жатып, сөйлеп барды:

— Қонақтан бір шола күні келермісін. Оңашада кен сөйлесіп, рахаттанып калдық қой.

Ол кетісімен сөз тиылды. Мұржалы керосин шамның жарығы тым әлсіз, керосинді аз кетіру үшін білтені ұшынан ғана жағып қойыпты. Айша көлеңкеде шымылдығын түсіріп, төсек салып, балаларын жайлап жүр. Жакыптың насыбайы таусылса керек, мүйіз шақшасын түбінен ашып, тықырлатып отыр. «Бұ не тым-тырс?» дегендей, ошақ басындағы Тайбек құлағын тіге калды да, ептеп келіп есіктен тыңдады. Іштеме сезілмеген соң, кейін қайтты. Кештеу келген жалғыз қонақты ауыл кештеу білген. Ет пісуге жақындағанда біртіндеп жинала бастады. Болыс аулы — үлкен ауыл. Үлкен қотанның сонау шетінде алтыбақан теуіп, ән салып жатыр бір топ жас. Ай жарық, аспан ашық. Ақсүйек ойнап жүгірген балалардың аяқ дүбірі естіледі. Қоныс жаңа, жер от. Жылқы тақауда жатқан болар. Кісінеген жылқының, жылқышы тартқан сыбызғының үні келеді құлаққа. Бір үй іркіт, бір үй қымыз пісіп, күмпілдеткенде, енді бір үй шақырлатып, қазан қырып жатыр. Жарық айлы кең даладағы ала-құла көп ауылдың әлі баяғы мінезі, баяғы қалпы секілді көрінсе де, алтыбақан басында бір жаңа әнді қосыла, сүйсіне шырқап жатыр:

Үлкен сынды, бәйгелі бұл — бір майдан,
Нашар ұлы, жігерлен, жатпа сайлан!
Қорғалайтын күн өтті, бауырларым,
Арам құлқын, арам қан патша, байдан...

Жакып бұл таныс әнді тыңдап отырып, мұрнынан бір мырс етті де:

— Бай не істеді екен бұларға? — деді. — Жазығы майға, ет пен қымызға тойғызғаны ма? Тойғызбаса, тағы пәле.

— Тойғызсаң да, тойғызбасаң да, олардың аузына бағым бар ма! — деп, Айша да қостап қойды.

— Қарекен аулының әшейкелері шауып-шауып тоқтаған ба? Үндері естілмейді ғой.

— Естілмесе де, қарап жатпайды. Бай дей ме, жуан дей ме, әйтеуір, дөттеп жатады. Ең болмаса, ел арасына әкеліп, байды боқтаған өлең таратады. Осы өлеңді таратқан да — солар.

— Тиыш едік, әшейке деген пәле бізге де жетті...

Жакып яшейкеге қосып, Аман жайында Айшаның құлағына да бірсыпыра құйған кезде, Шөгел қайтты. Ол

отырысымен, қазан түсірілді. Үлкен қайың табакты үйе-ме қылып толтырып, басты үстіне салып, қонақ пен Шөгелдің алдына қойды да, Айша өзіне кішірек табак жасап, қасына Тайбекті алды. Есік жақта табаққа енуге жарамайтын бірсыпыра адам отыр. Әйел-еркек, кәрі-жас, балаға дейін бар. Киімдері кір, жыртқық, жамау. Қайсыбірі төрге қарап телміріп, қайсыбірі төмен караса да, дәмепі отыр. Жері көп, наны аз, аққа қараған қазақ аулында кедей түгіл орташалар жаздыкүні шайнамаға жарымайды. Сондықтан мал сойған үйден ет асап, сорпа ішу салтқа айналған. Айша есік жақтағыларға ет асатып, сорпа берген соң ғана, тамақ жеуге кірісті. Төртегілер әзір бас көтерген жоқ. Екеуі де жемпаз. Бірақ Шөгел тек ерғара болып, қонақ тойсын деп отыр, тоймай калса, болысқа, алдымен Айшаға ұят. Қой тіпті семіз екен, Жакып жалғыз тауыса алмады. Есік жақтағыларға асата бастағанда, Шөгел қимылдады.

— Келші, отағасы,— деді Жакып, еттен молырақ уыстап алып, карттау кісі келіп, қолын тосып тұрғанда, қолына сәла қоймай, қылжақ етті.— Бай жақсы ма, кедей жақсы ма?

— «Бермесе де бай жақсы. Жемесем де, май жақсы».

— Өлерінді білетін кедей екенсің, мә?

Жакып өзі бай емес, кедейге байдан әрі рахымсыз. Онысы байға жалпыштанғаны ма, әлде кедейге тіпті қаны қарсы ма, кім білсін. Енді бір бала жігітті шақырып алып, аузын аштырды да, асата беріп, тартып алды:

— Алтыбақан басында шырқап жатқан өлеңді сен білемісін, айтамысың?

— Жоқ.

— Онда аш аузыңды.

Ол өзі тойып алған соң, осылай қылжақтап, күлдіріп отырды. Бірақ көп ұзамай, өзі де күлкі болды. Тамақ желінді, жұрт тарады. Төсек салынды. Қараңғы үйде Айша, Тайбек — үшеуі ғана. Үшеуі де ояу жатып, өтірік ұйқтайды. Тайбек қорылға басқанда Жакып басын көтерді. Буыны бір сырт етіп, шымылдыққа беттегенде, Тайбек басын көтерді. Жакып қайта келіп жатты. Тағы да пысылдап, қорылдап ұйқтап қалған болысты. Жакып тағы тұрды орнынан. Тайбектің жөтеліп қалғанын елемей, шымылдыққа барып қалғанда, көйлекшең денесіне сарт етті камшы. Тіліп түсті. Дымын шығармастан, Жакып орнына келіп жата қалды. Арқасы білеудей, оны елер емес. Бұдан үл-

кен тағы бір сұмдығы бар ма, деп қалш-қалш етеді. Тайбекті ашу қысып, Айшаны күлкі қысып қалшылдап жатыр. Бірі дыбыс шығарған жоқ, ұйқтай алған жоқ. Тан атты. Танертең орындарынан тұрғанда, іштеме болмағандай, түк сезбегендей болып тұрды. Айша шапан бүркеніп, шәйнек алып, далаға жөнелгенде, Жакып Тайбекке жетіп келіп:

— Әй ит! — деді, өтірік күліп. — Аямай ұрғаның не, арқам ісіп кетті ғой! Оған бірдемесі кете ме оның, неге қорғайсың? Мә, жап аузыңды! Екеуіміз ғана білейік.

Тайбек жауап кайырмастан, Жакып ұсынған жап-жана қара баркыт топы такияны жымын етіп, қойнына тығып жіберді де, басын бір шұлғып шығып кетті.

Шөгел оразасын да осы үйден ашады білем. Жакыпқа бетін жуғызбай келіп амандасты. Келісімен, тамақ сұрап шикылдап тұрған бүркітті тұғырынан алды да, жерге тайтері жайып, соның такыр жағына отырғызды. Томағасын сыпырып, түнде сойылған қойдың шикі мойнын алдына тастады. Бүркіттің тұмсығы адамын қолынан епті болса керек, мойнының етін жеген соң, имек тұмсығымен мүжіп еді, не қиын жықпыл, тесіктерде түк қалдырған жоқ. Мойын сүйегі тұтас күйінде, тап-таза болып қала берді.

— Сүйекті мен де таза мүжитін едім. Мынау менен мүжімпаз екен! — деді Жакып. Көп жеген еттен бе, тіліп кеткен қамшыдан ба, қабағы қатыңқы, денесі ауыр отыр. Онысын білдірмеген болады.

Айша келіп:

— Тамыр, жақсы жатып, жай тұрдыңыз ба? — дегенде:

— Сұрамаңыз. Суыт жүріп, ат соғып, шаршап келіп едім, қатып қалған екем. Танертең бір-ақ ояныппын, — деп, шұбырта сөйлеп бара жатыр еді, Шөгел бөліп жіберді:

— Шайды үлкен үйден ішейік. Ел жиылмай тұрып, оңашада, шай үстінде болыспен сөйлесіп қал. Кейін ел босатпай қояды.

Екеуі үлкен үйге қарай аяңдады. Үлкен үй — десе — дегендей. Малқардың әкесі, атасы шыққан қара шаңрақтың қасында өзге үйлер отаудай-ақ боп тұр. Адамның, иттің үлкені де осында. Есік алдында етбетінен түсіп, иегін жерге төсей жатқан төрт көз қара төбегтер тайыншадай. Үйде болыстың қасындағы Балқия бәй-

біше бір өзі екі кісінің орнына азар сиып отыр. Кіріп келгенде, Жакыптың көзі алдымен Балкияға түсті. Жалпак боз бие сияқты екен. Денелі, семіз, жасамыс әйел болғанымен, баданадай көзі әлі отты, беті онша етті емес, әжімсіз, аппак. Бала таппаған, бейнет көрмеген, төркіні жуан ата қара шаңрақтағы бұла келін — Малқардың ғана бәйбішесі. Нағыз бәйбіше болуға әлі ерте, ауыр денесін жеңіл билеп, болыстың қабағы қалай қозғалса, солай қозғалып отыр.

Малқардың қазіргі отырысы, болыстан гөрі, босанған әйелдерге көбірек ұқсайды. Үстінде түйе жүн күпі, басында тымақ, бөксесін көрпемен орап, шымқап тастапты. Кешеден бері белінен құм бұлау кеткен жок, денесінен сасық тердің исі аңқып тұр. Жасы қырықтың жетеуінде, Шөгелмен құрдас болғанымен, өңі кәрі, Шөгелдің әкесіндей. Оның үстіне атағы, әкімдігі ұлғайта түсіп, жұрттың көбі сәлем бергенде, қолын ұстайды. Жакып, тіпті молдадан сабак ала келген баладай, дізесін бүгіп отырып ұстады қолын. Амандығын, ауруын ежіктей сұрағанда, сұрамаған бір ғана мүшесі қалды. Ұмытып кетсе керек, әйтпесе, оны да сұраған болар еді. Не ауру екенін білу үшін: «Әне жеріңіз ауыра ма, мына жеріңіз ауыра ма?» — деп, босқа далбасалады. Болыс өз ауруын онсыз да жақсы білетін көрінеді:

— Белімнің шойырылмасы бар, — деді, Жакып мазалай берген соң. — Кеше далада, байқамай, сыздау жерге отырған екем, қозғалтпай тастағаны. Бүгін шүкір, басымды көтердім. Бұлаулай берсем, ертеңдер тұрып кетем.

Асшы келіншек жерге дастарқан жайып, шай жасай бастады. Қара шаңрақтың сол жағы болыстың пәтері болғанда, он жағы кеңсесі. Кеңсе сиқы: бір дөңгелек стол, екі-үш палка, мосқал, көсе бір қазақ. Сол қазақ қағаздан бас алмай, сиямен жазып отыр. Қаламының ұшынан сырт-сырт үн естіледі. Жакып оның сыртылдатқанына сүйсіне:

— Кеңсенің үйде болғаны рахат-ау! — деп қойып еді, болыс қостап кетті:

— Оған не жетсін! Ерте, кеш демей, тамақ үстінде де, төсек үстінде де істей берем. «Поселкеге көшірсе қайтеді, орыс болысының кеңселері сияқты жазы-қысы бір жерде болса қайтеді?» — деген. Мен бет бақтырмадым. «Қазақ көшіп жүреді, поселкеде отырып, шошқа бағамыз ба?» — дегенімде, бірі жақ аша алмады.

Ішіне ыстық шай барған соң, болыс терлей, жадырай түсті. Жадыраған сайын мыңкылдап сөйлей түсті. Мұрны ертеде бітіп қалған, демін аузынан алады. Аузы әмән ашық, әр жерде бір тіс сойдып сарғайып көрінеді, соның үстіне насыбай атады. Алыстан атағы, атасы зор болғанымен қасына келгенде, қораш-ақ кісі. Не сөзіне, не көркіне, мінезіне жарымайсын. Екі сөздің бірінде «есебі» деп отырғаны. Сонда да ол салпиған жалақ ернін қос қатынға сүйгізе білді, әмірін елге орындата білді. Тек совет тұсында ғана төмендеп тұрғаны бұл. Әйтпесе Аман сияқтыларға шабарманын ұрғызып, Жакып сияқтыларды төріне шығарып, дізелесе отырғызып қоймас еді. Қазір Жакыппен тіпті тең кісідей сөйлесіп отыр. Шөгел кешеден бері болған оқиғаны құлағына құйған екен, Жакыптың өзін тындап болған соң, бір ғана сұрақ берді:

— Шәкен араға түспей ме?

— Әгәр суға батып баратса, батыра түседі. Батпайтын болса, демеп алып шығады.

— Шәкен кіріспесе — болғаны! — деп, қутыңдап қалды болыс. — Мәтекең ұрпағымен ұстасуға үйренгем. Бір кезде Мақаштың өзі шыққан. Одан кейін Сайлаубек шыққан. Біреуі бір сіліккенімнен қалған емес-ті. Енді мынау Аман дегені бас көтерген екен. Аруақ алжып кетпесе, бұның да басы езілер. Ол сонда Шөгелдің жағасын жыртқан жоқ, менің жағамды жыртты. Бұл — сотталатын жұмыс. Тергеуші көптен ауру болып, бүгін ғана жүргелі жатыр еді, жақсы келдің, Бейсек, бұйрық дайын ба?

Дастарқан басында бірге отырған көсе секретарь Бейсек екен. Орнынан шапшаң тұрып, столында жатқан жазулы бұйрықты әкелді де, болысқа ұсынды. Болыс, оқымастан қол қойып, Балқияға берді. Балқия камзолының қойын қалтасынан алып, мөр басты. Болыста арғы аталарынан бері үзілмей келе жатқан өзгеше бір мінез — мөрге өте қызғаншақ. Секретарына бәрін сеніп тапсырса да, мөрді тапсырмай, өзі ауырып қалғанда әйеліне сақтатады. Әйелінің өзгеше бір мінезі — тым мақтаншақ. Алақандай қағазға мөр басқанға, алақанымен бүкіл дүниені басқандай танауы көтеріліп кетті.

— Ауылнайға бер, — деді болыс, бұйрықты Жакыптың қолына ұстата отырып. — Кірме түгілі, тұрғын елдің талайында, кедеймін, — десе, талай кедейінде шабын жоқ. Біреудің жерін тартып әпер, деген жарлық тағы жоқ. Әл-

жан жерге қайдан не болып жүр? «Жақыпқа алып бер»— деп жаздым. Аржағын сен айтшы.

Бейсек болыстан әлдеқайда майда көрінеді. Көп сыбырласып әдеттенгендіктен бе, әлде бар даусы сол ма, әйтеуір, сөзі дастарқан басындағыларға азар естіледі. Қолында дамыл жоқ, Жақыптың алдынан бір кетпейді, сөзін арық саусақтарымен жайлап отырған сияқты. Жорғақтап отырып, Жақыпқа екі нәрсені қадағалап тапсырды:

— Ауқалтерге материал мықтап берілген! — деп, екі қолымен материалды шамалап көрсетті. Рас айтса, бір кездей екен қалыңдығы. Басқа түгіл, Жақыптың өзі жас Аманға көпсініп қалды. Бірақ, обал ғой онымыз дей алмады. Тындай берді секретарьды.— Ауқалтермен бірге қазір қайтыңыз. Шөгелді өлімші қылып ұрып, лау атты тартып алғандығын растайтын бірер куа, одан кейін жігіт жинап келіп, өзінізді өлімші қылып ұрғанын, жерінізді, самосот жасап, тартып әпергенін растайтын бірер куа тапсаңыз,— болады. Таба аласыз ба?

— Куа табармын-ау!

— Тапсаңыз, аржағы ауқалтермен келісілген,— деді Бейсек. «Ауқалтер» дегені — аудандық халық тергеушісі. Ол өзімен аталас, ауылдас, жакын кұрбы болатын, келісімдерін де ашып айтты.— Қуаларыңыз қуаттаса, ауқалтер Аманды қолма-қол тұтқынға алады, істі сотқа тапсырады.

Жақыптың көзі жайнап сала берді. Шакшасын алып, өкшесіне қағып-қағып жіберді де, қасыбайын атты. Болыс алақанын жайып еді, қағып, тырналап, оған да бір атым тапты. Содан кейін тасыған көңілін көрсетіп отыр.

— Ырзамын, Малқа! Әдейі ат терлетіп, арқа тұтып, шауып келгенімде, құшақтай қарсы алдыңыз. Әкем тіріліп келмес, келсе де бұндай қуанбаспын. Ат жалын тартып мінгелі көрмеген қорлығымды совет тұсында көріп едім. Енді қарымжысын да совет тұсында алатын болдым...

Жақып ырзалығын ақтарыла айтты. Шайдан кейін қымыз ішіп, кешікпей атқа қонды. Бейсек пен Шөгел тергеушінің аулына дейін шығарып салып, тергеушіге Жақып жайын екі жақтап ұғындырды да, қайтып кетті. Тергеушінің артында кішірек қоржыны, қасында бір милиционері бар. Жақып бастап, үшеуі Мақаш қорығына

бет түзеді. Аттары жарау, жүрістері қатты, екпіндері де осал емес.

— Аман деген қит етсе қол жұмсайтын көрінеді. Өзі палуан ба сонша? — дейді тергеуші. — Сірә, қауіптенеді білем.

— Жоға, тәйрі! Әншейін, ауыл итінің құйрығы қайқы, — деп, бетін тыржитады Жакып.

— Кезі келсе, қолдасып та байқармыз, — дегенде, құжбан бұжыр милиционер құж-құж етеді.

Еті қызып бастарын шұғыл бастаған жарау аттардың дізгінін босата, ағызып-ағызып алады. Ыстық күнде қатты жүріп, ат сабылтқандар, даланы дүрсілдетіп, шаңдатып келе жатқандар кім екенін қазақ аулы анаайдан-ақ танып тұрды.

IV

Иінжар — бұл жақтағы немістердің үлкен поселкесі, Еңбек адамының көбі далада, пішенде. Поселкедегілер күндегі әдетінше қызыл інірде-ақ жатып қалған. Тырс еткен дыбыс, жылт еткен жарық жоқ. Ұйқы мен түн басқан қараңғы поселкенің қора жақтағы бір терезесінен жылтыраған шам жарығы, ол жарыққа май тамызып отырған адамның бет бейнесі көрінеді. Бұл — Аман. Тұтқында отыр. Қолында — «Народный университет на домудың» бір номері. Қоғам тану лекциясын оқып отыр. Бұрын астық сарайы болған осы кішкентай тұтқын үйге енгізіп жібергенде, ол бір шыңырауға түсіп кеткендей сезінді. Кең даладан келіп, қапас қамауға бірінші рет тұтқиылдан түскен жастың көңлі ауға түскен бүркіттей аласұрып, көпке дейін ақыл-ойға ырық бермеді. Тұлабойын намыс кернеп, қызарып, булығып, «Жазығым не?» — деген бір сұраққа жауап таба алмай, сенделумен болды. Түстен кейін кітап оқуға кірісті. Содан әлі бас алған жоқ. Қазір көңлі бөлініп, ашуы қайтып, ақыл енген түрі бар. Бүгін нәр татқан жоқ-ты, қарны ашқанын жаңа білді. Бірақ тамақ қайда! Үйден мүлде қамсыз шыққан. Артынан ешкім келе қоймады, тұтқындаушылар, құлыпқа бір салған соң, қарасын көрсетпей кетті. Бір ғана үміт бар. Бағанадан арт жағында қор-қор ұйқтап жатқан таз қараның құртымдай түйіншегі қабырғада ілулі тұр. «Соның ішінде бір асам бірдеме қалмады ма екен?» — дейді Аман. Иесін оятуға ұялады. Оятпасқа қарын қоймай барады. Сөйтіп отырғанда:

— Ей бала! — деді түйіншектің иесі, бір аунап түсіп. — Осында кітап оқуға келіп пе едің? Құрттың ғой болмашы майды, қойсаңшы.

— Қойдым, ағай. Бір асайтын бірдемеңіз бар ма? Қарным ашты. Маған да азық келіп қалар.

Таз қара басын көтерді. Арсыз таз көрінеді, жалтыр басын алақанымен ысып-ысып жіберіп, түйіншекке қол созды. Бар болғаны қос жұдырықтай ғана майға жентектелген қызыл ірімшік екен, содан мықтап бір асатты да, түйіншекті орнына қойды. Аман шамды өшірді. Екеуі әлі жөнді әңгімелескен жоқ-ты, таз қараның ұйқысы әбден канса керек, сөз бастады:

— Солай де, бала, солай. Болыстың шабарманын ұрғансын... Мен ұрғаным жоқ, болысты тек боктағамын.

— Не үшін боктағаныңызды айтпадыңыз ғой.

— Айтайын. Оразаға көшкен ермек. Айтқан соң, басыңан айтайын, — деді де, таз қара малдасын құрып, басын кекжите отырды. Қаранғыда шолақ мұрыны жоғары қарап саңқиып тұр. Сөйлеп отыр.

* * *

Күз. Қара қаткак. Жерде әредік-әредік қырбық қар бар. Күн көзі сирек көрінеді. Осы ай туғалы дүниені тұман, буалдыр басып алды. Қызылжардан Қытайға қара жолмен күндіз-түні ағылған ақтың әскері Көкшетау, Шортан, Ақмола, Спасскіні басып, Қарқаралыға жеткенше мың километрдей жүреді. Одан әрі тағы сол шамада жүріп барып, Қытайға өтеді. Жадағай жатқан қазақ елінің ішімен екі мың километр жүргенде, соққы көрген ашынды әскер, қойға тиген аш қысқырша, ауызды салып бакты. Жол маңында, аяқ жетер жерде отырған қазақтың бірде малын айдап, бірде жарын зорлап кетсе, енді бірде келемеждеп атып та кетіп жатты. Ел қатты шошынған. Жаз болса үрке көшер еді, ұстатпас еді. Қыс түсіп қалды, қайда барады! Әйтеуір, «Актар қашып, қызылдар қуып келеді» — деген зор үн ұлан-байтақ қазақ даласын дуылдатып тұр. Жәбірленген елге сол үн қуат беріп, жауына мойын сұндырмады. Жас әйелдер еркекше киініп алды, жас азамат малды алысқа, жонға айдап кетті, дәмдісін, жылтырарын тау-тастың арасына тығып, ауыл қолдан келген айласын, қарсылығын істеп жатыр.

Қой малы алысқа кете алмай, ауыл маңында қалған.

Бір қора қойды ойға, тасаға бағып жүрген екі жігіттің бірі бала жігіт еді, көзі жасаурап, даусы қалтырап:

— Келіп қалды!— деді.

Бес-алты атты аскер құйғытып келеді. Ішінде Шөгел бар.

— Біліп қояр ма екен, Шөгел айтып қояр ма екен! — деп бала жігіт қалш-қалш етеді.

Солдаттар келе-ақ қойды бір шетінен бөліп алып, айдай жөнелді. Шөгел жаны шығардай аяған, шыжалақтаған болып жүр:

— Шауып кетті-ау! Есіл, аузын үріп, аяғын сыпырған мал итке бұйырды-ау! Атып тастаса да, қаша бермей неге тоқтадым екен!..— деп, жақ жаппай бажылдап жүргенде, бала жігітті танып қалды да, солдаттарға сыбырлай қойды.— Дебка! Дебка!..

Орысшылағанына орыстар түсіне қоймаған соң, көзімен, қабағымен ымдады. Екі солдат қайрылып келіп, бала жігітті алып кетті.

— Ку екенсің, қазақ қызы! Солдатты алдамақсың, ә? — деп барады. Қыз тілдеп, бұлқынып барады:

— Босат! Нелерің бар менде? Жібер, босат! — деймін, атаңа нәлет! Шөгел аға! Әдхам аға! Әдхам аға! Шабындар елге, хабарландар, құтқарыңдар!...

Тартынып, жылай салғыласып бара жатқан жас қыздың ашы даусынан қойшы Әдхам еңіреп тұрып:

— Айналайын Күлпаш-ай, даусың қалай зарлы еді! — десе Шөгел одан әрі егілген болады. Ол енді елге, қыздың кәрі әкесіне хабарламақ болып тұра шапты. Болыстыққа таласып, ұстасып қалған рулардың алааық сұмдары ел үстіне осындай ауырлық түскен шақта да кек алысып жүр. Шөгел кегін алды. Енді абырой алмақ, ең болмаса, байбалам салып, қылмысын бүркеп қалмақ. Күлпаш сол кеткеннен елге елі қайырылған жоқ. Әйтеуір, Қытай жеріне жетпей актердың қолынан құтылып, Семей қаласына келіпті. Одан Оренбург барып оқуға түсіпті.

Әдхам қойымен бірге қала берді. Бір бұл емес, күншығысқа қарай шұбырған актың әскері талай кездесті. Таяқтап кеткен кездері де болды. Бір күні апақ-сапақта, қасында төрт солдаты бар. Қалқа келіп тұрды қотанға. Зәрезеп болған ауыл, тығылғаны тығылып, қашқаны қашып, ұйқы-тұйқы болып жатқанда:

— Қорықпандар! Бұл—қызылдар! Большевиктері!..—

деп айғай салды ол. Қалаулы қидың арасына тығылған Әдхам дауысты тания қойып, тұра жүгірді.

— Тірі ме едің, бар ма едің, бауырым!..

— Тірімін, бармын. Жалшының күні туды!

Екеуі анадайдан шұрқырасып келіп амандасты. Қалқа бұл ауылда көбінесе Күлпаштың үйінде жатып, бала оқытып жүргенде жоғалып кеткен. Ауыл адамдары біртіндеп жиналып қалды. Бірін-бірі кие сөйлеп, көрген қорлықтарын, қиянаттарын айтып жатыр. Күлпаштың кәрі әке-шешесі: «Жалғызым, Күлпашым!» — деп зарлағанда, Қалқа солқылдап, қоса жылап тұр еді. Бір кезде:

— Кек қайтады, жара жазылады, жолдастар! — деді. «Жолдастар» деген сөзді бұл ауыл бірінші рет естіді. «Буржуй» деген сөзді де Қалқа естіртті. Буржуйлар жылқысын қайда жіберген? Жоқ қой бұрынғы мекендерінде. Неге үндемейсіңдер, Шәке мырзаның, болыс Малқардың жылқысын сұрап тұрмын.

— Е, буржуйынды қайдан білейік? Жана түсіндім ғой! — деп Әдхам қолымен солтүстікке нұсқап тұрып сөйледі. — Малқардың жылқысы Сарөзекте, жатыр. Дәл үстінен түспесе, көріне қоймас. Шәкен мырзаның тобы жонда, қашықта деген...

— Сен екі солдатпен бар да, Малқардың жылқысынан басып жүріп елу ат-айғыр алып қайт. Кедейдің, момын шаруалардың меншігі ілініп, кетіп жүрмесін. Шәкеннің жылқысына екі солдатпен өзім барам. Ертең кешке осы арада табысатын болайық. Оған дейін қызыл полк келіп жетеді. Арықтаған, қатардан шыққан аттар бар. Оларды кедейлерге тастап кетеміз. Ел енді қорықпасын, қашпасын, хабарландар. Қызыләскер өз әскері, елдің жауын — ақтарды қуып барады.

Әдхам екі солдатты ертіп, түн қатып жүріп кетті. Сол кеткеннен ол қой бағуға қайтып оралған жоқ. Қызыл әскерге еріп, ақтарды Қытай асырып, басқа жолмен Ақмолаға қайтты. Бірде Қалқаға, бірде басқаларға еріп, елге шығып, көлік, түйе жинады, азық-түлік жинады. Сөйтіп, қыс бойы дамыл таппай майданға, жас совет өкіметіне көмек етті. Жас шыға болыстық ревкомның председтелі болып келіп, Малқардың орнына отырды. Бұрын әйелдің сәті түспей қойған, енді әйел алды, басына үй тігіп, алдына аздап мал салды. Бірақ сайлау шығып қалып, ел Малқардың өзін қайтадан болыс сайлады. Аз уақыт болса да, әкімдіктің дәмін татқан Әдхам Малқармен күресіп кө-

ріп еді, іштеме шығара алмады. Сүйенетін Қалқа өліп кетті. Уақыт өзгерді, байлар есін жиды. Бірақ сол бір ала-сапран күндерді Әдхам да, байлар да ұмытар емес. Екі жағы бірдей күрсінеді. Бірінің кеудесін сағыныш кернесе, бірінің кеудесін кек кернеп күрсінеді.

• • •

Қараңғыда жантайып жатқан Аманның қасында малдасын құрып алып әңгіме соғып отырған таз қара — сол Әдхамның өзі. Ол қазір не қойшы, не қызметкер емес. Бос жүр. Қайтадан қойшы болуға арланады, қызмет қолдан келмейді, оқуға жасы өтіңкіреп кеткен, мойын жар бермейді. Сондықтан ермегі де, азығы да — өткені.

— Мен атқа мінген кезде, — деп қояды екі сөзінің бірінде, байлар басыма жастық, астыма төсек болды. Мен аттан құлаған кезде жабатыны маған өсек болды. Ақыры міне Малқар болыс есебін тауып отырғызды. Қызыл әскер мініп кеткен елу ат, айғырдың кегі ғой — бұл. Нешауа, тілімді кесіп тастамаса, мен де табармын бір есебін.

— Сізді жай шаруалар да жаксы атамайды. Онысы несі!? — деген Аманның дөрекілеу сұрағына Әдхам шамданып қалды:

— Е, жұрттың бәрімен сырлас па едің сонша?! Әлде мені ұнатпайтындардың санағын алып жүрмісін?

— Естігенімді айтам, ағай. Ағат кетсем, кешіріңіз.

— Құлақ не естімейді, көз не көрмейді. Бәрін айта берсең, өкінесін бірде, бармағыңды тістейсің. Жұрт мені: басына үй тікті, алдына мал салды, қайдан салды? — дейтін шығар. Жасырмаймын, байлардан алғаным рас, өмір бойы қаналған еңбегімді алдым. Жұрттың оған іші ауырмасын. Байшылдар ауырмақ түгіл, жарылып кетсін. Бай жалшыны жеп келсе, енді жалшы байды жейді.

— Сонда парамен жегені қалай? Совет заңы пара үшін жазалайды ғой.

— Ақмола оязында пара жемейтін екі-ақ адамды білемін. Соның бірі — Қалқа еді, өліп кетті. Енді бірі Ералин. Баскасының бәрі пара алады. Сотталсам, солармен бірге сотталам.

— Бәрін қайдан білесіз? Өзіңіз айтпақшы санақ жүргізіп пе едіңіз?

— Бәрін білмесем де, білгенімнің өзі жетеді, — деді. Әдхам паракор қызметшілерді саусағымен санағанда, екі

қолының саусағы жетпей қалды.— Осының бәрі — бай, жуан не солардың балалары. Жалғыз сопы болғанда, мен не бітірем? Басқа жерді қайдам, әйтеуір, біздің оязда совет өкіметін байлар билеп барады. Өзіміз атқа мінген кезде байлар күрдай жорғалаушы еді, енді аяғын кердең-кердең басатын болыпты. Әй бала, орысшаға жетікпісін, осыны тура Лениннің өзіне жазсақ,— қайтеді?

Аман ұйқысы келіп есінеп, ынтасыз тыңдап жатқан. Әдхам: «Жазсақ қайтеді?» — деп иығынан ұстай изеп қалғанда, ұйқысы ашылып кетті, күліп жіберді.

— Ленин сіз білгенді білмейді дейсіз бе? — деді содан кейін.— Сізді болыс қойыпты. Қойыпты да, түсіріп тастапты. Әгәр болыстықты дұрыс басқарсаңыз, түсірмеген болар еді. Мемлекет ісін басқаруға еңбекшілердің білімі, тәжірибесі жетпей жатыр, жетілдіру үшін оларды оқытып, іске араластырып жатыр. Сіз, араласып жүріп, осы арасын аңдамағаныңыз қалай? Әлі де чылтықтың, қамшының күшімен ел басқарғыңыз келеді. Мені: «Кітап оқуға келіп пе едің?» — деп қағытасыз. Оқымаған сіздің халыңызды, оқымаған елдің халын көріп тұрып, оқымасқа амалым жоқ. Надандық Малқардан әлдеқайда күшті жау екен. Бізді осында қаматқан — Малқар емес, өзіміздің жалшы, кедейлер. Бірі үстімізден арыз берсе, бірі куә болады. Сөйтіп Малқарға жеңіп береді. Совет өкіметін байлардан шын қызғансаңыз, шындап оқу керек. Онсыз, Совет өкіметіне қанша доспын десеңіз де, достығыңыз аю мен адамның достығы тәрізді.

— Токташы, токташы, ей бала — деп, Әдхам қараңғыда Аманның аузын қолымен баса қалды.— Үндемегенге мондыбастау біреу шығар десем, сайрап барасын ғой тіпті. Мұжып барасың ғой мені. Түтінің тік ұшып жатыр. Мә шам, ал оқы! Мені әурелеме, басыма енбейді.

Әдхам білте шамды жағып беріп, қасына қол басындай тоңмай қойды. Кішкентай таңқы мұрны, қалың ерні, тайқы маңдайы, жаланап енбегі, тұтас алып қарағанда, бет бейнесі енесін артынан емген бұзауға ұқсайды екен. Бұзау байғұс момын ғой. Мынаның көздері сүзеген бұқаның көздеріне тартыңқырап кетіпті. Ол шам жағып, біл-тесін жөндеп тұрғанда Аманға осындай әсер қалдырды. Аман кітапқа тағы да үніле берген кезде, қасына келіп:

— Бір өтінішім бар,— деді.

— Айта беріңіз.

— Сот ел аралап кетіпті. Бір-екі айсыз қайтпайды.

Оған дейін бізді мұнда ұстамас, Ақмұлаға, үлкен түрмеге айдайтын шығар. Онда қанша жатарымызды құдай білсін. Қай бұрын босағанымыз іздеуші болайық. Зәуеде менен бұрын босана қалсаң, менің жайымды айтып, Құлпашка телеграмм бере гөр. Ол қазір ҚазЦИК-тың мүшесі, рабфакты бітіргелі жүр. Әйел де болса, бір еркекті құтқаруға шамасы бар деседі.

— Бұл қай Құлпаш? Әлгі ақтар алып кеткен Құлпаш емес пе?

— Дәл өзі. Әйелдің төресі болып өсті. Жасынан-ақ болып тұр еді. Ол кетісімен әке-шешесі бір күнде қайтыс болған. «Енді кімге барам?» — деген ғой, содан елге әлі оралған жоқ. Жалғыз еді, жакын туыстары жоқ еді. Мені өткен-кеткеннен сұрастырып жатады, — дейді. Айналайын, ұмытпапты, мойныма талай мінген еді...

Құлпаштың жайын Әдхам ұзақ айтып кетті. Аман құныға тындады. Баласыз кемпір-шалдың мойнына бұршақ салып, тәңірден сұрап алған жалғыз қызы шолжың да, сұлу да, есті де көрінеді. Жаңа пісіп келе жатқанда жауыздардың қолына түсіп, босанып шығыпты. Қалай босанды екен? — деп, бір көруге ынтығады Аман. Адресін біліп алды. Әдхамға уәдесін берді де:

— Әгәр сіз бұрын босансаңыз, дереу Ералинді хабарлаңыз, — деді. — «Айтқанының бәрі рас» екен. Енді аянарым жоқ» — деп отыр дегейсіз...

— Өзің Ералинмен әмпей көрінесің ғой, — дегенде, Әдхамның аузы күлкіден бір сүйем созылды. — Одан былықпайы барлардың бәрі қорқады. Ол болысса, қолма-қол суырып алады. Құдай кесірге жазбасын, отырғанымыз жақсы болды. Көрсін солар байекендердің мұндағы сойканын. Уа жалған дүние, атқа енді бір мінсем!

Тауық шақырды. Таң білінді. Адам басы ғана сиярлық каталашканың тар терезесінен сөніп бара жатқан жұлдыздар көрінеді. Даланы аңсаған екі тұтқын шамды өшіріп, терезеден таң сәудесін қарсы ала отыра, әңгімелесе берді. Күн шықты. Әлем жарық. Каталашка ала-көлеңке. Ел тұрды, жан-жануар бетімен тырбаңдай бастады. Соларша тырбаңдауға, жарқыраған күн, тұнық әуе, сарқыраған суға тұтқындар құмартып отыр... Бір кезде тықыр естілді. Кенеттен есік ашылды.

— Сапар ұлы Аман, шық бері. Нәрсен болса, ала шық!

Әдхаммен қоштасып, шыра келгенде, милицияның қасында Шәкен мырза тұр екен, Аман анырып қалды.

— Күтпеген шығарсын, балам,— деді Шәкен күлімдеп.— Шалдар кейде күтпеген жерден кездесе береді. Естіген соң, жата алмадым. Әгәр ертерек естігенде, бұнда келтірмей-ақ алып қалуға болушы еді. Уақасы жоқ енді. «Ат жығылмай жер танымайды».

Инабатты Шәкен осы арада ептеп өтірік айтты. Ол тергеушінің келгенін де, Аманды тұтқындайтынын да Жақыптан алдын-ала естіп, үйінде отырмай, сырғақтап кеткен. Енді қуып келіп, сотқа дейін кепілге алып отыр. Бұл кісінің есебіне түсіну қиын. Біресе жапқызуға, біресе шығаруға көмектеседі. Жапқызарда, өзі көрінбей бұғып қалады, шығарарда ғана көрінеді. Қазір жайрандап, Аманды ерте көшеге шықты. Пар ат жеккен солкылдақ фаэтонда Шолпан отыр. Көшірінде— Таймас. Астында көк бесті, жетегінде тобылғы торы, Сыздық тұр. Бәрі қуанышпен жамырай амандасты.

— Осыған-ақ жүдеп қалғансың ба?— деп еді Шолпан, Аман қызарып кетті. Өзі ұялшақ жігіт, қуыстанады. Қуыстанған сайын қызара түседі. Шолпанның бұл талай кездесіп жүргенде бірінші рет тура қарап, тіл қатқаны болатын. Аман бірінші рет жауап қайырды:

— Ұйқым шала. Соныкі шығар.

— Уайымшыл екенсің ғой.

Бұл сөзге жауап қайтпады. Күйеуі: «балам» — десе, әйелі «кұрбым» — деп тұрған сияқты. Бала болып не құрбы болып сөйлесерін біле алмай, Аман жымиды да қоя салды. Шәкен арбасына мініп, бай Қайзердікіне қарай тартты.

— Жүріңдер, біздің тамырдікінен тамактанып алайық та, кешкі салқынмен бәріміз бір қайтайық.

Қайзердікіне жеткенше Сыздық пен Аманның әңгімесі ақша болды. Шәкен Біржолата босатқан жоқ, сотқа дейін кепілге алған. Істі сот қарағанша Аман Ақмола барып қуынбақ. Ұзақ сапарға, қалаға істі болып бара жатқанда адам құр қалта қалай барады. Тым құрса тамыр-танысы жоқ. Бұрын көрмеген бейтаныс қала ауылдай жадағай, меймандос емес, танымасын есіктей де қаратпайды. Қалай ақылдасса да, ақша табылмаған соң:

— Боз атты сатамын,— деді Аман.— Төрт бесті бола ма?

Сыздыққа шаншудай тиді бұл сөз. Қынжылып қалды.

— Тақымға басқан жалғыз атты сатып, жаяу жүре-
місін? Боз атты қалай киып сатасың?

— Қимасам да,— сатамын. Бұдан былай ат қызығын,
ит қызығын көре алмаспын. Басқа сатарымыздың өзі
жоқ қой. Төрт сиырға соқтықсаң, кемпір-шал, балалап
акка тарығады. Қысқы азық — жалғыз күренді қалай
сатасың?

— Бұл арада ақыт тауыспалық,— деді Сыздық.— Ау-
ылға барған соң, Сапекеңмен ақылдасармыз. Аяқ асты-
нан акқұла бір іс кездесті ғой, әйтеуір.

Бай.Қайзер қонақтарын тік тұрып қарсы алды. Қазақ-
ша қой сойды. Шай ішіп алған соң, Шәкен мен Шолпан-
ды ертіп дүкеніне кетті. Шәкен дүкеннен қайтысымен,
Аман екеві оғаша бөлмеге төсек салдырып жатып қалды.
Шолпан қорада отырып, бұрын көрмеген поселке өміріне
қараумен болды. Салқын сарайдың ішінде Таймас пен
Сыздықтың әңгімелескен даусы естіледі.

— Таймас! — деді дауыстап Шолпан. Таймас келді
қасына. — Сен қайда жоғалып кеттің? Сынапша, бір жер-
де тұрмайсың ғай тіпті.

— Сыздықтан бірсыпыра әңгіме естіп келдім, женеше.

— Не әңгіме?

— Аман жайында.

— Айтшы! — деп, елең етті Шолпан. Таймас, шыны
ма, өтірігі ме, айтқысы келмегендей, күмілжіп, кешендеп
еді, асықтыра түсті. — Айтсаңшы, айтар болсаң, бәлсін-
бей?

— Бәлсініп отырғам жоқ, Аманды аяп кеттім,— деді
Таймас. Аяғандығы сылбыр, қалтыранқы шыққан үнінен
де байқалып тұр. — Біздің жылпос Жақаң соңына түсіп
жүріп, мықтап-ақ салған екен әуреге.

— Әуресі алты күн каматқаны ма? Оған несі кетті?

— Бір алты күн емес, Шолпан. Мырза кепілге ғана
шығарды ғой. Алда сот бар. Сот кесіп жіберсе,—қайтеді?
Аман сондықтан алдын ала қуынып, Ақмола бармақ. Ба-
руға расход керек. Қайдан табады? Қысылған соң, тақы-
мына басқан жалғыз атын сатпақ болыпты.

— Жүйрік бозды ма?

— Басқа бозы бар ма оның? Сондай жігітті кедейлік-
ке қимайды екен кісі.

Жайдары отырған Шолпан кенеттен тұнжырай қалды.
Бұдан әрі Таймастың әңгімесін тыңдамастан өзімен өзі

отырып, бір кезде ақырын ғана ыңырси әндетті. Көмейден құйылған жұмсақ, сұлу үнмен бірге қара көзінен моншақ-моншақ мөлдір жас та домалап тұрды.

Жүйрік ат, жаным сүйген жарым қайда?

Көсерген қам көңілді әнім қайда?

Келерлік көк желкеден басты келіп,

Жатырмын жүгім ауып терең сайда.

— Көкем есіме түсіп кетті.— деді де, Шолпан, әнді аяқтаған соң, көз жасын сүртіп тастап, көкесін бірсыпыра әңгіме етті.— Әнші кісі еді. Осы Амандар сияқты біздің де арғы аталарымыз дәулетті беделді болған деседі. Көкемді өзіміздің ауыл Кедей сері деп атайтын Кедей де болса, астынан бір жақсы ат кеткен емес. Шешемізге алып қашып үйленіпті. Мен он үштен он төртке қарағанда, шешем қайтыс болты. Онын қырқын беріп жатқанда, көкемнің жанына балаған жалғыз құласы жамандатып өтті. Көкем көпке дейін үйден шықпай отырып қалды. Бір күні даладан кірсем, домбыраға қосыл, баяулатып, жаңағы әнді айтып отыр екен. Көкейіме құйылып кетті. Әгәр біреу айт десе, дәл сол арада айтып жіберуге дайын тұрмын. Осы әнді естіп, көкемнің жақсы көретін құрбысы Дәурен ара қонып келді. Көк сандық дейтін өзі мініп жүрген жақсы атын жетелей келіпті. Екеуінің әңгімесінен есімде қалған көп нәрселер әлі сақтаулы. Дәурен шешен, тапқақтап сөйлейтін кісі екен. Белбеуін шешіне отырып айтты мына сөзді: «Ат — ердің канаты,— деуші еді, канатың сыныпты. Әйел үйдің тұлғасы,— деуші еді, тұлғаң жығылыпты. «Жатырмын жүгім ауып терең сайда» деген дәусыңды естігенде, шыдай алмадым. Көк сандыққа ерінді сал. Ел ішіне көзінді сал. Жетімсіретпе балаларды. Балаға ана керек. Анасындай әйел әкел!»

Көкем Көк сандыққа мінген соң, ел аралап жүріп, бізге ана тауып әкеп берді. Көк сандыққа мінген сайын Дәуренді есіне түсіретін тәрізді еді. «Дәуреннің жақсылығын ұмытар ма екем. өтей алар ма екем?»— деп отыратын. Бірақ сол Дәуреннің бір тілегін әкем де, мен де орындармыз,— деп іштей келісіп жүргенде, орындай алмай кеттік.

— Қап!— деді Таймас.— Ол қандай тілек еді?

— Құмарын қарашы!— деп күлімсіреді Шолпан.— Саған оның керегі қанша?

— Маған керегі, керексізі есеп емес. Әйтеуір біле бергім келеді.

— Сен Амандарға қандай туыссың, осы?

— Шөберенің аржағындамыз.

— Онда, немене боламысың?

— Дәл өзі.

— Сен оны өлердей жақсы көресің. Ол қалай көреді сені?

— Білмейім, ішіне кіргем жоқ. Жек көрмейтін шығар.

— «Шығар» дейсің бе?

— Жо-жо-жоқ. Күмәнданбай-ақ қой, жақсы көреді. Мені еркіме қоймай оқытып, сауатымды ашты. Кездескен сайын ақылын айтады, сырттан қамқор болып жүреді.

— Жетер, жетер. Өзім де байқағамын,— деп, сөзді созып бара жатқан Таймасты Шолпан тоқтатты да, орамалға орап қолына ақша ұстатты.— Аманға бер. Атын сатпасын. Жас азаматтың жарсыз жүруі кемшілік келтірмес, атсыз жүруі кемшілік келтірер. Сол атқа мінген сайын мені де бір есіне алар.

— Сөз бар дейсіз бе! Қөк сандыққа мінген көкең тәрізді де!

Таймас ақшаны өзіне бергендей қуанды. Қоярға жер таппай, бір қалтасынан бір қалтасына ауыстырып сала берді. Біресе қуланып қояды.

— Ақша ыстық екен ғой, қолтығымды қыздырып барады. Бұдан көбірек болса,— жандырап!

— Антұрған аузыңа ие бол! — деді Шолпан.— Ойынды қой, ойыннан от шығады. Бұл сырды үшеуіміз ғана білейік. Аманға солай дегейсін. Ұқтың ба?

— Ұққанда қандай.

— Қашан үйлі, бала-шағалы болғанша, сені қолдан шығармаймын деп жүрмін. Бұған қалай қарайсың?

— Бала-шағалы болыппын да, шығуы қалып па, тәйірі.

— Олай деме. Саған қыздың әулиесі тиеді. Өзім тауып берем, қозғалма.

— Бұл жақсылықты мен немен өтер екем сонда?

— Қысылма, оны да өзім айтам.

Аман ұйқыдан оянып, тысқа шықты. Шолпан: мырза да тұрған шығар,— деп үйге жөнелді. Таймас Аманды ымдап шақырып алып, оңашада ақшаны берді қолына.

— Бұның не, ей?!

— Танымай тұрмысың? Ақша.

— Ұрлық емес пе, жаным, қайдан алдың?

— Иә, ұрлық. Ұрлаушы да сараң беруші де Шолпан.

— Не дейді осы?! Мен сұрайды,— деп бүлдіріп жүрмісін әлде? Шыныңды айт!

— Аузыма қан толсын, ондай бірдеме десем. Өзің осырма, біреу көріп қалар, ең ақыры Сыздық та көрмесін, салып қойшы қалтаңа! — деді де, Таймас Аманның құлағына сыбырлады. — Бұл келіншек сені жақсы көреді. Неге жақсы көретінін өзі біледі. Қояр да қоймай, дүкеннен нәрсе алам,— деген сылтаумен осында сені көру үшін келді...

Аман делдал күйде ақшаны қалтасына сылбыр апарып салды да, аяғын ойлана басып, жүріп кетті. «Күйеуі де, өзі де жақсы көреді. Екеуін мен де жақсы көре бастадым. Қайсымыз не үшін жақсы көреміз? Осы арада әрқайсымыз өзіміз ғана білетін сыр жатыр-ау» — деп, сол сырды ежіктеп жүргенде:

— Жас жігіт, ондай ауыр ойды көтеріп қайтесіз? — деген дауыс естілді. Қасқа бас Кайзер екен. Аузындағы емен трубкасын қолына алып, бір қолымен, алақанын жая, үй жаққа нұсқап күлімсірейді. — Оймен қоректенгеннен аспен қоректенген пайдалырақ. Жүріңіз, ас ішелік.

Ас ішіп болғанша күн кіші бесіндікке барды. Ыстық қайтты. Қонақтарын аттандырып, артынан қолын бұлап Кайзер қала берді. Арқаның құм қайрақ, күрең жолын шақырлата, қос ат жеккен фазтон зымырап келеді. Тертедегі ұзынқара басын шұлғы көсілте желгенде шеткі текшеқара мойнын қисайта, шапашоттай шабады. Алдан желпіген әлсіз самал қатты жүрістен желге айналды. Шолпанның жұқа көйлегінің етегін жел көтеріп-көтеріп кетеді. Шолпан қолымен басып қояды. Шәкен өте көңілді. Салт аттылармен дауыстай сөйлесіп, ара-тұра қалжың айтып, күлісіп алды. Енді өзінің жақсы көретін «Дупілдек» әніне басып, ыңырсып келе жатыр еді.

— Сұлу екен мына көк! — деді Шолпан, Сыздықтың атынан көз алмай, — Атты сағыныппын, мінсем, — қайтеді?

— Мінгің келсе, міне ғой, — деп, лып етті Шәкен. Арбаны тоқтатты. Өз қолымен ердің үстіне көрпе салып, таралғысын қыскартып, балтырын қажамасқа таралғыны ерінбей, шүберекпен орап мінгізді. Еті қызған жез мойын, алқара көк ат жыландай жарау, құлын мүшесі бұ-

зылмаған негін көтеріп тастап жорғақтай, шоқақтай, билей аяңдап барады. Оқта-текте көлденеңдей жүріп, ақсай басады аяғын. Екі құлағы тас төбесінде, бір қисаймайды. Жүйріктігі сүйегіне біткен шығар, желісті, өзге өнерінің бәрін Сыздық үйреткен. Онын қолына түскен ат, қандай жабы болса да, бірдеме үйренбей қалған емес.

— Шірікін-ай, қыз қашарда қызға мінгізетін ат екен! — деп, Шолпан өзінің бір тойда жігітке жетіп ұрғанын айтып келе жатты да, еріне тағы еркелеп қойды. — Сол тойда салған әнімді айтып берейін бе?

— Айта ғой, — деді Шәкен. Аузынан шығуы-ақ мұң екен, Шолпан шырқап жіберді. «Мақпал қараны» айтып келеді. Онашаны сағынған ба, әнді сағынған ба, ән ырғағымен балқып, толқып кетеді. Аманға қазір мүлде басқаша көрінді Шолпан. «Ішінен сырты, сыртынан іші сұлу, әрі нәзік, әрі биік, әрі терең жан екен! Бір осы әні үшін-ақ дүниенің төрінен орын алуға хақы бар. Япырай, қалай білдірмей келген? Бұнша өнер сиған ішке не симайды?» — деп, таңданып, сүйсініп келе жатқанда, жол бұйрат арасына енді. Шалғынды сайлар, өр, ұратөкпе ылдилар кездесе бастады. Бір бұлақты сайдан өте бергенде, сайдың өр басына қарай қамшымен нұсқады Аман:

— Мына сайдың басында бүлдірген көп болатын еді.

— Мырзаға бүлдірген теріп әкелейік! — деп, солай қарай Шолпан шоқыта жөнелді. Аман да кетті соңынан.

— Арбалылар ойға құлап, жазыққа шықты. Бұйрат алыстап қалып барады. Бүлдіргеншілер көрінбейді. Шәкен мен Сыздық дамыл-дамыл қарайды артқа. Аттың божысын тежеп, тоса жүрді. Бүлдіргеншілер бүлдіргеннің қызығына түскен болу керек, әлі көрінбейді.

— Тоқта! — деді Шәкен. — Сыздық, сен шеткі атқа міне сала, жаңағылардың артынан баршы, аман ба екен, нағып кешікті.

Сыздық арбадан түсіп, шеткі аттың постромкасын ағытып жатқанда, тау қойнынан әсем көкті ойнақтатып Шолпан шыға келді. Оның артынан Аман көрінді.

ҚАРАӨТКЕЛДЕ

I

Паромы, көпірі жоқ Есіл өзені, онша үлкен болмаса да, өткел бере бермейді. Басқа жерінен гөрі енділеу, тайыз, жадағай жатқан бір жері ел оңай өте берген соң Қараөткел атанып кеткен. Бертін келе, дәл осы өткелдің аузына ояз орталығы Ақмола қаласы орнады. Елдің көбі ескі әдетпен Ақмоланы әлі де Қараөткел деп атайды. Қараөткелмен өтіп, қалаға енерде, оң қол жакта, өзен жағасында, жатаған ағаш үй көрінеді. Жерге белуарынан батқан, шатырлап жапқан темірсіз тақтай төбесі далдұл, жуан бөренеден қиып салған ағаш қабырғалары да куарып, ақжемделген осы үй ескінің көзі екенін өзі-ақ әйгілеп тұр. Бұл Ералиннің пәтері. Барлығы екі бөлме, кухнясы, шоланы бөлек. Ағаш коршауының бірсыпырасы түбі шіріп, құлап, құламағаны қисайып қалса да, әжептәуір қорасы бар. Сол қорада Ералин пұттық гирді екі қолымен кезек көтеріп, танертенгі дене шынықтыру амалын істеп жүр. Күдістеу, қамыт аяқ, ортадан төменірек бойы бар, отыздан аса жасы бар жігіт. Гирді әрі-беріден соң лақтырып жіберді. Қорадағы құдыктан бір шелек су алып, фанерден жасалған далдаға енді де, суық су құйынып, одан кейін орамалмен денесін ыспалап жатты.

Қорада еккен ағаш, өсімдік жоқ. Өз бетімен өскен шөп биіктеп, шалғын бопты, жапырылмай тұрғанына қарағанда, мал ұстамайтын, келім-кетімі аз екені байқалады. Ералин жуынып шыққан соң, қорасына ойлы көзбен қарап тұрғанда, есіктен басын ғана қылтитып, қарт анасы шақырды.

— **Жұмабек**, жүр, шай суып барады.

Кішірек екі бөлме, басы артық нәрсе болмаған соң, үлкен көрінеді. Еденін жуып, сүртіп, жалтыратып қойыпты. Терезелері ашық. Күн түсіп, әуесі жаңарып, үй іші көңілді-ақ. Жұмабектің әйелі татар болатын. Қазақша сөйлегенде татар тілінің, татарша сөйлегенде қазақ тілінің әсері білініп тұрады. Ата-анасы татар болса да, қазақ ішінде туып-өскендіктен, екі ұлттың ықпалы бірдей тиіпті. Таңертеңгі шайға ыстық сомсомен қатар бір аяқ қымыз қойыпты. Жұмабек столға отыра бере қарқ-қарқ күлді.

— Не болды сиңа? Неге күлесін?! — деп, әйелі білгенше асығады.

— Қымызға жол болсын?

— Ол қазақ асы. Сен қазақ асын яратасын.

— Шаймен бірге қымыз ішкен қазақты қай атаң көріпті, шақшабас?

— Қазақтың қарнынан ас қайтпас, іше бер.

Екеуінің қалжыңына бәйбіше де араласып, келінін қостап жатыр:

— Марфуғажандікі дұрыс. Дәмдісін аямай, алдымызға жайып, сыйлап отыр. Шөміштен қысса, қайтер едің? Байының бар тапқанын өзі жеп, жоны астаудай болып жүретін келіндер де бар. Менің Марфуғам кісі күтіп қалған. Қазақша, татарша, орысша да күте біледі.

— Апам ылғи баласын келініне жығып береді. Осыңыз да коммунистік пе, әділдік пе, апа? — деп еді, Жұмабек.

— Әділдік, — деді апасы. — Еркектер, әсіресе мұсылман еркектер үстемдік етіп әдеттенген. Әйелмен теңдік оларға кемдік болып көрінеді. Сондықтан үйрету керек оларды.

— Мен мұсылман емеспін ғой, апа.

— Мұсылманның сарқытын ішкенсің.

Үшеуі бірден күлді. Шайдың ақырына қарамай, Жұмабек қызметіне жинала бастады. Киімдерін дайындап жалақтап тұрған Марфуғаға:

— Сен бәлсініп жүрмісін, ұялып жүрмісін. Еңліктің ролын неге ойнамайсың? — дегенде, Марфуға күмілжіп қалып еді, апасы тағы да араға түсті:

— Қіна онда емес, менде. Елі бар болғыр қаулап тұрған сөз емес пе. «Пәленшенің келіні бұзылған екен» — деп, ертең гу ете түседі.

— Өзіңіз қарсы емессіз бе, әйтеуір?

Апасы үндемеді. Жұмабек басын шайқап, тағы сөйлеп кетті:

— Үшеуіміз де коммунистік, жұмысшы семьясынан шықтық, сөйте тұра сөзден қорықсақ, не болғанымыз? Ел кейде бала тәрізді, апа, жатырқайды. Жатырқау — жек көру емес. Елдің көзін жаңалыққа үйрете беру керек. Сахна өнері — қазаққа үлкен жаңалық. Үлкен жаңалыққа үлкен талап, үлкен батылдық апарады. Коммунистер — ең батыл, ең талапкер адамдар.

— Ал батыл-ақ, талапкер-ақ болайық. Сонда ұятты қайтеміз, балам?

— Ұятпен қоса қорлық, ажал төніп тұрған күндерде де Еңлік сияқты қыздар ерік іздеп топ жарды, апа. Бүгін сол қыздардың бейнесін сахнада көрсететін әйел таппай, еркек әйел болып ойнағалы жатыр. Міне нағыз ұят осы. Әгәр Марфуға Еңліктің бейнесін жақсы көрсете алса, сол ұят деушілер еңкілдеп жылайды, қарқылдап күледі. Содан кейін Марфуғаның бетінен келіп сүйеді. Міне бұның аты — өнер, апа. Үй арасындағы пыш-пыштан қорқып, өнерді таста, — дегенше, баста, қолтығында қытығы бар әйелдерді үйір маңыңа, — демейсіз бе? Бұның аты — коммунистік, апа. Сіз коммунистсіз ғой.

— Қойдым, қойдым. Ал мейілдерің! — деді апасы. Жұмабек Марфуғаға иегін бір көтерді де, күлімдеген күйде далаға шықты. Қақпа алдында қайқы қара биеге жегулі көнетоз фазтон күтіп тұрған, соған келіп мінді.

Топырағы сарғыш, күні желтең, үйлерінің дені ағаш, шикі кірпіштен салынған аласа, шағын қала, темір жолдан бес жүз километр қашық тұрса да қайнап жатыр. Маңындағы қырық сегіз болыс қазақ сауда-саттығымен, дау-жанжалымен, оқу іздеген балаларымен жазы-қысы бір босатпайды. Ералин ояздық партия комитетінің үйіне келіп тоқтағанда, қақпа алдында екі-үш ауыл жасы тұр екен, жүгіріп келіп, қол алысты.

— Жай ма, балалар?

— Оқу іздеп жүр едік, — деді қараторы, жайнаң көз біреуі, — бізді алмай, бай балаларын алды. Сонсоң сізге келдік.

— Оқу жұмысын мен басқармаймын ғой.

— Сіз кедейді қолдайды, — деген соң келдік.

— Кедейді қызмет басындағылардың бәрі қолдауға тиісті,

— Тиісті болса да, қолдамады. Теміржан — өзі бай баласы. Қарғаның көзін қарға неге шоқысын!

Жұмабек насыбайын екі суасағының үшімен ерніне қыстырып, жайнаң көз жігітке күлімдей қарап тұрды да, кабинетке үшеуін де алып кірді. Документтерімен танысты. Екеуі кедей, біреуі жалшы екен. Укомда оқу жағын басқаратын жігітті шақырып алып, соған ерекше тапсырды:

— Үшеуін оқу бөліміне ертіп апарып, өз көзіңмен орналастыр. Орын қалмаса, бай балаларының орнын алып бер. Жалпы мәліметін ала қайтшы: биыл жалшы-кедейден оқуға — жоғарғы жаққа — канша жіберілді екен?

Балаларды жөнелте сала Жұмабек секретарьдың кабинетіне кірді. Самайына ақ енген, ашаң жүз орыс орнынан тұрып, қол алысқанда, оның қасындағы қалың бет, бітік көз қазақ, жас та болса ауыр отырып, солғын амандасты.

Жұмабек екеуінің аралығынан келіп отыра бере-ақ, ұзақ әңгімесін бастап жіберді:

— Бір ай он күн жүріп қайттым. Қарағанды, Шарықты, Шерубай, Нұра, Құмкөл, Асанқайғы болыстарында болдым. Марқұмның жүрген жерлері осы екен. Көп арыз, көп айыптың бәрі бекер, байлар жапқан жала көрінеді...

Бітік көз жігіт жайымен отырып мырс етті. Жұмабек онысын елеусіз қалдырмады:

— Ермекбай, сен күдіктенсең де, айтайын: жала байдікі болғанда, өлтірткен тағы солар. Өлікті жаламен көміп, іздеусіз қалдырмақ.

— Бәрін байға жапқанмен ақ — ақ, қара — қара емес пе? — деді Ермекбай шытынап қойып, қалың ернін шошайта, тағы да сөйлеп кетті. — Кеше совдеп мүшесі болған, бүгін коммунист, жауапты қызметте жүрген Әділ қалай байдың жұмсауымен коммунисті өлтіреді? Жұмысшы десең, — жұмысшы, кедей десең, — кедей, «Байларды қойдай қу қамшымен», — деп жүрген Шалабай қалай байдың жұмсауымен коммунисті өлтіреді? Жүмеке, байға шүкшиғанда басқа іштемені көрмей қаласыз-ау тіпті!

— Мүмкін, көрмейтінім көп шығар, шырақ, — деп, Жұмабек езу тартты. Шырайы жылы көрінгенмен, сөзі ызбарлы. Жай сөйлеп, сөзін дамытып барады. — Совдептің ішінде арамзалар болған. Оларды қазақ байлары

әдейі енгізген. Ақмолада совдеп құлап, Қолчак билеген кезде, совдептің адал мүшелері қуғынға, қырғынға ұшырады. Арамдары аман қалды. Байлар қорғап қалды. Қолчак құлаған кезде совдеп атымен сол сұмдар тағы да совет қатарына еніп кетті. Бұны бертінде келген сен көрмесең,— бір жөн. Олармен әртінде айналысқан, бір алданған мен сияқтылар тағы да алданса, партия кешірмейді. Әділ, Шалабайлар — байдың қолшоқпары. Қалқаны олар өздігінен өлтірген жоқ. Шәкен, Малқарлардың жұмсауымен өлтірді. Өлген Қалқаның үстінен жауып жатқан арыздар халықтікі емес, тап дұшпандарыныкі. Ауыл байлары қазір есін жиып алыпты, ауыздықтамаса, ырық берер түрі жоқ.

— Жұмеке, военный коммунизмге шақырып тұрсыз ба? Нәпті қайтеміз? Ауылға бет бұр,— деп жатыр, оны қайтеміз?

— Ермекбай, шырақ, мені солақай, ағай,— дегің келеді-ау! Мен сені әзір оңқай демей-ақ, ойымды айтып бітірейін сабыр ет. Нәп — байдың басынан жүгенін сыпыр,— деген сөз емес. Әгәр кейбір анқаулар не оңқайлар солай десе, жөнге салуымыз керек. Нәп — компартияның негізгі мақсаттарына қайшы келмейтін саясат. Олай болса, жағдайға үніле бір қарайықшы. Бізде қала, өндіріс, жұмысшы табы жоқтың қасы. Халқымыздың капитал көпшілігі қарашаруа: ұлан байтақ далада көшіп, киікше жосып жүрген ел. Сол елдің құлағына біз әзір Ленин, большевик, совет, бостандық, буржуй деген бес сөзді ғана мықтап құйыппыз. Өзге ойымыздың көбі жетпей жатыр. Ауылды әлі ру басы ақсақал басқарады. Жалшы әлі қанаушының бетіне тура қарай алмайды. Жергілікті үкімет басында бұрынғы жуандар отыр, ояна бастағандардың үнін шығармайды. Жер қожасы — әлі күнге байлар, кедей, орташа — оның қонсысы. Ел бетін осы сасық салындылардан аршымайынша, жаңа леп, жаңа ауа бара қоймайды. Барғызамын! — деп, Қалқа сияқты бағыл қимылдағандар қаза тапты.

— Бетіңіз енді айқын көрінді. Ауыл үшін ерекше бір Октябрь тілеп тұрсыз,— деп еді Ермекбай, Жұмабек көтеріліп кетті:

— Октябрь емес, Октябрь жемістерін ауылға жеткізгім келеді. Жетпей жатыр, жолсоқты болып жатыр. Советтендіру керек ауылды!

— Мысалы?

— Малқарлардың қолынан үкіметті алып, ауыл еңбекшілерінің өз қолына берсек, орташа, кедейлердің, жалшылардың басын қосып, максатын қорғайтын көпшілік ұйымдар құрсақ, бұндай ұйымдар орыс шаруаларының, Түркістан қазақтарының арасында алдақашан құрылған, сол ұйымдарға сүйене отырып, байдың жерге қожалығын жойсақ, жерді еңбекші қарашаруаларға бөліп берсек,— міне сонда ғана Октябрь жемісінен татқан болады жұрт. Сонда ғана ауыл советтенеді, социализм деген сөзге тез түсінеді. Осы шараларды көңілдегідей өткізу үшін ауылды аудандау тәртіптерін өзгертпей болмайды. Патша заманында қазақтың бай-жуандары елді руға жіктеп, болыстың, ауылнайдың санын көбейтіп, бөлшектеп жіберген. Біз енді сол бөлшектелген, әрбір ру басы жуанның шылауында кеткен жұртты қайтадан аудандасақ, бірнеше болысты қосып, бір болыс жасасақ, басқару ісі көп жеңілдейді, ру арасындағы шатақтарды да азайтамыз. Қысқарта айтқанда, бұл сапарда менің ауылдан алып қайтқан ойларымның негізі — осылар.

Ермекбай сөйлеуге асығып отыр екен, Жұмабек болысымен, орнынан бір қозғалып қойып:

— Мен көрген ауылда жағдай Жұмекең айтқаннан басқарак, Алексей Александрович — деді. Секретарь маңадан төмен қарап, анда-санда бір жазып қойып, үнсіз тыңдап отырған қалпын бұзған жоқ. Ермекбай салған жерден қызу сөйлеп барады— Жұмекең қалада өскен жұмысшы, ауыл сырын кейде андамай қалады. Барған сайын тоң боп жатқан ескілікті көреді де, шауып, қопарып тастар ма еді,— деп, кіжініп қайтады. Қопарып тастауға күш жетпейді. Ескілік тоңы астынан еріп бітеді. Еріп жатыр, Жұмеке, көре алмапсыз. Қазақ даласында кәзір жүздеген коммунист, комсомолдар істейді, мыңдаған газет, журнал, кітаптар тарайды; әр ауылда дерлік сауат ашқыш мектептер бар... Осының бәрі даладағы ескілік тоңын ерітіп жатқан жылы леп, совет лебі. Бұл леп сол Малқар, Шәкендердің өзін жібітіп, буындарын босатқан. Оларда бұрынғы қарсылық, өшпенділік кәзір жоқ, мүмкіндік берсек, бірге отырып істескісі келеді.

Жұмабек жайлап қана сылқ-сылқ күліп қойды. Оның осы күлкісі Ермекбайдың қызу сөзінен жанға әлдеқайда батымды еді. Тағы да батыра түсті:

— Сеніп-ақ қалған екенсің! Тап тартысы біткен ғой онда?

— Олай бұрмаламаңыз. Мен: совет ықпалы сағат сайын өсіп барады,— демекпін. Совет ісіне жәрдемі тиетін адамдардың бір де бірін қакпалық, пайдаланайық,— демекпін. Сіз, адамдардың тек таптық тегіне қарайсыз. Мен, сонымен қоса, құлық-мінезіне де қолынан келетін ісіне де қарағым келеді. Адам — тас емес, тас та өзгереді.

— Феодал Малқарлар қанша өзгерді? Соның қолынан советтің қандай ісі келеді?

— Ол тіпті қолынан іштеме келмеген күнде советтің айтқанын істейді, жұртқа істете алады, беделі бар. Оның орнына бір батракты апарып қойсаң, жұрт оған әзір бағынбайды, бағындырам, деп жүргенде, ол өзін не жұртты бүлдіреді. Шалабай, Әдхамдарға басқартып бэйқамадық па?

— Сонда еңбекшілер өзі басқара алмайды,— демекпісің?

— Жок! Сіз сияқты жұмысшы, батрақ кедейлер басқарса ғана, социализмге аңарады, басқалар бұрып әкетеді,— деуден аулақ болғым келеді. Социализм — бүкіл халық ісі.

— Мен қашан айтыппын өй деп?

— Шалабай, Әдхамдарды көтерген сіз ғой. Айтпақ түгілі, іс жүзінде көрсеттіңіз.

Жұмабек осы кезде қызарып кетті. Секретарь жаңа ғана жоғары қарады. Мөлдір көк көзін күлімдете отырып, сөзге араласты:

— Бұндай қателік әрқайсымыздан табылады. Тек оны бетке салық етпейік, сабақ етейік,— деді Ермекбайға. Қазақша сөйледі. Тілінен титтей акцент сезілмейді. Бір рет мысқылдап та қойды.— Бірінді бірің «Жүмеке», «Шырақ» десендер де, араларың жырақтап барады. Тым жырақтап кетіп, жақындаса алмай жүрмендер.

— Жүмекең мені ұнатпайды. Ұнау үшін ойымды қалай өзгертейін!

— Мен үшін ойыңнан айныма, шырақ. Өзін алдаған — өзгеге тіпті опасыз.

— Жә олай болса, осымен тоқталық,— деді де, секретарь орнынан тұрды. Сәт түйілген қабағынан салмақты қынжыс байқалады.— Ендігі сөз алдағы бюрода болсын. Мен ойымды сонда айтармын.

Кеңес осымен тарады. Секретарьдың бетін екі жақтың бірі біле алған жоқ. Бірақ алдағы бюрода қатты

айтыс болатыны, тұжырымды қаулы алынатыны үшеуіне де түсінікті еді.

Жұмабек ой басып, үйіне ауыр қайтты. Ол қақпадан енгенде, қорада жүрген анасы қобалжыған пішінмен қарсы алды.

— Жай ма, Жұмаш?

— Жай, апа. Тағы да бір тартысқа түскелі тұрмын.

— Кіммен?

— Енді сол Ермекбайдың өзімен.

— Байқа, балам. Ол үкімет бастығы, оқыған, қолдаушысы көп. Оқығандар, жуандар, қалталылар оны қолдайды. Сенің жұмысшы, жалшы кедейіңнен стол басында қанша адам отыр, ойлашы! Сорлы кедей мына заманда алдына қойған асты да алып іше алмай отырған жоқ па?

— Мәселені стол басындағылар шешпейді, халық шешеді, апа. Қобалжымаңыз,— деді де, Жұмабек үйге кірместен қорадағы скамейкаға отырып хаттар оқи бастады. Өзі жоқта кеңсеге келіп жатып қалған хаттарды ала қайтқан, соның бірін оқи бастағанда-ақ, күлімдеп, жабыңқы келген қабағы ашыла берді. Қабағын көріп, апасы да жайраң жүзбен телміре қалды баласына.

— Кім жазыпты, не айтады?!

— Кәзір, апа, сабыр етікіз.

Қызметтен Марфуға қайтты. Күйеуі мен шешесі бірден қадалған хатқа бұ да үңіле келіп тұрды.

— Жазған кім? Тіпті рахаттанып отырсындар ғой!

«Кәзір, кәзір» дей отырып, Жұмабек оқып шықты да:

— Осы жүріп қайтқан жолымдағы ең үлкен табысым болар бұл хат!— деді. Қуанғанда күлімдеп, кішірейіп, ашуланғанда үлкейіп, адырайып кететін ала көзі бұл жолы ұзын, ұшы қайқылау әдемі қара кірпіктерінің астынан тым кіші, ойнақы көрініп тұрды.— Аман дейтін бала жігітті, әркім тәуір атаған соң, әдейі үйіне барып, әйгімелесіп едім, қатты ұнады. Жаны кристалдай таза, өзі әжептеуір сауатты, уытты, зирек жас екен. Қызық, сөйте тұра, совет жұмысына әлі араласпапты. Тіпті совет қызметкерлерінің көбіне қырын қарайды. Бауырыма тартып байқадым, онша иліге қоймады. Енді міне хат жазып отыр. Малқар болыстың почтовойын өзінің алдында итше тепкілепті. Содан кейін бес жігіт қол қойып, комсомол ұйымын ашуды сұрайды. Шіркін-ай, осындай жастар шыға берсе!

— Еті тірі жалшы екен, колдай гөр. Малқар малғұн ор қазып жатқан шығар оған.

— Жалшы емес, апа. Орта шаруаның баласы. Арғы аталары малды, бедетді болған деседі.

— Онда, көн тартып, қалпына кетіп жүрмесін!

— Мейлінше саксыз-ау!— деп, сылк-сылк күлді Жұмабек.— Тегінен хауіптенбеніз, жаман ықпалдардан хауіптеніңіз. Бірдеме шығады-ау деген адамды байлар бізден бұрын көріп, өзіне тартып жүрген жок па? Надан Малқар ескі әдетмен елді қорқытып ұстамақ болса, залым Шәкендер алдап ұстамақ. Аман Малқармен тез-ак түс шайысты. Ал Шәкенмен түс шайысу одан қиынырақ...

— Ол кәпір манайласқанның басын айналдырып алады. Марқұм Қалқаның өзі: «Бай болса да, ақылды бай екен»—деп келгені қайда?

— Иә, оның айласы көп, байланысы көп. Үйде отырып қолын созса, Орынборға жетеді. Бұл сияқты байларға қолданатын шара басқа болу керек. Сонда не болу керек?— деп отырып, Жұмабек басын ұстады да, үнсіз ойға кетті...

II

Аман атын қинамай жүріп, араға екі конды. Үшінші күні Акмоланың түбіндегі Күйгенжар дейтін жерде отыратын қыпшақтарға жете конбақ болып келеді. Жалғыз. Салт. Бұрын жүрмеген жол, көрмеген ел. Аласып кетпейін,— деп, кездескеннен жөн сұрай отырады. Кездесушілер де өзі сияқты: қойнында бір қалаш наны жоқ, айлық, апталық сапарға «Ер азығы, бөрі азығы — жолда» немесе түп-тура дауласа, «Қонағасы — қазақтың бөлінбеген еншісі»—деп, ел жағалай, жыла қонақтай, сұрастыра бара жатқан өңкей салтаттылар. Олар бірақ жөн сұрасқанда, Аманша сұрамайды. Руыңнан бастап өзіне жеткенде тоқтайды. «Алыс-жуықтан», «орыс-орманнан» естіп-білгенінді тегіс айтқызады. Өзі де соның бәрін білгенінше айтып береді. Қисапсыз кең далаға шашылған малшы қазақтың бірі естігенді бірі ести қояы, мемлекет болмаса да, ғасырлар бойы бір тұтас тілі, анызы, салты сақталып, дами беруі осы қыдырымпаздығынан, жөн сұрағыштығынан сияқты. Жолға шыққан екі-үш күннің ішінде бұрын атын ғана естіген, кейде тіп-

ті естімеген рулармен, жерлермен, танысып, Аманның ойы бірсыпыра кеңіп, тыңайып қалды. Әрбір конған, түстентен жерінің қазақ өмірінің бір елесі егінде қалып қойған тәрізді. Тосын көз тұрғын елдің елеусізінше шұқшыя қирап, қызықса да, жатырқаса да, ақыл сапабына салмай, алғашқы сезімнің дегенімен келеді. Бабатайға жеткенде жер реңі шұғыл өзгерді. Есілдің екі жағы — көз тойрлық кең жазық. Жазықтың бір шетінде жалпақ бөкестер жатып, Сапала тұздық шұбар дүние екен. Орылғаш егін орыңдары ағарып, ойдым-ойдым ормандар қарағытып көрінеді. Таяқ тастам ел. Салынған шошак, маялар жиі. Алыстары қыя елінде, кең сахарада өскен Аман бұл көрініске қапелімде қызықса да, біраздан соң жалығып іші пыскандай, кеудесі тарылғандай болды. Көңлі айдын, еркін, үйренген жерге тартып, шыққалы талай елестеткен сол жердегі бір көріністі тағы ма әкеліп елестетті...

Әкесі төрт-бес кісімен бел асырып шығарып салған. Шығарып турып, мынаны айтқан: «Балам, алысқа, айтысқа жастай аттандың, ұрын аттандың. Қалталы да, балталы да емессің. Тым болмаса, қасында бір серігің жоқ. Бұның бірін бере алмай, албырт жасты айбалталы әккі жауға құр қол жібердім. Бірақ ақ батамды ала-кет. «Батаменен ер көгереді, жаңбырменен жер көгереді». Жаңылмасам, ел батасы, ата батасы — ақ бата мынау болатын: қарнып ашып, көзің қарауытса да, атын арып, жаяуласаң да, дұшпаның дандайғып, досың налыса да, төуекелің мұқамалғын. Бакыт құсы басына келіп қона калса, тастаған тасың өрге домалап, көңіл шіркін тасыған сұдай кеудеңі кернеп кетсе, арнаннан ешбір аспасын, Тілегім осы-ақ. Жолың болсын, жолдасың Хизр болсын».

Шығарушылар қоштағып кейін қайтты. Боз көделі белестің бетінде, ақбоз аттан түсіп, жалғыз қалған, екі рақат намаз оқып, қолын ұзақ жайып, тілеу тілеп қалған ақ бас әкесін Аман қозы көш жер ұзағанша көріп бара жатты, артына жалт-жалт қарап бара жатты. Осы көрініс есінде мықты қалған екен. Ұзақ жолда ат соғып, жалығып, шаршап келе жатқанда ойын бөледі. Әкесі сол боз белдің бетінде қолын әлі жайып отырған сияктанды «Бұл не сандал? Бай-жуанның заманы кетті, — дегені қайда? Шалабай сорлы қашқын болғанда, осындай зорлыққа шыдай алмай болды ма екен?» — деген әрқилы ойлармен келе жатқанда, аты қатты сүрініп, етпетінен

түсті де, ұшып тұрды. Аманның ойы бөлініп кетті, денесі бір шымыр етті. «Сүрінбейтін торы шұнақ, сүрінсең де, тұрып кеттің. Мен де сендей тұрғай-ақ!»—деп, атынан түсті де, ауыздығын алып шідерлеп қоя берді. Өзі шапаныч шешіп, жайып тастап, шалқасынан жатып қалды. Лезде ұйқтап барады. Жол тақау, ерсілі-қарсылы өтіп жатқандар бұған қарап өтеді. Қорапты лекшенкеге жалғыз ат жегіп, қатар отырған екеудің бірі шұқшия қарайды. Шағын қара мұрты бар, тәпелтек қараторы жігіт екен.

— Анау атты мен танып келем. Соға жүрсек,— кайтеді? — деді қасындағыға.

Жолдан бурылып, әуелі тор атқа соқты екеуі.

— Дәл өзі! — деп, жігіт секіріп түсті арбадан.— Ей, бейкам жігіт, басыңды көтер. Атыңды танып бұрылды.

Аман ояна қоймап еді қасына келіп тұрып:

— Пәле! Өзін де таныдым. Мынау Сапардың Аманы ғой! — дегенде, Аман көзін ашып алды.

— Касенбісің-ей! Босанбын ба?

— Босанбай, Жылқыбайдың дұзағында жатам ба! Ал, ел-жұрт аман ба? Кашан шықтың?

— Бүгін үшінші күн.

— Жол болсын, қайда барасың?

— Айтсын. Ақмолаға барам. Саған салған дұзақты байлар маған да салды. Соны үзгелі барам.

— Бәйдың дәл онысына өле-өлгенше ырзамын! — деп, сақ-сақ күлді Касен. Денесі кіші болғанымен, даусы үлкен, қасқыр мойын жігіт көрінеді, кеудесімен бұрыла қарап, Аманның оң дізесіне бір қолын салып қойды.— Үстіңе суық су құйып жібермегенде жылы төсекте қыс-пыс ұйқтап жата беретін едің-ау. Сенің теңің әлдеқашан оянып, ат үстінде жүр.

— Абақты көзіңді аша түскен бе, қатай?

— Ашпақ түгілі, ашындырады. Нанбасаң, біраз жатып шық.

— Мен жатып та үлгірдім. Кепілге шығып келем.

— Япыр-ау, не дейсін?!

— Әңгіме көп. Ал өзің қалай босандың? Кім босатты?

— Парасыз босану қиын екен, көбірек жатып қалдым. Стол басындағылардың көбі — байлар не бейшылдар. Бағыма қарай, укомда істейтін Ералин дейтін жігіт қуғыншы болды. Бұрын өзін көрген емен, әйтеуір, сол жігіт араласып босатты.

— Иә, иә, ол кісі елге барып, сенің жайыңа қанып кеткен. «Поселкенің сені ақтап берген қағазын да ала кетті» — деген. Менің де сеніп бара жатқаным — сол кісі. Өзі қалада ма қазір?

— Қалада. Ұзақ жүріп, таяуда ғана қайтты. Сенен хат алған екен. айтып отырды. Бірақ келетінінді, мына шатағынды естімеген сияқты. Күн кешкіріп қалды, жүре әңгімелесейік.

Екеуі арбаға отырып, арбадағы жігітті атқа мінгізді. Бұлар ауылда кездескенде бір-бірімен сыпайы амандасып өте шығатын. Қазір, түзде кездескендіктен бе, болмаса мұндастықтан ба, шұркырасып қалды. Қалтқысыз сөйлесіп келеді. Қасеннің жасы, көргені көбірек, үлкенсіп, ақыл айтпақ болады:

— Бала, сенің дұшпаның менікінен азулырақ, — деді басын изей отырып. — Қалам ұстаушылардың көбі — солардың құйыршықтары. Мынау Нәп дегеннің не екеніне түсінбей қойдым. Әйтеуір, қланың, даланың байлары жыланша тіріліп, сумаң-сумаң жорта бастады. Солар осы күні исполкомның алдынан шықпайды.

— Исполком бастығының өзі бай баласы, деген.

— Болса — болар. мәйегі аузынан шығып тұр екен. Осыны Ленин біле ме?

— Білгенде қайтеді? жұлып тастағанда, орнына көя қоятын кімің бар? Білімсіз адам басшы бола алмайды.

— Егескенде мен енді елге қайтпадым! — деп, Қасен божыны қаттырақ қағып қалып, шыбыртқысын шарт еткізді. Күдіс көк желе түсті. Ат екпінімен сөз де үдей түсті — Сен де қайтпа. Болыстық қызметкерлер дайындайтын курс бар көрінеді. Соған түсейік. Партияға енейік. Сонсың Малқар, Жылқыбайлардың тісі боқты батар бізге!..

— Мен рабфакка кетер едім. Әттең алмайды. Сені алады, жалшысың ғой.

— Маған Ақмоланың оқуы жетеді. Сонау Орынборға қаңғып жычым бар ма?

Амаң жымиып қана күліп қойды. Кейде сөз кемшілігін сынағаны — бұл. Қасен тілсіз, үнсіз сынды аңғарған жоқ. Бірде анқау, бірде адуындау сөйлеп келе жатса да, түйсігі мол, талапты жігіт тәрізді.

— Оқу, оқу, — дейміз-ау, — деді бір кезде. — Малқар болыста қанша оқу бар? Малы мен беделі аман болса, бай оқулыңды қақпалап мінеді. Орыстың Күбрин сияқты

байларын қолма-қол шауып алғанда, қазақ байларына неге тимеді екен?

— Қазақ даласында Кубрин сияқты бай бар ма?

— Шәкендер ше?

— Кубрин — миллионер. Сан қатада үйі, дүкені, ондаған, жүздеген жұмысшысы бар. Шауып алуға сол жұмысшылар көмектесті. Біздің жалшы, кедейлер байға жарамсактанып, тақымымыздан алады.

— Ойпыр-ай, десенші! Бай иек көтерсе, бір кедейдің үстінен бір кедей арыз береді. Үшінші кедей куә болады. Үшеуін жестіріп қойып, байекең мұртынан күледі...

Екеуін де бай-жуанға жығып берген, бетіне лақ салған кедейлерге үлкен өкпелі бұлар, түңіле сөйлейді. Сонда да олардан ат кекілін кесіп кете алатын түрі жоқ.

— Тап жаулығынан надачдық жаулығы басымырақ! — деп күрсінеді Аман. — Біз осы елдің кедейі түгіті, байына не зиян келтірдік? Соңар қардың үстінде жатқан тышқан ізіндей-ақ ізіміз бар өмірде. Нені бүлдірдік?! Қараңғы, мылқау, нойыс надандыққа — обалымыз!.. Онымен алысармыз, бірде астына түссек, бірде үстіне де шығармыз. Сөйтіп жүріп, «жылай келген дүниеден күнірене бір күн кетерміз». Бұл надандық қазаққа Абай сияқты ардақтысын да ұрғызған. Біз кімге шікірә! Сайып келгенде, құр тарығудан пайда жоқ. Шамаң келсе, Сұлтанмахмұт айтпақшы, қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып, күн бол...

Өзін аға тұтып, ақыл айтпақшы болған Қасен Аман сөйлеген кезде кішірейіп, басын шұлғи береді. Ашылмаған жас жігіт ішін ашқан сайын бір асылын көрсетіп, қызықтырып келе жатқан тәрізді.

— Бауырым! — делі Қасен, божыдан бәс қолын ұсына бере. — Бір елде, бір жерде өссек те, дізетес отырып, құнарлы әңгімелескеніміз осы шығар. Осы дізе айрылмасын. Өле өлгенше дос болайық, қолыңды әкел. Қайда жүрсең де жаман ағанды естен тастама бұдан былай.

— Дұрыс! — деп, Аман қол алысты. — Жаман інінді өзін де ұмытпа. Жасың үлкендеу болса да, салған жерден «сен» деп сөйлеуім әдепсіздік емес, өзімсігендік. Неге екенін білмеймін, мен сені, әйтеуір, сырттай-ақ өзімсініп қойғамын. Сен үшін Байбол ауылнайдан да безіп болдым. Оның үйінің ақ үзігін көрген сайын, сені есіме алатын едім.

Жол екі айрылды. Әңгіме үзілді. Манадан үнсіз келе жатқан жігіт аттан түсті де:

— Інішегім, сұраған аулың мына ағаштың түбінде,— деп, аттың шылбырын ұстата берді Аманға. Аман Қасенмен қалада кездесуге сөз байласып, көрініп тұрған бір шоқ ағашқа қарай жүріп кетті. Іздеп келе жатқан аулының бір адамын танымайды. Бірақ осы ауыл әкесінің немере, шөбере туыстарымен, жама ағайындарымен ерсілік-қарсылы құда, жекжат. Бертін келе сүйек жаңғыртпаған соң, қарым-қатнастары сиреп, тек алыстан, сырттан тілектес, болысып жүреді. Кейінгі жастарды екі жағы да аз біледі. Аман бейтаныс жекжаттардың бейнесін әрқилы жорып келе жатқанда, жол шоқ ағаштың дәл түбінде көрінбей отырған үш-төрт үйлі шағын ауылдың үстіндең түсірді. Ауылға ене берісте — тоған, тоған үстінде — су диірмен. Жолшыбай Есіл бойындағы елдерден мұндай диірменнің талайын кездестірсе де, торы шұнақ үркуін әлі қоймапты, оскыра өтті.

Өтіп алған соң, Аман диірменші орыстан Ақанның үйін орыс тілінде сұрап еді, ұзын бойлы, ұзын сакалды қарт диірменші үсті-басы әппақ болып тұрып, жауапты қазақша қайырды:

— Ақанның кімі едің?

— Қайын жұрты болам.

— Сенбеймін оныға.

— Неге сенбейсіз?

— Жездеңе деген төсің, апана деген асықты жілігің қайда? Бөктеріншегің көрінбейді.

— Салт атпен алыс жолда ас бөктеріп жүре алмадым.

— Бұныға Ақан жұбанса, мен қойдым. Ол антұрған сен түгілі, менен де дәме етеді. Өзі анау үш терезелі кірпіш үйдің ығында шөп айырлап жатыр. Үйі сол.

Аман сәлем бере аттан түскенде, еңгезердей сары шал кең албардың ішіндегі шөп маяның маңын жиыстырып жүріп, шүкшия қарады оған.

— Қай баласың, шырағым?

— Алтай, Сапар деген кісінің баласымын.

— Кәдімгі Елбай Сапардың ба?

— Иә.

— Атың кім?

— Аман.

— Бәтима, Бәтима! Бері шық, бауырың келді! —

деп айғай салды Ақан. Қорадан атжакты, қара көз, ақ сұр әйел шығып, тани алмай, тосырқай қарап келе жатыр еді, кенкілдей күлді:

— Інісін апасы танымайды. Сапар ағаңның баласы, Аман.

— Келші баурым, құшып амандасайын онда, — деді де. Бәтима құшағын жайды. Аман барып құшағынз енген шакта қартаң тартып, оты азайған құдатай көзінен ыстық жас ытып шықты. — Тілім таска, көзім таска! Болып тұр екенсің, қарашығым, сырттыңнан естіп, бір көруге ынтызар едім. Ырзамын, тәңірім, көрсеттің!

Албар ішіне он шакты бала жиналып қалды. Арты үш-төрт жаста, алды он сегіз, жиырмаға келіп қалған жасөспірім қыз, бала жігіт. Біріне-бірі: «Нағашымыз» — деп сыбырлап, танаулары желп-желп етеді. Өзі амандасып болғаң соң:

— Мыналар жиендерің, — деп, Бәтима бір топ балаға бір-ақ нұсқады. Ішіндегі ең кішісі жүгіріп келіп, шешесінің етегіне жабысты. Кенжесі оғы болса, Бәтекең кемі елу жаста тапқан болар. Қазір елу мен алпыс арасында жасы бар. Ақан бір топ жанды бастап үйге тартты.

Күн кешкірген, үй іші ала-көленке. Үсті-басы таз, жасөспірім жиен қыз әдепті жүріп, Аманның алдына өзінен үлкен дөңгелек стол әкеліп жайды. Шам жақты. Шынысында кіршік жоқ, оныншы номерлі керосин шам әкеп ағартқан үйдің ішін жарқыратып жіберді.

— Шәй піскенше тыныға тұрсын, ат соғып келді ғой, жастық опер, балам, — деп Ақан Бәтіманы ертіп ауыз үйге шықты. Жастық әперген соң қыз да шығып кетті.

Көп балалы үйде шаң-шұң көп болатын, бұл үйде бір бала қың еткен жоқ. Шетінен еңбекке үйретіп тастапты. Екеуі үш шелекпен суға жөнелді, біреуі самауырға ағаш жара бастады, енді бірі қара бас савлықты алып соғып, сойғалы жатыр. Ақан мен Бәтима балаларын жұмысқа жауып жеберіп, бакылап тұр. Анда-санда: «Олай емес», «е, солай» — деп, жөн сілтеп қояды. Өздері де әлі еңбекке мығым сияқты, еңкеймеген, тіп-тік, ірі денелерінде ақау көрінбейді. Самауыр шуылдап, қой сойылып болған кезде:

— Ақжанды шақырып кел, қонақпен бірге болсын, — деп бір баланы жүгіртіп жіберді де, Ақан төргі бөлмеге келіп, жайланып отырды. Оқымаған, ауам адам. Қазақы әңгімелерге де шорқақ, қара жұмысқа апат, көңлі ақ,

мінезі морт болатын. Қолы босағанда ермегі — Абай. Өзі оқи алмаса да, балаларына, қонағына оқытып жаттап алады. Сол әдетінше, басқа әңгімеге жөнді кідірместен тұрып барып, Абайдың баспаға басылған өлеңдерін әбдіреден кілтпен ашып алды.

— Оқышы, Аманжан, не деп зарлайды Абай?!

Аман осы ұнар-ау деген жерін тандап оқып отырды.

«Еңбек етсең ерінбей,
Тояды қарның тіленбей».

— Паһ-паһ сабазым-ай! — деді Ақан. — Ет аңдып, ел қыдырған талай қазақтың шапқан шөбі екі-үш қарасына, жиған азығы екі-үш баласына жетпейді. Оны тағы құдайдан көреді-ау!

«Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,
Дүре етеді, ішіне қулық сақтап.
Езіңе сен, өзінді алып шығар
Еңбегің мен ақылық екі жақтап».

— Паһ, паһ, данышпаным-ай, бұдан артық қалай айтсын! — деді де, Ақан бұл жолы Абайдың өз сөзімен қортынды жасады. — «Жүректе айна жоқ болса, сөз болмайды өңгесі. Тыңдағыш қанша көп болса, сөзді ұғарлық кем кісі».

Аяғын жәй басып, екеуіне күлімсірей қарап, Бәтима енді. Сөйлей енді:

— Шаршап келген шығар. Мазасын неге алдың?

— Абай сөзі шаршағанға — қуат, сауатсызға — сауат емес пе?

— Абайды оқумен сауатың ашылса, ашылатын болып еді ғой.

— Білмейсің, кемпір, оның сөзі оқыған сайын тереңдей түседі.

Жиен қыз кіріп, столға дастарқан жайды. Абайды оқу тоқталды. Балалар біртіндеп жинала бастады. Аман жиендірінің кескініне енді анықтап қарады. Бір әке-шешеден туса да, көп балз қилы сипатты екен. Бірінің көзі шапыраштау, бірі шешесіне тартқан, өңді, аксұр, бірі әкесіне ұксаған дәу сары, енді бірі, кімге тартқанын құдай білсін, бәрінен бөлек тайпақ кара. Бәтима ұсақтарына бір уыстан бауырсақ беріп, ауыз үйге айлап тастады. Ересектері қонақпен бірге шайға отырды. Стол үсті толы — қабартып пісірген күрең бауырсақ, қолдан сал-

ған булка, шакпа кант, сары май. Дастарқанда кір жок, шыны-аяқтарда жамау жок. Үй адамдарының үсті-басы, көрпе-жастығы бүтін, таза. Аман үндемесе де, бәрін байқап, ішінен: «Қалаға жақын ел қыр елінен жинақы, мәдениетті келеді-ау» — деп отырды. Онысы рас шығар. Бірақ мынау Ақан қырда тұрса да, кобырай қоймас. Шөп үйісі, дастарқаны, үй-іші өзіне өзі мығым, еңбекшіл адамды көрсетеді.

— Балдыз, ұялма, нан жеп іш! — деп, қалжыңдап қойды бір уақыт. — Елің егін салмаса да, нанды жақсы көретін. Мынау апаларың да маған нан үшін келген.

Бойы үйренбеген үлкен кісімен әзілдесуге ұялып, Аман аузына келген сөзін іркіп қалды. Ақан өз сөзіне өзі мәз болып, кеңкілдей күліп отырғанда, шыныаяғы қолынан түсіп кетіп шайы төгілді.

— Қыр қазағы қымызға тойып мас болғанда, — деді Бәтима, — ой қазағы осылай, нанға тойып та, мас бола салады. Есінде болсын, Аманжан.

Бәрі қосылып ду күлді. Күлкі басылған кезде:

— Жиендерге онда нанды шактап бергейсіз, — деп еді Аман, қайта көтерілді күлкі. Шай құйып отырған жас қыз шешесіне өкпелей, еркелей сөйледі:

— Апам ылғи төркіндерінің аузына сөз салып беріп отырады.

— Жетесінде болмаса, шайнап берсең де ас болмайды, Маржаным. Әкеңнің бабасы өлер шағында: «Әлгі үлкеннің атын айтып жіберіңдерші» — деп қоймапты Жиналған ағайындары өздері білген үлкеннің бірін қалдырмай атаса да, таба алмайды. Біреуі дағдарып отырып: «Кұдай-ау, енді не болды екен?» деген кезде «Е-е, дәл осының өзі!» — депті бабаң.

Маржан шай құя алмай, сылқ-сылқ етеді. Жұқалаң ақсұр жүзінде қан ойнап, қанмен бірге мәлдір қара көз ойнап, жас маралдай сүйкімді көрінді Аманға. Қарай бергісі келеді. Қарауға бірақ уялады. Қой сойған шапыраш жиен езу де тартпады. «Дорак екен!» деді де, қолын сермей, тұрып жүре берді. Ақан: «Қап, мыналар әбден мықтады-ау бабамды!» — деп, кеңкілдеп, отырғанда, інісі Ақжан кіріп келді. Бұ да алып денелі, бірақ караторы, шағын сақалды, саудыраған кісі көрінеді. Салған жерден үйріле, қазбалай амандасып, Аманды әңгімеге тартып барады. Амандық бітісімен:

— Малқар болыстың поштабайын өз көзінше тепкіле-

генің рас па? — дегенде, дауысы көтеріле түсті, орнынан бір қопарылып, қораздана отырды. Аман жәй ғана:

— Рас,— дей салды.

— Бұл өзін ұрғанмен бірдей. Сол керек, ол итаумайтқа! Мен он төрт жасымнан кіре тарттым. Мына жағы Қызылжар-Петропавл, мына жағы — Нілді-Успен, бұл екі араның жолын, елін бес саусағымдай білемін. Онда Николай заманы. Спасс заводынан шыға бере, Көкөзектің бойында, осы ауылдағы дінменші Андрей екеуміз көлік шалдырып жаттық. Азыққа деп жолшыбай сатып алған жалғыз марқамыз арқандаулы еді. Бір поштабай ағызып келді де, ат үстінен ала жөнелді. Андрей пышақ ала ұмтылды. Жеткізе ме, өгізбен қуа алмай, қала бердік. Сол сұм сен ұрған Шөгел болып шықты. Қыр елінің болысы былай тұрсын, поштабайы құдай. Енді совет заманында да сонысын істемек. Аһ, итаумайтты соя түсу керек еді!..

Ақжаның мінезін, орысшылағанын қызық көріп, Аман жимия береді. Өзінің атағы бірсыпыра жерге жайылғанын да жаңа сезініп, көңлі көтеріңкі отыр. Ақжан әңгімеге тояр емес, қаладан бастап, қырдан, қырдан бастап, қаладан шығады.

— Ал жолың болсын.— деді бір кезде,— не жұмыспен шығып едің? Жалғыз жүрсің ғой, мезгілісіз жүрсің ғой.

Аман үзіп-үзіп, сараң сөйлеп, оқиғаның ұзын ырғасын айтып берді. Жаңа ғана көтеріңкі көңілдер кірбең тартты енді. Бәтима күрсініп те қойды. Ақжан үнсіз, ұзын, жуан саусақтарын бүктеп, сыртылдата береді. Ақан басын шалқақ ұстап, алдына тура қарап, қадалып қалыпты. Алыста жатса да, көңілдес, тілеулес жекжаттар қамыға отырып, қыршын жасты кәрі күшігеннің тырнағынан құтқару амалын қарасты.

— Малқардың атасы Бекбай болыс айтысып жүрің, Ақмоладан үйіне жете алмай жолда өлген екен. Малқардың өз атасы Тапа болыс ағасының үстінен оязға арыз айтып тұрғанда, жүрегі жарылып кеткен екен. Жасыма, бала. Малқардың жуан қарны қанша мықты болса да, жарылатын кезі тақау,— деп, Ақжан қайта көтерілген кезде Ақан зекіп тастады:

— Оған дейін жұртты езіп, жаншып баратқан жоқ па! Құр зауал сұрағанша, қолмен бірдеме істеу керек қой. Қатын қарғыстан өлгенді көргем жоқ.

Ақжан басыла қалды. Ағасы алпыстан, өзі елуден

асып барады, әрқайсысында бес-оннан бала бар, сонда да еншілерін әлі бөліспей келеді. Ішім-жемдері, қысқы-жазғы үйлері ғана бөлек. Мейлінше ынтымақты туыстар. Орақ ауыз Ақжан ағасының сарынын тез таныды. Ағасы қазір ашулы, ол ашуланғанда үй ішінде шыбын ұшпайтын тәрізді. Бірі жақ ашпай, тырс етпей, тек соның аузын бағуда. Ол аузын мықтап жауып алған, жаңағы сөзден кейін түнеріп, үнсіз отыр. Әр-беріден соң бұл тиыштықты Маржан ғана бұзды. Жез қармақтай майысып, аяғын мысықша басып, ауыз үйге жөнеле бергенде, шолпысы бір сылдыр етті. Қайтып келіп, шешесіне сыбырлады да, ертіп әкетті. Бір қолында жылтыраған жез леген, бір қолында — шәйнек, иығында — орамал, шапыраш жиен кіріп, қолға су құя бастады. Қонақасыға мырза үй көрінеді. Жас қонаққа бір қойдың жарты етін бір-ақ асыпты. Табақ бетінде құйқасы сыдырылып, ырсып жатқан басты Ақан өзі ұстап:

— Жас балдыз, бас ұстау саған әлі ертерек. — деді де, бір құлағын кесіп берді. Бәтима балаларымен ауыз үйде. Бір табақты үшеуі оңаша алды ортаға. Аман әйтеуір ер қара: бірер асаған соң, жұмысы бітті. Ағайынды екі дәу мұрындары пысылдап, соғып отыр. Қыр елінде мұндай етті оңаша жегізу қайда! «Ой елінің салты ма екен, әлде кәрі жездейдің орыс мінездігі ме екен, көрші-қоландар неге кірмейді?» — деп, Аман жеудің орнына оймен отырғанда, жездесі інісіне: «Ал, ал» — деп отырып, табактан шегінді. Дауыстап қайыс алдырды. Сыыр терісінен тіліп қойған жаңа постромкеге қолдарының майын ыспалап, әбден сіңіріп болған соң, аршамен тістерін шұқуға кірісті. Дастарқан жиналып, қол жуылып болған соң да, Ақан сойдиган тістерін шұқып отырып манағы үзіліп қалған сөзді қайта жалғады:

— Тоба! Совет заманында кедейге Малқар өзі соқтығады. Аманжан, жасыма. Қалаға өзім ертіп апарам, Малқардың мойнын бұрайтын кісі табылады.

Сөз байлауы осы болды. Аман қонақ кәде істеп, тысқа шықты. Маржан қонағына төсек сала бастады.

III

Ертеңіне, танертеңгі шайды ішкен соң, шыбық қорабы ләшенкенің төріне Ақан мен Аман қатар отырып, қалаға тартты. Ләшенкенің қорабы толы шөп, шөптің үсті-

не екі кабаттап қара киіз төсеген, астары жұмсақ, жеккендері — төрт аяғы бірдей тағалаулы биік күрең, арбаны аузымен ұшырады, тертеге төселген, жүрісті ат көрінеді, Ақан түзге шыққанда сәнді кісі екен. Аты, ат тұрманы, киген киімі қаланың олай-бұлай байсымағынан кейін емес. Биік күреңге шытыралы шлия, жүген кигізген де, өз үстіне қалыңдығы бір елі күрең сәтеннен су жаңа шапан, басына барқытпен тыстаулы қара қасқа пұшпақ бөрік киген. Кең балақ, көк шұға шалбарды мәсі бзйпақтың сыртына жіберген, аяғында әміркан кебіс. Кеше кешке шөп айырлап жүрген Ақаннан мынау Ақан тіпті бөлек, айдынды. Күреннің божысын шерттіре ұстап, қатты желдiреді. Ат екпінімен тұрған жел жөнді ағармаған күрең сакалын екі айырып, желкілдетіп келеді. Тоғайға тақалғанда диірменші Андрей айғай салды:

— Ақырын, ақырын? Ей, суға қойып кетпе!

— Оттама, құда. Мал-жаның аман ба? — деді де, Ақан өте шықты. Аман «құда» дегенге түсіне алмай, ежіктеп еді, әдетінше, кеңкілдей күліп алып қайырды жауапты:

— Жәй, ойын сөз. Екеуіміз құрдаспыз. Жас шағымыздан жолдаспыз. Біздің ауылдағы төрт үйдің бірі соныкі. Еңбекшіл, мініскер адам. Басыйда осы диірмен мен тоғанды екеуіміз салғамыз. Кейін мен өз сыбағамды алып, егінге бірыңғай қарап кеттім. Жер, су біздікі. Ол — кірме, өзі орыс. Сонда да әлі бір қабақ шытысқан емеспіз. Көңіл келіссе орыс, қазақ деген былшыл ғой. Бишарада еркек бала жоқ. Ойнаса да, ойындағысын айтады-ау деймін, «Бір ұлынды маған бер, күшік күйеу қылып алайын» — деп қоймайды. Қызы мұсылман болса, берер дес едім...

Аманның құлағы әңгімеде, көзі жолда. Кең, құмайт жолдың үстіндегі жүргіншілер жиі және қилы-қилы. Шөп тиеген, тері тиеген өгіз арбалар, жылқы жетелеген, азынаулақ қой, сиыр айдаған салтаттылар, солардың алдынан лекшенке арбамен шығып, ере сөйлесіп келе жатқан қаланың шолақ алыпсатарлары көрінеді. Бір жерде ұзын түйе керуен кетіп барады. Өңкей қызыл бұйра тықыр нар, бірі қық етпейді, тырнадай тізбектеліп, сау аяңдап барады. Үстеріне артқан жүктері — киіз, жүн, тері. Бұлармен селбесе келе жатқан мал қарама көбірек: қой, сиыр, жылқы топ-топ. Сәудегерлер, аш қасқырдай, әр топқа бір шауып жүр.

— Тамалардың алды келе бастапты ғой,— деді Ақан, түйе керуенді көргенде.— Олар келмей, базар арзандамайды.

Тама ең шетте жатқан, Ақмешіт, Әулие-Ата ояздарымен жапсарлас, мейлінше малды, момын ел. Жаздай малын семіртіп, жүн, терісін жинап, киізін басып алған сон, күзге қарай қала шығады, керек-жарағын алып қайтады. Мынау түйе керуен солардың алды екен. Сатушы қазақ пен алыпсатар қазақ, бірі жеуге, бірі жегізбеуге арбасып барады.

— Көрдің бе, алыстағы аңқау елді жалдаптардың то-руын! — деп, Ақан басын шайқап қойды.— Бұлардың еңбегі — алдау. Оларға сонсоң советтің іші қалай жібісін?..

Алдарындағы ақ төбенің иығына шыға келгенде, көгілдір тұман басқан қала көрінді. Қаланың шығысына қарай тартқан боз дөңгілдердің беті ойдым-ойдым, қотан-қотан ақ қайың. Тұрғын ел Шыбар деп атайды. Шыбар мен қаланың аралығында жатқан жалаңаш белдің жотасы қаптаған жел диірмен. Қанаттары ауыр айналып тұр. Диірмендердің бержағында, қаланың шетінде, аумағы үлкен қара құрық: киіз үйлер, аттылы, арбалы адам, мал...

— Анау көрінген — мал базары,— деп солай қарай нұсқап қойды Ақан.— Мына жүргіншілердің көбі сонда барады.

Жолдың екі жағында, бұрыла кетіп көлік шалдырып, қос, шатыр тігіп, түтіндетіп ас пісіріп жатқан алуан-алуан қалашылар алыстан келеді. Ақмолаға төрт жақтан енетін барлық жолдың үсті осылай.

— Осылар еліне айлап, апталап жүріп қайтады-ау! — деді Аман. Манадан үндемей келе жатқанда, тек көріп қана емес, көргендерін өзінше қорытып та келе жатқан сияқты.— Сонда жылдық керегін алып қайта алмайды. Әгәр жер-жерде кооперациялар көбейсе, бұл сандалудың бірі де болмас еді.

— Бәрінен де егін салса десеңші! Құдай бұл қазаққа телегей теңіз жер бергенде, теңгедей ақыл бермепті.

— Егін салуға ақылы жетер, әдеті жетпес.

— Ақыл жетсе, әдет те жетер еді ғой.

— Жезде, ең қиын нәрсе жаман әдетті жеңу ме деймін. Насыбай, шылымнан бастап, зұлымдыққа дейінгі адам бойынан табылатын үлкенді-кішілі жаман белгілер-

дің бір де бірін адам өзі жақсы демейтін сияқты. Бірақ соны істейді. Әдет істетеді. Орыстар әдетті — адамның екінші сипаты, — дейді екен.

— Паһ, паһ! Мынау бір тауып айтылған сөз. Олар біледі-ақ! — деп, Ақан сүйсініп қалды. — Мен сені қымызшының үйіне орналастырам. Әйелі бізге жиен болады. Жиен күйеудің әдеті — жатып ішеді. Дені сау, есі бүтін, көрмеге тіпті көрім жігіт. Бірақ әйелі асырап отыр. Күйеу соған арланбайды, әдеттеніп кеткен...

Әңгімемен қалаға кірді екеуі. Үлкен өндірісі, темір жолы жоқ шағын қала кең сахарадан бірінші рет келген, бұрын қала көрмеген Аманның көзіне мейлінше үлкен, көркем, әрі қызықты боп көрінді. Орталық көшелердің бірін бойлап, қаланың екінші жақ шетін ала тұрған кірпіш үйге жеткенше, Аман Ақмолаға тек сүйсінуге, қызығумен болды. Кірпіш үй сыртынан қора ш еді, ішіне енгенде, бұған да көңлі тойып қалды. Күн түскен қос терезелі кең бөлмеге босағасына дейін киіз, текемет, сырмақ, олардың үстіне кілем, алаша не көрпе жайылған. Ортада — аласа, үлкен дөңгелек стол, үстінде — піскен бір табақ суық ет. Столдың қасында, жерде, беті жабулы дәу шыны тегене, қарден кеселер тұр. Үй онша мүлікті болмағанымен, жинақы таза, көңілді-ақ. Ақан мен Аман ең төрге келіп отырды. Көп кешікпей үй иесі жас әйел кірді. Мол жаулығының ұшы өкшесін соғады. Жаулық сыртынан сәнге ақсары шәлі жамылып, шәліні артына қайырып тастапты. Екі білегінде үш-үштен алты күміс білезік, әр саусағында бірнеше жүзік, сакина. Жаулығының жиегін екі қатар кестелеп, екі кестенің арасына ұсақ ақ моншақтар тізген. Әйел сәнкой да, бауырмал да екен. Ақанды «нағашылап», шын ықласымен қарсы алды. Амандықтан кейін іле самауыр қоюға тұрғанда:

— Шәйді мен кейінірек келіп ішермін, Сәлима, — деді Ақан. — Отыршы. Мына жігіт — менің балдыздарымның ішіндегі бірегейі. Елі алыс. Бұнда танысы жоқ, жұмысты болып келді. Осында жатсын, қанша жатса да, қозғама.

Сәлима:

— Жарайды, — деп, басын изеді.

Ақан тегенеден бір кесе қымыз құйдырып ішті де, шығып кетті. Оңашада, үнсіз төмен қарап отырған Аманға Сәлима қап-қара қайқы кірпіктерін қадай, байыптап бір қарап өткен соң:

— Нағашымның балдызы, әуелі шай берейін бе, қымыз берейін бе?— деп еді.

— Екеуін де қоя тұрыңыз, жездей келсін,— деді Аман. Қымызға көңлі соғып тұрса да, ішем,— деуге ұялды. Сәлима соны білгендей:

— Ол әншейін сыпайылық шығар. Жігіттің іздейтіні— қыз бен қымыз ғой,— деді де, қымыз құйып ұсынды. Ашық, өткір әйел. Қалжыңы, шыны қайсы екенін білу қиын, сөйлегенде, көзі ылғи күлімдеп тұрады. Бетінің көлденені қысыңқы, тұрқы шығыңқы, ұзынша мұрынының үш жағы етек тілеу, түп жағы жіңішке, бидай өңінен бөлініп, бұғағы әппақ көрінеді. Өзінен Сәлиманың көзі тайғанда. Аман одан көзін алған жоқ. Әйел тұлғасына сынай қарайтын әдетінше, мейлінше сүйсіне әрі сынай отырып, бұғаққа көзі түскенде, Ақтамақ,— деп, елең етті көңілі.

Ақтамақ деген қымызшы әйелдің даңқы қаладан асып, қырдың бірсыпыра жеріне жайылған. Бірақ мынаның аты Сәлима. «Ақтамақ лақап аты болар ма?»— деп, Аман өзінен сұрай алмай, сұрамай тағы қоя алмай отырғанда, жеті-сегіз жігіт кіріп келді. Ішінде бір шалы бар. Шалдың қолында — он екі тілді, ескі, жамаулы гармонь. Шал да болса, ұзын бойы әлі иілмеген, тіп-тік, сакал-шашы ағарса да қызыл шырайлы жүзінде жөнді әжім жоқ. Өзі құбылып, ұшын қырыққан шағын сакалын сипап, сипаған сайын, көзін қымызшы келіншекке, бір тастап қояды.

— Құя беріңіз,— деді бәрінен жоғары отырған ұзын мойын қыли жігіт.— Ақшасын бір кісі төлейді.

— Онда, әрине, сіз төлерсіз? — деп, езу тартып еді. Сәлима.

— Мен тұрғанда, басқаның төлегенін көрдің бе, Ақтамақ? — деп, жігіт шалқайғанда, шалқасынан түсе жаздады. Оңдалып отырып сыртқы жиегіне құндыз ұстаған әдемі пұшпақ бөркін түре киді. Аман оның сөзінен Сәлиманың Ақтамақ екенін ғана аңғарған жоқ, жігіттің мақтаншак, байсымақ екенін де аңғарып қалды. «Қымыз ішпей де, болып-толып тұрған сияқты, қымызға тойғанда не болады?» — дейді ішінен. Ол күдігін ұзақ күткен жоқ. Жігіттер қымызға бас қоя бастады. Дәл соны аңдып тұрса керек, үй иесі қара мұрт Ақтамақтың арт жағына келіп, жантая кетті. Жеңіне тыға келген кішкентай есепшоты бар, соны тықылдатып қағып жатыр. Қыли мырзаның

есебі басқада. Актамақ жымиса, ол ыржияды. Актамақ мырс етсе, ол таркылдай күледі. Екі-үш кесе тастап алған соң, ұзын мойны қызарып, бұйыра сөйледі:

— Аксақал, ал гармоньды колға! Бүгін дүниені бір теңсейік!

Шал іркілмей, шырқап жіберді. Кішкентай гармонь кере тартканда; жырта жаздайды. Гармонь даусы сонда да ілесе алмады. Гармоньды енді тиыш тапқызбастан, кеудесіне сүйей, біресе басынан жоғары көтере, бірде оң жағына, бірде сол жағына толқып кетіп, құтырта тартып отыр. Қызған сайын мойны жуандап, даусы үдей түседі.

Атандым Ғазиз ақын бала жастан,
Әнші жоқ Қараөткелде менен асқан.
Жүйрікті, жорға мініп жетеледім,
Қалмай жүр әлі көңлім қиғаш қастан.

Аманның көзі шалды ішіп-жеп барады. Алыстан атына қанық Ғазиз ақын осы ма, әлде соның өлеңін айтқан біреу ме — білгенше асығады. Кім де болса, жасында сайрандап баққан. Қазір кәрілікпен қоса кедейлік те мініпті мойнына. Сонда да болман! — деп, бұлқынып отырған бір адам. Лезде стол басын думан етті. Сөйлемейтіндер сөйлеп, қозғалмайтындар қозғалып, біреулер: «Пау ей, мына салың не дейді!», «Машинемен сөйлейді!», «Орарақ, орарақ!» — десіп жатыр. Әнші шал қыли мырзаға «дүниені бір теңсеп» берген соң:

— Айналайын Актамақ, бал тамған лебізінді өзің бір естіртші! — деп қиылды.

— Ғазиз аға, сіздің алдыңызда даусым шықпайды ғой, — деп, еркелей сөйлеген Актамақты бәрі қаумалай жөнелді. Актамақ қолына үкілі домбырасын алып, біраз толғанып отырды да, даусын онша көтермей, назқоңыр, әсем үнмен әнге салды:

Жасым бар жиырма бесте, жылым — Мешік,
Өлімнің кім біледі ерте-кешін,
Барында базарымның ән салайын,
«Актамақ ала кетті» — жұрт демесін.

Қасына нөкер ертіп, ақшасын аямай, Актамақтың алдында дарақыланған қыли мырзадан жәй отырып, көлденең қараған Аманның қызығы аз болмады. Бәрін көріп, танып отыр. Заманы өтіп, жасы жеткен Ғазиз ақын енді біреудің отына жылыныпты. Қалтасына сенген қыли

мырза Ақтамақтың күлім көзінен дәмепіп, қылыштан тартынар түрі жоқ. Ол күлім көз жұрттың бәрін шақырса да, өз іздегенін таба алмай, шарқ ұрады. Ықыласы тек мырзада, танауы шелтиіп, «Айт!» — десе, ата жөнелетін тазыдай, елеңдеген біреу отыр. Өзгесі жай кошешілер, тегін қымызға тойып, әңгіме, ән тыңдағанына мәз. Үй иесі кара мұрт Ақтамақтың тасасында жатып, шот қаққанына мәз. Осы думанның үстіне, манағы бетінен қайта оралып, Ақан кірді. Төрге шықпай, босағада тұрып, бір-ақ кісімен өрескел амандасты:

— Аманбысың, ақ бас Ғазиз? Айқайды әлі қоймап па едің?

— Аманмын, сары мұжық. Сен соқаны тастағанда, мен гармоньды тастармын.

— Сока нан береді. Жыртық гармонь не береді?

— Сен қарын тойғызсаң, мен көңіл тойғызам, мәстек.

— Қарын тоймай, көңіл тойғанды көрген емен. Кәрттайғанда Абай айтқан арсыз ақын бола көрме, сына-йыңнан сескеніп қалдым... Аман, бері шығып кетші. Бұл екеуіміздің былшылымыз таусылмайды.

Аманды ертіп шыға жөнелді. Күрең атты доғарып, ләшенкенің қорабындағы шөпке қойған екен. асығыс өтіп бара жатса да, сауырынан бір сияп кетті. Тіпті көңілді. Жымындай далаға шыққанда:

— Бала, жұмыс оналатын болды. Өзіңді Ералин біледі екен ғой,— деп, күбір етті.

— Иә, біздің үйде бір болғаны бар.

— Біреулер сондайын айтып, былшылдап жүреді. Ауыздың ауыры жақсы. Мен саған ол жігіттің жайын жақсылып айтып берейін,— деді де, сакал-мұртын сылап-сипап қойды. Укомға бастап барады. Әңгімесі — Ералин.

— 1918-жыл. Колчактың жазалаушы отряды қазақ даласын құтырған қасқырдай, кезіп жүрген кез. Нілді заводы тоқтап, жұмыссыз қалған соң, Ералин кәрі шешесімен, күйеусіз апасы, ержеткен інісімен Спасс заводына келіп орналасқан. Қазіргі уком секретары, ол күндерде сағатшы-мастер, жасырын большевик, Алексей Александрович Афанасьев екеуі бір баракта тұратын. Жұмабекті Афанасьев сағатшылық пен большевиктікке бірдей баулыды. Оның үстіне Жұмабек скрипканы жақсы тартады. Өзі палуан жігіт. Сондықтан бұлардың маңынан адам арылмайды.

Бір күні Афанасьев аңға кетті. Біраз жігіт Жұмабек-

тің скрипкасын тындап, одан кейін күрес салып жатыр еді, актын оншақты атты әскері келді де, баракты қамап алып, тінте бастады. Афанасьевті таба алмады. Күресіп жүрген Жұмабекті әскер бастығы келе сала:

— Ах, сволочь, большевик!— деп, камшымен тартып жіберді. Екінші рет тартқан камшыдан ұстай алды Жұмабек. Мықты қолдан камшысын қайтып ала алмаған соң, ақ офицер қылыш сермеді. Жұмабектің желкесінен қан бүрк етті. Шешесі, апасы, інісі бірден келіп құлады үстіне. Акқан қан, төгілген жас, ащы дауысқа ақтар қараған жоқ, төртеуін бірдей камшының астына алып, көше бойлата, жұртты түршіктіре, айдап бара жатты. Жұмабек жалаңбас. Бұдыраған қара шашының арасына қан ұйысқан. Кеудесі жалаңаш. Көйлегін шешіп алып, мойнын ораған. Ақ етінде білеуленіп тұрған көгілдір камшы дағы, тарам-тарам акқан қан айқын көрініп барады. Сонда да еңсесі көтеріңкі, аяғын нық басады, алақтамай, тура алға, алысқа қарап келеді.

— Мә саған «Қолчак күні қысқа!» — деп өшіккен офицер анда-санда камшымен бір осып өтеді. Жұмабекте үн жоқ, тістене береді.

Сол айдағаннан, бірде көлікке мінгізіп, бірде жаяу, екі жүз елу шақырым жердегі Акмолаға дейін айдады. Былай шыққан соң, Жұмабектен өзгесін босатып жіберген. Бірақ жолшыбай үш тұтқын қосылып, тағы да төртеу болды. Айдаушы бесеу. Акмоланың түбіндегі Күйген-жарға жеткенде, күн кешкіріп, көз байлана бастаған. Айдаушылардың бастығы мас, өзгесі жай қызу еді. Бастық жол бойындағы жақынына қона кетпек болып, дәл Андрейдің диірмені тұрған тоғаннан өтіп келе жатқанда, Жұмабек көріне көзге суға қойды да кетті. Тоған суы бірсыпыра жалпақ, терең. Жағасына тал, қалың құрак қамыс өсіп кеткен Есілдің бір салпыншағы болатын, айналып барып Есілге қайта құяды. Айдаушылар алысты көре алмаса да, елу-алпыс метрге дейін анық көре алады, мылтықтарын төсей қалды. Жұмабек суға шым батқан күйі жоқ. Сүнгіп кетті ме, сүнгімін,—деп, өліп кетті ме — белгісіз. Төрт тұтқын мінген жаман арбада пиджагі, ботинкасы жатыр, үстіндегі киімі тек шалбар ғана.

Айдаушылар су бетінен іштеме көре алмаған соң, шапқылап, су жағасын қаға бастады. Қашса, кейін қашар,— деген оймен кейінгі жақты көбірек тінтті.

Жұмабек сүңгіп отырып, жағадағы қамысқа шыққан. Қамысқа аялдамастан, алға қарай, еңбектей тартты. Мойны әлі ораулы, кеуде жағы жалаңаш, шашы мен шалбарынан су сорғалап бірінші кездескен Ақанның үйіне алқына кіргенде, үйдегілер дүрлігіп қалды.

— Жарқыным, неғылған адамсың? — деді Ақан, орнынан атып тұрып.

— Ажалдан кашып келем, құтқарсаң да, ұстап берсең де, өзің біл, аға!

— Не дейді! Не дейсін жаным-ау! — деп, Ақан дағдарып тұрғанда:

— Әйтпесе Ақжанның үйін тауып беріңізші! — деді Жұмабек.

— Кай Ақжан?

— Байболдың Ақжаны.

— Е, ол неменен еді?

— Іштенем де емес. Нілдіге кіре тартып жүргенде тағы, көңілде болып едім. Мен Нілдінің жұмыскерімін. Мұнда актердан кашып кірдім.

— Бұтаға қорғалаған торғай да аман қалады, — деді Ақан. аз ойланып тұрып. Тезірек барып, жиюлы жүктің астындағы дәу әбдірені ашты. Жұмабекті соның ішіне тықты да, жүкті үстіне қайта жинап қойды.

Жұмабек содан қашан Колчак үкіметі құлағанша Ақанның үйінде паналады. Ақжанмен бірге кіре тартқан болып, мына жағы Спасс-Нілді заводтарына, мына жағы Ақмола, Қызылжарға дейін барып қайтып, сыртқы дүниемен байланысын үзбеді. Азамат соғысы кезінде ЧК-да істеді. Соғыс біткен соң, Афанасьев екеуі ояздық партия комитетіне ауысты.

* * *

Ақан Аманға осы жайларды айтып, ояздық партия комитетіне жеткенше бітіре алған жоқ-ты. Бұлар келгенде Ералин орнында емес екен, соны тосып отырып, әңгіменің қалғанын айтып бітірді. Бір мезгілде секретарьдың кабинетінен Ералин шықты. Аманды көре сала, жарқылдай, сөйлей келеді:

— Бәрекелді, жақсы келдің, Аман! Әке-шешен күйлі ме?

— Шүкір, сәлем айтты.

— Афанасьев жолдаспен сендер туралы ақылдасып шықтым, — деп, Жұмабек Аманды қолтықтай кірді каби-

нетіне.— Ал айта бер енді. Сені кім отырғызды, қалай отырғызды? Кім босатты, қалай босатты?

— Тергеуші жапты. Жаптырған — Малқар.— деді Аман.— Кепілге шығартқан — Шәкен мырза. Ол кісі көп жақсылық істеді.

— Жуан жаралап, ол жараны бай сипаған екен. Қалай дейсін: аяп сипады ма, алдап сипады ма?

— Аяғаны шығар. Алдағанда, менің немді алады.

Жұмабек Аманның бетіне карап отырып, сылк-сылқ күлді де, басын шайқап қойып:

— Әгәр берер болсаң, байдың сенен алатыны көп,— деді. Менімше, ол алдап сипады. Бұған да көзің кешікпей жетер. Айта бер.

— Айтарым да аз, Жүмеке. Тек жүрсем де, тиыш қоймады. Соңар қардын үстінде жортқан тышқан құрлы із қалдырған жоқ әлі. Сонда да бүлдіргіш, бұзық,— деп айыптады Жалғыз нағашымның жанына балаған жалғыз атын Малқар болыс поштабайын жіберіп тартып алды. Мен соған шыдай алмай, араға түсіп, қайтып алдым. Бұл туралы толық жазғамын өзіңізге.

— Алдым, хатынды оқыдым.

— Екінші кінам — қырқысып жатқан екі кедейді айырдым. Бір кедей байды аркаланып келіп, екінші кедейдің алақандай мәйегін тартып шаппақ екен, мен ол зорлыққа бөгет болдым. Сол үшін байшыл кедей үстімнен арыз берді. Байдың жалшысы ол арызды қуаттап қуәлік берді. Тергеуші: «Сен теріс» — деп, жауып қойды. Ойлап тұрсам, бай түгілі, тергеуші, болыс, ауылнай, кедей, жалшы — бәрінен де шеккі көріппін. Жазығым не? Солардан шеккі көрген жалғыз мен бе? «Осының бәрі байдың ықпалы десек, совет ықпалы қайда?» — деген сұрау туады. Мен өзім ауылда совет өкіметі бар ма? — деген ойдамын қазір.

— Ол жағына құманданбай-ақ қой. Бар,— деп, Жұмабек Аманның сөзін бөліп жіберді.— Азуы алты қарыс Малқарға қаршадай сені қарсы қойған, аузыңа жалынды сөз, кеудене жарқын ой берген, тіпті Шәкен мырзаға сені босаттырған да совет өкіметі. Әйтсе де, совет мақсаттарының көбі әлі іске асқан жоқ. Бүгін таңда алда тұрған зор қиындық — езілген ауылдың қаранғы көңіліне таптық сана шырағын жағу. Ол шырақ жанғанда, ауыл жаңа қонысқа үдере көшеді.

— Сол шырақ қайтсе тез жанады?

— Сендей талапты, сауатты жастар тез оянып, жағушы болғанда ғана тез жанады.

— Ал мен келдім онда.

— Белінді бекем буып келдің бе? Үлкен сындардан өтесін. Совет мақсаты — халық мақсаты. Кейде басқа кимасың түгілі, жаныңды қиюды сұрайды. Бере аламысың?

— Жұмеке, шын берілген көңілдің алып қалары бола ма?

— Тауып айттың, Аманшиқ! — деп Жұмабек Аманға ойлана, қадала қарап, үнсіз біраз отырды. — Нешеде-сін?

— Жиырманы орталап қалдық қой.

— Не окисың?

— «Народный университет на дому».

— Бәсе, көрініп тұр. Үзбей оқы енді. Мен де соны оқып жүрмін. Көп білім береді. Қайда жатырсын, қалай орналастың?

— Ол жағы уайымсыз, — деді Ақан. — Ақтамактікіне орналастырдым.

Есіктен Қасен кірді. Жағалай қол ұстасып амандасып, төменірек барып отырды. Жұмабек соны күткен екен:

— Екеуіне айтар кеңесім — мынау, — деді. — Жақын арада болыстық қызметкерлер дайындайтын курс ашылды. Соған түсіндер. Түсуге уком жәрдемдеседі. Аман, сен өзіне қосылып арыз берген төртеудің ішінен бір-екеуін таңдап шақыршы. Жараса оларды да оқытып алайық.

— Олар келер еді. қолдары қысқа ғой, — деп еді Аман, Жұмабек қолын сермеп тастады.

— Курстың өзі қолы қысқалардікі. Шақыра бер, қазына көмектеседі. Ал енді байлардың шырмачына келсек, Қасеннің «қылмысы» жойылды. Сенің «қылмысыңды» заң орнындары арқылы алдырып, оны да жоямыз. Алаңдама. Қарсылықтарың болмаса, осымен бітірейік әңгімені. Қысыр әңгімелерді кеңірек отырып, кейін сөйлесерміз.

Қарсылық түгіл, жүректері лүпілдеп, жастардың бетінде қан жүгірді. Біріне бірі қарап жымындаса, Ақан екеуіне қарап, кеңкілдей күледі.

Укомнан шыға Қасен өз жөніне кетті. Ақан мен Аман Ақтамактікіне қарай тартты. Күн кешкірген. Ымырт. Көше қараңғы. Кейбір үйлердің қақпа маңдайында керосин

немесе май шамның әлсіз жарығы сығыраяды. Әлден-ақ сақ күзетшілердің тоқылдақ даусы естіледі. Тозған тақтай тротуарлардың жыртығына аяқтарын тығып алып, ыңк етіп, сүріне-сүріне Ақан мен Аман келеді. Көңілдері көтеріңкі, ауыздары әңгімеде.

— Жаксылап бір шай ішіп алам да, қайтам.— деді Ақан.— Тезірек барып, апанды қуантайын. Ол өзі бауырмал, уайымшыл кісі, түні бойы сені ойлап, үнлеп шықты.

— Қалаға жиі қатынап тұрасыздар ма?

— Мен өзім сирек қатынаймын, жұмыстан қол тимейді. Ал біздің ауылдан күн ара қымызшы келеді Ақтамактікіне. Соның көлігімен келіп тұр. Жакын жер ғой, он үш-ақ шақырым.

— Жатқан үйіме қанша төлеу керек болар екен?

— Іштеме де төлеме. Олармен мен есептесем. Мынау жұмысынан әбден құтыл, оқуыңды бітір, қызметкер бол. Сол кезде әуселенді бір көрермін.

Аман жездесіне қатты ырза болды. Ырзалығын білдіріп, үлкен адамдарша, бірдеме айтпағанда ұялады. Ішінен айтқан алғысы, берген бағасы көп. Бірақ оларын жезделігінен гөрі адамшылығына арнады. Бәтима Сапардың немере ағасынан туған. Ақан сонда қаншалық жезде? Одан әлдеқайда жас, жакын, жана жезделерді көрді, естіді Аман. Сондықтан жезделіктен адамшылықты жоғары қойып:

— Басыма іс түскен күннің ішінде,— деді Ақанға.— талай көрмегенімді, күтпегенімді кездестіріппін. Сізден де бұндай жаксылықтар күткен емеспін-ді. Адамнан сірә адамгершілік көп жоғары ма деймін. Бірсыпыра жұрт оған жете алмай, тек адам деген атқа ие сияқты. Мал-қармен шатасқаным жаксы болды, осыны аңғартты маған.

— Аманжан, дүние деген — тұңғық қара су ғой! Тәуекелі жеткен шешінеді, де сүңгиді. Тәуекелі жетпеген жағада тұрып-ақ, үрейленіп құриды. Сен әлі сүңгіген жоқсың, бетінде жүрсін. Сүңгіген кезде айтарың тіпті көп болады. Мынау Жұмабек, Афанасьевтер, марқұм Қалқа менен әлдеқайда кіші, бірақ көргендері әлдеқайда үлкен. Солар соның бәрін сендей жас шағында көрген. Жасында көргені жоқтың, өскенде айтары да жоқ.

Аман үндемей қалды. «Жасында көргені жоқтың өскенде айтары да жоқ» деген сөзді ойымен ежіктей отырып

үйге жетті. Манағылар әлі кетпеген. Олардың үстіне тағы қосылыпты. Үй адамға лық толы. Қымызға қызған жұрт ду-ду етеді. Ақан коридордан бұрылып, екінші бөлмеге енді. Ақтамақтың шешесі жасамыс еңкектеу әйел:

— Қалаға айында-жылында бір келгенде, адам сияқты орнығып бір отырмайсын,— деп, кінәлай қарсы алғанда, Ақан онысын қалжыңға айналдырды:

— Алпыстың екеуіне шықтым, әлі де менен бірдеме дәметемісін?

— Тәйт әрі, жастардан ұялсаңшы!

— Онда шайынды тезірек әкел. Қонбаймын, жүремін.

— Әне, ылғи асығыс,— деді де, әйел, еңкейген, екі қолын артына ұстаған күйінде, шығып кетті.

Ақтамақтың шешесі Ақанмен ауылдас, ағайындас кісінің қызы болған соң, Ақан Ақтамақты жиен,— деп жүреді. Әйтпесе туыстығынан да көңілдері жакын. Еңкек бәйбіше манадан самаурын қойып, қазанын асып, күтіп отыр екен, ет пен шайды бірден әкелді. Бұлар тамақ үстінде отырғанда, қарсы үйдегі думанды қақ жарып, бір дауыс аспанға көтерілді. Тік шырқап барады. Міне енді қалықтап бері оралды. Төмендеді. Қанатымен жер сабай ұшты. Қайта көтерілді аспанға. Үйдегі шу су сепкендей басыла қалыпты. Асқақтаған әсем ән құйқылжуда. Аман ішіп отырған асын тастай сала:

— Мынау әншіні көріп қалайыншы! — деп, тұра жөнелді. Қарсы есікті ептеп ашып сығалап тұр.

Әнім ед сүйіп салған «Қантталды»,
Бұл әнім балқытушы ед тыңдағанды.
Өмірден өз еркіме орын таппай,
Кейінге «Қанатталды» әнім қалды.

— Паһ, паһ, төкті-ау антұрған! Бұ да келіп қалып па еді? — деді Ақан.

— Қалғаны жоқ. Қосымжан да бар,— дегенде, бәйбішенің қабағы бүрсіп кетті.— Тек жанжалсыз тараса екен, түге. Өлердей ішіп, қызу бәрі.

Ән басылысымен Аман келіп орнына отырды. Төс қалтасынан кішкентай дәптерін алып, жаңағы әннің сөзін жазып қойды.

— Жезде, бұлар Абай айтқан азғын ақындарға ұқсамайды, тамаша әншілер ғой. Жаңағы әнші кім?

— Сәтмағамбет. Арғы тегі Сүйіндік. Бірақ өзі осы елге ертеден сіңген. Бұл үйде жата түссең, әлі талай ән-

шімен танысасың. Әншілердің көрінетін жері: ас, той, жәрмеңке болатын. Бертін келе осы қымызшылардың үйінде де көбірек көрініп жүр.

— Қымыз үйі онда әрі сауда, әрі сауық орны екен ғой.

— Кейде жанжал орны да болып кетеді.

Ақан аузын жиып алғанша, біреулердің күжілдескен даусы естілді. Оған дереу аяқ күрсілі қосылды.

— Ұстандар! Айырсаңдаршы! — деген Ақтамақтың ащы даусы шықты. — Киратты! Төкті!

Қарт Ақан оқтай атылып, қарсы бөлмеге енді. Мана қыли мырзаның қасында танауы шелтиген шайтан көз жігіт, таласқан иттей тістесіп жатыр біреумен. Жер таппағандай, астындағы жігітті дәл қымыз тегененің үстіне әкеліп жығыпты. Қымыз төгілген, бірер кесе сынған. Арашашылар айыра алмай жүр. Ақан, келген бетте, шайтан көзді бір қолымен желкесінен ұстап, далаға сүйрей жөнелді. Ол астындағыдан айрылмады. Қосақталған екеуді қабат сүйреп далаға шығарған соң:

— Ал, армансыз болыңдар! — деп Ақан қатты итеріп жібергенде, екеуі талтіректеп барып, екі жерге жалп етті. Үйдегілердің бәрі енді далада. Ақан еңтігіп тұрып, қыли мырзаға сөз тастады:

— Мырза, мынау ит сенікі. Әлейі айтақтадың ба, айырылып қалдың ба, өзің білесің. Әйтеуір, бұл жанжалға сен жауапты.

— Жауапты болса, несі бар?! Міне төлейміз, — деді де, мырза ұзын мойнын бір жаққа, қыли көзін екінші жаққа қынырайтып қойып қалтасынан сытырлата суырған червонды Ақтамаққа ұстата берді. — Ақыңыз кетпеген шығар. Үш күннен қалдырмай, үйімді босатыңыз!

Соны айтып, ол аяғын керден баса, кете берді. Жұрт тарады. Ақан да үйге еніп, жүруге қамданғанда:

— Нағашы-ау, біз қайттық! — деді Ақтамақ. — Жаңағы: «Үйімді босат» — деп кетті ғой.

— Жәй сөз шығар.

— Жәй емес. Жанжал да жәй емес. Сол итті кіжіңдетпей, бір баспана табуға жәрдем етіңізші. Андрейдің осындағы жесір қарындасында екі бөлмелі үй бар. Екі жылдың ақшасын бұрын сұрайды. Оған бізде шама қайда?

— Онда киін, Манарбек. Менің арбама мін, — деп Ақан қара мұртқа иек көтерді. — Андрей екеуінді келіс-

тірейін. Андрей келіссе, қарындасы одан құрық әкете қоймас.

— Манарбек қуанып кетті. Қапыл-құпыл киініп жатыр. Күнұзын жақ аспаған. Енді Ақтамақты ымдап, оңаша бөлмеге шығарып алды да, сұқ қолын сермей тұрып сөйледі:

— Байқа, қазаққа сенім жоқ...

— Бұл не дегенің?

— Мынау жігітті айтам да.

— Е, оның не сұмдығы бар еді?

— Мен жоқта басынып, қасыңа келіп жүрмесін. Келе қалса, тура ауызға теп, сотын өзім көтерем.

— Аландама, бара бер. Кісі күтіп тұр.

— Енді бірдеменді сезсем, олда, ондырмаймын!

Манарбек пен Ақанды жөнелтіп, Ақтамақ шайға отырды. Қасында бір ғана Аман. Бәйбіше ойраны шығып жатқан қонақ бөлмені жиыстырып жүр. Екі-үш жасар ұл бала шатыр шымылдықтың ішіндегі керуеттен басын көтеріп: «Апа» — дегенде, Ақтамақ, ұшып барып, баланы құшырлана сүйді де, көтеріп әкеліп, қонақ пен өзінің аралығынан отырғызды. Аман балаға қарай береді.

— Жаңағы Сәтмағамбет әншімен туыс жақындығыңыз жоқ па? — деді бір кезде.

— Жок. Оны неге сұрадыңыз? — дегенде Ақтамақтың көзі бір күлім етті.

— Жәй, әншейін.

— Мына балаға қарап, айттыңыз білем. Бала әркімге тарта береді. «Бір қонып кеткен қонаққа да тарта салады» — дейді осында бір шалдар. Болашақ балам сізге тартқай-ақ.

Аман жауап қайырмай, қызарып кетті. Ақтамақ қанша ашықпын, әзілшімін, маңайласқан еркекті ұршықша нірем десе де, бұл сөзімен жақын отырған қонағын алыстатып алды. Әйел өзін алыстау ұстаса, Аман жақындауға құмартатын. Әйел тым жақындап кетсе, алыстауға асығатын. Ақтамақтың жаңағы қалжыңын ол ұятсыздыққа қосты. Ұят-ары жоғары жігіт қазір қызарумен қоймай, танауының үсті де тершіді. «Мен енді сізбен сөйлеспеймін» — дегендей, шынаяғын төңкеріп тастап, төмен қарап сұлық отыр. Ақтамақ үрлегенде, жігіт түгіл, қайсыбір шалдардың да өшуге жақын шаласы бір жарқ етіп, жалп ететін. Қызыл шоқтай жайнаған мына жігіттің жа-

лын атпай тұрып қалғаны Ақтамақты да басып тастады. Үнсіз, әңгімесіз бірнеше минуттер өтті.

— Сыртым бүтін, ішім түтін бақытсыз адаммын, — деді әлден уақытта Ақтамақ, күрсініп қойып. — «Көрінгенге ұрынған ұятсыз әйел» — десеніз де, сізбен ашық сөйлесіп, ішімді бір босатқым келеді. Айтылмаған сыр — шер ғой. Айта беруге болмайды. Сыр сақтаушы кем. Сіз мені көріскеннен кейін білсеңіз, мен сізді көрмей тұрып-ақ білгенмін.

— Қалайша? — деп, Аман тандана сұрады.

— Тақауда нағашым аулына барып, қонақ болып қайттым. Сол ауылдың, әсіресе Бәтима апаныздың әңгімесінен есімде қалып қойыпсыз. «Ел мақтаған жігітті қыз жақтайтыны» белгілі. Сіз жанжалдасқан Малқар болыс, Шөгел поштабайлар бұл үйде сан рет болған. Ел ағасы, жігіт ағасы деген қазақтың талайын көрдім. Шіркін-ай, тура жолға сермеген бірін көрсемші! Қырындамаған, тұнық көңілді лайламаған бірі жоқ. Алдайды, қызықтырады, қорқытады, қайткенде бұзады. Жаңағы қыли мырза: «Бұзылмасаң, істейтінім міне» — деп кетті ғой. Осы қаумалау өмірлік жарымды таптырмастан, жастай ұрындырды. Енді тапсам да, тырп етер шама жоқ.

— Неге? Алыстағы ауылда емес, қалада отырсыз, — деген Аманға Ақтамақ көз жасын төгіп отырып, сыбырлай қайырды жауапты:

— Күйеуімнің баскесер ағасы бар. Тұрағы белгісіз. «Тырп етсең, басыңды кесем» — деп, серт еткен. Ол сертін орындамай қойған емес. Қалқаның да басын кесіп тынды.

— Аты Кім?!

— Шалабай.

— Кәдімгі белгілі Шалабай ма?

— Соның өзі.

Аман Ақтамақтан жаңа ғана жиреніп, көрікті әйелдердің көбі осылай бұзық келетін бола ма? — деп отырса, енді оның себебін тауып, аяп отыр. Жылқыбай, Малқар, Шәкен тоқалдарын есіне түсірді. «Олардың басындағы нокта бұдан да мықты-ау! — дейді ішінен. — Аш қарын майлы ас жемей жұбанбаса, аш көңіл де тоят іздемей тұра ма? Сондықтан аласұрып жүріп ұрынады, бұзылады екен ғой» — деген ойын Ақтамаққа ашып айтпастан, тұспалдап, тоқтау сала сөйледі:

— Шалабай ұзақ жүре алмас, үкімет құрығы ұзын.

Өмірлік жарыңызбен де табысарсыз. Бірақ жар атаулының бір-біріне қоятын шарты, өмір бойы көксейтіні — адалдық емес пе? Адам бойындағы қасиеттердің ішінде ол бәрінен жоғары сияқты. Жастықпен не шыдамсыздықпен талайлар оны арамдауға асығады. арамдап алған соң, өкінеді. Мен шамам келгенше өкінбеуге тырысам.

— Жас басыңызбен қарияша толғанасыз! Ойыңыз қалай тұнық еді, сүнгіп шыққандай болдым ғой, — деп, Ақтамақ егілгенде, оның күлім көзінен сорғалаған ыстық жасы, қандай арамды болса да, тазартқандай еді. Шынымен-ақ сырты бүтін, іші түтін екені көрініп тұр. Шешесі есіктен кіре:

— Өкін, балам, өкін, өкін-дағы бекін! — дегенде:

— Бекінермін-ау, апа, әзәзілдер шыдатса, — деді. — Бұдан былай тәңірден сұрайтыным тіпті аз. Шыпшық торғай биік ағаштың басына ұя салады. Сондай ғана ұям болса, — ырзамын.

Бәйбіше де бір күрсініп, суып қалған самауырды ала жөнелді. Ақтамақ дастарқан жия бастады. Аман қонақ үйге салынған төсегіне келіп, шешініп жатса да ұйқтай алған жоқ. Манадан бергі әңгімелер ойын әлдеқайда алып барады. Әлден уақытта «Университеттің» үйден ала шыққан бір номерін ашып, соған қадалды. Түн ортасы ауған кезде ол қолынан түсіп кетті. Танауы пыс етті.

IV

Қуарған жапырақтар төгіле бастады. Күн, шақырайса да, дене қыздыра алмайды. Жанға жайлы қоныр күз: «Қатал қыс келеді, қамдан» — деп тұрған сияқты. Малшы қазақтар мал базарына жиналған. Ығы-жығы көпшілік, бірі мен бірі саудаласып, қол соғысып жатқан жұрт. Құр ат, құр өгіз, ту бие, тік өркеш түйе, тегене құйрық қой — бәрі бар. Жаздай дамыл таппай семіртіп, ең көрнектісін, құндысын әкелген малшы қазақ қымбатқа сатқысы келсе, оның аяулысын жалақтаған сәудегерлер арзанға алып, пайда тапқысы келеді. Осылардың арасында шапандарын желбегей салып, Әлжан мен Нұрғали да жүр. Екеуінің бұрын қала көрмеген қазақтар екені беп-белгілі. Қала өміріндегі болмашыға тамсана, аныра қарайды. Біресе сәл нәрседен оқыс сескеніп, елең етеді. Әсіресе қорқақ Нұрғали сабырлы Әлжанды дамыл-дамыл түртіп қалып: «Мына тамашаны қара!» десе, енді бірде:

«Мынау жүлік!» — деп, даусын дірілдете сыбырлайды. Нұрғали әбгерленгенмен, Әлжан әзір байсалды қалпын бұза қойған жоқ-ты, аяғын жәй басып, бәріне байыпты карап келе жатып, жалпак ала сиыр ұстаған біреудің қасынан өте бере, кілт бұрылды. Келе, сиырдың желінін, төрт емшегін айналдырды. Одан күйрығын өлшеді, мүйізіндегі бунақтарын санады. О жағына бір, бұ жағына бір шығып карап, айтпаса да өліп жүр.

— Не сұрайсыз, отағасы?

— Алпыс бес сом.

— Шыркап кеттіңіз ғой. Қырық беске бересіз бе?

— Елуге де сипатпаймын, шырағым. Сауын керек болса, алып қал. Төрт емшегі төрт бұлак, бір үйлі жанды бір өзі асырайды. Атасы өлсе атамас малым еді, регі бір төрт сиырымның бірі еді. Жалғыз балам жалалы болып, сол үшін амалсыз әкелдім базарға. Жонып жерлік басқа жуан кеңірдек болмады.

Киімі ықшам, сөзі, қозғалысы шапшаң, қақпыштай қатып-кеуіп қалған екі адам бұлардың қасына сап ете түсті. Алушы да, сатушы да былай қалды, екеуі келе-ақ екі жақты билеп, саудаласып жатыр. Қолдарын сарт-сұрт соғады.

— Имам Ағзам саудасы, мә, елу сегізге ала бері!

— Әкел қолыңды, тоқ етері елу бес.

Нұрғали күйіп-пісіп Әлжанның құлақ етін сыбырлап жеп тұр:

— Жын соқты ма өзіңді? Қалтаңда көк тиының жоқ, көрінген малға саудаласасың.

Әлжан саспайды. Мұртын сипап қойып, жымия қайырады жауапты:

— Оған неміз кетеді?

— Сонда «Кәне, акшанды суыр» — десе, қайтесін?

— Келіспеген бола салам.

— Бүйтіп жүргенде біреу-міреу, акшасы көп екен, — деп, басымызды кесіп алар. Жүр, кеттік!

— Асықпа, — деді Әлжан. — Базарға келген соң, асықпай, базар нарқын әбден білу керек. Әттең, акша жоқ, шіркін-ай, малдың не төресі бар екен! Мынау ала сиыр бір үйдің құты ғой!

— Өзің оқуға келмей, саудаға келген сияқтысың.

Жаңа келген екеудің бірі көзін қысып қойып, Әлжанды жеңінен тарта жөнелді. Саудаласып, өнеріммен арзанға түсірдім, дегенді сыбырлаған сөзімен ғана емес, қо-

лынан келген барлық ишаратымен де айтып барады. Көзін, ернін кезек қысып, бетін тыржындатқанда, саусақтары ойнап кетеді. Аузынан әлі Имам Ағзам түскен жоқ. Егер Имам Ағзам саудасы осылай болса, жалдаптың үлкені сол марқұмның өзі сияқты. Екінші жалдап сиыр иесі шалды сүйреп келеді.

— Тоқта, балам келсін,— дегеніне қоймай, Әлжанмен екеуінің қолын еріксіз қабыстырды. Шал сонда дебезектеуде:

— Қоя тұр, қоя тұр! Баламды тосамын.

Екеуді екеу зорлап, төртеуінің қолы түйісіп тұрғанда, таңқы мандай, таңқы танау, қара қасқа жігіт келді. Басынан тер моншақтап, аузынан сөз бұрқырай келеді:

— Таласпандар, алушы нешеусің? — деді келе-ақ.

— Алушы біреу. Мына екеуі жай келістіруші,— деп еді шал, жігіт анау екеуіне сүзеген бұқаша қарады. Көзі де бұқаның көзіндей екен, біраз ішіп алса керек, енді даусын бұза, күжілдей сөйледі:

— Жалдап! Нәпмандар! Құдайларың берген соң, құлқын сәріден тұрып ап, жортасындар! Жырым жегіш ұры күшіктей, жолаушының ер тоқымын анды, бүлдір, жеп қал! Жасай бермессін, заман айналып тағы бір соғар. Көк мылтықтың астында, көзіңе көк шыбын үймелеп, бүрсең-бүрсең жортқаныңды енді бір көрсем, арман жоқ! Әдхам сонда күліп өледі.

Келістірушілер шегіне-шегіне тайып тұрды. Әлжанмен Нұрғали да сытылып бара жатып, «Әдхам» дегенде, «Сол емес пе?» — дегендей біріне бірі жалт қарасты. Аз күн болыс болып түсіп қалған Әдхам артына көп сөз қалдырған. Бұлар оны танымаса да, атына, одағай мінезіне; сөзіне қанық еді, қазір өзін көргенде, сол сырт естумен жаза баспай таныды.

— Тымақтарың: «Мұратпыз» — дейді. Рас па? — деді Әдхам. Тымаққа қарап, бұ да руды дәл тапты.

— Рас, — деп, Әлжан жақындай берді. — Сіз біздің жақтан қашан кетіп қалғансыз?

— Кеткенім жоқ әлі. Салт жүрмін. Әке-шешем, туған елім осы жақта болатын. Сармантай, Мұраттың бай-жуандары соңыма түсіп, жаптырып қойған. Содан уақытша босанып, еркімді іздеп келдім.

— Білем, Аман екеуіңіз бір жаттыңыз ғой.

— Сендер Аманның неменесісіндер?

— Сол ауылдікіміз. Аман қазір осында. Оқуға шақырған екен, өзін іздеп таба алмай жүргеніміз...

— Жұр. мен тауып берейін онда,— деді де, Әдхам бастай жөнелді. Сөзді бұрқыратып келеді. Оқтын-оқтын ықытық атып қойғанда, аузынан ханжа исі анқиды, Әлжан жиреніп теріс қарайды. Ауыл қазағының көзінде кісі елтірген қанды қол мен арақ ішкен ауыз жиреніші барабар-ақ шығар. Әлжан әр-берден соң жүрегі айнып, Әдхамның жел жағына шығып алды. Сонда да тыжырынуын қойған жоқ. Жаяуға мал базарынан қала бір қыдыру жер. Оған қосымша, жаяудың басында тымақ, үстінде жүн тартқан қалың шапан, аяғында саптама етік болса, шаршамасқа, быршымасқа шамасы қанша. Нұрғали мен Әлжан киімдерін ауырлап, қара суға түсті. Әдхамның киімі жеңіл: шұнақ кепкасын шалқита киген, аяғында орыс етік, үстінде костюм ғана. Өзі қызу адам, арақ қызумен қыза түсіп, сөзі де, жүрісі де екпінді. Қасындағы аяны аз екеу ере алмай, кейде бүлк-бүлк желеді.

— Айналайын Күлпаш қой мені босаттырған!— деді бір кезде, қалай жабылғанын ұзақ әңгіме етіп келе жатқан Әдхам.— Оны хабарлаған Аманнан да айналайын. Тірі болса. Аман адам болады. Мен енді оған мынау таз басымды кесіп беруге дайымын. Абақты достан артық дос жоқ.

Қос ат, жалғыз ат жеккен ләшенке, фазтондар ұшырта, жолдың шаңын бұрқырата, ерсілі-қарсылы өтіп жатыр. Шаңынан бетін басқан сайын Әдхам сыпырта бір боктап алады. Оның ойынша, дүниені нәпман басып баратқан тәрізді. Салт атты екі-үш қыр қазағы жарыса шауып өтіп еді, оларды да бір сыбады:

— Мына жәлдеп нәпмандар шаңымен тұншықтырма!— деп, жолдан шықты.

Әлжанның көңілі әлі базарда екен:

— Жаңағы ала сиыр орыс сиырының тұқымы-ау, ірі көрінеді,— дейді әңгімені бөліп.

— Болса — болар. Мен бірақ оның шешесін Шәкен мырзадан алғанмын.

— Қаншаға?

— Тегін алдым. Байдан қорқытып ал, сұрап ал, пармен ал — бәрі сауап. Мен қорқытып алғамын. Ол кезде байлар несін аяды? Енді міне жегенінді желкеңнен шығарып жатыр. Көк мылтықты кеудесіне тіреп қоймасаң, буржуйекендер борбай етінді боршалар әлі!

Нұрғали пышақ салып алады,— деп, мастан да қатты қорқатын. Әдхамның даусы көтерілген кезде көзі бір алақ етеді. Алыса кетсе, екі кісілік әлі бар. Қорқақ жүрек есіл күшті қорлап келеді. Неше рет оқталып: «қойшы, мас адам байланыса кетер» — деген оймен тоқталып қалса да, бір сұрағын, әйтеуір, сұрап тынды:

— Сізді босатқан «Еңбекші қазаққа» өлең жазып жүретін Күлпаш па, басқа, біреу ме?

— Мен газет оқимын ба, тәйірі! — деп, қолын бір сермеп тастады Әдхам. Ондық сауаты болса да, оқымайды екен.— Мені босаттырған Күлпаш Орынбордағы рабфакта оқиды. ҚазЦИК-тың мүшесі. Жас та болса, басынан кешіргені көп. Мойныма талай мінгізіп едім, ақтады сонысын. Әгәр буржуйлар бұл қудалауын қоймаса, тура Орынборға тартамын...

Әдхам өзі ғана сөйлеп, қасындағыларға сөз бермей, қалаға енді. Төбесіне темір айдар қойған бір қабат әдемі сұр үйдің алдынан өтіп келеді. Үй алдында солқылдақ фазетонға жегулі арғымақтар, жай ләшенкеге жегулі пар аттар, күміс ерінің айшығы күнге шағылысып салт аттар тұр.

— Көрдіндер ме? — деді Әдхам, ызалы күлкімен сұр үйге бір нұсқап қойып.— Уатком осында. Бастығы — Малқардың балдызы Ермекбай Есжанов. Мынау арба мен аттарға кедейлер мініп келмеген болар.

Қала көрмеген Әлжан мен Нұрғали қалаға енгелі сөз тыңдаудан қалған, жан-жағына алақтаумен, таңырқаумен келе жатқан. Сұр үйге көздері тойса да, көңілдері көншімей, дәл қасына келгенде, қолымен бір шұқып қалып:

— Тамаша-ау. Өзін неден салған? Тас болат осы болды ма екен? — деді Әлжан. Тастай қатты, теп-тегіс, әдемі сұр сылаудың асты кірпіш пе, тас па, ағаш па,— үшеуі сарапқа салып, айыра алмай тұрды.

— Терезелері қақпадай! Бұндай да үлкен шыны болады екен-ау!

— Шарбағын кара! Қалпымен темір, кісі бойы...

— Бәрін Мәскеуден әкеп салдырған,— деп, Әдхам бұл арада да бір білгіштік көрсетті.— Бұл — кәдімгі атақты Кубриннің үйі. Ол Мәскеу байының қызына үйленген. Сол нақсүйеріне арнап салдырғаны ғой. Қазір қазнанікі. Орыстар Кубриндерін алдақашан шауып алды. Біздің казекен әлі мәпелеп отыр.

Сұр үйдің сыртындағы үлкен сұр магазиннің алды, кең корасы — сапырылысқан адам, өгіз, түйе, ат жеккен арбалар. Біреулер жүк әкеле жатса, біреулер әкетіп барады. Орыс, қазақ шаруасы астығын, малын, жүн, тері-терсегін өткізіп, керек-жарағын алып жүр.

— Бұл үй де Күбриндікі болатын, енді кооперация, Кіре кетелік,— деп, Әдхам магазинге бұрылды.

Магазин іші кең, у-шу көпшілік, бұлардың тұмсығы батар емес. Біреуді біреу баса-көктей, кимелей барады сатушыға. Бара алмағандары керегін сырттан дауыстап сұрап, мойындарын созып тұр. Неше жылға созылған соғыс, революция жұрттың шыңына жетіп қалса керек, жапырласып жатыр.

— Шаңырақп келіп, астауға бас қойған жылқы ғой мыналар,— дейді Әлжан.— Бірің бірі қағып, тістелеп, тебісуін қарашы!

Терлеп-тепшіп көптің ішінен азар шыққан адамды бұл үшеуі тағы әурелейді. «Көрсетіңізші, ұлтан-ақ екен!», «Мына шытты көйлекке алдыңыз-ау?», «Шіркін-ай бір шәйнек зәру-ақ еді, сатпайсыз ба?» Сұрақтарының, ермектерінің түрі осы еді. Ала көз, адуын әйел алғандарын қолтықтап, есікке ентіге, сөйлей жеткенде, Әлжан оның қолындағы ағаш аяққа жармасты. Жылдар бойы көрінбей, жаңа шыққан сырлы аяқ көзіне оттай басылды білем:

— Жеңеше, сатыңызшы! — деді қызығып кетіп.

— Тәйт әрі, езуіңе!.. Мені жалдап деймісін? Өліп-талып өз қолым азар жетсе...

Әйел соны айтып, бөгелместен кете барды. Нұрғалидың дәу денесі күлкіден солқ-солқ етеді. Бір күлсе, жуырда басылмайтын. Көзінен жас аққанша күлді. Әлжаннан кіші де болса, екеуі құрдастай:

— Ал, «саудаласуды қой!» — десем, болмайсын! Суының қанды ма? — деп мазақтайды. Әлжан мұртын сипап, жымиған күйде, жауап қайырмай, тысқа шықты.

Екі қабат ақ үй «Нардом» аталады. Әдхам, тысқа шығысымен, тура соған тартты. Жолшыбай есігі ашықшағын дүкендер, балағандар тұр. Кооперациядағыдай ду, көпшілік бұларда жоқ. Сауда солғын. Қайсыбір сатушылар есік алдына шығып, олай-бұлай өткендерді ынтызар болып шақырады. «Алмасыңыз да, көріңіз» — дейді. Тіпті әдепті, кішіпейіл-ақ. Әлжан сан рет көруге

бой ұрғанда, Әдхам бір рет жібермей қойып еді, татар бөркін киген дүкенші жеңінен сүйрей жөнелді.

— Не керек өзіңе,— бәрі бар. Кооперациядан арзан берем деп, жарылқап барады. Әдхам жүгіріп барып, оның қолынан Әлжанды тартып алды.

— Сармаса, нәпман, сормаксын ғой? Мә, сор мынаны!— дегенде, дүкеншінің көзі бақырайып, аузы ашылып, кетті.

— Бәтшағар, мас шығар! — деді де, қала берді.

Ескі пәуескеге қос күрең жегіп, күрендердің оң жағына шұжықтай қара байталды бос байлаған біреу ауласы кең, еңсесі биік бір қабат ағаш үйге бұрылды. Аттары сабылған, арбасының артқы дөңгелегінің бірі табак болған. Сонда да қатты жүріп, пәуескесін қисаңдата барып кірді қораға. Әдхам оларды көзімен ұзатып, қораға кіргізген соң, қасындағыларға сұрақ берді:

— Жаңағы пәуескені таныдыңдар ма?

— Жок.

— Танымасандар, ол — Малкар болыс. Көшіріндегі қапырыстан Шөгелді танып қалдым. Аман екеуімізді бір-жола құрытқалы келген шығар. Балдызының пәтеріне барып түсті. Сол пәтерде жатып, менен ол болыстықты алған. Енді шонтайымды ала ма? — деп, Әдхам ызалы күлкіні біресе аузынан, біресе таңқы мұрнынан шығарады. Ожар, кескір, өткір тілді адам жалшылықтан қол үзіп, әкімдіктен айрылып, абақтыға түсіп шыққан соң, әбден ашынып алыпты, жынын шақырған бақсыша, жұлқына, күңірене сөйлейді. Осы денедегі есіл қайрат көзі ашық адамға бітсе, тау копарар еді. Әдхам басын тек тастан тасқа соғады. Нардомның алдында папка, дәптерлерін қолтықтаған өзіндей жалшы кедейлерді көріп келе жатып:

— Мыналар оқумен жеңбек байды,— деп кекетеді.— Аман осылардың ішінде. Сендер де барып қосылыңдар. Менің басыма оқу енбейді. Білекке келер күн туса,— күттім. Білімге келер күн туса,— құрыдым, бітім. Қырық жасаған тақыр басқа, сел құйса да, шөп шықпас!

Үшеуі Нардомның үлкен албарына енді. Руға бөлінген қазақтың әр жерінен-ақ келген екен. Қуандық, Қаракесек, Сүйіндік, Тама, Темеш, Уақ, Жерей — әрқайсысы өзін киім өзгешеліктерімен танытып тұр. Киімдерінен ауқаттары да, сөз, мінездерінен тектері де байқалады. Өңкей жалшы, кедей, орташаның балалары. Білім алып,

мемлекет ісіне араласпақ. Бұлардың сауаты, дәулеті ғана аз емес, мемлекеттік салты да аз. Автономия тиген екі-үш жыл бойында советтік, мемлекеттік жаңа тәртіп ғасырлар бойы шегенделген ақсақалдық-феодалдық ескі салтпен тайталасуда. Революция өтіп, бейбітшілік күндері жетсе де, мына жастардың ойы әлі ойран. Екі заман екі жаққа тартып тұр. Ақ жүрек бала шағында кеудене уыздай ұйыған ардақты сенімдеріннің талайын жігіт шағында табанға салып тапта! — дейді жаңа заман. Таптаудан етіннен ет кесіп тастау оңайырақ. Таптамау толқыған теңізде қайықпен жүзуден қиынырақ. Мондыбас қазақ жасына өмір осылай екі алуан, бірінен бірі асқан катал шарт қойды. Аман соны түсінгендей, ойлы, салмақты жүретін, бірсыпыра мінездері жастан гөрі үлкенге лайық еді, мыналарды көргенде, шұғыл өзгеріп, балаша жүгіре, тайрандай келіп амандасты. Мардымды аманда са алған да жоқ, қызараңдап, күле береді. Бұрын елден ұзап шықпаған жас елді сағынып қалса керек, дәу Нұрғалидің мойнына секіріп барып, екі қолын айқастырғанда, аяғы жерге тимей тұрды.

— Аман, шырағым! — деді жайласқан соң Әлхам. — Мынау мұрт, мен болмағанда, бір сәудегердің қолында кететін еді. Ал мынау түйенің түгіне түсінгенім жоқ. Түйе үріксе, оқыс үркетін. Бұл қорыққанда, оқыс қорықпай ма?

Әлжан күлкі қысып, қорадағы қазоты көкке құлай кетті. Аман селкілдеп азар тұр. Нұрғали шамданып қалды. Әлхамға үзіп-үзіп күж ете түседі:

— Сіздің мініңіз менікінен сорақылау. Мен қараңғы да қалың бейітті қақ жарып өткен кісімін.

— Өтсең, ішің де бір өткен шығар.

Қонрау шылдырады. Албар ішіндегілер асыға кірді үйге. Аман да Нұрғали мен Әлжанның документтерін ала сала, жүгіріп кетті. Үйде Ералин басқарған комиссия курске оқушылар іріктеп отыр. Аман өзі комиссиядан өтіп алып, тек Қасенді қарайлап жүрген. Бір мезгілде Қасенді ерте шықты. Сөйлеп келеді:

— Әлеке, Нұрғали, жүріндер, кешіксеңдер де, үлгірдіңдер, әйтеуір!

Нұрғали орнынан буыны дірілдей тұрды. Комиссияның алдына барғанда, өңі қу шүберектей еді, қолақпандай болса да, құр сұлдері тұрғанын Ералин сезсе керек, жымындай отырып, екі-ақ сұрақ берлі оған;

- Хат танысын ғой?
- Танимын.
- Төрт амалға қалайсын?
- Білемін.
- Алындың онда.

Сол екі арада-ақ Нұрғалидың көзіне дейін терлеп үлгіріпті. Моншадан шыққандай боп, далаға шыға келгенде:

- Өй сабазым, неге бұнша сабылдың! — деді Әдхам.
- Ойпыр-ай, қиын екен! Кім біліпті, қиын екен! — деді де, терін сүртініп, алқына берді Нұрғали.

Әдхам алқымдап тұр:

- Айтсаңшы, алындың ба?
- Алындым-ау, әйтеуір.

Әлжанды екеуі екі қолтығынан алып, дедектетіп, бір мезгілде Аман мен Қасен келді.

— Төртеуіміз де өттік! Жүріңдер, той жасаймыз, қымызға барамыз! — деп, Әдхамды ала, Аман Ақтамақтың жаңа пәтеріне қарай бастай жөнелді.

V

Аласа қаладағы еңсесі көтеріңкі қоныр үйдін алаңдары бүгін кеш жатып, кеш тұрды. Малқар болыстың қолында шәйнек, иығында шапан, омырауы мен аузы бірдей ашық, басқышта тұрып кең дүниеге кішкентай көзін сығырайта бір қарады да, түсіп кетті. Үлкен ауланың түкпіріндегі дәретханаға барады Барса да, ішіне енген жоқ, тасасына жалп етіп отыра қалды.

Ол дәреттен қайтып, үйге енген соң да, қала тәртібіне бағынбай, қырдағы өз әдетін істеді. Қол жұғыштың астынан шылапшынды өзі жатқан бөлмеге атдырды. Қолына су құйған күтуші әйелден именбестен, кір дамба-лының ауын салактата отырып, дәрет алды. Дәреті шала. Тан намазын күн көтеріле оқыды, — намазы қаза. Не құдай, не пенде сүйер қылығы жоқ, пасық Малқар сонда да болыс. Болысекен кейде паң, кейде мүләйім. Кейде жұмсақ, кейде қатты, кейде береген, кейде саран. Қазір тіпті паң. Ақ Айшаны ауылға қалдырып, Ақ Балқиясын ала келіпті. Кең шалбарын, шаңын бұрқырата, сілкіп-сілкіп киіп алған соң:

- Біліп келші, Ермекбай тұрып па? — деді Балқия.

ға. Балкия қайтқанша, қол айнаға қарап тұрып, мұрнының ішіндегі жүндерді іскекпен жұла берді. Әр талын суырған сайын, көзіне жас келеді, тітіркенеді. Бұнысы бой күткені емес, дүмше молданың сандырағын орындағаны. Заман акыр болып, құдай қаһарына мінген кезде осы жүндердің әрқайсысы бір-бір істікке айналып, адамның басын сәждаға тигізбей тұрады-мыс. Малқар сондықтан қияметке жүнсіз мұрнымен бармақ. Ол біреуді нахақтан қан қаксатқанда, қайыршыға жеті тиын садақа береді. Арзан батамен күнәсін жуып тастап, махшарда түк көрмегенсіп отырмақ. Оған құдайды алдаудан ұлықты алдау қымбатқа түседі. Өзі елден екі асағанда, ұлыққа бір асатып қоятын. Бұл әдетін балдызының үйіне келерде де қоя алмады. Пәуескесінің жетегіне шұжықтай қара байталды байлай, қараз ақшаға қалтаны сықай келген. Қарың тоқ, қалта толы. Балдызы бір оязды билеп тұр. Надан Малқардың шалқымасқа тіпті шарасы жоқ. Балкия кіріп:

— Тұрыпты, шайға күтіп отыр,— дегенде:

— Ермекбайға ақыл айтып қоймасам,— болмас. Ұрысып айтам,— деп шықты үйден.

Ермекбайдың өз ақылы өзіне жететін сияқты. Оқыған, ысылған, саясат адамы, қазақы кулықтың, сөздің өзін егде Малқардан артық білетіні аузын ашқаннан-ақ байқалды:

— Бұрын, ояз елге шыққанда, жездемдердің әбігері шығады екен. Енді жездем ояздың әбігерін шығарды. Қарандаршы!— деді, жездесі кіргенде. Қалжыңдаса да шынын айтты. Асты биік столда ішетін. Қазір дөңгелек стол жасаған. Еденге қалыңдатып киіз, кілем, олардың үстінен көрпе жайған. Тарелка, шанышқы дегендерді жытырыпты. Болыстың сабын тимеген сарғыш саусақтары ақ дастарқанды арамдай бастады, жалап-жалап алып, табақтағы суыған етке, біресе майға, біресе балға апарып салады. Аузы астан босамаса да, балдызының жаңағы қалжыңына жауап та қайырып үлгірді:

— Сен, маған десең түү-түү Петроград, Мәскеу шығып кет, түү-түү Лениннің оң дізесін басып отыр, маған бәрі-бір Ермекбайсын. Сенің ояздығыңнан қорқам ба? Солай ма, Шөгел, солай емес пе? Сен айтшы!

Шөгел ерте тұрып, шай келгенше Ермекбаймен әңгімелесіп отырған. Малқарды, әдетінше, қостай жөнелген

жок, қабағы кірбең тартып, аузы ауырлай қалыпты. Жауапты сараң берді:

— Мен оны сенен бұрын айттым. Осындай оңашада ақылдасатыныңды ақылдасып алсаншы.

— Иә, өзімнің де ойымда отыр еді,— деп. Малқар демін аузынан молырақ бір шығарды да, үзіп-үзіп, мыңқ-мыңқ сөйлеп кетті.— Құдайға шүкір, сонау бір түсі суық күндерден, үрейленсек те, аман өттік. Құдай жар болды, аруак жар болды. Енді заман айналып қалпына келе жатыр. Не бар жасқанатын! Селтендеген немелерді тарпып тастап отыру керек! Ермекбай, сен қорқаксын ба, жұмсақсын ба, білмейім. Көзіңе айтам, ұрсып айтам, сол, ел дізгінін бос ұстайсын. Бос ұстасаң, ел бетімен кетеді, көрінген текешік басыңа секіреді. Мен басыма секіртпей, Қасенді, Аманды, Әлхамды жаптырып қойғанда, сендер неге босаттыңдар? Секіре берсін, бүлдіре берсін,— дейсіңдер ме? Онда болыста не бедел қалады? Міне мен әдейі осыны айтқалы келдім қалаға.

— Кедейді тым кудаламаңыз. Сол дүмпіту жетер,— деді Ермекбай. Жездесінің бетін ұната қоймаған сияқты, сабырмен тындаса да, сәл шытынып қалды.— Оның бер жағында оларлы босатқан мен емес,— деп, ақтала да бастап еді, жездесі киіп кетті:

— Енді кім? Сенен асатын кім бар мұнда?!

— Аспағанда, біреудің ісіне біреу қол сұға бере ме? Тағы да ескертем, жезде, кедейді еппен ұстаныз. Күшпен ұстаса, патша үкіметі ұстар еді ғой.

— Кедей емес, бұзықтармен ұстасып жүрмін! Бұзықты кедей десең, Шәкенді не дейсін? Оны неге құтыртасыңдар? Оның әкесі менің әкемнің үстіне батып ене алмаған. Өзі екі рет Николай заманында болыстықты алғысы келіп, бір рет те ала алмаған. Содан кейін сайлау сайын біреуді құтыртып, менің соңыма салып келеді. Мені тіпті болашақ екен демей барады. «Осыны бір жығып бер!»— дегенім қайда?

— Сіздерге, жықпай-ақ, жығылмай жүрудің өзі қанағат емес пе? — деді де, Ермекбай мырс-мырс күліп алды. Күлкісі келемежге бергісіз, «сізі» «сеннен» каттырақ. Ішінде бір ызғар бар секілді.— Жезде, қайтесіз мені шындап, шындаудан кенде емеспін. Қанша айтқанда, өз басыңыздық қамы ғой. Оны сізден мен көбірек ойлаймын, көбірек білемін. Тіл алсаңыз Шәкенмен тартыспаңыз.

Ол әлі күнге бір кедеймен айтысып келген жоқ, қайта сіз жәбірлеген адамдарды қорғап жатыр. Шәкен — ақылды бай. Одан көп нәрсені үйренуге болады. Егін салуды, шөп шабуды, мал тұқымын асылдандыруды мәдениетті тұруды, тіпті ел ұстауды да үйренуге болады. Үйреніңіз!

Дәл ернінің алдына бір елідей ғана мұрт қойып, оның өзін қыркып тұжырған сірке қара жігіт енді.

— Жоғарыла, Теміржан,— деді Ермекбай, сөзін бөліп. Теміржан жоғарыламады, қол ұстасып амандаспады, босағада тұрып, бәріне бір-бір бас иген соң, Ермекбайды асықтырды:

— Әлі шай ішіп болмағансыздар ма? Уақыт аз қалды. Дайындалған шығарсын, тапсырған мәліметтерің қалтамда. Ал жүр!

Сағатқа қарай салып, Ермекбай орнынан тұрды. Жуан портфелін қолтықтай шығып бара жатқанда, әйеліне бір күбір етті:

— Бюроға барам. Кеш келермін, түскі тамаққа мені күтпендер.

Малқардың сарғылт, жалпақ бетіне қан жүгіріп, күреніте қалыпты. Маңқа мұрнын тыңқылдатып, пыскырып, біресе оскырып қойып маза бермей отыр. Ыза болғанда, осылай отыратыны Балқия мен Шөгелге белгілі. Әзір онша сыр алыспаған балдыз келін іштеме сезген жоқ еді.

— Жанағы не деп кетті, жаным-ау? Түсіндіңдер ме, не деп кетті?!— деп, алақанын жая, әрқайсысына бір қарады. Ешкім жауап бере қоймаған соң, сөйлей берді.— Менің қамымды жегені, менен көп білгені — «Дұшпанымның аяғына жығыл!» — дегені ме? Жығылуға көмектің керегі жоқ, жығуға керек. Көмегі тимеген жақын неме керек? Білдім, бұ да бұзылып барады екен! Құдай сақтар!

— Жезде, балдызыңызды аяғынан әркім алып жүр ғой осы күні,— деді шай құйып беріп отырған балдыз келін. Даусы мұнды шықты. Жұқа ерні сөзге оңтайлы, қазақы-әдепті, беделді келін күйеуінің көп сырын білетін тәрізді. Қазір тек шет-жағалап қана айтты.— Байшыл дейтін көрінеді. Бүгін есікті жауып қойып, сайысатын күндері. Соған кетті.

Қонақтар тұнжырап сала берді. Бүкіл ояз бір Ермекбайдың қолында, оның ақ,— дегені алғыс, қара,— де-

гені қарғыс, деп түсінетін бұлар. Келіннің жаңағы сөзінен олай емес, жағаласып, қатер төндіріп жүргендер бары байқалды. Жазатайым Ермекбайдың аяғы тайып кетсе, күн не болмақ? Малқарды басқан қазір осы ой. Шөгел одан тереңірек шомды. Кешеден бері қалаға келіп жатқан бірнеше болыстың өзіндей жакын адамдарымен көріскен. Таныс сәудегер, байлармен сөйлесіп үлгірген. Бүгін таңертең Ермекбайдың өзімен әңгімелесті. Бұрын естіп-білгенін қолма-қол Малқардың құлағына әкеліп құятын. Бұл жолы «Болысты кедейден қояды» — деген сыбысты естісе де, тісінен шығармай, ішіне қызғана, қуана сақтап, соның анығына жеткенше әуре. Жетсе-ақ, іші жарып шыққалы тұр. «Бар өмірім шабармандықпен өтті. Кедей десең,— кедей, төмен ата десең,— төмен ата. Ебім, айлам бір кісідей бар. Енді болыстық менікі» — деп сайрамақ Шөгел. Әттен, анығына әзір жете алмады. Ермекбайды жағалатып байқап еді, іштеме сезе алмады. Екі күндей ішін ойран еткен сыбыс қазір көмейіне келіп, жылтындап, аузын ашса актиынша ата жөнелетін сияқты. Сондықтан Шөгел жак ашпай, манадан өзінің қараңғы ойының түбіне үнілуде еді. Бір мезгілде орнынан тұра беріп, Малқарды түртіп қалды да, шығып кетті. Ол түртсе, көзін қысса, Малқардың тамағы қышитын. Дәніккен болыс сол үмітпен ере жөнелді. Екеуі қонақ бөлмеге оңаша келіп отырған соң:

— Ермекбай іштеме айтты ма?— деді Шөгел.

— Жок, келгелі бар сөйлескенім жаңағы.

— Болысты енді кедейден қояды, жуан атаның балаларын тегіс түсіреді,— деп есіттім.

— Қойшы! Кім айтты?— дегенде, Малқардың өңі құп-қу боп кетті. Даусы қалтырап, жүрегі аузына тығылғандай болды.

— Кім айтты дейтіні жоқ,— деді Шөгел. Ішінен үлкен дәмелі болса да, сыртынан қайғырып, күрсініп қойды.— Бұл сыбысты әркім-ақ естіпті. Сыпан, Барлыбайлар қалада жүрген көрінеді. Ондай күн бола қалса, шарға өз кедейлерін салуға дайын,— деседі. Өзінен кетсе де, өз адамынан кетпесін,— дегені ғой, ақыл-ақ! Жаман айтпай, жаксы жоқ, біз де бейқам отырмай, ақылдасайықшы.

Малқа үндемеді. Жүзінен ақыл нышанасы байқалмайды. Үрей-күйініш қана билеген. Әлі анық-танығы бел-

гісіз нағайбыл сыбыстың өзі тозығы жеткен ескі болысты жыртып жібере жаздады.

— Апыр-ай, заман түзеліп, қалпына келіп қалған сияқты еді. Қой, бекер шығар, бекер шығар...— деп, бір кезде өзін-өзі жұбата бастағанда, Шөгел хауіпті төндіре түсті:

— Әбдіренің түбінде былтырдан бір киіктің мүйізі жататын,— деді.— Соны түнде Бейсекеге апарып саттым. Маған Бейсеке айтты. Бұл қалада ол білмейтін пәле бар ма? Байқасаң, Ермекбайдың қабағы да онша емес қой. Бір сыр бар. Дәу де болса, сол сырды дәл бүгін есікті жауып алып шешіп жатқан болар.

— Апырмай, жорамалың қалай қисынды еді. Аанада, Ералин барып қайтқанда, бір сөзінен денем түршіккен. Ермекбайдың аяғынан алып жүрген де сол шығар. Аласапыран күндерде байды ол өз қолымен атқан, лағнат! Бабам Бекбайдан әкем Тапаға, одан маған қалған дөңгелек мөрді Балкиядан басқаға сеніп ұстатпағаным өзіне мәлім. Жаман айтпай, жақсы жоқ, айтшы, ал сонда кім ұстауға лайық?

Шөгел өздеріне тән, осы лайық-ау деген аламды біртіндеп атай берді. Атағанымен, Малқардың өзіне қостата отырып, әрқайсысына бір жөнеу тапты да, бәрін жаратпай тастады. Енді тек өзі ғана бар. Қалай айтудың қисынын келтіре алмай отыр. Малқар әркімді аузына алғанда, бұны бір алмады. Болшақ болысты таба алмай, тапса, қия алмай, екеуі дағдарған кезде:

— Сені құдай атар!— деп, Малқарға шұқшия қарады Шөгел. Денесі шағын болса да, сөзі, жүрегі мығым, қошқар тұмсықты, түлкі көзді шабарман еті үйренген иесіне өткір тілін салып-салып жіберді.— Асықты екеуіміз бірге ойнап өстік. Бір жыл туған төлміз. Қойныңдағы Балкия мен Айшадан бұрын жолдас болдым. Әкем өмірінше әкеңнің шабарманы боп өтті. Өзім өзіңнің шабарманың боп өттім. Қатты осырсаң да, «Шөгел!»— деуші едің, қан сиіп отырғанда, аузыңа неге бір алмайсың? Мені аттан құлап қалады,— деймісің! Сен білгенді мен білгем. Мен білгенді сен біле бермейтінсің-ді. Басыңнан ұшқан бақты менен қызғансаң, қызыл итке жем болар! Көріп отырып, мені ұмытсаң, екі көзің көр болар!..

— Астапыралла, төбе құйқам шымырлады! Тарт ті-

ліңді, тарт! Токта, Шөгел токта, сөз тыңда,— дей келіп, тұрып бара жатқан Шөгелдің Малқар етегінен ұстады.

— Токтамағанда, қайда кетер,— деп едің, жібер, тысқа шығып келем.

Соны айтып Шөгел шыға жөнелді. Малқар, біреумен алысқандай, еңтігіп, терін сүртіп отырғанда, Балқия енді. Әжімсіз ақ жүзінде, жайнаған тана көзінде сезік бар. Күйеуіне есіктен кіре қадаған көзін, жай жүріп келіп, жайласа отырып жатқанда да, алған жоқ.

— Бұл не?! Дауыстарың неге шықты? Шөгел қайда?

— Келеді кәзір. Мөрге катер төніп тұр. Мал ашуы — жан ашуы ғой, соған шықты даусымыз.

— Е-е, біреуге мал, біреуге бас қайғы, қу заман!— деп, Балқия бір күңіреніп қойды.— Мөр ұстағанға мүйіз шықса, шығар еді. Мырзам, енді бас амандығын тілейік. Ойында әлі іштеме жоқ. Ермекжанды, жабылып, араша талап жатыр! Мөрің садаға соның жолына. Өзім де садаға соның жолына. Бір тұқымнан қалған екеу едік. Мен ұрпақсыз өттім. Жалғыз нем, бар болсаң, жалғыз баурымды панана ал!

Балқияның үлкен көздерінен ірі-ірі ыстық жастар домалап кетті. Шөгел келгенше, босаған көңілін қатайтып, көз жасын құрғатып алды. Малқар мың-жың. Бірінің артынан бірі тиген соққы есеңгіретіп тастаса керек, Шөгел қайта келгенде, мардымды іштеме айта алмай:

— Өй ит, өй ит, сені түпке сақтап отырсам, түпке сақтап отырсам...— дей берді. Шөгел онысына сенді ме, сенбеді ме, әйтеуір, сабасына түсіп, қалтасынан кішкентай құмалақ дорбасын суырды.

— Әуелі Ермекбайға тартшы. Басының, бағының амандығына тартшы. Үш қайтара тарт,— деді Балқия.

Үшеуінде де жүрегі топ, қабағы жабыңқы, бүйірінен біреу қадала берген соң, Шөгел құмалақ тәртібін бұзып, беске дейін тартты. Содан кейін ғана естірте жорып отырды:

— Қадалса да, түк бітіре алмайды... Талайы жоғары, босағасы берік, жүрек сүйініш — не қылады!..

— Айтқаның келсін. Енді өзіміздің мырзаға тарт.

Құмалақ тарту ұзаққа созылды. Одан өзге ермектің өзі де шамалы. Күн қабағы түсіп кеткен, сылбыр жауып тұр. Әзір ашылар түрі жоқ, ақжауын болар. Дала кандай көңілсіз болса, үйдегілер де сондай көңілсіз. Үш қо-

нақ бір жерде құмалаққа төніп, тұнжырап отыр. Балдыз келін өз бөлмесінде: көзі жұмулы, көңлі ояу, бүктүсіп жатыр. Ас үйде еттің нанын жайып тұрған жас әйел ғана жайраң. Ыңырсып салған әні келеді құлаққа. Қысқа күнді бұлт басқан соң, үй іші бүгін ерте қараңғы тартты. Асшы әйел әндетіп жүріп нанын қазанға салды да, бөлмедегі аспалы үлкен керосин шамдарды жакты. Қараңғы бөлмелер жарқ еткенде, жабыңқы көңілдер де бір жарқ еткендей болды. Ермекбай әлі жоқ. Үйдегілер күтуде. Дыбыс естілсе, сол ма,— деп, елең етеді. Келмеген соң, қонақтар асты өздері ішті.

Ермекбай әбден зарықтырып, көзге түртсе көргісіз қараңғы, жаңбырлы түнде суға, балшыққа малшына қайтты. Қасында Теміржан. Екеуінің де өңі, өрт сөндіргендей күреңітіп, ісініп кеткен. Үйге сөйлесе енді. Теміржан тіпті шапшаң, қызу жігіт көрінеді. Салғыласып, бауры жазылып келсе керек, аузы дамыл таппай, қаймыжықтай алақанын жайып қойып, Ермекбайға төне түседі:

— Жоға, өзің айтшы, Ермекбай, осы да ауылға бет бұру ма? Орыстың атысып-шабысып түскен генералдары, офицерлері қызметте отыр. Қазақтың мондыбас болыс байы қызметтен неге қуылады? Автономияны сол үшін алдық па? Ералин әуелден бұлдіру жағында. Афанасьевтікі не? Ленин айтқан ұлы орысшылдық! Бұл қаулыға бір де көнуге болмайды, жазу керек Орынборға!

Теміржан күйіп, піскенде, Ермекбай тек түнере берді. Су болған, былғанған киімдерін жаңартып жүріп тыңдаса да, бір сөзді жоғалтқан жоқ. Жайланып отырғаннан кейін өз сөзің Теміржанның ақырғы сөзінен бастады:

— Сенгенің Орынбор болса, байқамапсын, жаңағы бюрода Орынбордың салқыны соғып тұрды. Басшылық солақай қолдарға ауысып барады. Совнаркомге Сейфуллин барды. Белгілі Сейфуллин. Мүмкін, Ералин де содай барып қалар. Қазақ оқымыстыларының көбі Орынбордан қағажу көріп, Тәшкенге жинала бастады. Осылай бара берсе, қазақтың бай, жуаны тұрсын, коммунист сені мен біз де ығысармыз.

— Қалай сонда, осылай бара бермек пе?

— Ол хауіпке қарсы тұрған бір ғана сенім бар. Түрктанның қазақтары мен Арқа қазақтарын қосу мәселесі қозғалып жүр. Әгәр қосылса, бүкіл қазақтың ғана емес, оның бүкіл оқымыстыларының да басы қосылады. Міне

сонда солақай басбұзарлар азшылық болып қалады да, басшылықтан кетеді.

Асыға күтіп, мазасы кетіп отырған Малқар, Балқия, Шөгелдер кірді. Әңгіме үзілді. Теміржан қайтуға орнынан тұрғанда:

— Әйтсе де, жанағы өзің айтқан сарында істей бер, жаза бер,— деді Ермекбай.

Теміржан шығысымен үй ішінің тұс-тұстан өрекип қойған сұрақтарына, іштеме болмағандай, сыртымен күле отырып қайырды жауапты. Оның қабағына қарап, бәрінің қабағы жадыраған кезде, жездесіне қайғылы хабарды қалжыңмен естіртті:

— Жезде, тозбайтын дүние жоқ, болыстық та тозған тәрізді. Осы ескіңізді қай кедейге бересіз?

Күні ұзын тулап, Малқар жуасып қалған екен, ыршыған жоқ. Ішінен қынжылса да, сыртымен қуанғансып жатыр:

— Шөгелім тұрғанда, кімге берем?— деді. Өз басымен әуре болып, бықсып отырса да, феодал Малқар әлі мығым. Мығым болатыны — қолынан мөр кеткенімен, әзір ел кетпейді. Сондықтан болашақ кедей болыстықты онымен санаспасқа амалы жоқ. Ермекбай да, болыстықты Әдхамнан жездесіне алып бергенде, ел сайлаған соң әперген. Қазір сол ел Шөгелді сайлай ма? Ермекбай осыны ойланып отырып, Малқарға мардымды кеңестер берді:

— Жезде, жасыратыны жоқ, ауылды советтендіруге, бай-жуандардан болыстықты алуға бет бұрылды,— деді.— Енді мөр қалтада, кеңсе болыс үйінің бір жағында бола алмайды. Бұрынғы жеті болыс елді бір-ақ болыс етпекпіз. Өзіңіз сияқты әрбір ескі болыстың бір-бір Шөгелі бар шығар. Сонда сіз өз Шөгеліңізді қалай өткізбексіз?

Малқар үндемеді. Қалай үндесін? Жеті ру елді соңына ертпек түгіл, өзінің бір ру елін жеңіп, болыс болғанда, титықтап қалатын. Жаңа аңғарды, Шөгелге амалсыз қиып отырған мөрін басқа біреу қағып әкетуі кәдік екен. Ол келіп, ертең басына дәңгіл таяқ ойнатпасын кім біледі. Сондықтан Малқар енді Шөгел тілеуін шынымен-ақ тілеп отыр еді.

— Шәкенмен татулықтың бұл арада да пайдасы тиеді,— деді Ермекбай.— Әгәр екеуіңіз бірдей қолдасаңыз,

оның үстіне елді біз үгіттесек, сіздер ұсынған кедей дауысты көп алуында күмән жоқ.

— Шөгел мен үшін неге бармады! Мен де барам ол үшін!— деп Малқар даусын көтергенде:

— Садағаң кетейін, түкті қошқарым!— деп, Шөгел оның бір қолын қос қолдап қысты.

Әңгіме осылай аяқталып, жатар мезгіл жетті. Малқар жеке бөлмеде, Балқияның қасында, құс төсектің үстінде, ойдан әлі арыла алмай жатып:

— О тәңірі, енді Шөгелдің тілеуін тілеттің бе?!— деп, ауыр күрсініп қалды.

САЙЛАУ

I

Күзгі бұлттар қалыңдаған, көк аспанды көрсетпей, ұйқы-тұйқы көшіп жүр. Күн желтең, жер қатқақ. Түнде тұрған боз қырау әлі еріп біткен жоқ. Жайлауқұмар қазақтар жазғытұрым тастай қашқан қыстауларына бүрсең қағып қайта келіп жатыр. Солардың ішінде Әбекең, қисық мұрын Тәуке сияқты салактары сазайын мықтап-ақ тартты. Ұй сыланбаған, сынық терезелері қойылмаған, екі бөлмеге ортақ жалғыз пеш құлап қалыпты. Отындық аз ғана қамба-тезек далада, болмашы шөп тасусыз, қораның да жыртық-тесіктері жабусыз. Салақ үйдің бар жұмысы қыспен қарбаласып, тек қысылған кезде, мана таң сәріден тұрып, Әбекең шөпке кеткен.

Мақаш қорығын қыстаған елдің шөбі іргесінде. Басқалар үш-төрт қатынағанда, Әбекең әлі бір де қатынаған жоқ. Ырдуаны шиқылдап, оған жеккен қос құнан өгізі мықшындап, жаңа келеді. Артқан шөбі бір жағына ауық. Ауған шөптің салмағы арбаны да қисайтып, бір жактауы артқы дөңгелекке тиіп-тиіп кетеді. Сол кезде балаң өгіздер тұра қалады. Әбекең ақырып, тал шыбықпен осып-осып жібереді. Жүрген сайын шиқыл үдеп, арба қисая түсті.

— Токта, Молдаш! Таптым ақылын,— деді Әбекең.

Молдаш ағасының баласы, үндемейтін жуас жігіт, өгіз жетелеп келе жатқан, тоқтай қалады.

— Мені аяғымнан көтеріп жібер, арбаның үстіне

шығайын. Мына жағын ала отырсам, шөп те аумайды, жактау да дөңгелекке тимейді, тенеледі.

Әбекен жуан денесімен үске шыққанда, ағаш ырдуан сықыр-сықыр етті. Жүк ауырлай түсті. Жас өгіздер біраздан соң сілекейі шұбырып, қырылдай бастады. Әбекен оның бірін елеген жоқ, жұмсақ шөптің үстінде жаны жай тауып, қалғып бара жатыр еді, дөңгелектің бірі қаусап түсе қалды. Арба жантая кеткенде, Әбекен домалап жерге түсті.

— Кап! — деді кейіп. Боктау білмейтін, өкінгенде «кап!», кіжінгенде «бәлем» еді айтатыны. — Барымды салсам да, бір самоход алармын-ау, бәлем!

Арбаны далаға тастап, екеуі екі өгізге жайдақ мініп, ауылға келгенде, қысқа күн кешкіріп қалған. Қисық мұрын Тәуке кеше таңертең бастаған аласа жал пешті жана ғана бітірген екен, тартуы нашар болыпты. Үй иш алай-түлей түтін. Бокгампаз Тәуке қолтоқпактай-ақ кісі, өзі салған пешті ызаланып боктағанда сөзі қолақпандай: «...бір қойып, құлата салайын ба!» — дейді.

Таңсәріден кеткен Әбекен жаурап, қарны ашып қайтқанда, үйі осылай қарсы алды. Әйелі көрінбейді.

— Танагөз қайда? — деді келісімен. Әйелінің аты — Бәтен. Көзі үлкен, таза болған соң, Танагөз атапған. Әбекеннің басы еттілеу, үлкендеу болған соң, Бәтен оны Наубас дейтін. Тәуке жауап қайырмады. Екі-үш сағаттық жұмысты екі күн істеп шаршаған. Көзінен жас, мұрнынан су сорғалап, жана орнатқан қазандыққа қараған жағып отыр, жалын оқтын-оқтын кейін ләп бергенде, селдір сақалы жанып кете жаздайды. Шалқыған жалын, будактаған түтінге қарамастан, қарағанды толтыра түседі қазандыққа. Өйткені қазанда ет жатыр. Пешті салып беріп, шылқия бір тоймақшы. Оған дейін түтін зықысын шығарып бара жатса, Әбекен бір жағынан Танагөзін сұрап қоймайды. Сонсоң ақырып тастады оған.

— Білмеймін, Наубас! Маған бактырып қойып па едің қатыныңды?

Әбекен сыралғы Тәукемен мінез таластырмады. Тәукенің өз үйі, шаруасы бұдан әрі былығып жатыр, біреуге қолқабыс ететін не уақыты, не өнері жоқ. Сонда да білмейтін ісіне екі күнін текке өлтірді. Текке өлген күндерін есептей білсе, Тәуке, сірә, шалағай, салақ болмас еді-ау. Оның мұрны ғана қисық болса негілсін, мінезі,

сөзі де қисық тәрізді. Танагөз кетерінде. «Мен Сыздық-ка барам» — деп айтып кеткен. Өзінен асқан пешші жоқтай-ақ, соған қитиып отырғанда, Сыздықты ертіп Танагөз келді.

Сыздық бұл маңдағы шебер пешші, көріп жіберіп, кемшілігін айтты:

— Көмейін тым төмен, әрі тар тескен. Қалағанда, лай тегіс жайылмай, санлаулар қалған. Түтіннің көбі санлаулардан шығып жатыр, пештің тартуын да солар солғындатады. Сылау керек. Тағы бір шатақ бар. Қай жерінде?

Бұл шатақты іштен таба алмаған соң, Сыздық үйдің үстіне шығып кетті де, қолына бір кірпіш ұстап күле кірді үйге:

— Мына кірпіш құлапты да, пештің мойнын жауып қалыпты. Тәуке-ау, мойынды тігінен қаламайды ғой.

— Е, мен соны білмейді деймісің? Кірпіш жетпесе қайтейін!

— Онысы рас,— деп, Танагөз Тәукені костады. Асулы етке карамастан, дізе де бүкпестен кетіп бара жатқан Сыздықты болмай тоқтатып, дастарқан жайды. Сары май, турап таба нан әкеліп қойды. Бие ағытылған, сиыр суалған кез, ақ жок. Жалғыз ғана жылдым кара сиырдың сүтін шайға құйып, ашытқан бидай көжеге катып отырған. Нан мен майдың арғынан күбі шелекті пісіп-пісіп, кісі басы бір аяқ ашқылтым ақ көже әкеп берді Танагөз. Сыздық ішіп алып: «қымыздай екен!»—дегенде, Әбекең мактауын асыра түсті:

— Күзгі қымыздан бұл артық. Көп ішсең кәдімгідей қыздырады.

Сыздық жымың-жымың етеді. Сырттан Әбекең, Тәуке, Нұрғали болып ойнағанда, тыңдаушының шек-сілесін қатыратын. «Көже қыздырады» — деген сөз тіпті ұнады оған. Қазанға карамай асыкса да, әңгімемен біраз отырып қалды. Екеуін түртіп, сөйлетіп қойып, күле береді.

— Женеше,— деді кетерінде,— кірпіш тауып қойыңыз. Қолым босағанда, мына пешті Тәукеше... бір қойып құлатам да, құдық пеш салып берем. Мынау жылу сақтамайтын, жәй, жаппа пеш қой.

— Жерге қағып жіберіп, суырып алайын ба осы!— деп, Тәуке орнынан ұшып тұрды. Қауқары каршадай-ақ, түюлі жұдырығына түкіріп-түкіріп қояды. Бір емес, үш Тәуке жабылса, бір Сыздыққа шамасы келмес еді.

оған қарамастан, тепсініп тұр.— Кімді мазақ қыласың?!

— Қойдым, Тәуке, қойдым,— деді де Сыздық, күлкіге булығып, шығып кетті.

Ол кетісімен Танагөз Әбекең мен Тәукені бидайша қуырды:

— Несіне еркек болып жүрсіндер? Сенің екі күн салған пешіңнің түрі мынау. Сен сідікшаптырым жерден күнұзын бір арба шөп әкеліп төккен жоксың. Мен үйді сылап, терезелерді орнатып, тезектің де бірсыпырасын қораға енгізіп алдым. Құдай, екеуіңе бергенше, сол безді маған берсейші!

Танагөз тілді, пысық әйел, Әбекең түгіл, Тәуке сияқты шақар көршілерінің де жағын ашырмайды. Кезі келгенде, еркектің ісін істей береді. Атка мінуге, құлын құрықтауға, ағайын арасындағы әңгімелерге араласуға ерінен әлдеқайда епті. Арба сынып, далада қалғанын естісімен, қолына тағы қамшы алып:

— Тамақ піскенше Жылқыбайдың бір самоходын сұрап келе қояйын,— деді де тұра жөнелді.

Жылқыбай жуырда ғана байыған қара қазан бай, қайрымы тек қаймығатын кісісіне тиетін. Қорасының маңында жүріп, кешке таман қатты келе жатқан аттыны көргенде, милиция ма,— деп, үйіне еніп кетті. Үйінде Байбол қонып отыр. Ол, Шәкен мырзаникіне келгенде, төрге шыға алмай, аяғын көсіле алмай қорғанса, бұған тіпті еркін: ең төрде, басында қос жастық, шалқасынан сұлап, болмашы мұртын ширатып жатыр еді.

— Милиция-ау деймін, біреу зырлатып келеді,— деп, Жылқыбай енгенде, басын көтеріп алды. Милициядан ауылнай да сескенетін сияқты.

— Бұл не іздеп жүр?! Әлде сол Қасен шығарды ма екен? — дей береді. «Қасен босаныпты, оқуға түсіпті, үлкен басшылардың бірі орасан сүйейтін көрінеді, қызметке тұрып, жоғарылап қайтатын түрі бар» — дегенді жаңа шай үстінде өзі айтқан. Содан бері бұл үйдің көңілі жабырқау. Жылқыбайда қазір өң жоқ. Шыны ма, өтірігі ме,— бүйрек бет тоқал да шабаланып:

— Құдай-ай, бұл пәле соңымыздан қалмады-ау! — деп күрсінсе:

— Жә, нана қалдым, сене қалдым сонына! — деп, Жылқыбай қоса күрсінеді. Байболға ақүзік енді ала қайғы болды. Әрқайсысының өз қылмысы есіне түсіп,

далада зырлатып келе жатқан жалғыз аттыны қуыстана күтіп отырғанда, Танагөз кіріп келді. Байбол қуанынан күліп жіберіп:

— Өзіміздің жеңгей екен ғой, тәйрі! — деді. «Күткендерің кім еді?» — деген жеңгесінің сұрағына жауап қайырмай, қалжың үстінде өзінің бір есекдәмесін сездіріп жатыр:

— «Байтал шауып бәйге алмас» деген бекер. Баяғыда катын болыстар болыпты, совет тұсында неге болмайды? Жеңгемді осы сайлауда бәйгеге қосып, бағын сынаймыз.

— Сынандар, сынандар. Сен құрлы қызмет атқарармын. Сайлау қашан?

— Ол арасын кесіп айта алмаймын. Ендігі болыс, әйтеуір, кедейден, төмен атадан болатыны анық.

— Онда «бәйгені шаппай бер» — дейтін өзін болдық ғой. Кедей десе, кедей, төмен ата десе, төмен атасын. Шәкен мырза, мына Жықандар сүйейді. Бұлар сүйеген соң, сені ел сүйейді.

— Кім болса да, алдағы сайлауда болыстықты осы ортаға сүйреп бір әкелерміз. Қараөткелден Малқардың жүні жығылып қайтыпты. Сонда болыстыққа біз не емей, кім не?

Танагөз желөкпе қайнысын желіктіріп қойып, ішіне біраз сыр түйіп алған соң, Жылқыбайға келген шаруасын айта бастады:

— Жықа, аулымыздың арасында ауыл жоқ, жазықысы көрші, тату-тәтті ағайын едік. Сізге бір ісім түсіп келдім. Берем десең ғана, — айтам. Айтқызып алып, бермей қоятын болсаң айтпаймын, ізімше кейін қайтам.

— Келін-ау, не сұрайтыныңды қайдан білейін. Әуелі айтсаңшы!

— Жок, уәденді бер. Ердің құнын, нардың пұлын сұрамаймын. Буынсыз жерге пышақ қоймаймын. Қорықпа, басымен бер, — деп тағы айтпаймын. Жасырамым жоқ, осыдан меселімді қайтарсан, бұл үйдің табалдырығын аттауым екіталай, ісіңнің бізге де бір түсуін күтермін.

Қарау Жылқыбай жаман қысылды. «Берем» не «бермейім» дей алмай, тілі күрмеліп, көп отырды. Сұрауын тапса, сірә, бермейтін сараң болмас. Танагөздің әсіресе «ісіңнің бізге де бір түсуін күтермін» деген сөзі Жылқыбайдың ең осал жеріне барып тиді. Қасен поселкеден

келгенде, Танагөздің үйінде жататын. Әбекең анда-санда поселкеге барып, Касеннің үйінен азын-аулак ұн, нан алып қайтып жүретін. Көңілдері жақын. Сол Касен тұтқыннан босаныпты. Онымен қоймай, оқуға түсіпті. Бір күні ол қызметке тұрып, жоғарылап келсе, Жылқыбайдан кегін алмай қоя ма? Сонда араға түсетін кім бар? Осыны, Жылқыбай түгіл, Байбол да ойлап қойған екен:

— Жықа, меселі қайтпасын. Келініміз де бір керекке жарайтын кісі ғой,— деп еді, үнсіз қалған Жылқыбайдың үні шықты:

— Ал айтшы, бар болғыр! Масадай-ақ кадалдың ғой.

Танагөз жымың етіп, «Жібіттім шалыңды» дегендей, бүйрек бет тоқалға көзін бір қысты да:

— Дабырайтқаным болмаса, сұрайтыным онша үлкен емес,— деді.— Аз ғана шөбіміз қар астында қалып барады. Төрт-бес күнге өгізімен бір самоходынды бере тұр.

— Жарайды. Бердім бір күнге.

— Тым күрса, үш күнге берсеңші. Жұмысың бітіпті, қарап тұр ғой.

— Жо-жоқ, атам, келін, соның өзін саған амалсыздан...

Екеуін тағы да Байбол келістірді. Екі күнге бермек болды. Қоқсып жатқан алакөлеңке үйдің дәл ортасындағы тіреуге байдың тоқалы шынысыз керосин шамды тұтқасынан іліп тұрғанда, бүйрек бетінің үстіндегі қара мең анық көрінді. Өзгенің бәрі көмескі. Жылқыбай жылдамдата тұрып-жығылады: ақшам намазын оқығаны болса керек. Байбол жантайып жатса да, қолында дамыл жоқ, дәуде болса, мұртын ширатып жатыр. Қарауытқан төбеде қаз-қатар салбырап тұрған түтін, шаң сүңгілері, есік ашылса, адам қозғалса бірге қозғалады. Шам жарығы сонша әлсіз, үй сонша көңілсіз болса да, иесінің көңілінен жарығырақ, көңілдірек екен. Намазын ол шала-пұла оқи сала:

— Өгіздерімді бүлдіре көрме, арбамды сындыра көрме, келін,— деді.— Екі өгізім екі баламдай. Арбам мына тоқалымнан артық.

Асығып отырған Танагөз алдына қойған сықпа күрт пен сарымайдан ауыз тиді де, тысқа шықты. Қасында Жылқыбай: «Өйте көрме, бөйте көрме» — деп, құлақ етін жеп барады. Танагөз бәрін мақұлдап, мініп келген

атын арбаның арғына байлалы. Өзі арбаға отырып, өгіздерді айдай бергенде, Жылқыбай токтатып қойды.

— Шұғыл бұра көрмендер, жетегі сыналы.

Соны айтып, кетіп бара жатты да, қайта оралды:

— Самоход мықты деп, үйе бермендер, шактап артындар.

Осы ең акырғы сөзі тәрізді еді, айтары әлі таусылмаған екен. Танагөз ұзағанша артынан дауыстап тұрды.

— Өгізімізді қатты айдап, қинай көрмендер. Мезгілімен суарып, оттатып алындар. Ағайын малы — жаудың малы емес, өз малыңдай көр...

Танагөз ұзап кетті. Жылқыбайдың көп сөзі далаға кетті. Сонда да үйге кірмей, дағдылы ойын онашала қайталап тұр: «Әттең Кәсен! Әйтпесе сен сыпылдақ қатынды дарытам ба бойыма! Осы жұрт менен бай деп сұрайды. Қайда сол байлық? Шәкенде жылқы үш жүз. Менікі сексенге ғана жетті. Ол елу-алпыс самоход жүргізеді. Менікі үшеу ғана. Онда саулы сиырдың өзі елу-алпыс. Менде он бес-ақ. Шәкеннің іші майлы. Менің ішімде тұлдыр да жоқ. Одан жұрт сұрамайды, қайта өздері береді. Маған манайласканның бәрі алақанын жаяды. Әсіресе осынау ауылнай, болыс, милиция дегендерден өлдім. «Сен өзіміздің совет байысың» — деп келеді де, бірдеменді іле кетеді. Совет тұсында көтеріліп келе жатқаным рас. Егер совет байы жұрт үшін жинайтын болса, ол байлықтың ішін ұрайын! Мен өзім үшін жинаймын! Тіпті өзіме де қимаймын...»

Тысқа шыққан Байболдың «Жықалаған» даусы естілгенде ғана Жылқыбайдың ойы бөлінді. Дауысқа іле жауап қайырды күбірлеп:

— Тым «Жықалап» кеттін. Құдай біледі, тағы да жем сұрайсын ғой.

Бұл екеуі қараңғыда, маяның ығында бас қосып, ыбыр-сыбыр сөйлесіп отырғанда, Танагөз үйіне жетті. Үйі манағыдай емес, көңілді. Түтіннен арылған, жылыған. Қазан бүлк-бүлк қайнап жатыр. Ішіндегі жылқы етінің исі бүркырап, мұрнынды жарады. Сұйық ақ балшықпен сыланған қабырғалар кеуіп, шыны, керосин шамның жарығымен шағылысқан соң ағара түсіпті. Бұл жақта ағаш қат. Үйдің төбесін, астын тақтайламақ түгіл, тіреусіз аркалық салатын үйлер кем де кем. Бұл үйдің де дәл ортасында жіңішке аркалықты бір тіреу ұстап тұр. Асқа, тақтай орнына, кірпіш төсеп, саты жа-

сап, сатының үстіне қалыңдата шөп, шөптің үстінен киіз жайып тастаған. Әбекең мен Тәукенің құрысы жазылыпты, дауыстары жайдары естіледі. Жаз бойы көрмеген қысқы үйге тонып келіп, осылай жаңартып енгенде, қазақтың бір жасап қалатын әдеті. Танағөз олжасын есірткенде, Әбекең ырза болып кетіп:

— Түу, саған сөз жоқ екен, катын!— деді.— Жылқыбайдан алу Қарынбайдан алғанмен бірдей.

Әңгімелесе, әзілдесе отырып ас ішті. Ауылдас та болса, кешеден бері үйіне қайтпаған Тәуке жаңа қайтты. Үндемес Молдаш, тойып алған соң, жатып қалды. Әбекең семіз бетіндегі қысыңқы көздерін күлімдетіп, шалбарын шешіп жатқан Танағөзге қарай береді. Танағөз шалбарын тастаған соң, көйлегі көрік беріп, кәдімгі әйел түріне енді. Дәрет алып, күні бойы қаза болған намаздарын жиыстырып бір-ақ оқыды. Содан кейін жарылған бетіне, қолына шикі қаймақ жағып, оны сипалап, сіңіре отырып:

— Наубас, естідің бе, сайлау шығатын болыпты,— деді.

— Қойшы!— деп, жастықтан басын көтеріп алды Әбекең.

— Жылқыбайдікінде қонып отыр екен, Байбол айтты. Өзінің болыстықтан дәмесі бар болыс енді кедейден, төмен атадан болатын сияқты.

— Аспаннан болыстық жаумаса, Байболға болыстық тие қоймас. Болыс онда Аман болады. Елге де, үкіметке де жағымды бала.

— Шәкенге ше?

— Не дейді! Атып, асын аямай, үлкен басымен өзі барып, абақтыдан шығарып, жаны қалмай жүрген жоқ па?

— Наубасым-ай, тым момынсың-ау, анкаусың-ау!— дегенде, Танағөз үлкен көздерін еріне жаудырата қарап, басын изеп біраз отырды.— Құрбыңның сырынан әлі түк сезбепсің ғой. Мен сондай «жаксылықтарынан» қорқам, артында пәле жататын.

— Отта шіркін! Аманмен екеуінің арасынан қыл өтпейді қазір.

— Қыл өтпесе, Аман мен Шолпан бүлдірген теруге оңаша кеткенде, неге жарыла жаздайды? Үйіне келген соң, Шолпан үш күн жылап жатыпты.

— Қойшы, кім айтты?

Екі түн, бір күн дыбыссыз, тынымсыз жауған жапалақ қар жер жүзін ақ бұлдеге бөлеп салды. Мақаш қорығын қоршай отырған, аралары таяқ тастам қазақ ауылдарының қиқы-жикы бейнесі жойылып, тек қар астындағы кең жазықтың әр жерінен будақтаған түтіндері көрінеді. Түтіндер тік ұшып жатыр. Аспан жалтыр, жел тынық, тымырсық қана аяз бар. Бүгінгі кіршіксіз таза дүниені жұрт таңсаріден тұрып қарсы алған. Аңшылар әлдеқашан бел асып кетті, із кесіп жүр. Ауылдағылар есік алдының қарын күреп, құдыктан не суаттан аттарын суарып, қара малға, тысқа шығарып, шөп шашып, алды таңертеңгі шайға жана ғана отырды.

Шәкен мырза әзір үйіне енген жоқ. Екі қолы екі қалтасында, үстінде қасқыр ішік, басында түлкі тымақ, аяғында қызыл-ала пима,—малының ортасында жүр. Тымағы, бөкебайы қырауытса да, жылы киім, жұмыс істегендей қыздырып, беті күреніткен, маңдайы жіпсіген. Жылы қорадан жүгіре шығып, шашулы шөпті буы бүркырай қомағай асап жатқан малына мырза құныға қарайды. Жылкыдан өзге мал қолда. Шөп жеткілікті. Оңтүстіктен солтүстікке қарай созылған биік, ұзын кірпіш аранның ішіндегі жоңышқасы аралас көк бидайық, қоянжон мая—таудай, қанша жесе таусылар емес. Жігіттер маяның үстіне шығып, бір шетінен құлатып жатыр. *П* әрпінше салынған аран мен мал қораларының аралығында, кең алаңда, екі жүзден, аса сиыр, жүз шамалы қой, оншақты түйе, жеті-сегіз мінгіш ат бар. Соларға шөп шашып жүрген малайлардың саны оннан асады. Бәрінің басынан буы бүркыраған. Қайсыбірі жалаңаш қолын айыр сабы қарыған соң, демімен үріп жылытпақ болса:

— Осы күнге тоңар ма!—деп Шәкен басын шайқайды. Өз қолы аязда айыр ұстамаған соң, басқа қолдың тоңғанын қайдан білсін ол. Зады, рахат пен бейнеттің айырмасын дәмін татқан ғана біледі. Жаны қиналып көрмегенге біреудің құлағын біреу кесіп жатса, киіз кесіп жатқанмен бірдей. Сол сияқты, өзі сүйіп көрмегенге басқаның сүйіскені малдың иіскескенімен бір дағы. Шәкен бірақ жарамсыздың бәрін сезінбегендіктен істемейді. Сезініп, кейде тіпті обал, қатал екенін біле тұрып-ақ, ақылына ермей, тілегіне ереді. Малайлардың

үстінен қарайтын малай Қазанғап сылбыр, олақ қиылдап немесе тоңып бүрсеңдеп жүргендерге ақырып, зекіп тастайды. Қайсыбірін нұқып та жібереді. Мырза онысы теріс екенін біле тұра теріс қарап жымияды. Ішінен Қазанғапты айуанға теңгерсе, сыртынан «Қазекелеп», дардай қылады. Соған семірген аю тұлға Қазанғап бай жұмысын кейде жиырма төрт сағат дізе бүкпей, көз шырымын алмай істегенде де, қық еткен емес. Қазір ол маяның үстінде жоғарыдан шөп құлатып, жанжақты тегіс көріп тұр. Оқтын-оқтын күжілдеп сөйлейді:

— Жоннан құлап, тауға қарай біреу көсілтіп барады. Касқыр қуып барады-ау!.. Көп ауылдан-екеу келеді тепектеп... Жұрттың бәрі аңға шыққан ба бүгін, жосытып жүр ғой далада... Әне бір бөтен сиыр келіп қалды. Кімдікі болса да, сындыр мүйізін. Дәндемесін!..

Мырза мал ішімен жай жүріп келіп, каракер аттың қасында тұрғанда, маядан түсіп, Қазанғап қосылды оған. Ат орасан семіз. Шыбық майы жеңді білектей, жалының жүгендігіне дейін қол батпайды. Алдыңғы бір аяғының толарсағы жуан, сол аяғын жерге нық баса алмай тұр. Шәкен:

— Қанша берер екен?— дегенде, Қазанғап:

— Кемі мынау ғой,— деп, төрт саусағын көрсетті де, қабағын түйе тағы бір күж етті.— Әлжан Аманға сүйеніп, осының аяғын кескені үшін бір дізе бүкпей-ақ кеткені ме?

— Қазеке, қайтеміз соны қудалап. Бұл аттың құны ақсаған соң арта түсті.

— Енді екі атқа да бермеспін. Тек соның ызасын айтамын-ау!

Жылпос Жакып пен Әлжан шабынға таласқанда аяғы кесілген каракер ат осы еді. Кедей Әлжанға мал иесі бай кешірсе де, жалшы кешірмепті. Ақмақ, жарамсақ жалшыдан кейде айлакер байдың өзі жөндем. Шәкен Қазанғапты баса сөйлеп, оның көнілін басқаға ауларды енді:

— Соғымды соя берсе деймін.

— Әрине.

— Сонда жылқыдан биыл қанша соямыз, Қазеке?

— Қыра бергенмен жұрт тоймайды.— Төртеу-бесеу жетеді.

— Оныңыз тым аз. Биыл сайлау жылы, қонақ көп болар.

— Жетеу болсын.

— Жок, он болсын.

— Жүз болса да, қазақ жеп қояды!— деп, Қазанғап тыжырына теріс айналды. Шәкен күлімдей тұрып, көндірді, әйтеуір.

— Қасыңызға кісі ертіп, жылқыға өзіңіз барыңыз. Басқалар соғым малын білмейді.

Қазанғап талтан-талтан аяндай жөнелді. Ежелден оны құртқан осы «өзіңіз барыңыз», «өзіңіз білесіз» болатын. Шәкен мал ішінен шығып, қорадан аулағырақ, дөнес үстіне жиыстырып қойған бричкаларын, шөп, егін машиналарын көріп тұрды да, қол бұлғап, Тоқабайды шақырып алды.

— Сенің күнің қашан бітеді?

— Қайдам, мырза. Мен өз еркіммен келіп, күн кесісіп, ақыға келісіп тұрдым ба?

— Босанғың келіп, қыңқылдай беруші едің, бүгіннен бастап боссын. Аласымды алып біткем жоқ. Бірақ кештім.

Тоқабай рахмет айтудың, қуанудың орнына сілейіп тұрып қалды. Мырзаның жылқысына жалалы болып, соны өтей алмаған соң, әйелі мен екеуі жаз бойы осы есікте келе жатқан. Ертеде ептеп ұрлық істегені рас. Бірақ кейінгі он жылда жаманаты естілген емес. Пәдрет алып, кірпіш құйып, әркімге үй салып беріп жүретін. Мырза онысына карамады. Жалғыз сиырын алды да: «Жетпегенін еңбегінмен өте» — деді. Қазір ойламаған жерден «рахымы түсіп», азат етті. Қыс мынау. Тоқабай енді қайда бармақ? Мал, үй, азық, акша жоқ. Әйелінің киімі жылы болса, қол ұстасып кете берер еді, онда суыққа шығар шама жоқ. Сондықтан Тоқабай дағдарып тұр. Арбаға сүйеніп, үнсіз жалғыз тұр...

Шәкен айтарын айтып, жүріп, кеткен. Алдын кескестей, ақ таяқты, ақ сақалды Мақаш келеді екен, тосып алды. Сәлемдесті де, үйіне ертіп кірді. Асты-үсті тактайлы үш бөлменің орталығы ас ішетін, қонақ қабылдайтын бөлме болатын. Дастарқан жаюлы, ақ самауыр быжылдап, танертенгі шай дайын тұр. Шолпан, мырзасының киімдерін іліп, жуындырған соң, шай құя бастады. Мақаш тоңазыған семіз жабағының етін аузын тулата шайнай отырып, әңгіме қозғады:

— Шәкенжан, ел гу-гу етеді. Сенде әлі үн жоқ. Тың

тыңдап жата-жата, ештеме есті алмаған соң, әдейі ойынды білгелі келдім.

— Мақа-ау, сайлауға мен қашаннан араласпаймын ғой. Не деп гүлейді ел сонда?

— Қайдан білейін, болысты біресе Жакып, біресе Байбол, біресе Шөгел, біресе Аман қояды жұрт.

— Өзіңізге солардың қайсысы ұнайды?

— Болысты менің таңдауыммен қоя ма! — деп, Мақаш мұрнынан бір мырс етті. — Әйтеуір, Аман болмаса — бопты.

Шай құйып отырған Шолпан бетіне карауға ұялатын қартына жалт карағанда, көзі өңменінен өтіп кете жаздады. Шәкен сылқ-сылқ күліп отырып, шалды шаптан түртіп қойды:

— Туысыңыз, балаңыз емес пе Аман? Жәй айтасыз да...

— Туыстығын қайтейін ол кәпірдің? Құдайдан қорықпайды, аруақты, мынау ақ сақалды сыйламайды. Кеше Малқардан хат алдым. Маған сәлем бере, саған амандаса келмек. О да: Аман болғанша, шүршіт болсын, — деп жатыр.

Сайлау хабары жайылғаннан бері Аманның дос-дұшпандары ат үстінде. Досының сөзі ашық, дұшпаны-нікі жабық. Қайсысы болса да, осы үйге бір соқпай кетпейді. Бұрын бұл үйден күндіз-түні шықпайтын жылпос Жакып, Байболдар түнде ғана келіп-кететін болған. Келген сайын Аманды дәттеп кетеді. Басы Мақаш, Малқар болып, кіжіне жамандағанда: «Оның қолына дес тисе, ешкімнің ыркына көнбейді» дегенді көбірек айтады. Мырзаның беті әзір белгісіз. Түк білмегенсіп, мүләйімсіп қалған бай-жуандар атқамінерлерін жортықызып қойып, өздері осылайша жасырын кеңесіп жатты. Осы үйге дабырасыз жиналып, дарасыз тарап кететін талай сөздің, алуан сырдың куәсі Шолпан, кеудесі толып, ауыр күрсінеді. Аманға айтылған жамаи сөздер оған шаншу боп кадалады. Жамандаушыны жаратпайды. Жаксылаушыны жакын тұтады. Мақашқа жаңағы сөзінен кейін шайды сұйық құя бастады.

— Шайың ағарып кетті ғой, — деп еді ері.

— Шай бітіп қапты, — дей салды.

Сайлау десе, жатып көрмеген, жетпістен асқан кәрі би, ескі әдетімен, Шәкенді торы келсе, Шәкен оның өзін торып отыр:

— Ал Аман болмай-ақ қойсын. Болыс кім сонда? Қай кедей лайық? Қарап отырғанша, сырттан тон піше отырайық та.

— Талай сайлауды көрдік қой, бұндай үлкен сайлау болған емес,— деді Мақаш, ұзын сакалын әдетінше сипап қойып.— Жеті болысқа бөлінген төрт ру ел — Сармантай, Мұрат, Қареке, Барғана — бір қосылса, оның болысы дәл өзің дер едім, қайтейін, заман ауызға қағып тұр. Советтің дегені-ақ болсын. Кедейден, төмен атадан сайлайық. Бірақ шиырып-шиырып, шымырын, қолға жаққанын сайлайық. Осыны әрлі-берлі ойлай келіп, Жақыпқа тоқтадым. Кедей десе — кедей, төмен ата десе — төмен ата. Хат таниды. Сөз, жөн білуі, пысықтығы жетеді. Қай жерінен мін табады үкімет?

— Иә, Жақыпты ел қостаса, үкімет қостар.

— Ел ішіндегі кикілжің, Бегатаң аруағын шақырсақ, басылады ғой. Бегатаң тұтас тұрғанда, Малқар да хауіпті емес. Шөгелін тықбалап болмаса: «Жуан болыстың Николай заманынан бергі поштабайы, елді зарлатқан адам» — деп, астыртын қаралап тастау керек. Сонсоң Малқар тасын Жақыпқа салады. Жақып оған да жақын кісі.

— Сондағы күнде сіз бұрынғы жеті болыс, төрт ру елдің, көп болса, үштен бірін ғана аласыз. Қалғанның қайтесіз?

— Бәрінен Мұратты тұтас ұстау қиын. Мұратты тұтастырып, Малқар екеуін дізе қоссаң, Алтай баласы шашау шықпайды, Қареке мен Сармантай өзі келіп қосылады. Алтай болып біріккен соң, жалғыз Барғана немді бітіреді? Келсе, Малқар да осы есеппен келер. Бізді сағынып келмес.

«Шәй тәтті-ақ!» — деп, Танагөз кіріп келді. Сырт киімін шешінген, жеңіл, әйелше киінген. Таза, үлкен көздері күлім қағады.

— Еркек киімдерін қайда, сыпылдақ?— деді Шәкен салған жерден.— Біресе әйел, біресе еркек болып құбыласын-ау, антұрған.

— Амалсыздан құбылам. Еркек киімдерім ас үйде. Әйелдің еркекше киінгенін қызық көрсен, Шолпанды киіндіріп, көрде отыр. Мен бұл жолы әйел болып келсем де, сенімен еркекше сөйлесем.

— Қалай сөйлессен де — мейлің. Тек Наубасқа еркектік істей көрме.

Мақаш әңгімесі үзіліп қалды. Екі құрдас сайысып кетті. Шолпанның қабағы жаңа ашылып, шайды жаңадан демдеді. Танагөздің сөзін қызық көріп, езу жимай, телміре қарап отыр еді Шолпан.

— Қалжыңды қойып, шын сөзге көшейік,— деді Танагөз.— Жылпос, канкұйлы атанған Жакып «болыс болады» деген не сұмдық?! Баскасын былай қояйын, анау-күні ғана жұдырықтай Аманды Малқар екеуі жабылып жаптырып қойғанда, өзің едің ғой босаттырған. Сондай адамның қолына үкімет дізгіні тисе, ел не оңады?! Аман періштедей-таза, сәбидей сүйкімді жас елге. Сұрқия Жакып: «Әкесі молда, пірәдар, жуан ата...» — деп, оның үстінен тағы да арыз жаудырып жатқан көрінеді. Осы Жакып кімді арқаланады? Ата, жақсы кездестіңіз, бұл елде сіз білмейтін пәле жоқ, айтындаршы!

Мақаш төмен қарап кетті. Шәкен қысылғанын сездірмей, қасқита қойған сұрақтан қалжыңға сүйеп құтылмақ:

— Антұрған сыпылдақ, айыптағың келе ме бізді: Жакыптың ісін бізден неге сұрайсың? Өзінен сұра. Егер сайлау менің қолымда болса, оны болыс қойғанша, сені ауылнай қояр едім. Боламысың?

— Несі бар, болсам? Байбол құрлы болмас деп не едің?

— Тәуекел онда, сайлаудан канша қашсам да, осы жолы сені сүйреп бір көрейін. Бірақ сен ауылнай болған күні басындағы жаулықты Наубаска кигізем.

— Жаулықта, тымақта тұрған ештеме жоқ. Сен сүйре, сүйреме, әйтеуір, әйел сайлауға барса, мен барам. Барамын да, жылпос Жакыптың бетіне қара күйе жағам. Қашан айттың демендер, кедейлер, әйелдер Аманды сайлайды. Сен-ақ айтшы, Шолпан, жігітім-ақ емес пе Аман?

— Қайыныыз болған соң, жаман бола ма? — деп, Шолпан қалжындай қайырды жауапты.— Дұрыс жігіт. Елге сүйкімді екені рас. Бірақ «қаралап тастады» дейсіз ғой.

— Ақталуға шамасы бар оның. Бір ұрты май, бір ұрты кан сұмдарды айыра да білер Аман.

Танагөз басқаға сөз бермеді. Өткір тілін Жакыпқа салып-салып алғанда, Мақаш пен Шәкеннің іші әу десіп, бұрап-бұрап кетеді. «Кой!» деуге, қорғауға бірі батқан жоқ. Бой көрсеткісі келмейді. Әзір өздерін ту-

ралап атпағанымен, Танагөздің талай сөзі как кастарынан келіп, бомбаша жарылып жатты. Мақаш, шыдай алмаған соң, белін ұстап, орнынан мықшия тұрды да:

— Келіндер еркін әңгімелессін. Біз далаға шығайық,— деді.

Күпия сөздерін аяқтау үшін Шәкен екеуі далаға, онаша кетті.

III

Үйде қалған екі әйел де онаша. Жас жағынан шалғай жатса да, көңілдес, күйеу жағынан құрбылас әйелдер сүт құйған күрең шайды сілтей отырып, ұзақ әңгімелесті. Қыз, келіншек шақтарын еске түсірді. Ерлі-зайыпты адамдар арасын сөз етті. Шолпан бірсыпыра қисса оқып тастаған екен, қиссадағы махаббат оқиғаларын айтып, аяқтап келгенде, Танагөз тұтқиылдан сұрақ қойды:

— Бір сыр сұрайын, айтасын ба?

— Айтар едім, тек аузыңыз берік болса.

— Сенің бетіңе шіркеу келетін сырды ашсам, өз бетім қап-қара болсын!

— Сұрай беріңіз, сендім.

— Аман екеуің онаша бүлдірген тере кеткенде құрдастың қызғанғаны рас па?

— Ойпырмай, кім айтты бұны? Кім естіп тұрыпты?!

— Ешкім де естімеген. Қастарындағылар өндеріңнен байқаған, құрдас ашуланғанда жауар күндей түнеріп, тіл қатпайтыны белгілі емес пе, Сен үйге келген соң, үш күндей жатып, көзің ісіп тұрыпты.

— Бұл жұрттың білмейтіні, бақыламайтыны бар ма екен?— деп, Шолпан үнсіз біраз отырды да, сырын біртіндеп аша берді.— Жорамалдарыңыз рас. Мырза ашуланса да, «Кімнің әйелі екенінді ұмытпа!» дегеннен басқа ештеме айтқан жоқ-ты. Сол сөздің өзі ауыр тиді. Үш күн енсемді көтере алмай, жатып қалдым. Осында келгелі мүлде өзгеріп барам. Екі қолым алдыма симай, ішім пысады. Бірдеме жетпейді, не екенін білмеймін. Көңіл соны далбасалап іздейді, таппайды. Мынау бакдәулетке, ел ағасы ерге не болған, дені сау жас әйелде не арман бар?— дейсіздер ғой. Арманның жоғынан бары, азынан көбі жақсы сияқты, әйтпесе адам азып кетем деймін. Мен үйде жүргенде ыстық бауырсаққа бір

тойсам, желкеме сере жал біткендей болушы еді. Мұнда қазы-қартаға қанша тойсам, шыр бітпегендей. Үйде жүргенде киген жана шыт көйлектің қуанышы мұнда киген торғын көйлектің қуанышынан, үйде жүргенде келі түйіп тұрып шыққан тердің рахаты мұнда қою шай үстінде шыққан тердің рахаттынан әлдеқайда артық екен. Бұл не ғажап, апа? Сізді бұдан былай «күрдас» дегенше, «апа» дейінші, тегіміз Сүйіндік қой. Үлкен тұтып, ақыл сұрайын, айтыңызшы, мен неге делсал? Не жетпейді маған?

— Талғақ емессің бе?— деді Танагөз, жұлып алғандай.

— Ол қалай болушы еді?

— Құсады. Асқа көңіл шаппайды...

— Жо-жоқ, жуыспайды.

— Онда Садыққа тамырынды ұстатып байқасаң қайтеді?

Шолпан күліп жіберді. Ішінен: жұмбақ шешкен балаша, ауызға келген сөзді айта саласыз екен,— дей тұрып, жауапты басқаша қайырды:

— Апа-ау, ауырмай, сырқамай, молдаға не деп барам? Ұяттағы.

— Жаныңа батпаса, шыдай тұр. Кейде адамның бей-жай болып жүретін кездері болатын, өзінен өзі түзеліп кететін,— деді Танагөз. Білсем деген сырын білсе де, айтам деген сөзін айта алмай, айтпасқа бекінген кезде:

— Сізден сыр сұрауға бола ма?— деп еді Шолпан, Танагөз жайраң қағып, үлкен ықлас білдірді:

— Неге болмасын, сұрай бер. Ұялмай сұра, білгенімнің бірін бүкпейін.

— Біздің арамыздағы бұл сырдың сізге қанша керегі бар?

— Керек болмаса, онда менің нем бар? Бекер болғай-ақ,— деп келіп едім, рас болып шықты. Әйтпесе сені салып, құрдастың бетін Аманға бұрмақ едім. Ол әйелжанды кісі ғой, бұрылатын да еді. Маған енді бәрі түсінікті. Аманға мырза ниетін емес, бетін ғана көрсетіп жүр екен.

— Апа-ау, сонда Аманға ор қазушылармен де ақылдас болғаны ма мырза?

— Қойныңдағы күйеуінді менен гөрі өзің жақсы бі-

лерсін. Есебін тауып біл дағы, осының шындығын өзін айт маған.

Шолпан мұнайып төмен қарап кетті. Жұқалан, таза жүзінен көңілін басқан көлеңке көрініп тұрды, бірақ не-нің көлеңкесі екенін Танагөз айыра алған жоқ. Шолпан Аманға жамандық ойлаушылардың бір де біріне әзір кешірген емес. Малқар, Шөгелдер түгіл, «Ағажан!» — деп, бәйік болып тұратын Жакыпка салқын тарта бастаған. Байболмен жөнді амандасудан қалды. Егер Шәкен шын солармен сырлас болса, — қайтпек? Шолпанның көңлін басқан көлеңке осы еді.

— Сіз Аманды жақсы көресіз. Сол үшін мен сізді жақсы көрем, — деді, төмен қарап отырып. — Ал Амаңды не үшін жақсы көретінімді, жасырсам да, ішімесе си-мады, айтайын ба? — дегенде, бұрынғысыдай күлімдеп тура қарады Танагөзге.

— Айтшы, кәне?!

— Ол ешкімнен қорықпайтын, ешкімге табынбайтын жігіт сияқты. Қуанса да, қайғырса да, арнасынан бір аспайтын сияқты. Жадағай жатып-ақ махаббатқа, сырға мейлінше терен, бірде мұз, бірде шок, бірде доғал, бірде өткір. Соның бәрі жасанды емес, өзімен бірге жаралған қасиеттер боп көрінеді маған. Жасынан бұнша ақылды, мінезді, сегіз қырлы жігітті мен әлі көргем жоқ. Әйел көбінесе еркектің атағына қарайды. Атақ алыстан ғана қызықты екен. Ал мынандай жігіт алыстан да, жақыннан да қызықты емес пе, апа?

— Әрине. Жақыннан тіпті қызықты.

— Ендеше оған ор казушылармен менің күйеуім біріге қоймас, зәуеде біріге қалса, мен оған қосылмай сізге қосылам. Әуелі екі жақтап анығына жетейік. Мырзадан бұл туралы сұрауға батпасам да, бұдан былай бұл үйдегі сыбырларға құлақ түріп бағайын.

— Өзің тіпті өжет екенсің ғой! — деді де, Танагөз Шолпанды мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді.

Сөзді осыған байлап, жүруге камданғанда, Шолпан Танагөздің қойнына бір шаршы аққа орап әкеліп қант пен шай тықты. Екеуі енді бір-біріне күлімсірей қарап тұр. Танагөздің басында жаулық сыртынан тымақ, аяғында саптама етік, көйлегін шалбарланып алған. Айнымаған еркек.

— Әттең, еркек болсам, қолтығыма қысып ала жөнелер едім сені.

— Мен ере жөнелер едім.

Калжындаса далаға шықты. Шолпан Танагөзді аттандырып, қораға қайта ене бергенде, Таймас жетті артынан. Қолынан айыр әлі түспеген, еңтіге сөйлейді:

— Тоқабай кетіп барады!

— Қайда?

— Қайда екенін айтқан жоқ. «Қайта оралғанша, әйелім паналай тұрсын, Шолпанға айта көр!»— деді маған.

— Не дейді?! Біреумен жанжалдасып па еді?

— Ойбай-ау, мырза шығарып жіберген жоқ па?

Таймас соны айтып, жөніне кете берді. Шолпан үйге кірместен, маяның сыртына келіп тұрды. Жазықта, қардан денесі көрінбей, түтіні ғана көрінген көп ауылға қарай жалғыз жаяу жебелей басып барады. Көбік қарды толарсағынан кешіп бара жатқан шаңқан даладағы бұл жалғыз қараға қадалып тұрған Шолпанның іші елжіреп кетті... «Шырағым, құтқарар деп айтпаймын, есінде болсын деп айтамын,— нахакпын! Мырзаның малы түгілі, бар өмірімде бір рет ала жібін аттасам, бұл күнім көп болсын!»— деген еді Тоқабай. Шолпанның сол есінде калыпты, аяйды, тіпті қорқады көз жасынан. Тоқабай беттеген көп ауыл да көңлінен шықпайды. Бірақ бұрынғыдай қызықты емес, қыз ұзатқан үйдей омсырайып, көңілсіз елестейді. Өйткені ол кедей ауылдың көркі.—Аман да жоқ қазір. Тоқабайды аяп, іші елжіреген, Аманды ойлап, көңлі құлазыған Шолпанның қасына бағана шыққан Мақашты жаңа жөнелтіп, Шәкен келді.

— Не қарайсың, Шолпан?

— Анау бишара Тоқабайға қарап тұрмын. Осы қақыраған қыста неге қудыңыз? Обал ғой, қорқамын көз жасынан.

— Ол — бишара емес, кеудесі толы сайтан! Қиратып жіберетін немеше, қыржындап, ала жаздай қабағын ашты ма? Осы кеткенде биттей сынбастан, ләм деместен, қыр көрсетіп кетті. Әйелін де қуып жібер. Қалса, байынан біржола айрылып қалсын.

— Екіқабат қой, қалай айрылады?

— Мейлі, үшқабат болса да!..

Басқа сөзге келместен, Шәкен мал қораларына беттеді. Ерінің қаталдығынан бір түршігіп, Шолпан үйге

енді. Тоқабайдың әйелі аңдып тұр екен, ере кірді соңынан.

— Мен қайтем, Шолпанжан? — деп кемсеңдейді. Іші көтеріліп қалыпты. Шоқпыт шалбарының жыртығынан дізесі жылт-жылт етеді. Әжептеуір бәденді, жасы отыз шамасында, пысықша келген жалшы әйел, басына іс түскен соң, лезде жүнжи бастаған. Былтыр дәл осы уақытта өз алдына түтін түтетіп, күйеуімен екеуі: «Құдай қаласа, ендігі жылы қара сиырдың қара торпағы тұмса бұзаулайды» — деп отырған еді. Ол үмітін мырза кесті. Қазір қара қайғының астында отыр.

— Жылама, жылама! — деді Шолпан, өзі көз жасын тия алмай тұрып. — Сонда да менен сен бақыттысың.

— Мен бе, қарағым? Шының ба?

— Дәл сен. Дәл шыным, — деді де, Шолпан төргі бөлмеге еніп кетті. Өзінің жап-жаңа шыт көйлегін, бір ішкімін, көнетоз шапанын әкеліп беріп, — ешқайда қаңғыма, осы үйдің сорпа-суын ішіп жүре тұр, — дегенде жалшы әйел күліп жіберді. Жүзі жайнап сала берді.

— Өркенің өссін, қарағым! Қосағыңмен қоса ағар! — деп, алғыс жаудырып жатыр.

— Міне сенің менен бақытты екенің! — деді Шолпан. — Бір кезде мен де осылай қатты қуана білгем. Қазір сондағыдай қуана алмаймын. Бақыт деген — қуаныш дағы. Қуанышсыз бақыттың керегі не?

Шәкен кіріп келді. Шолпан, әдетінше, күйеуінің киімдерін шешіндіріп, іле бастады. Жалшы әйел Шолпанның бергендерін қапыл-ғұпыл орап алып, шығып кетті.

— Қалай, айырылатын ба күйеуінен?

— Айрылу сонша оңай дейсіз бе?

— Ендеше жолы болсын!

— Жок, жүре тұрсын, мырза. Жылап келген соң, мен қия алмадым.

— Несің қимайсын?

— Үйреніскен итті де кісі қимайды ғой, ит құрлы жок па?

Шәкен жауап қайырмады. Дөңгелек столға барып, қойын книжкесін суырды. Есепшотын алдына қойды. Шотты тықылдата бастағанда, Шолпан төргі бөлмеге кетіп, дел-сал күйде біраз тұрған соң, домбырасына қол созды. Алдыңғы бөлмеден тықылдаған шот дыбысы естілгенде, төргі бөлмеден тыңқылдаған домбыра дыбысы естіліп тұрды...

Тоқабайдың бетінің ұшы қып-қызыл, қолында таяқ, қатты аяндаған қалпында көп ауылды қақ жарып келіп, Сапардікіне енді. Ортасынан жалпешпен бөлген екі бөлмелі үйдің төргі кең бөлмесінде, пештің түбінде бүктісіп жатқан Сапар басын көтерді. Тоқабай сәлем бере еніп, дізесін бүге, қолын ұстады қарттың. Бет-аузын түк басқан, түсі суық бурыл сақал қарт бұрынғысынан да ызбарлы екен, солғын қысқа амандасты да, қайта жантайды. Үй іші де онша көңілді емес. Кішірек, жалғыз терезенің жарығы бұрыштағы көлеңкені жоя алмаған, күн сәулесі терезе алдынан аса алмаған. Балалардың ойындағысы ойында, оқудағысы оқуда, бұрын үйді босатпайтын жастар, келім-кетімдер Аман кеткелі сиреген. Сондықтан көпке үйренген бәйбіше елегізіп, үйсіз Әлжанның әйелін жалғыз баласымен ауыз бөлмеге енгізіп алыпты. Бәйбіше, әдетінше, Тоқабаймен қазбалай амандаса, осы жайларды айта келіп:

— Шал бүгін сыркаттау, — деді.

— Солай ма, қай жеріңіз? — деген Тоқабайға:

— Білмейім, денемде тек қызу бар, — дей салды Сапар.

— Әдейі ішімді бір босатқалы келіп едім. Қап, ауырып қалғаныңыз-ай!

— Айта бер, шырағым, тыңдауға шамам бар.

— Мырза ақыры босатты! — деп, күрсініп қойды Тоқабай. Содан әрі сөйлеген сайын қыза түсті, жылан көзінен оқта-текте ұшқын шашырайды. — Дәл қазір босатқанынан басатпағаны жақсы еді. Ол кісінің жамандығы болмаса, жақсылығы маған бұйыра ма? Қара сиырды торпағымен алды. Ерлі-зайыпты екеумізді жаз бойы парлап жұмысына жекті. Әйелімнің аяғы ауыр, киімі жоқ болған соң, сонда қалды. Үш канат қара лашық та қалды. Келіп отырған соқа басым. Осы құдай бар ма?! Бар болса, нахақтан күйген жанды неге көрмейді?, Бай, мырза, ел ағасы атанған Шәкен тентіретіп жіберді. Қайда барам мына қыста, қалай күн көрем? Ұрлық істесем, — өлем, шөп жесем, — қақалам. Басқа кәсіп қайсы? Ең ақыры байдың есігі де бұйырмады, Сапеке! Бұл ортадағы «құдай!» деген, «кедей!» деген бір адам едіңіз, сізден жасырмайын, қаныма қарайып келдім. Әгер бұл

ызадан өліп кетсем, қияметте өзінді, тірі кетсем, Аман-ды куаға тартып кетем.

Киімшең қисайған Сапар басын қайта көтерді. Сөзді тындап болған соң, бірсыпыра уақыт ойланып, үнсіз отырды. Содан кейін баяулата сөйлеп кетті:

— Тарығып келген екенсің, шырағым. Сабыр ет. Сабыр түбі — сары алтын, сарғая жетерсің мұратқа. Рас, шыдамның да шегі бар. Шектен де асқан шығар, сонда от алып, қамысқа кіргенмен, не табасың? Шәкен — ел ағасы. Елдің обал-сауабына құдай алдында, үкімет алдында өзі жауапты. Маған бағынбайды. Әгер сені нахақтан зарлатса, не ол, не бұл дүниеде жазасын бір тартар. О да құдай пендесі, басы жұмыр пенденің бірі зор, бірі қор көрінгенмен, бәрі бағынышты. Тағдыр алдында дізе бүкпейтін бірі жоқ. Кедейлікке үйренген жансың ғой, Аманның келуін күт. Ол сөзден қанша қашса да, енді қаша алмайтын болды. Үкімет ісіне араласты. Мырза сөз тындаса, бұл ортада соның сөзін тындауы кәдік. Аманжан оған сөз айтуға жарар.

Токабай тоқталыңқырап қалды. Жол бойы көңлі талай жамандыққа ауытқыған. Шәкенге қазақ жолымен, үкімет жолымен іштеме істеп, мұқата алмайтынын білген соң, түнде келіп үйіне, маясына өрт қойсам немесе төрт-бес сәйгүлігін матап алып, баска бір дуанның қол астына еніп кетсем, тіпті өйтіп қашқын болғанша, өзін жайратып салып, абақтыға отырсам, — қайтеді? — деген ниеттерінің қайсысынан да болса тайынбауға бел байлап, бірақ бірін әлі таңдаған жоқ еді. Сапардың «Аманды күт» дегені құлағына жағып кетті. Бұрын жасық, өнерсіз деп жүретін жігіті Малкардың Шөгелін сабағаннан бері өте өнерлі, өжет көрінді. Онымен енді Шәкен де санасатын сияқты. Сондықтан Токабайдың сөнген үміті қайта тұтанып:

— Ал Аманды тосайын. Одан да бір өтінейін, — деді жуасыңқырап. — Бірақ соған дейін қалай күнелтем? Кесіп жоқ, бір күндік азық жоқ. Әйелім бір жакта, өзім бір жакта қаңғып жүрмін.

— Тәңрім ырзықсыз жан жаратпаған, ізденсен, табылар, — деп, Сапар бәйбішесіне қарады. — Кеспелерің піссе, әкел, Токабай ішіп кетсін, — деді де, Токабаймен әңгімелесе берді. — Жылқыбай жанадан үй, қора салдырғалы жүр, байып баралы ғой. Біреуге беріп қойма-

са, соның пәдретін ал. Әгер саған несиеге сенбесе, мен кепіл болып, бірдеме алып берейін.

«Кеспеге қарамай-ақ, жүріп кетсем-бе екен!» — деп қуанғанынан қопандаған Токабайды Сапар жібермеді.

— Асықпа. Бұйырған кетпес, кеспе ішіп кет. «Ол үйде жоқ» — деген, келгенін біліп бар. Алда-жалда әйеліңмен тұруға үй табылмаса, біздің ауыз үйде Әл-жандікі отыр. Бір қыс екеуің сиысарсың. Біреу мен біреу селбесіп жатқан дүние ғой. Сүйтіп біз де селбесейік.

Токабай бұл үйден ыстық кеспе көжеге тойып, жақсы сөз естіп, ойы да, бойы да жадырап шықты. Кірмесі аралас көп ауылдың бәрі таныс оған. Енді қайсысына барсам екен? Жылқыбай аулына кім қатынасты екен? — деп тұрғанда Избасардың есігі алдында адамдар көрінді. Солай аяңдады.

Избасар жас мұғалім, үйде сабак беріп тұр. Оқушылары әркілы: әйел, еркек, үлкен, кіші, бала — бәрі аралас. Жалпак ұзын тактайдан үш-төрт скамейка жасап, соларды стол орнына пайдаланған. Оқушылары жерде отыр. Әрқайсысы төсеніш ала келіпті. Избасар біреулеріне «А», «Б» әріптерін жазып көрсетсе, енді біреулеріне «екі жерде екі — төрт» деп үйретеді. Төрт амалдан әрі бара алмайды. Оның өзін Аманнан үйренген. Бірақ талапты жігіт. Өз тұсынан тырбанып, қысқа мерзімді курстан өтіп, аз уақытта мұғалімдік жолға түсіп алды. Қойын книжкесінде «Менен сауатын ашқандар» дейтін тізім бар. Соң тізімде жүз он бір адамның аты жүр. Адам аты қосылған сайын қуанады, бес жүзге жеткізуді арман етеді.

Избасар тек оқытушы ғана емес, насихатшы да. «Бостандық туы», «Еңбекші казак» газеттерін алып тұрады. Біреудің қолынан қазақша көркем әдебиет кітаптарын, журналдарын көре қалса, қуып жүріп оқиды. Кейде бүкіл кітапты қолдан көшіріп алуға ерінбейді. Оқып, естіп білген жаңалығын асыға жаяды жұртқа. Тек кемпір-шалдың қарап отырған жалғыз баласы болып, ауылдан ұзап-шыға алмай қалды.

Қысқа күн кешкіргенін байқатпай, жалтыр аспанды шеттей жылжып, Байдәулет тауының басынан аскалы барады. Жалғыз терезелі мектеп, мектеп емес-ау, Избасардың өз үйінің төргі бөлмесі қараңғы тарта бастаған соң, оқу тоқталды. Оқу соңынан оқушылардың қосы-

лып өлең айтуы әдетке айналған. Избасар бастап, баскалары костап, Сәкеннің «Жолдастарын» айтқанда, далада, есік алдында тұрғандар лап қойып үйге енді. Ішінде Токабай, Байбол бар. Басқа ауылдан жылпос Жакып, тағы бейтаныс біреулер жүр. Токабайдың өлеңмен ісі болған жоқ (Таймастан талай естіген), көзі қабырғадағы суретте: «Сайлау келеді. Жалшы, кедей, орташа бірігіп, үкіметті өз қолына ал! Мыналар тағы таласады!» деген ірі жазуды ежелеп оқып шықты. Енді сол сөздің астындағы бай, жуан, молданы келемеж етіп көрсеткен үлкен суретке қадалып тұрып, күлімдейді. «Избасар қайдағыны табады! Қайдағыны естиді!»—дейді ішінен.

Өлеңнен кейін балалар тарап, үлкендер ғана қалды. Жана келген суретке бұрын бұндай сурет көрмеген ауыл адамдары танырқай қарап, сөзден сөз туғызып жатыр:

— Ал қимылда, жалшы, кедей, орташа!

— Иә, кімнің дәмесі бар, көрініп қал!

— Е, тәйірі, бізге болыстық тиюші ме еді! Тие қалса, ел басқаратын шама қайда?

— Болыстық тиіпті де, басқаруы қалып па? Бұрын басқарып қалғандар бізге билетпес.

— Неге билетпейді?! — деп, жылпос Жакып суырыла жөнелді.— Байдың кедейден артық болса, малы артық, өзінің несі артық? Кедейден де талай топ жарған шешен, қол бастаған батыр, ел ұстаған билер шыққан. Халық сайласа, үкімет қолдаса, бір болысты түгілі бүкіл оязды билеуге жарайтын кедей табылады. Көрерсіндер, бұл сайлауда болыс байдан болмайды, кедейден болады. Бірақ сол қай елдің кедейі? Өз руына тартпайтын қазақ жоқ. Осыны ойлайық. Бұрынғы жеті болыс, төрт рулы ел бір болыс болады екен. Сармантай, Мұрат, Қареке, Барғана — әрқайсысы өзіне тартады. Сонда кім әкетеді? Міне кеп осында. Үй арасындағы, ауыл арасындағы кикілжінді бұндайда ұмыталық. Ел намысын, ру намысын жоқтайық. Атыннан айналайын Бегайдардың аруағы талай жебеген, бұл жолы да жебейді. Тек пышырамайық, Бегайдардың иті болса да, қиялық болыстықты!

Жакып Бегайдар аруағын шақырғанда, басқалар түгіл, ауылнай Байболдың да делебесі қозып тұрды. Жәй тіршілікте бұлар Бегайдарды бес тиын құрлы көр-

мейді. Ал осындайда елеуреп кетеді. Ру қызуы арақ қызуы тәрізді. Қызу басылған соң, басын шайқап отырады әркімдер. Осы арада бас қосып қалған он, он бес шаруаның ішінде Избасардан өзгесі бегайдаршыл болғансып, жамырасып, бірдемелер айтып жатыр еді, Избасар сөздің бетін бұрып жіберді:

— Ру таласы тозатын уақыт жетті, жолдастар!—деді, қабағын сәл шытып. Жакыптың жаңағы сөзіне қаты кейігені еді бұл. — Енді тап тартысына түсуіміз керек. Тапқа бөлгенде, адамның тек ауқатына карамай, ниетіне де карау керек. Кешегі Шалабай жалшы десең — жалшы, кедей десең, — кедей еді ғой. Кімнің сойылын соқты? Кедейге тигізген пайдасы қайсы? Бүгін Малкарды түсіріп, Бегайдардың бір жуанын немесе бір Шалабайын сайлағанмен, күн ашылмайды, советтің дидарын анық көре алмайсың. Руына карамай, көзі ашық, жүрегі ақ, әділдік дегенге енбекшілер тұрғысынан қарайтын адамды сайлауымыз керек.

— Тауып айттың, айналайын! — деп, Токабай ұстазына айкайлап жіберді. Избасардың койын книжкесіндегі жүз он бірдің бірі болатын. — Міне мен Бегайдардың баласымын! Бегайдардан көріп жүрмін қорлықты.

Избасар Токабайдың келіп қалғанын жаңа байқады.

— Ассалаумаликүм, Тоқа!— дегенде, Токабай сәлемін алмастан, сұрақ қойды:

— Табыла ма сондай адам?

— Неге табылмасын! Қақ қасымыздан табылады. Аман дәл соның өзі емес пе? Жасы менімен шамалас бола тұра, ақылы, мінезі, жүрегімен ел ағасына ұқсайды. Сөз тудырған анау суретті сонау Ақмоладан ол әдейі жіберіпті маған. Хаты — міне, бес бет. Тыңдасңыздар, бір бетін ғана оқып берейін.

— Оқышы, көне.

— Тіпті бәрін оқышы.

Избасар оқи бастады:

«...Ойының ба, шының ба, алдағы сайлауда сені болыс қоямыз,— депсін. Қайсы болса да, бұдан былай аузыңа ала көрме, осы алғаның үшін-ақ ағайындар үстімнен бірер арыз түсіріп үлгірді. Қашаннан шен-құмар, мал-құмар қазақ шен үшін елін, мал үшін баласын қиған. Титтей өкпем жоқ. Тек сол мінездерін көргенде, ұйқым ашылып, арманым өсе түседі. Қазақ көзіне шөл болып байланған надандықты сылыса, қазақ аяғына кі-

сен болып салынған ру, аксақал, дін дәстүрлерін қиратса, лезде қабырғалы елдердің қатарына қосылып кетер едік-ау! Сылу, қирату оңай болып па! Көне беру одан да қиын. Ал сылығын, қиратқан күнде ішке қатқан ескі даттар тазарғанша қашан!

Бұл сөздерді сенің көңіліңе сары уайым салу үшін жазғам жоқ. Заман артқан міндет — «байларды қойдай қу қамшымен» ғана емес, одан тереңірек екен. Соған бойлай түссін, ойлай түссін деп жазып отырмын. Кеш оянып, іске кеш кірісіппіз. Ерте тұрып, кеш жатайық, керегі болғанда түн қатайық. Еліміз берген жол-азық жақсылы-жаманды мол. Тек соның бәрін артып, жүкті ауырлатпай, жарамдысын тандап ала білсек, болдырмай жетеміз мұратқа...»

Бір бетін оқыған соң, хатты бүктеп, қалтасына сала тұрып, Ізбасар өз сөзін айтып кетті:

— Ауылдан кеткен аз уақыттың ішінде Аман көп өзгеріпті. Біз қаз қалпымызда. «Сондай жасты болдырман!» — деп қараушылар жұрт тіміскіп жүріп, көкке қарап ұлыған бұралқы итпен тең дағы. Алдымен ұсынатын адамымызды тани білейік. Сонда қателеспейміз сайлауда.

— Танимыз, танимыз! — деп, Тоқабай тағы бір дауыстап жіберді. — Қанша арыз жауса да, Аманды қарайта алмайды. Соны ұсынамыз.

— Апырай, соны жамандағанда, қандай кіна тақты екен?

— Қазекен қаралауға сөз табар, ақтауға болмаса.

— Обалын қайтеді?

— Обал дегенің қарашылардың қымызы емес пе, сіміреді де, қызара бөртеді.

Жақыптың атын атап, ешқайсысы «сен жүзіқара!» демесе де, осындай жамыранды, киме сөздер өзінен-өзі барып, оған тікенше қадалып жатты. Сонда да іштеме сезбеген болады. Бұл отырғандардың көбімен іші араз, сырты тату. Алайда сайлау алдында ағайынсып, табысқансып жүр. Бірақ оның биыл пішен кезінде салған ылаңын, соның салдарынан, бір күн де болса, Аман абақтыға отырып, одан Ақмола кетіп қалуын ұмыта алмайды бұл ауыл. Тек Жақып салған жара жанға онша батпай, ақыры өзі абройсыз қалған соң, елемеген пішін көрсетуші еді. Сөз болған жаңағы арыз ескі жараны қайта білтеледі. «Өзі істесін басқаға істетсін,

әйтеуір,— Жакып. Жакыптан басқа ешкім емес!» деген ой Ізбасардан бастап, Токабайға жеткенше, талай адамның басынан өтті. Жакып соны біле қойды. Үндемей отырғанда, ұялып, мойындап отырған жоқ. «Ауыздарыңды аша түс, көмейлеріңді көрейін әбден!»— деп, мығым отыр. Шәкен мен Малқарға қол артқан соң, кімнен жасқансын ол! Бір қорқатыны осы ауылдың қол күші болатын, оған да қарсы күш дайын. Аңада Шәкеннің берген кеңесі бойынша, басқа жақта бытырап жүрген ағайындарын жиыстырып алған. Қазір қасындағы бөтен үш-төрт жігіт — сол туыстары. Мақашқа, Байболға қарағандар, туыс жағынан Аманға бір табан жақын болғанмен, Жакыппен ниеттес. Алда-жалда жанжал шыға қалса, Жакып енді қол күштен де жеңілмеймін,— деп жүр. Әйтседе көп ауылға кейінгі кезде көбірек келеді. Жылпылдап, кіші пейіл көрсетіп кетеді. Онысы қорыққандық та, татулық сүйгендік те емес, болыс болудың, сайлауда дауысты көбірек алудың қаразы. Аңқау, момын шаруалардың біразы бұл қулыққа түсінбей: «Жакып дүзеліп қалды, есі бар жігіт қой» — дей бастағанда, Аманның үстінен берілген анау арыз ол үмітті өшіргелі тұр. Сондықтан бірдеме демеске болмады, насыбайын атып алып, шырт түкіріп тастады да:

— Ағайын арасында көздің былшығы, тістің сарсығы сияқты бірдемелер болмай тұра ма? — деді Жакып.— Ондайдан жаттың көңлінде кек қалғанда, ағайынның көңлінде дақ та қалмайды. Биыл ойламаған жерден Аманжанмен түс шайысып қалғаныма қатты өкініп, өзін тіпті сағынып жүр едім. Мынау хаттағы сөзін естігенде, шоқтығым бір көтерілді. Өсіп кеткен екен! Сендер болыс қоям дейсіндер, онына пысқыратын емес қой. Тілім тасқа, болысын тұрсын ояздың арнасына сия қоймас. Тек тіршілігін сұрайық. Ауыл арасындағы көр-жермен шырмамай, арысқа салайық. Ізбасар, адресін берші, ақтарыла бір жазайын өзіне.

Манадан басыңқы отырған Байбол көтеріле отырды. Оның басынан әрдайым: «Шәкенге Жакып екеуміздің қайсымыз жақын? Болыс қайсымыз боламыз?» деген ой шықпай жүргенде, көлденеңнен Аман қосылып, хауіп күшейе түскен. Сондықтан Жакыпты амалсыз қостады:

— Оқыған иттің орны, қайда барса да, күреулі ғой. Аманды үлкен жарысқа салайық. Ауыл арасындағы шолақ бәйгеге өзіміз де ақмылтық! — деп, бұ да өзінің бүк-

па кулығын көрсетпей, басын бүркегенде, бөксесі көрініп жатты. Бірақ соны ешқайсысы байқамай бара жатыр еді, Тоқабай орнынан ұшып тұрып:

— Бұландатпа күйрықтарыңды! Аманды ауызбен жарылқап өздерің бола қалмақ шығарсыңдар,— дегенде, Жакып пен Байбол оны екеулеп алды қолға:

— Әлмәмбеттің ішіндегі әңгімеде сенің нең бар, ей? Басалқанды анау Салияңа барып айт!

— Өзінді тағы бірдеме түртіп жүр ғой сірә...

— «Тышқан ініне кіре алмай жүріп, күйрығына қал-жуыр байлайды» деген осы!

— Кызыл темірмен қарыса аузың!

Екі жақтап соңынан қалар болмаған соң, Тоқабай да тайынбады:

— Жігіттер, қызықпаңдар маған. Бит тояр қаным, аярлық жаным қалған жоқ, бекер қызығасыңдар. Ашынды адамның тілі ащы болады.

— Мынау Шәкеннің ашуын бізден алмақ па? Ащы, кәне, аузыңды, ащы тілінді көрейін!— деді Жакып. Тоқабай:

— Ашқанда қайтесің?— дегенде:

— Битемін!— деп, Жакып камшымен тартып-тартып жіберді. Избасар ұстай алды қолынан. Жакыптың ағайындары үш-төрт жігіт орындарынан дүрдіе тұрысты, Тоқабай қол көтерсе-ақ, бассалғалы тұр. Тоқабай қапелімде қол көтеруге үлгірмеген. Енді қонышынан пышағын алып:

— Қан керегің келе бер!— деді қалшылдап.

Ешкім келе алмады. Арашашылар жанжалды басып, жиынды дереу таратты. Тоқабай пышағын қонышына қайта тығып, Жылқыбай аулына жаяу беттегенде серт қылды:

— Осының кегін саған жіберсем, жер басып жүрмей-ақ қояйың!

V

Жанжалдан кейін Жакып жалғыз өзі Шәкен аулына тартты. Күн кешкіріп, көз байланып қалған. Қараңғы далада, жол үстінде бір жұмадан бергі естіп-білгенін жиыстырып, мырзаға өңдеп айтудың түрлі тәсілдерін ойлап келеді. Әңгімені, оқиғаны ол ешуақытта болған күйінде айтқан емес, әсірелеп, кейде тіпті өрескел өтірік қоса айтады. Қазір бар өнерін Аманға жұмсап барады.

Шәкен бұл кезде төртгі бөлмеде Шолпанның қасында отыр. Шолпан мана Танагөз, Мақаштар келіп кеткен соң, қарлы далада жалғыз, жаяу тентіреп бара жатқан Тоқабайға, ол беттеген көп ауылға қарап, бірсыпыра тұрған соң, түрлі ойлар басып, бірін шеше алмай, домбыра шерткен. Домбыра жұбата алмады. Бүктүсіп, киімшең жатып қалды. Көзін қанша жұмса да, ұйқтай алған жоқ. Жинап жүрген кисса, бірен-саран газет, журналдары да тартпады — бәрі таныс, көбін жатқа біледі. Ақыры, ала мысық болды ермегі. Жас мысық тіпті ойыншы, қызық. Жатқан Шолпанды алдыңғы екі аяғымен мойнынан құшақтап, бетіне бетін тиістіріп, бырылдайды.

— Аяғаның ба, жақсы көргенің бе бұл? — деп, Шолпан оған тіл катады. Әрі-беріден соң мысық та зерікті. Мияулап олай,былай жүрді де, ышқына атқыды. Қабырғаға құрулы кілемнің басына бір-ақ шықты. Одан жерге секіріп, бөлменің ішін опыр-топыр қыла, айнала жүгірді. Қож-қож етеді, көзінен от шашады. Шолпан «құтырды ма? — деп, шошып қалды. Басын жастықтан жұлып алғанда, Шәкен кірді есіктен.

— Мырза, мына қараңызшы! Қожылдап, мияулап аласұрады. Құтырса керек!

Шәкен сылк-сылк күліп:

— Білмеуші ме едің, жас мысық мауыққанда өтеді,— деді. Құшақтай келіп отырғанда, Шолпан оның кеудесіне басын сүйеді. Көзі жұмулы, шырайлы жүзі сонша момақан, бірақ сонша сезімтал, ұйқыда жатқан жас марал тәрізді. Ерге шыққалы екі жылдан асса да, жасы әлі жиырмадан аспаған жаулықты әйел бірде бала, бірде сұңғыла. Қазір балаша еркелеп жатып, күрсінеді. Шәкен жағынан сипап отырып:

— Қабағың неге келіспей жүр, неге күрсінесін?— десе:

— Мен кашан балалы болар екем? — деп, қарсы сұрақ қояды. Құлазыған көңлі баланы жұбаныш, қуаныш еткісі келе ме, әлде жоқ іздеген көңілдің көп далбасының бірі ме,— әйтеуір, Шәкенге ауыр тиді бұл сұрақ. Өйткені Шолпан үшінші әйелі. Алғашқысынан бала жоқ, ерте қайтыс болған. Екіншісінен бір ұл, бір қыз көрді, ұлы тұрмады, қызы ұзатылып кетті. Үшіншісі міне екі жылдан асты, әлі бала көтермей келеді. Кіна өзінде екенін Шәкен кейінгі кезде сезініп, кейіп жүрсе де, Шолпанға жайраң қайырды жауапты:

— Бала кәртайтады әйелді. Мен сені кәртайтпауға, осы қызғалдақ қалпында сақтауға тырысам. Сен, кәртайғанша неге асығасын? Маған бала да, жар да — бір өзің.

— Кәртаюға құмар дейсіз бе, жұбаныш іздегенім де. Төсекпен көтереді,— дейтіні қайда?

— Ол жәй сөз. Біреу ерте, біреу кеш көтере береді. Уайымдама баланы. Сол екен ғой қабағың келіспей жүргені,— деп Шәкен Шолпанды жұқа ернінен сүйіп алды. Шолпан тағы бір күрсініп қойып, наз айта бастады:

— Мендегі уайым сол ғана дейсіз бе... «Балам да, жарым да — бір өзің» — деп отырып, мені бәрінен қағажу ұстайсыз. Құшағыңызға күнде енсем де, сырыңызға әлі бір енгем жоқ. Оңаша отырып, әркіммен сырласасыз, соның бірін маған сездірмейсіз.

— Жас басынмен, әйел басынмен, ойыма ортақ болуға жарасам, сенен жасыарым болмас, Шолпанжан.

— Жас болып, аузымның не мінезімнің жеңілтектігін көрсеттім бе?

— Жо-жоқ! Тек байқағайсың, ой деген ауыр нәрсе, әр-берден соң діңкене тиеді.

— Иә, ауыр. Білемін, ауыр.

— Қайдан білесін? Бакшадағы бұлбұлым, тұғырдағы тұйғыным ешбір уайымсыз деп жүр едім.

— Соның екеуі де құс қой, мырза. Әкем құсты көп ұстаған. Құс атаулы көкке, еркіндікке ұмтылмай ма?

— Сен еріксізбісің? Еркінмен келіп, еркін жүрсің ғой.

— Еріктімін, тіпті бақыттымын. Еріксізбін, тіпті бақытсызбын.

Шәкен ойланып қалды. Ойланса да, Шолпанның ойын таппады. Таппағанын таптым деп ойлап:

— Түсіндім,— деді.— Кейінгі сөзің әлі де сол сырласпайсың, ақылдаспайсың дегенің шығар. Бұдан былай сенен ештеме бүкпейін. Ал бақытты, ерікті санашы өзіңді. Тек есіңнен шығарма: сенің қабағың жабылса, менің көңлім жабырқау; сенің қабағың ашылса, менің көңлім жайлау.

Ауыз үйдің есігі ашылды. Шолпан ұшып тұрып, төргі бөлменің есігінен қарады.

— Ағажан келді.

— Жақып, шешін дағы мұнда кірі!

— Кәзір, кәзір.

Жақып келсе, құр келмейтіні белгілі. Бұрын ылғи төргі бөлмеде екеуі оңаша сөйлесетін. Бұл жолы Шолпан да отырды. Жақып амандықтан, бұралқы сөздерден әрі бара алмай, қипақтай беріп еді.

— Айта бер. Менің Шолпанымнан жасыратын сырым жоқ,— деді Шәкен. Жақып сонда да лақ етпей, ауыл арасының құпия, құнды сырларын түпке сақтап, алысты біраз шолып көтті.

— Кеше Тиішбек түстеніп аттанды біздікінен,— дегенде, күлім қақты қабағы.— Сармантай Сәбден балаларымен құда ғой ол. Құдасына барып келеді екен. Сарекен екі жар көрінеді. Тағы да Азына мен Қорам тұқымы сиыса алмапты. Жарылғаны жақсы емес пе? Сармантай бүтін тұрса, таразының бір басына бір өзі салмақ қой.

— Әрине,— деп басын изеді мырза.— Тиішбектің өз елі не күйде екен?

— Малқар Қараөткелден қайтқалы, біздің ата болыстыққа ырза. Енді үйде тиыш жатамын,— десе де, Шөгелді баптап отырғаны анық сияқты. Бірақ Шөгелге қара Мұрат, Үмбет жағы өмірі көнбейді, әлден-ақ үстінен арыз жаудырып жатса керек.

— Қарекеден не хабар бар?

— Ештеме естілмейді, момын ел ғой. Саңырықта бас көтерер қалған жоқ, Нұрланмен біткен. Басқа кімі бар жұлқынып тұрған!

— Аймағамбет балаларының ептеп орысша оқығаны, тілмаш болып жүргені бар емес пе еді?

— Тәйір, ол көп болыстың кезінде, азғантай елдің ішінде көзге түскен жылтықайлар ғой.

— Осы Қарекені аржағынан Барғаналар өзіне тартып жүрмесін.

— Тартқанмен, Алтайдың аруағын аттай алмас Қареке. Аттай қалса, Алтай болып, таптап жібермей ме!

— Таптата ма үкімет! Бірақ Алтай ынтымақтасса, өзі де шыға қоймас. Барғанадан не естіледі?

— Анық хабар жоқ. Барғана көп Алтайдың бір жағына қосыла салады да. Түптеп келгенде, бұл сайлауда төбе би өзіңіз, мырза. Алтай, Қарлық бас қосқан жерде сізге тоқтамайтын кім!

Шәкен көңіл қойғансып, жаңа естігенсіп, тыңдап отырса да, рулар арасында жүріп жатқан бұл тартыстарды Жақыптан көбірек, тереңірек біледі. Олардың

талайы өзіне соғатыны да, сонда қайсысына қалай жөн сілтейтіні де белгілі. Қашаннан басқарып, билеп қалған ру басы, бай халық пен үкімет арасын бөліп тұрған биік бел сияқты. Сол белден асып катнасу маңайдан тер шығарады. Кейде тіпті шаршатады. Шәкен бұны да жақсы біледі. Ол қолын созса, Ақмоладан асып Оренбург, Ташкентке, Алтай-Қарпықтан асып, Қуандық, Сүйіндік, Қаракесек, мына жағы Қанжығалы, Керей, Тынәлі, Темештерге жетеді. Қазір бұл жақтағы қазақ елі түгіл, Түркістан қазақтарының жайына да қанық. Осындай әржақты, хабары мол үлкен адам қойынындағы кішкентай Шолпан құрлы көз алдында өсіп келе жатқан Аманды білмейді. Білмейді емес-ау, жас жігіттің келешегінен біресе үміттенеді, біресе хауіптенеді. Сондықтан әрдайым бақылап отыратын. Бір кезде Жақыптың сөзін бөліп: «Өзіміздің маңайда не болып жатыр?» — дегенде, алдымен көп ауылдың хабары еді білмегі. Жақып дәл тапты ойын:

— Жолшыбай көп ауылға соқтым, — деп жымындайды. Бірақ жүзінде жылылық жоқ. Біреуді келемеж етердегі өзінің кәдімгі сұрқия жымыңы. — Аманнан хат алған екен. Құдай сақтасын, ауыздарынан ақ көбік шаады!..

Шәкен Аман хабарына құмартса да, хат келді дегенге елендей қойған жоқ. Өйткені ол хатты Ізбасарға тапсырмастан бұрын, кеше осы уақытта, дәл осы бөлмеде Байбол екеуі оңаша оқып алды. Бұл Байболдың ауыл советте атқаратын үлкен ісінің біріне айналған. Шәкен мана Танагөзге «ауылнай боламысын?» дегенді қалжың үстінде айтса да, хаттағы Аманның пікірін өз пікірі етіп айтқан болатын. Енді түк білмегенсіп:

— Не жазыпты, не айтады? — дейді. Шолпан хат хабарын естуге асығып, Жақыптың аузына телміре қалыпты.

— Қазақ атаулыны балағаттап жатыр. «Шетінен шенқұмар, малқұмар келеді. Шен үшін елін қиғанда, мал үшін баласын қияды. Көздерін тезірек сылып, құдайдан, ата жолынан айыру керек» — депті. Бұл не сұмдық, мырза? Оқығанда, қолына дес тигенде, істейтіні мынау болса, құртады да!

Шәкен бұл сөзді де елей қоймады, төмен қарап, сұлқ тындап отыр. Шолпан шошынып, қобалжып кеткен екен, Жақып енді солай бұрыла сөйледі:

Көп ауылдың кедейі осындай сөздерге әбден семіріп, желігіп алған. «Аманды болыс қоямыз!» — деп, гу-гу етеді. Осынан кеткен бетте Токабай салып отырып сонда барды. Сапекең қолтығына дым бүріксе керек, қарадан қарап отырып, Байбол екеуімізбен байланысқаны. Шыдай алмай, қамшымен тартып-тартып жібердім. Түрі жаман, іштемеден тайынатын емес...

— Иә, ол бұзық жігіт. Сондықтан шығардым, — деді Шәкен. Жақып жылмаң қағып жақындай түсті де, күбір етті оған:

— Неге бұзылып жүргенін білесіз бе?

— Жок.

— Білмесеніз, пәленің үлкені келе жатыр. Соны сезген ол. «Яшейка боламыз» — деп, күздікүні арыз берген бесеу бар еді ғой, солардың арызы бойынша, алдыңғы күні түнде Ақмоладан біреу келіп, Ізбасардікіне қонып кетіпті. Түні бойы арыз иелерімен әңгімелесіп, әңкет дей ме, немене, бірдемесін толтырып әкетіпті. Яшейке көп ұзамай ашылатын көрінеді. Содан кейін «Қосшы» деген бір ұйым тағы ашылса керек. Бұнысы жалшы, кедей түгілі, орташаны құтыртатын пәле сияқты. Аман ауылдағы кезінде осының бәрін үрлеп жүретін, Ақмолаға барған соң, тұтатқан ғой.

— Кім айтты саған? Кімнен естідің бұнша хабарды?! — деп, Шәкен жана ғана тура қарады Жақыпқа. Көзі үлкейіп кетті, жүрегі қобалжығаны өңінен, даусынан айқын көрініп тұр.

— Өзіміздің жаман Сәду яшейканың бірі емес пе, сол айтты.

Дәл осы араға келгенде, әңгіме үзілді. Шәкен өз ойымен болып кетті. Ауылда партия, қоғам ұйымдары некен-саяқ, әсіресе бұл маңайда болмайтын. Енді қақ іргеден келіп орнаса, маза қала ма! Орнатпауға амал жоқ. Шәкенді басқан ой емес, дұрысында осы қайғы еді. Ол сол ұйымдасқан шаруалармен де ішті-тысты болып, Сәду сияқты кедей жастарды жасырын хабаршы, қолшоқпар етіп қойып, күнелте беруге бар. Ал Аманды қайтеді? Қолға қондырсам, — деп, қызылға шақырып-ақ бақты. Мынау істеріне қарағанда, қонатын түрі жоқ. Жақып, Байболдарды Шәкен сыртымен дәмелендіргенімен, ішінен қомсынып, болыстыққа Аманның өзі қайтер екен! — деп жүргенде, Жақып әкелген суық хабар

ішін суытып жіберді. Сонда да Аман туралы сыртына іштеме шығармастан:

— Сайлау басына мен бармаспын. Барғыза да қоймас,— деді түнеріп отырып.— Саған өзіміздің елден қарсылық көп болар. Үйде отырсам да, сыртқы елдің көмегімен сені болыс сайлатам. Бірақ жаңағы өзің айтқан ұйымдарға ие боласың.

— Мен оларға Малқар емес қой. Қорқатыным жоқ, жоғалтатыным тағы жоқ!— дегенде, Жакып тіпті елеуреп, жүгіне отырды. Жаңа дауалады көңіл. Мырза бұған дейін кімді болыс қоярын ешкімге ашып, кесіп айтпаған. Енді айтты, айтса, — болды, — деп, оның көзі жайнай шықты бұл үйден.

Жакып кеткен соң, Шәкен төсек салдырып, жатып қалды. Жатқанымен ұйқтай алмады. Ауық-ауық күрсінеді. Күндегідей Шолпанға арқасын да сипатпады, жігіт шағында көрген қызықтарын да айтпады. Үнсіз, өзімен-өзі болып жатып, екі жағына кезек дөнбекшігенде, жуан қарны қасындағы жіңішке Шолпанды басып қалады.

— Мырза, бүгін мазаңыз болмады-ау, — деді Шолпан бір кезде.

— Иә, болмады,—деп, Шәкен бері аунады да, Шолпанды құшақтай жатып, мазасы неге кеткенін там-тұмдап айтты. — Ой деген тіпті ауыр. Саған айтып, жас қабырғаңды қайыстырмау керек еді. Айтпасам, өкпелейсің. Сенің өкпең бәрінен ауыр. Осы үкімет сырттан мықтап қоршаса да, ішке әзір еніп кете алмаған. Ауылыңның қасынан яшейка, «қосшылар» орнаса, ішті де кеулегені ғой. Бұған себепші бізде Аман болды. Есіне берік сақтағайсың, бара-бара Аман бізбен жауласуы мүмкін. Үкімет өзіне өзі келгенше байларға біраз сыпайышылық істеп отыр. Өзіне өзі келген күні есігіңді түріп қойып, шауып алудан тайынбайды. Әйтеуір, Ленин ауру. Жазылмайтын түрі бар. Сыртқы мемлекеттер жабылып, бұл үкіметті қоймайтын түрі бар. Осы екі үміт болмаса, мен алдақашан советке барымды жинап беріп, басымды сатып алар едім. Бұл сырды саған ғана аштым. Сен ешкімге сездіріп ала көрме, Шолпан-жан.

— Жарайды,— дегенде, Шолпанның үні азар естілді. Тұңғыық күйеуінің ішіне бір сүңгіп шыққанда, жүрегі өрекіп аузына келгендей болды. Байсалды ойға бара

алмай, «Бұл қалай? Бұл қалай?!» деп жатыр ішінен. — Сонда мен дағы Ленинге, Аманға жамандық тілеуім керек пе? Жо-жоқ, тілей алмаймын! Мырза өзіне қандай тілемесем, оларға да сондай тілемеймін! Әттеген-ай, білгенше, білмесем еді бұл сырды!..

VI

Қазанғап намаз оқымаса да, намазшылардан ылғи ерте тұратын. Бүгін күндегісінен де ерте тұрды. Таң жоқ, үй қараңғы, шам жағып киінді. Шам байдікі болғанымен, өзінікінен әрі ұқыптап, сығырайтып қана қойды. Далаға шыққанда өшіріп кетті. Өзге аттарды қозғамай, үш атты ғана суарып келіп, сұлы берді. Үйге қайта енгенде, шамды қайта жағып, қазандыққа от тұтатты. Үндемейді, дағдылы жұмысынан өзгені ойламайды, тынымсыз күйбендеп жүр. Төр жақтағы әйелі, ауыз жақтағы малайлар әлі тұяқ серіпкен жоқ еді, оята бастады. Таймас ұйқысын аша алмай, ыңыранып жатыр.

— Тұр, ит, тұр! Ыстық іше салып, жүріп кетейік. Көп жер... Тұрмадың ба? Ал суық су әкеле жатырмын. Таймас басын көтерді. Көзі жұмулы, сөйлеп отыр:

— Адамда Қазақеннен, айуанда қара төбеттен артық берілген бар ма екен мырзаға! Шығара түс шамның білтесін, киімімізді тауып киейік.

— Мен киіндім ғой осы жарықта-ақ. Көзіңді жұмып алсаң, түнде түгілі, күндіз қараңғы.

Шынылы шамды «Закүнбай жағыс» дейтін жағысқа салып, білтені дәл ұшынан жандырғанда, керосин өте аз кетеді. Қазанғап «Закүнбай жағыстан» да құлдыратса керек. Жарық тым әлсіз. Үй іші ала көлеңке, Таймастан өзгесінде төсек жоқ, қалай болса солай жата кеткен малайлар қасына-қасына орындарынан тұрды. Шам жарығынан бет бейнелері азар көрінеді. Мұрындарының пысылы, дыр-дыр қасынғаны анық естіледі. Дәрет, намаз былай тұрсын, көбі қолын да шаймады. Ішіне таба нан турап, бір-бір шара аяқ ыстық, майлы сорпаны бастарына көтере, борп-борп ұрттап жатты. Қазанғап әрқайсысына бүгін істелетін жұмысты қадағалап тапсырған соң, қасына Таймасты, тағы бір жігітті ертті де, жүріп кетті.

Таң жаңа-жаңа белгі беріп келеді. Бұлаң құйрықта жөнелген үшеудің беті — елсіз дала. Қанжығаларын-

да — шумақтап байлаған арқан, жіп. Жылқыға, соғымға, барады. Жылқы кашықта. Қыс қатаймай тұрған кезде алыстағы панасы аз, бораны көп болатын жердің отын жеп жатыр. Қыс қатайған кезде желі саябыр, бораны аз болатын құйқалы, шөптесін ойпаттарды, түбек-қорықтарды, өзен, тау ықтарын сағалайды. Көбік қар тіпті қалың түсіп қалған екен. Аттар толарсақтап, әжептәуір ауырлап келеді. Үп етсе-ақ алай-түлей боран болғалы тұр. Ауылдан ұзаған сайын таң жарығы молайып, шанқан ақ даланы кеңейтіп барады. Белесті кең даланың әр жерінде жортып жүрген аңшылар алыстан қара ноқаттай көрінеді.

Жас Таймастың ұйқысы мана ашылған. Мамық қарлы, кіршіксіз таза даланың таңертеңгі бейнесіне сүйсініп, көңлі лепіре бастады.

— Қазеке! Аттың басын азырақ жіберіп алсақ қайтеді? — деді.

Қазанғап жауап қатпай, оның бетіне бұрыла бір қарады да, қоя салды. Қоян, қарсақ, біресе актиін, сасық күзен іздері кездеседі. Кездескен сайын Таймастың іші бір қайнайды. Еркін далада, ат үстінде келе жатып та ерікті емес. Бір ызғыта алмады. Ізіне түсіп, несіз аңның бірін ала алмады. Амал жоқ, ере береді Қазанғапқа. Қазанғаптың беті, аңның ізі түгіл, өзі көрінсе де, бұрылар емес. Ойында — тек соғым. Бай соғымын өз соғымындай ойлап барады.

— Қазеке, қанша соямыз биыл? — деді Таймас.

— Он.

— Бәрін осы жолы алып қайтамыз ба?

— Е, қайта-қайта келіп жүреміз бе?

— Онда, әйтеуір жуастарын ұстаңыз. Асаулармен алыстыра көрмеңіз.

— Жаман ит! — деп, Қазанғап тағы бір бұрылды Таймасқа. — Малдан кісі қорқа ма екен!

— Ит, ит дей бересіз. Ит мендей ме, Қазеке?

— Енді қандай?

— Айтайын, ұрыспайсыз ба?

— Ұрыспаймын.

— Ұрмайсыз ба?

— Ұрмаймын.

— Ендеше, ит дәл өзіңіз сияқты үлкендеу болады да, мен әлі күшікпін ғой.

— Оның рас, сен әлі жассың-ау, — деді Қазанғап.

Өзінің итке тенеліп қалғанын елеген жоқ. — Мен жас кезімде жабу арасында күшіктермен бірге өстім. Күшікті әлі күнге жақсы көрем. Сенің бірдемең сол күшіктерге ұқсайды. Неменең екен, ә?..

— Күшіктерге сіздің де бірдемеңіз ұқсайды. Ол аңтұрғандар ержеткен соң, ұяласын ұмытып, бірін-бірі талап жатады. Сіз де жабу арасында өзіңізбен бірге жатқанын ұмытып, Әлжанды сабадыңыз ғой.

— Е, аттың аяғын неге кеседі?

— Ол кесті ме? Жақыптан жерін қорғап тұрғанда, омыраулап келіп, өзіңіз түстіңіз шалғыға.

— Бәрібір ол кіналы.

— Жарайды, кіналы болған соң, ұрған екенсіз. Сазайын тартты. Соңынан неге қалмайсыз?

— Не істедім, қалмағанда?

— Кеше таңертең мырзаға не айтқаныңызды мен естіп тұрдым. «Аманды арқаланып, Әлжан дізе бүкпей-ақ кете ме?» деген жоксыз ба?

Қазанғап үндемеді. Қап-қара қалың бетінде ұят нышаны байқалмаса да, сөзден жеңілгенін сезсе керек. Атын борбайға бір көміп, ілгері кетті. Сеңсең тымағының қырауын, камшысын бүктеп алып, қағып-қағып жіберді. Таймас қуып жетіп, құлағының етін жеп барады.

— Егер кешірмеген жақсы болса, Әлжан ертең оқуын бітіріп, қызметке тұрып келгенде, сізден кегін алар. Ұрғаныңыз үшін тіпті соттатып жібереді.

— Көтіне қарасын! Мырза оны тескентау өткізіп жіберер.

Бұл сөзге Таймас та тоқтады. Өйткені үкімет те, ел де мырзаның қолында. Мырзаны түнде тоқалы, күндіз Қазанғап билейді, деген ұғым малайлардың басына берік орнаған. Қу тілді Таймастың, қалжыны, шыны аралас, батыл сөйлеп келе жатқаны: Шолпанды арқа тұтады. Қазанғап Шолпанның бетімен өзге малайлардан гөрі оны жақындау, еркіндеу ұстайды. Бірі әйел, бірі еркек қожасына жакқан бұл екеудің көңлі өзге малайлардан көтеріңкі. Қастарындағы Бұқпа ауылдан шыққалы жақ ашқан жоқ. Анда-санда Таймастың сөзіне ыржия күледі. «Қазанғаптай бола алмасам да, Таймастай тоқалға жақсам» деген, арманы бар. Оның ойынша, Қазанғап пен Таймас — ең бақытты жалшылар, Қожасымен жиі кездесіп, сөйлесіп тұрады. Астың дәмдісі, киім-

нің тәуірі тиеді оларға. Былай шықса, мырзаны аркаланып, еркін жүреді. «Қесін силағанның итіне сүйек сал» деп, ел бұларды да әжептәуір слайды. Сондықтан Бұқпаның арманы сағым емес, ізденсе табарлық, қуса жетерлік нәрсе еді. Таймасқа тұтқиылдан бір сұрақ қойды ол:

— Малай байға қайтсе жағады? Осының ақылын айтшы. Мен жаға алмай қойдым.

— Оны менен гөрі Қазекең жақсы біледі. Осы кісі айтсын.

— Ала жібін аттама. Суын сүт қыл. Жаныңды аяма,— деді Қазанғап.

Таймас сак-сак күліп алып, тағы түсті оның соңына:

— Үкімет байға қарсы қояды, сіз жығып бересіз. Қайсынды тыңдайық?

— Үкімет сонда не береді? Өзі байдан күн көріп отыр. Орташа өзінен аспайды. Әгәр бай құрыса, келей мен жалшы қырылып қалады. Оның бержағында бай біреуден ұрлап алды ма? Зорлап алды ма? Алдап алды ма? Күндейді, түге.

— Онда қалай байыған?

— Құдай берсе, байымақ түгілі, патша боларсын.

— Бізге неге бермейді сол құдай? Қатынының қойнынан шықтық па?

— Астапыралла! Тәубә қыл, шайтан!— деп, қамшымен тартып жіберді Қазанғап. Таймас, шыны ма, өтірігі ме, ойбайлап, алға карай шаба жөнелді. Тақымын әйтеуір бір жазды. Сұлыға піскен, жарау күрең төбелмен көсілтіп барады. Даусы әлі семген жоқ. Жылау ма, ән бе, кім білсін. Қазанғап шошып қалды:

— Әлгі итке өтіп кетті ме қамшы? Атты қинады-ау!— деп, мазасы кетіп келеді.

Күн арқай бойы көтерілген. Таймас зырлатып белеске шыға келгенде, аржағында, етекте, ит ерткен екі адам, аттарына қапыл-ғұпыл міне сала, бері жүрлі.

— Сауға, сауға! Байла, байла!— деп, Таймас оларға айғайлай жетті. Сыздық пен қисық мұрын Тәуке екен.

— Қеш қалдың. Қанжығадан шешіп байламайды аңшы,— деді Сыздық. Астында — жүйрік көк, қанжығасында — ішін жарып бөктерген өлі қасқыр, жетегінде — аузын бұған тірі қасқыр. Аманның қос аққаскасымен Тәуке соңында келеді. Қасқырдың аузына қамшының сабын көлденең тістетіп байлапты. Аузымен қару істей

алатын емес, тартынайын десе, артындағылардан қоркады, ілезде иттей жетекшіл бола қалған. Таймас танда-нып тұрып:

— Батыр-ау, мынауың не саясат?—дегенде, Сыздық күліп жіберді. «Саясат»— совет кезінде енген жаңа сөздердің бірі. Әзір қарапайым жұрттың көбі түсінбейді. Таймастың өзі де түсінбейді, әдеттен тыс бірдеме көрсе, айта салады. Сыздық оның бұндай мінездерін қызық көріп, орайына күлдіргі бірдеме айтпай қалған емес.

— Бұл — қасқыр деген саясат,— деді,— аузына ағаш тығып байлағанский. Мойнына шылбыр тағып сүйрегенский. Бай Иванға тірідей ұстап апарсам, ол айдаһардай көредский. Қымбатқа сатып аладский.

— Сызекен бәрін біледский,— деп Таймас аттан түсті де, қасқырдың үстіне мінді. Көп құмарының бірі аң болатын. Мыналарды көрген соң, тіпті құмаптты. Бүкір торының белінде шоқиған жұдырықтай Тәукенің де қанжығасы құр емес: какпан басып, бір қарсақ, қазып екі актиін, бір сасықкүзен алған. Әні қызық, әрі ақша — аңшылыққа қалай қызықпасын Таймас! Әттен, еркі жок, еркі болса, аты жок. Қасқырға мініп алып, «дәл осы сағатта атым да, еркім де бар-ау!» деп тұрғанда, Қазанғап пен Бұқа да келді.

Қазанғапқа бұл көрініс онша әсер етпеді. Қалпын бұзбай, жәй бір қарап өтті. Жөнді амандаспады да. Онысы — белгілі әдет. Мұрнына насыбай иіскеп тұрған Тәукеге қолын созып еді, ол шақшасын қонышына сұңгітіп жіберіп: «Жок!»— деді. Бар тұрып бермеді. Әлжанды ұрғаннан бері Қазанғаппен қарап жүріп араз. Сыздық сол төбелестің жуан ішінде болған кісі. Көршілес, ауылдас ағайындардың далада кездесуі осылай тоң-тоғысқа айналған кезде Қазанғап күж ете қалды:

— Ей, ит, анау атты өлтіремісін?! Әкең өлгендей шапқанын не? Жүр, кеттік!

— Бара бер өзің, бармаймын!— деді де, Таймас атына мініп алды.— Терлеген атқа жаның ашығанша, менің білеудей арқама жаның неге ашымайды?

— Бокты бармассын!— дегенде, Қазанғап атының басын бері бұрды. Енді қарсыласса, ұратын түрі бар. Таймас тайынбады, бірақ:

— Бокты барармын! Апаршы, кәне! Сенің малайың емес, Шәкеннің малайымын. Сен түгілі, Шәкен де әлі қол тигізген жок. Дәндеме, төбет!

— Не дейсін? Не дейсін, ей?— деп, Қазанғап бұрыла бергенде, Сыздық араға түсіп, шаужайынан ұстады. Басалқы айтып тұр:

— Отағасы, қол жұмысқа көп үйір болмаңыз. Үйір болып барасыз...

Тәуке мүлде қайнап кеткен. Бүкір торыны борбайға көміп жіберіп, айнала жүріп сөйлейді:

— Тырп етші, кәне, керіп салайын! Таймас — саған көп малайдың бірі емес! Кірме емес! Қожамсейіт ұрпағы қоймайды саған. Күлінді көкке ұшырады!..

Қазанғап, қанша ноқай күш болса да, сескенейін деді. Таймастың сыртқы көмекшілері мынау болғанда, ішкі көмекшісі онан да мықты: Шолпан! Мыналармен төбелесіп байқар еді, Шолпанмен байқасуға батпай, жүріп кетті. Ол кеткен соң, Таймас ашуын лезде басып, алақанын шапактай күліп, Тәукеге келді:

— Қайтып барасыз ғой, шокпарыңыз бен шотыңызды маған беріңіз. Осы жанжалды әдейі, аңға бір шығу үшін, шығардым. Аң аулап, кешке барамын ауылға. Шолпан тұрғанда, жаңағы төбет маған түк қыла алмайды.

Сыздық пен Тәуке ауылға беттегенде, Таймас, жалғыз өзі, актиіннің ізіне түсе жөнелді. Шапқан далада, мамық қарды бұрқырата жортып бара жатқан жалшы жастың көңлінде дәл қазір кара көз, кара күйрық әдемі актиіннен өзге ештеме жоқ. Жортып барады, аратура шоқытады, текітеді. Кең далада әдемі тиін қуған Таймас тәрізді, кең дүниеде әркім өзінің бір қызығын қуып барады...

Қазанғап та, айрылысымен жортып кеткен. Қабағын қарсы жауып алып, қасындағы Бүкпаға жол бойы түк айтқан жоқ. Жылқы отарына сәске түсте жетті. Жылқышылар қоста екен, «Қазекелеп» қарсы алды. Елден кісі келсе, жылқышылар қуанып қалатын әдеті. Өйткені ел алыс, қыстыкүні қатынас аз, адамды сағынады. Жылқы, қарлы дала, қасқыр — көретіндері. Айдан асты, міне ел адамын көріп отырғандары осы. Әсіресе хабарға аңсайды. Әншейінде елеусіз бірдемелерді елеңдеп отырып тыңдайды. Қазанғап бірақ, үш жылқышы ұтылай сұраса да, хабарға жарытпады. Аға жылқышы Баубек:

— Сайлау шығатыны рас па?—деп елеңдегенде, Қазанғап бүлк етпей, төсеулі жатқан жабағы терісіне тесіле қарап отырып, жауап пен сұрақты бірден берді:

— Солай деседі. Өзге ет дәмсіз болды ма, жабағы неге сойғансыңдар?

—Қасқыр тартып кеткен соң, сойып алдық.

— Ұйқтап қалғансыңдар ғой.

— Ұйқтау қайда! Қасқырдың сыңайы биыл жаман. Күндіз-түні ториды. Үркер бесіндікке барған кезде ат үстінде, сойылға сүйеніп тұрып, азырақ мызғыдым. Дыбысы қашан өшеді деп жүр екен, сол екі арада жылқы шу ете түсті. Шауып келсем, сұр жабағыны тартып кетіпті. Әйтеуір, жегізбей айырып қалдым. Содан бері түнде екі кісілеп күзетеміз.

— Ол қасқырлардың соғылды ендеше,—деді Бұқпа.— Сыздық біреуін бөктеріп, біреуін тірідей жетелеп барады.— Ой, тілеуін берсін! Тазымен алды ма екен, атпен соқты ма екен?

— Екеуі де бар.

Темір мосыға асулы кара шелектен бу көтерілді. Қараған жағып отырған жылқышы даладан қар әкеліп еселеп, қар еріген кезде жабағының жас етімен толтырды. Қарағанның ұзын жалыны, ұшқын шаша, лық толы дәу шелекті жалмай жанып жатыр. Отқа бүйірінен тұрған шойын құман тасып төгілді. Шай жасалды. Қанты жоқ, наны көп, майы бар кара шайды ұрттай отырып әңгімелесті. Қазанғап күпісі мен шекпенін шешіп тастап, ішкі шолақ тонымен отыр. «Абылайша» аталатын кең қос жып-жылы. Іргесін қармен көміп, астына қараған төсеген. Киізі қалың, жаңа, тек ішкі жағы түтін шалған соң сарғайыпты. Шәкен, есепкой, катал адам болғанымен, малайларды әсіресе ішіп-жемнен онша қыспайтын. Қазір өзі келген болса, Қазанғапша жабағы терісін ежіктемеген болар еді. Қазанғап әлі күдікті. Шай ішіп отырып та, терінің қасқыр жыртқан жерін көзімен іздеп қояды. Осы мінезінен малайлардың көбі оны жек көреді. Үстінен Шәкенге шағым айтып жүреді. Қазанғап Шәкенге жағыну үшін итаршы болып, жексұрын көрінсе, Шәкен малайларға жағымды болып шығады. Бұл қулықты Тоқабай сияқты бірен-саран сезіп қалғаны болса, Шәкен дереу құтылады одан.

Баубек — мырзасына адал, еті тірі, аңкылдақ жігіт. Әлі ауыз жапқан жоқ. Мырзаның өзі келеді,— деп жүр екен.

— Әттегене-ай, келе алмағаны. Келмек-ақ еді,—деді де, Қазанғаптың өзін айналдыра берді.— Сайлау келе жатса, болыс кім, ауылнай кім? Не айтады жұрт?

— Қайдан білейін. Онда менің нем бар?

— Мырзадан құлағыңа бірдеме тимеді ме?

— Мырза сайлауды неғылсын?

— Дегенмен, ол кісіге соқпайтын сөз жоқ қой.

— Біреулер Танагөзді ауылнай қояды,— деді Бұқпа.— Осының жаны бар сияқты. Танагөз мырзаға келгіштеп жүр. Пысық антұрған Байболды шоңқитып кетпесін.

— Еркек құрып қалып па? Қанша пысық болғанымен, қатынды ауылнай қоюшы ма еді, тәйрі! Байболды шоңқитса, Жакып шоңқитады.

— Оның болыстыктан дәмесі бар,— деседі.

— Ауылнайлық тақиясына тар болмас. Малқардан болыстық әлуға шонтайына қарасын.

— Ойбай-ау, әлі естімеппе ең? Бай-жуаннан болыс сайланбайтын болып жатыр ғой.

— Қойшы!?

— Тастандар бос сөзді! — деді де, Қазанғап орнынан тұрды.— Ет піскенше соғымдарды ұстап, матап қояйық.

Ас пісірушіден өзгесі тысқа шықты. Болмашы ғана жел тұр, бірақ өткір. Аспанда ұшпа бұлттар көрінеді, ма-на жоқ-ты. Қыраттау жер жаяу борасындап, ойпаттау жер әлі үлпілдек қалпында, тиыш жатыр. Бес жүзге тарта жылқы бытырай жайылып, дөнесті ақ даланы талқандап тастапты. Қары ерте түсіп, кеш кететін бұл жалаңаш дала әлден-ақ қыстау маңынан қарлы. Тебінге жаттыққан қазақ жылқысы ол қарды елер емес, кулықтың құлындарына дейін тебіндеп, өз тамағын өзі тауып жүр. Аз мініліп, аз сауылатын бай малы шетінен күйлі, әрі сергек, көбік қарда семіре түскен. Адамды онша жақындатпайды. Қайсыбірі құйрығын қоқайтып, тұра жөнелсе, қайсыбірі тістесіп, алысып, ойнап барады.

— Жылқы күйлі-ақ екен! — деді Қазанғап, аралап келе жатып. Содан кейін: «Мынаны ұста, ананы ұста!» — деп, нұсқай берді. Баубектің астында жалы тізесіне түскен белгілі көк айғыр, қашағанның шөбін жұтқызбайды. Үстіне тон сыртынан ақ шидем күпі, аяғына етік, сыртынан ақ ұйық киген Баубек сол борбиған қалпында құрықты екі сілтемейді. Сілтеді-ақ, қыл тамақтан қылғындырып, қандай асауды болсын жібермейді. Әуелі қартаң, жасамыс соғымдарды ұстап, бесеуін бір тізді. Енді тай, жабағы, құнажын, дөнежіндердің семізін қарастырып жүргенде, Қазанғап көк қасқа биеге нұсқады:

— Осы қалай?

— Бұдан сөре шығуында сөз жоқ. Тайында қысыр емді. Байталында құлын тастады. Дөнежін бие ғой. Үш жылғы ту.

— Көк айғырдың тұқымы емес пе?

— Жоға, тәйрі!

— Ендеше, үш жылдан бері іштеме бермеген немені ұста!

Баубек бастырып калып, құрықты қыл мойыннан сала, толғап жібергенде, көк каска шынғыра мөңкіді. Бойлай алмады. Баубек жантая тартса, ол шапшып, шалқая, біресе алдыңғы екі аяғын көсілте тіреп, көткеншектей тартады. Әлем-тапырақ тулап жүр. Нокталамакшы болған Бұқпаны бойына дарытпай қойды. Баубек сонсоң буындырып, құрықты тағы берер толғап калып еді қырылдап барып құлады. Қазанғап үстіне міне түсті. Екі құлақтан мықтап ұстаған соң:

— Босат, өліп кетер!— деді. Өзі босатпастан, құлағынан басып, тырп еткізбей тұрғанда, Бұқпа келіп оп-оңай нокталап алды.

— Қазанғап,— асаудың кара албастысы!— деп, Баубек қарқ-қарқ күледі. Десе — дегендей. Ол тек күшті емес, епті де, құрық салымпаз да. Тай, жабағыларды қуғызбады. Жылқыны шоқтап қойды да, жаяу жүріп, өзі ұстады. Төртеуін ұстағанда, бір мүлт кеткен жоқ, қолын төрт-ақ сермеді. Қалмакша серпе, қазақша жаба, біресе алдынан тоса, қаға салады құрықты. Құрықшылар көбінесе бір-ақ оңтайлы болса, бұның оңтайы—үшеу. Үлкенді-кішілі, кәрілі-жасты он соғымды нокталап алған соң, қостың қасына әкеліп, матап тастады. Қостың ішінде ет пісіп, селдір сакал, арық жылқышы ыстық сорпаға күрт езіп отырған. Қазанғап, есіктен кіре:

— Асан-ау, сенің байың құрттан өзге іштеме бере ме, сірә?— деп еді.

— Ет береді,— деді Асан.

— Токтық — нанда ғой.

— Нанды, мен түгілі, өзіне тапсын. Біздің бай сіздің байдай егін салмайды,— деді де, Асан шымшуырды отқа тықты. Тұрып барып, ораулы жатқан көк торсықты шайқағанда, ішіндегі аз-қымыз азар шылдырады. Қымызды саптыаякқа құйып, қызарған шымшуырмен бұлғай жылытқан соң, Қазанғапға ұсынды.

— Биені кеше ағытып жіберіп едім. Торсық түбі саған бұйырған екен,— дегенде, Қазанғап үлкен аузын ыржита

бір күлді. Бұл бір айда бір күлгені еді, оның өзі тегін көрінбейді:

— Байдың торсығынын түбі бұйырды. Тегі мен баитын шығармын!— деп, ырым етеді. Шынында, баюы кәдік. Жалда жүрсе де, дәл қазір оннан аса ірі мал тұяғы бар, шетінен ұрғашы, бірін жұмсамайды. Жыл айналғанда олар балалап, екі есеге жақын көбейеді. Сөйте-сөйте төрт-бес жылдың ішінде-ақ мал саны жүзге жетіп қалады. Әттең, лажы табылмайды, егер табылса, Қазанғап соның өзінде ол малды ішіп-жеместен, Шәкеннің есігінде жүре берер еді. Өйткені ол байлықтың рахатына құмар емес, атағына құмар. Жылқыбай қалыптас адам. Жылқыбай дәулеттің тек бейнетін көріп келеді. Шәкен қызығын көріп келеді. Асан — сол Жылқыбайдың жылқышысы. Қарау, пасық бай, малшысын да алдап ала алмапты. Асан Қазанғаптың алдына ақырғы қымызын, құртын тосып отырғанда, айтпақ бір мұны бар екен:

— Біздің бай — қазымыр, қара қазан кісі ғой, кеткім келеді. Мырзана айтып, мені өз қасыңа алсаң қайтеді?— дегенде, Қазанған іркілместен:

— Жарайды,— деді,— Тоқабайдың орны бос. Маған десең, бүгін кел.

— Тіпті дәл қазір кетер едім, әттең, босатпайды. Күнімді бітіріп барайын.

— Күнің кашан бітеді?

— Ел жайлауға барғанда.

— Сонда келсең де орын табам. Бірақ есінде болсын, мен жалшының арамын, жалқауын жаратпаймын. Мен жаратпасам, мырза да жаратпайды.

Айдалада, әппақ қар үстінде, қар жамылған жалғыз «Абылайшадан» көк түтін ұйтқи ұшып жатты. Сол костың ішінде бай дәулетін жасаушы жалшылар, осылайша әңгімелесіп отырып тамақ ішті. Тамақтан кейін тысқа шыққанда, күн еңкейіп, жер беті тегіс жаяу борасындаған. Баубек пен Бұқпа екі жақтап қауіп айта бастады:

— Күн кешкіріп қалыпты. Түнде елсіз, жолсызда адасып жүрмейік.

— Ие, байқандар. Алақаншықтап жатыр ғой. Боран болып кетпесін кім біледі...

— Қона алмаймыз, жұмыс көп,— деді де, Қазанғап тебіндеп тұрған атының ауыздығын салды.— Ел, жатқанша жетеміз. Адаса қоймаспыз, жер таныс қой.

Соғымның ірілерін жетелеп, ұсактарын олардың құй-рығына тіркеп алып, Қазанғап жорта жөнелді. Бұқпанын жетегіндегі жылқы үшеу ғана, алдағы топтың тартынғанын құрықпен ұрып, жасқап, артта барады. Баубек, көп жылқыдан ұзап, бел асқанша, асау, шәлкес соғымдар жөндіккенше, еріп отырды да, қайтып кетті.

Көп кешікпей-ақ күннің көзін бүркеген бұлт аспанның да бетін бүркеді. Дыбыссыз ескен ызғарлы желге дыбыс пайда болды. Жаяу борасын бұрқаққа айналды. Күн кешкірді. Әзірге дүние тек қабағын түйіп тұрған тәрізді. Қазанғап күләпарасын жаңа киді басына. Алысты көре алмаса да, қас қарайғанша, беті ауған жоқ, адасам,— деп, кобалжыған жоқ. Көзі арқан бойы көрсе, жерді танып, қай тұста жүргенін шамалап келе жатыр еді. Қас қарайған соң, қағыз боран болды. Бұрыннан жатқан көбік қарға аспаннан еселей жауған киыршығы аралас қар қосыла борағанда, алай-түлей болып кетті. Ат құлағы азар көрінеді. Арқа желі дем сайын күшейіп, бар кемеліне келген. Егер жаз күндері болса, осы дауыл жайлаудағы елдің киіз үйлерін қиратып кетер еді. Қазір ішін тарта, үдей-үдей, ысқыра-ысқыра сокканда, ат үстіндегі жігіттерді ат-матымен еңсеріп-еңсеріп тастайды. Мана қабағын түйе түнерген дүние енді одан әлдеқайда қорқынышты. Ақ бура тәрізді: Аузынан ақ көбік шаша, тісін шақырлата шабынып тұр...

Қазанғап бір кезде атының басын тартып, артына қарады. Күләпарадан екі бетінің көзі ғана ашық екен, оның өзін мұздақ басып, мұз кірпіктің астынан тышқан көзі жылт-жылт етеді.

— Бұқпа, бетіміз дұрыс па?—дейді дауыстап. Жуан дауысты жел қағып әкетіп естіртпеді. Тағы дауыстады. — бетіміз дұрыс па? Адасқан жоқпыз ба?

— Менен ештеңе сұрама, басым алдақашан айналған.

Бетін желге қырын ұстап, Қазанғап тарта берді. Қатты жүруге, асау көкқасқа ілесе алатын емес, танауы делдіп, бүйірін соғып, семіздіктен болдыруға жақын. Әзір, әйтеуір, ит бүлкілге жарап келеді. Жылқылардың қайсысы болса да, желігі басылған, жуасыған. Үстін қар басып, кірпігіне, танауына мұз қатып, пыскырып-пыскырып қояды. Түн, сұрапыл боран аяқ астын да көрсетпейді. Қаанғап бір кезде қалың қарға күмп беріп жоқ болды. Ыңқ еткен дыбысы қатты естілді. Аты бұлқына-бұлқына азар шықты қардан, өзі қозғалмай жатыр. Қар басқан

апан құдықтың жарлауыт ернеуіне соғыла құлаған екен, есеңгіреп қалыпты. Бұкла сыртқа алып шығып, басын сүйеп отырғанда, есін жиыды:

— Жіліншігім... Сынды!.. — деп, қиналып жатып, — Мырзакер аман болғай-ақ. Мертіккен жоқ па? — деді. Бұкла:

— Аман. Түк те еткен жоқ, — дегенде, көңлі тиыш тапқандай болды.

Мырзакер — кейде Шәкен мінетін тәуір ат. Қазанғап бұл жерде, Шәкен түгіл, оның тақымы тиген атты да өзінен жоғары тұтты. Аяғы сынып, қиналып жатқанның өзінде, өзінен бұрын жетектегі мынау бай малының қамын ойлап жатыр екен, ыңкыл арасында «Малды қайтеміз?» — дей береді. Бұкла ақырзаман орнатып отыр:

— Малды қоя тұр, өзіңнің атқа отыруға шамаң бар ма?

— Тіпті қозғалтпайды!

— Айтудай-ақ айтып едім, — шықпайық, — деп. Осы екен ғой шыдатпаған! Енді қайттік, жапан далада өлгеніміз бе? Сүйегімізді де тауып ала алмайды-ау!..

— Зарлама көп! Қазір зар да, өлім де маған лайық. Сен ақыл тап.

— Жылқыны енді бетімен жіберейік. Бас қамын ойлайық, — деді Бұкла. — Екі сойылды арыс етіп, атқа жексем, арасын жіппен шандып, сені жатқызсам, сөйтіп ел іздеп көрсем қайтеді?

— Мынау іріңдей он жылқыны көріне көзге боранның, қасқырдың жеміне тастап па?..

— Тәйрі, жылқыдан жан тәтті де!

— Атама, атама! — деп, ыңкылдай жатып. Қазанғап әлден уақытта бекіген ойын айтты. — Кер атқа мін. Жылқыны екі-екіден қосақтап айда, енді ырыққа көне береді. Оң жақ бетінді желге ұста. Жел ауысып кетпесе адаспайсын, ел жатар-жатпаста ауылға барасын. Зәуеде кер ат бір жаққа бұрыла берсе, оны тегін деме, ыркына жібер.

— Өзің осы арада жалғыз қалмақпысың?

— Қалам. Қасқыр жей алмайды, пышағым бар. Жылқының бірінің құйрығын кес те, сойылға байла. Сойылды менің басыма шаншып кет. Адаспай барсаң, осы түнде-ақ табарсыңдар мені.

— Жаным-ау, не деп жатырсын? Мынауың сандырақ па, шының ба?

— Шыным.

— Мына түнде, мына сұрапылда кім табады сені?

— Таймас табады. Тек менің қалған жерімді ұмытпа. Май өзектің аяғында, «көп ауыл» отыра беретін апанда қалды дегейсін.

— Ол апанды қайдан тани қалдың?

— Бір топ шөке бар-ды қасында. Осы сол емес пе?— деді де, Қазанғап жастана жатқан ши түбіріне мегзеді.

— Сол болсын-ақ. Жұрт келгенше үсіп қалмаймысын?

— Үсімеймін. Қар басады. Қар асты жылы.

Бұқпа кетерін, кетпесін білмей, көп қипақтады. Ақыры, кер атқа мініп, жылқыны алдына салды. Арқан бойы ұзамай-ақ, көз жазды Қазанғаптан. Қараңғы түнде, түтеген боранда, айдалада, басына құрық шаншулы, жалғыз өзі ыңқылдай түсіп, қала берді Қазанғап.

VII

Таймас Қазанғаптан айрылысымен актиін ізіне түсе жөнеліп еді. Актиін онша алысқа ұзамай, шағын бір аумақты шарлай береді. Аты мықты, жырынды аңшылар күніне бірнешеуін індетеді. Іні қысқа, саяз келеді. Таймас сұлыға піскен жарау күрең төбелмен желе-шоқыға жүріп, тез-ақ індетті. Бірақ алуы тез болмады. Ін, әрірек барған соң, екіге бөлінді. Қай тарауында жатқаны белгісіз. Сондықтан екеуін де қазуға тура келді. Бірін қазып жетіп еді, онда жоқ. Енді екіншісін қазып жатыр. Жер — қатты, тоң. Арқа жіпсіді, маңайдан бу будақтады. «Тоқылдатса, іннің түбінде жата алмайды,— дейтіні қайда? Маған бір әккісі кездесті ме, әлде ұйқтап қалды ма, неге тырп етпейді?— дейді Таймас. Аты елең еткенде, өзі де солай жалт қарады. Белестен асып, ит ерткен біреу келіп қалыпты. Тани кетті. «Біздің Әбекен ғой»— деді ішінен. «Біздің» десе де «алғашқы аңымды тырнақ алдымды байланбақ!»— деп, қызғанып тұрды.

— Ассалаумәлікүм, Әбеке.

— Әліксәлем. Майлана берсін қанжыға!

— Айтқаныңыз келсін, тек алдымен менікі майланбай-ақ қурап тұр.

— Аңға таршылық істемес болар. Жакпайды,— деп, Әбекен аттан түсті.— Немене осынша қазып жатқаның?

— Актиін.

— Кой, күзен шығар. Ақтиін бұнша қиында жатпайды. Көрінді ме өзі?

— Жок әлі.

Әбен іннің аузындағы іздерге үңілді. Кеткені — екеу, келгені біреу екен.

— Ойбой-ой, балам-ай! — деді, іздерді санап. — Босқа әуре болыпсың ғой. Шығып кетіпті.

— Көз байлайтыны бар ма, қалай шықты?

— Әгәр ақтиін екеу болса, біреуі қайтпаған. Біреу болса, қайтқан да, қайта шығып кеткен. Бір інде екі ақтиін жатқанын естіген де, көрген де емен. Міне, біліп ал: екі із кеткен, бір із келген. Сонда бұл інде жоқ боп шығады.

Екеуі атқа мініп, кеткен ізге түсті. Әбен дағдылы аңшы болмағанымен, әжептәуір жырынды көрінеді. Өзі ізден айырылымай, Таймасқа манайын шолғызып отырып, шарындылардан ізді тез шығарды да, тез індетті. Бұл жолы інге кірген із жалғыз, ақтиіннің барында еш күман жоқ еді. Таймас шотын құшырлана сілтеп тұрғанда, ақтиін шық етіп ата жөнелді. Ала төбет қуып берді, енді аузын сала бергенде, қалың қарға сүңгіп кетті тиін. Ада-сып қалды бәрі. Үш жақтап іздеп жүргенде, анадай жерден барып шықты. Тағы қуды, тағы сүңгіді. Көру қиын, кармен қар, әппак. Тек көзі, құйрығының ұшы қап-қара боп, көзге түседі. Әбен Таймасқа ыза болып, ұрсып жүр:

— Үйде өскен бұзау түзде өгіз болмайды! Антұрған-ау, іннің аузын бекіте салуды білмедің бе?

— Білсеңіз, неге айта қоймадыңыз?

— Соған келтірдің бе? Мен аттардың ауыздығын алғанша, айрылдың да қалдың.

— Әне кетті!

«Қайда, қайдалап», Әбекең жуан денесімен Таймасын соңынан долбаң-долбаң жүгіре жөнелді. Ала төбет пен Таймас басқа бір інге қуып тығып тұрғанда, алқынып азар жетті.

— Токта, қазбай тұра тұр. Мен саған бұны онай алудың амалын көрсетейін, — деді де, Таймасын шекпенін шештіріп алды. Шекпеннің жеңін қолтығынан буып, ұшын іннің аузына тосты. Содан кейін қаза бастағанда, ақтиін зытып келіп, шекпеннің жеңіне қойып кетті. Әбекең ұмаштай бергенде қолынан ұстай алды Таймас:

— Өлтірмеңіз, өлтірмеңіз! Шолпан: «тірідей ұстап әкел!» — деген.

— Ол кайтеді, жерік пе? Әлде Мәскеу көпестерінің әйеліне еліктей ме?

— Қайдан білейін, маған айта ма сырын? Әйтеуір, «Қайдан тапсаң да, тірідей бір ақтиін тап!»— деп, әдейі жіберді.

— Жарайды, онда байланбай-ақ қояйын, соған апарып бер,— деді анқау Әбекен,— Бірақ қызыл тоқалға айта бар, мені ырымсыз қалдырмасын.

Таймас, шекпенін ақтиінмен қоса, қанжығасына байланып жатып, жымың-жымың етеді. Бүгін екі қасқыр соққан Сыздықтан қуанышы кем емес. Атқа мінген соң, Әбен оны ертіп алып, кейін жүрді. Жапа осында келерде бір сасықкүзен індеткен. Іні терең, жер қатты екен. Ет-женді кісі азырақ ырсылдады да, ала алмай, жүріп кетті. Таймас оны Шолпанның атымен алдадым,— десе, Таймасты ол күзенге салып, қинағалы келеді.

— Қайда тарттық, Әбеке?

— Табу менікі, қазу сенікі. Үндеме!

— Байлану кімдікі!

— Оны кезінде айтам.

Інге келген соң, Таймас сырт киімін шешініп, жеңіл-тек кірісті. Әбен аттардың ауыздығын алып, отқа жіберіп келгенше, бұрқыратып қаза бастады.

— Тоқта!— деді Әбен. Тоқтатып қойып қолындағы ұзын шыбығын інге жүгіртті. Екі метрдей ұзын шыбық бойламады.— Осы шыбық жеткен тұстан ойып түсі!

Таймас ойып түсті. Әбен тағы сұқты шыбығын. Сұғып жатып жымындайды, күзен естімесін,— дегендей, күбірлейді:

— Тақау жатыр. Қаза бер. Қашан жеткенше, жата береді.

Тоң жерді дүрсілдете қазып, іннің түбіне жеткенде де, күзен оянған жоқ. Жұдырықтай ғана болып, итше дөңгелене, тұмсығын шатына тыға жатқан екен. Үйін талқан етіп келіп тұрғандарға басын да көтермеді.

— Мынау тіпті менсінбегені ме бізді!— деді де, Таймас құйрығынан ұстап, аспанға атты. Жерге түскенде ғана көзін ашып, қаша жөнелді. Ала төбет тұра қуды. Бетінен алып, шақылдағанына қарамастан, аузын салғалы жүргенде, күзен дәл тамағынан шап беріп, қатты да қалды. Ит енді өз жанымен әуре. Қынсылап, айнала жүгіріп жүр. Басын сілке береді. Күзен түспейді. Жиырылып, та-

мағына түйін болып қалыпты. Итін аяп, Әбеннің жаны шығып барады:

— Қап, өлтіреді-ау! Кә, Аламойнак, кә! Мұнда кел, құткарайын,— деп ыр-ыр жүгіреді иттің соңынан. Таймас мәз-майрам. Шек-сілесі катып жүр.

— Добалдай неменің титтей күзенге шамасы келмегені ме!— деп күледі.

Бір кезде төбет күзеннен босанып, бері қашқанда, күзен әрі қашты. Актіінше қарға сүңги білмейді екен, Таймас жаяу жетіп, ұрып алды. Күзеннің ірісі, төресі көрінеді. Актііннен недәуір үлкен. Жүні, әдеттегідей, сары емес, қара қылшық, ақшыл түбіті тіпті қою, сирек кездесетін қымбат күзен.

— Әгер үлкендігі мысықтай болса, адамға да шабар еді,— деді Әбен, қанжығысына байлап жатып.— Жеті түрлі адам, аза-аза аңға айналған. Сонын бірі — осы, бірі — суыр, бірі — маймыл. Мынаны жауыздық, суырды сарандық, маймылды күндестік аздырған.

— Онда көп ұзамай, біздің Қазанғап та бір аңға айналатын шығар,— деп, Таймас атына мінді. Ендігі беттері — ауыл. Көңілдері шат. Әбеннің көңлі көтерілсе, сөзінде қоспа болады. Жадзғай мінезіне, салқам-салғырт тұрпатына қарағанда, ондайға тіпті ебі жоқ сияқты. Тосып адам жуықта байқамайды, нана береді сөзіне.

— Мынаны несіне ертіп жүрсіз? Добалдай болып, тышқандай күзеннен жеңіліп қалды,— деп еді Таймас, Әбен итін мақтай жөнелді:

— Бұл өзіндей төбеттерді желкесінен тістеп алып лақтырғанда, он қадам жерге түсіреді.

— Онда мырзаның қара төбеті жиырма қадамға түсіреді-ау.

— Жок, бұл, ит тұрсын, қасқырдан қайратты. Жаңа білдім,— деп, Әбен, әдетінше, кең далаға еркін бір қырып тастады.— Есінде болсын, күзен, ит түгілі, қасқырға алдырмайды. Өзіндей жас кезімде осындай бір сонарда күзен ізіне түсіп келе жаттым. Оған көлденеңнен бір қасқырдың ізі келіп қосылды. Әлден уақытта күзен жоғалды, қасқыр қалды. Қап, күзенімді жеп қойды-ау! — деп тұрсам, қасқыр анадай жерде, қарағанның түбінде жатыр. Онда ептілігім мысықтай: ұйқтап жатырсын ғой,— деп, ептеп келдім де, шалқая беріп, салдым сойылмен. Сойылым екі бөлініп кетті. Қасқыр тырп етпейді. Сөйтсем, менен бұрын күзен өлтіріп тастаған екен.

Өзі де өлген, қасқырдың тамағында жұдырықтай болып, тісін жазбастан, қатып қалыпты. Екеуін бірден соғып, олжалы қайттым үйге. Әне, сол күзенге біздің Аламойнақ болмады ғой!

Әбен — жайшылықта сөзуар емес, аузы ауыр кісі. Тек осындай оңашада аңқауларға, жастарға көсіле сөйлейді. Қазір халық аузындағы бір аңызды, өз басынан кешкен етіп, айтып шықты. Таймас күле береді, соны сезіп қалса керек. Тағы да сөйлеткісі келіп:

— «Мысықтай епті едім» — дейсіз, япырай, ә? — деп Әбеннің сикына бастан-аяқ қарап өтті. Тіпті епті болар қисыны жоқ. Карны іркілдеп, ердің қасынан аса жатыр. Етектері тақымнан шығып, бетімен кеткен. Мойнына қоян жүні бөкебай ораған болыпты, кеңірдегі көрініп тұр. Қолында — қамшы орнына шыбық. Құйысқан, жүгенде шылбыр жоқ. Артқы айыл алқылдап, атының төсіне, ер мойнына барған. Түсе қалып, оңдап алуға ерініп келеді. Қайта-қайта: «Шіркін, жастық!» — деп қояды. Жасында да онша қырмаған болар.

— Жас кезімдегі бір ептілігіме әлі сүйсінем, — деп бастады ендігі әңгімесін. Таймас салған жерден бір қақты:

— Бәрін жастыққа тастап, кәрілікке құрқол келгенсіз бе, қалай?

— Бұзба сөзімді, жыңды антұрған!

— Қойдым, айта беріңіз.

— Сонда дәл сендер шамалас шығармын. Үскірік болан. Жылқыны түбекке салып қойып, ат үстінде, тымағым бауы байлаусыз, қасқия қарап тұр едім, екі сауысқан келе сала тор аттың шоқтығын шоқи бастады. Ат жазылмай жүрген жауыр болатын. Бұл жастықты қойсаңшы! Ерінбей, мысықша басып, аттың тасасымен келдім де, екі қолыммен екі сауысканның құйрығынан шап бердім. «Астапыралла!» деп, қарқылдаған Таймас шап-қасынан түсе жаздады. Әбен ұрсып тастады. — Енең шонтайына күлемісін, үйде өскен бұзау! Не білесін, не көрдің сен? Сауыскандардың көзіне жұдырықтай-жұдырықтай мұз қатқан, сонсоң байқамады.

— Ол заманның сауыскандары ірі-ау, сірә... Жұдырықтай мұздарды кірпігі қалай көтерді екен, өзі қалай көтерді екен?

— Бұрынғының адамы да, айуандары да ірі болған. Қойларына мініп алсаң, аяғың жерге тимейтін...

Гағы да бір әңгіме басталатын еді, Таймас тойса керек, Тәукенің шоты мен шоқпарын Әбенге тапсырды да, ауылға тура тартты. Күн реңі бұзыла бастаған. Әзір жел жоқ, салбырап мұнартып тұр. Таймас ауылға жеткенде, бұлт басып, көмескі көрінген күнді жасыл сәуле коршады. «Күн қораласа, күрегіңді сайла» деген халық тәжрибесін есіне ала, аттан түсті Таймас.

Есік алдындағы тақыр күресінде қадаға байлаулы ер-тоқымды аттар тұр. Он-шақты ат. Қырауытқан. Тер қатқан. Ер-тоқымдары сәнді: Сүйіндік зергерлері күмістеген. Ауыл арасы емес, алыстан келген қонақтар екені беп-белгілі. Қора маңында бірсыпыра ауыл адамдарының басы қосылып қалыпты. «Соғым қайда?» — дегендеріне: «Шаншу қадалып, жолдан қайттым» — дей салды Таймас. Шекпенін қолтықтап, ас үйге енгенде, Шолпан кездесті. Қасындағы Қазанғаптың сарықарын әйелі Қасипа мен Токабайдың әйелі Бәдишаға күле сөйлеп тұр екен, Таймасты көре сала:

— Міне, өзі келді перінің! — деді.

— Мен бейбақты әлде не деп тұр?

— Сенің анда Малқардың табағына қамшы салып бергенінді айтып тұрмын.

— Онда қой сойып көрмеген кезім ғой. Кәзір, қамшы түгілі, арам бездің бірін жібермеспін.

Асшы әйелдер Шолпанға асатын етін көрсетіп, мүшелерді атап жатты. Шолпан қазан басына, аса бір сыйлы қонақ келгенде болмаса, бара бермейді. Барса, біле бермейді. Оның келуі тек «аса сыйлы қонақ» дегенді аңғартатын. Қасипа тай дүзген қазанды толтыра аса да, Шолпан келген соң, қонақасыны қомсыныңқырап:

— Қара малдың, күздікке сойған қартаң малдың еті көбірек болды, — дегенде.

— Соғым келді ғой. Онда тай-жабағының бірін сойып жіберіндер, — деді Шолпан.

Таймас сырт киімін шешінген. Қабағы жабық, дамылдамыл арқасын ұстайды. Мықшияды, ауырсынады. Шолпан:

— Не болды саған? — деп еді.

— Жолдан қайттым. Қазекен сойып-сойып қайтарып жіберді. Арқам білеудей! — деді де, жантая кетті.

— Не дейді! Тіл алмадың ба? Әлде тілің тиді ме?

— Ұрғанша титтей жазығым жоқ. Ұрған соң, тілім тиді, тілін де алмадым.

Шолпан аяп, кейіп тұрып, Қазанғаптың әйеліне бірсыпыра ауыр сөздер айтып тастады:

— Қазекең не боп барады өзі? Мырзаға жаққанда, өстіп жаға ма? Аңада Әлжанның мұрнынан қан ағызды. Енді мынау. Бұдан былай қолын тигізбесін Таймасқа. Жасынан жетім қалған тесік өкпе сорлының шері онсыз да жетер!..

Қасипа Шолпанға еріп, күйеуін біраз жерге апарып тастады. Таймас енді жайнап сала берді. Әбенді алдап, байламай кеткен актиінін шын сыйлады Шолпанға. Шолпан тірі актиінді қызық көріп, ойнап отырып, шапанының етегіне орап алды да, шығып кетті.

Сөз байласқандай, бірінен соң бірі әржақтан келген қонақтар шай ішіп тыныққан. Қонақтарына Шәкен өзі барып сәлемдесіп, қонақүйде бірге отырған. Шолпан қайтып келгенде, қонақтың қосшылары қонақүйде қалып, басшылары Шәкенмен әңгімелесіп отыр екен. Шолпан бөгелмей төргі бөлмеге өтті де, есікті күршектеп жауып алды. Тиінді бос жіберіп, тағы біраз ойнады. Мауқы басылған соң, ана жақтағылардың әңгімесіне құлақ қойды. Екі бөлмеге ортақ қабырғада кішкене ашпалы терезе бар. Сол терезеден қонақтардың өзін көруге де, сөзін естуге де болады.

Шәкенге тақау отырған Малқарды Шолпанның анықтап көргені осы еді, көңлі қалды. Жасы қырық бес, елудің арасында, қарны шошайған, өлі көз, манқа болыстың тұла бойында, әйел түгіл, еркекті тартатын бір жылылық не бір жылтырақ жоқ. Сонда да Айша, Балқия сияқты екі сұлуды бірден күшты. Жиырма бес жыл болыс болды. «Атағы барды, әйел тұрсын, ел сыйлайды. Өзі мынау болғанда, атағын несіне сыйлайды?»— деді Шолпан ішінен.

Малқарға тақау отырған төрт бұрышты қара — Жәнібік. Қайсарлығын шапыраштау қысық көзі айтып тұр. Аз сөйлеп, көп тыңдайды. Қабағын ашпайды. Құлыптап, бәрін ішіне сақтаған, бір рудың он жылдан бергі болысы. Болыстық үшін параға жалғыз қызын да берген зарла-тып.

«Ақ сүтіңмен асыраған, айналайын, жан-ана,
Құлын-тайдай тебіскен қимасым ең, жан-аға,
Мен жыламай, кім жылар, кетіп барам параға» —

деп, ұзатарда аңыраған осы Жәнібектің қызы болатын. Шолпан бұл жылауды ел аузынан талай естіген, кейде іс тігіп отырып, өзі де ыңырсып айтатын. Қазір, Жәнібекті көргенде: «Қызын зарлатса, зарлатқандай адам екен» — деді.

Жәнібекпен дізелес отырған істік мұрын, жіпсік көз, сұрша — Қалабай. Ол — көп жүретін, бұл үйге талай келген, әлекедей жаланған шапшаң, өткір кісі. Әкесі бір руды бөліп әкетіп, көп жылдар болыстық етсе де, өзі бірде жығып, бірде жығылады. Не еліне, не өзіне тиыштық бермей келе жатқан нағыз жалықбастың өзі. Шолпан бұны «Біздің агажанның сыңары» — деп, жылпос Жақыпқа теңей салды.

Қалабайдан төменгі, осылардың ішіндегі ең жасы, жұкалаң, жыпық көз жігіт — белгілі Нұршаның Мұқатайы. Алтын тісі бар, шашын қайырған, ептеп орысша оқыған, ішкі киімдері орысша, сыртқы киімдері қазақша. Өзін салмақты, пан ұстауға тырысады, онысы шықпайды, жәйсіз сөз сүйкеп кетсе-ақ болғаны, — бөгелек тиген жылқыдай тыпырлайды. Бабалары үш жүзде үштің біріне қосылған. Бір атадан он бес ауыл тарайды. Әр ауылдан мың жылқы өреді. Мал мен басқа кенде емес, әкімдік керек. Мұқатай өз басы болыстықтың дәмін онша татпағанымен, он бес ауылдың бірінен болыстық кетпеуін қалайды. Хан, сұлтандық заманы өткеннен бері қаранғы қазақтың болдым дегені болыстыққа, оқығаны тілмаштыққа жанасымпаз. Мына отырғандар совет заманында да соны істеді. Әрқайсысы бір болыстың, рудың үстінен қызыл судай жүргендер. Енді бәрі бір болысқа тығылып, бай-жуандар сайланбайтын болса да, өз адамдарын қоюға жанталасып отыр. Бірінен бірі қызғанады. Бәрі жиналып, совет адамынан қызғанады. Сайлау тақалып қалды. Қазірден өзара бір ынтымаққа келмесе, кейін ауыз әппақ бола ма, — деп қорқады. Сондықтан Алтай-Қарпықтың нәндері Шәкенге келіп отыр. Қанша нәнсігенімен, жаңа заман желі қағып, еріндері тобарсыған, кешегі қаһарлы күндердің шет-жағасын көріп, жүректері біраз шайлыққан кез. Жайшылықта бақкүндестік, анау-мынау кикілжіңдері болып жүрсе де, рулар арасындағы үлкен дау, талас-тартыстарды Шәкеннің алдына әкеледі. Өйткені Шәкен олардан патша заманы түгіл, совет заманының өзінде жоғары тұр. Өлген ортаншы әйелінің інісі, — Ташкентте ТурЦИК-тің

мүшесі. Оренбургте Халық комиссарларының бірі болып отырған Жандосты Шәкен оқытқан, өзінің жылқышысының баласы. Осылардың беделі қырда ғана емес, қалада да Шәкеннің беделін өсіре түсті. Әңгімелесіп отырып, тері шалбарының бауын мақтана шешкен Малқар, өз беделін көрсетпек болып, мыналардың алдында Шәкенді тағы бір көтеріп тастағанын байқамады. Қалтасынан конвертке салулы хат алып ұсынғанда:

— Ермекбай: «Осыны өз қолыңызбен табыс ет!»— деп еді,— деп қоразданып қойды.

Шәкен хатты ішінен оқып шықты:

«Күрметті Шәке! Сайлау күні тақалды. Сайлаушыларды елге шығара бастадық. Бұрын әрқайсысы бір төбе болып өзді-өзі сиыспай жүрген елдің бірнеше руы, болысы бір қосылғалы тұр. Тартыс бұрынғысынан да күшеюі кәдік. Бәріне бірдей адамсыз ғой, баса көріңіз, ынтымаққа келтіре көріңіз.

Қазақ даласына сіз енгізіп жатқан жаңалықтардан хабарым мол. Мал тұқымын асылдандыруға, егін кесібін күшейтуге беттегенсіз. Алдағы жазда мектеп салады,— деп есіттім. Бұның бәрі халықты жақсылыққа бастайды. Совет үкіметіне үлкен жәрдем. Іске сәт!

Ініңіз Ермекбай».

Хаттың сөзін қонақтар ести алмаса да, «бұл кісімен, біз түгіл, Уатком ағасы ақылдасып тұрады» деген ой орнап болды. Малқар енді манадан бергі торуыл сөздерді қойып, тура тартты:

— Әрқайсысында бір қырғи барын білемін. Мен Шөгелді қосқалы отырмын. Жолды Шөгелге беріңдер. Шөгелді маған беріңдер. Алтайдың баласын алаламай тең ұстайын. Сеніңдер. Әруақ, құдайға тапсырыңдар!— дегенде, Қалабай оның аузынан сөзді қағып әкетті:

— Малқар-ау, тояр күнің бар ма? Осы қосылғалы отырған жеті болыс ел бір заманда бірақ болыс-ты. Сен алаламасаң, сауырламасаң, әкең, бабаң алаламаса, сауырламаса, жеті бөлініп кете ме? Енді қайта қосылғанда, тағы да Шөгелім, не дегенім болсын,— дейсін. Мәймөңкелейтіні жоқ, оныға көне алмаймыз!— деп, орнынан бір қопарылды.

Төрт бұрышты безер Жәнібек төмен қарап отырып, басын қалтақтата, бір-ақ ауыз сөз айтты:

— Алтайдың кара шаңрағы тұрғанда, жолды отаулары алса, әруақ, құдайға шет болар!

Жәнібек ата жөніне жетік. «Алтайдың кара шаңрағы менде қалды» — деп жүретін. Оның жанағы сөзінің орайына ішкім іштеме айта қоймап еді, Мұқатай түсті сөзге:

— Өздеріңізге белгілі, мен — кеше орта жүзге аты шыққан жақсы Нұршаның жалғызымын, так? — деп, көзін бір жыпылықтатты. Содан әрі «такта» да, көзінде де дамыл болмады:— «Әкең өлсе де, әкенді көрген өлмесін» деген бар ғой, так? Қартаның соңына түсіп, ата дәулетін шайқадым, көп сыбағамнан құр қалдым. Бәрін білесіздер, так? Жылу сұрап отырғам жоқ. Саңайдың он бес аулынан он бес мың жылқы өреді. Сол маған жетеді, так? Үлкен сөзге кіріскенім осы шығар, так? Жол — менікі. Қимасаңдар, көрдегі Нұрша бір аунап түседі. Вот как!

Терезеден тыңдап отырған Шолпан шегі қатқанша күлді. Аты дырдай Нұршаның Мұқатайы, келгелі, Шолпанға көзін қыса беретін. «Бәсе, осындай нақұрыс екен ғой!», — деп күледі. Бұл отырғандардан өз күйеуі барлық жағынан үздік екенін байқады. Мақтаныш етті. Сол кезде Аман келіп елестеді көзіне. «Не бойыпан, не ойынан мін таппай қойдым. Япыр-ау, шын солай ма, әлде маған солай көріне ме? Рас, онда дәулет, атак жоқ. Атақты, дәулеттілердің сиқы мынау ғой. Қарның ашады. Мен оны көрген сайын бір тоям. Аанада Малқар, Шөгелдермен жанжалдасқанда, есіктен сығалап қарап тұрдым. Ол от боп жанды. Басқасы бықсып өшіп қалды. Жанбаған жігіт — жігіт пе? Бүлдірген тере оңаша қалғанымызда бар айтқаны «Жаулықты неге ерте кидіңіз?» Бірақ көзінен байқағаным, айта берсем, бір кітап болар еді...» — деп, Шолпан мұңды ойға батты.

Ана жақтағылар әлі сөйлеуде. Кезек енді осы елдің адамына тиіпті. Мақаштың қасындағы ұзын мұрны, селдір ақ мұрты, бос ұрты — бәрі салбыраған, көселеу, аузында бірен-саран тісі қалған Баужан хажы сөйлеп отыр. Жалақ ернін жаланғаны қамшыланғаны сияқты. Ағып-ағып кетеді:

— «Қилы-килы заман болды. Қарағай басын шортан шалды» — демеді ме Шортанбай. Ол аз болса, «әр ханның тұсында бір сұркылтай». Алтай, Қарпыққа, әйтпесе Аралбай, Қалыбек, Барғана, Енең, Қареке, Сармұрат, Қарамұраттарға бөлгелі тұрған шенді мен көре алма-

дым. Бақ үнемі болған жерге қона бермейді. Аумалы-төкпелі дүние бірде бетін көрсетсе, бірде бірдемесін көрсете салады. Қойыңдар, аруақ шақырып, мола күңрентпелік. Аузында иманы, бетінде ұяты бар, жаксы мен жаманды, адал мен арамды айыра білетін біреуді табылық та соған қиялық. Осыны Шәкен мырзаға сеніп тапсырсақ кайтеді?

«Дұрыс!» деген бірер дыбыс іле естілді. Соны бәрі айтқанша, алғашқы айтқандары қайталағанша, Шәкен үндеген жоқ. Семізше төртпак денесі, жерге құйып орнатқандай, тапжылмастан нық отыр. Манадан бергі сөздердің қайсысы қалай әсер еткенін қоңыр жүзінен байқап болмайды. Анда-санда калың қасын керіп қойып, үлкен көзін бір төңкереді. Аз сөзді кісі. Сөзі онша жатық та келе бермейді. Бірақ жүрекке қонымды, мықты. Қасындағылар аузына қарап, төніп қалған кезде:

— Өздеріңіз білесіз, болыстық дегенге қашаннан мен қызыққан емен,— деді.— Алтай, Қарпықтың атынан сіздер тапсырсаңыздар, жаңағы хатта үкімет атынан Ермекбай да тапсырыпты. Ру ұранын көтеретін заман емес—бұл. Ру көңлін елемеуге, ру ішінде бай, кедей дегенді елемеуге тағы болмайды. Осыларды ескөре келіп, айтатыным: Бегатаң — көп ел. Көптен бері шен тымеген ел. Осы жолы болыстық соған берілсе,— деймін. Бұл заманның болысы баяғыдай біреу болмайды. Бірнеше мүшелері болар. Малқар, Жәнібек, Қалабай, Мұқатай — төртеуін төрт мүшелікті ал. Қай кедейіңе бересің, оны өздерің біл. Осылай етсек, үкімет те, ел де риза шығар.

«Дұрыс-дұрыс!» деген дыбыстар бұл жолы қауырт естілді. Бәрі ырза сияқты. Тек Малқар ғана қақалыңқырап қалып, бір сұрақ қойды:

— Ал сонда жаңа болысымыз, үлкен болысымыз кім?

— Бекіштің Жакыбы. Кедей, төмен ата. Нағыз үкіметтің қалағаны. Сөз білетін, жөн білетін, сауатты пысық жігіт.

— Білеміз ғой, білеміз!— деді Малқар қауқылдап. Жакыптың болғанын Шөгелдің болғанынан кем көретін емес.— Нан, тұз бар ма екен?— деп дауыстағанда, ана жақтағы Шолпан естіді. Тұз қосып, орта тарелка бауырсақ әкеліп қойды алдарына. Тұз бен нанды ант етіп, жеп жатты бәрі...

Әңгіме ұзаққа созылған. Түннің бірсыпырасы өткен. Дала боран. Терезеден жел гуілі естіледі. Қонақтар өз

бөлмелеріне кетіп, жайласқан соң, Шәкен терезеден далаға карап тұрып, артындағы Шолпанмен сөйлесті:

— Боран түтеп кетіпті. Соғымға кеткендер қонып қалғай-ақ. Әгәр қайтса, елді табалмас.

— Таймас мағана қайтқан.

— Неге?!

— Қазекен ұрып-ұрып, қайтарып жіберіпті. Айтып қоймасаңыз болмас, кит етсе, жігіттерді сойып салады...

— Келді! Бос айдап келді. Ой бәрекелді!— деп, қуанып қалды Шәкен.— Жігіттерді хабарла. Шықсын далаға.

Шолпан ұша жөнелді. Әлден уақытта Бұқпаны ортаға ала, еркек, әйел жалшылар дүрліге кірді үйге. Тірі қалған Казанғапты шетінен өлтіре кірді. Мана Шолпанға еріп қарғаған Қасипаның екі көзі бұлаудай. Бұқпаның беті үсіген, қаны қашып, әппақ болып тұр... Мені әйтеуір кер ат әкелді,— дейді бетін кармен ысқылап отырып.— Жануар, кисая тартып қоймаған соң, еркіне жібердім. Оны Казанғап айтқан. «Мені тапса, Таймас табады. Айта бар, көп ауыл-отыра беретін апанда қалдым»— деді...

Шәкен не қыларын білмей, текселіп жүр. Өлі болсын, тірі болсын, табу керек. Табам,— деп жүргенде, мына боран тағы біреулерді ала кетуі кәдік.

— Қайтеміз, күннің түрі жаман! — дегенде, ешқайсысы үндемеп еді.

— Мен іздеймін! Мықты екі жігіт қосып беріңіз,— деді Таймас.

— Қой!— деп, Шолпан шыж ете қалды. Басқалары да костай қойған жоқ. Терезені бұзып кіргелі сабалап, арыстанша ақырған арқа боранына беттемеді бірі.

— Лұқсат етіңізші! Ат құлағы, аяқ асты көрінсе, табамын!— деп, өзеурей түсті Таймас. Ентелсп Шәкеннің қасына барып қалыпты.— Мырза-ау, тобымызбен отырып, бір азаматты беріп қоя береміз бе?

— Қалай табасын сонда?

— Көп ауыл отыра беретін апанда қалыпты ғой. Желге қырын жүріп отырсам, Майөзектің бір жерінен кездесем. Содан кейін апанды табу оп-оңай. Тек тірі болсын деңіз.

Таймас қоймаған соң, Шәкен рұқсат етті. Қасына қалаған екі жігітін қосты. Бір атқа жеңіл шана жектіріп, жетектеріне берді. Шанаға бір кесек киіз, киізге орап, өзінің қасқыр тұлыбын салғызды. Содан кейін бір бу-

тылка спирт, екі тұтамдай қазы алдырып, Таймастың койнына тықты.

— Бөтелкеніз не, мырза?

— Арак. Тонғандарын, ұшып қалғандарың болса, жылытады.

— Арам дейтіні кайда бұны? Денем шошыды ғой.

— Ол дүмше молдалардың былшылы.

— Алақай, онда шошка еті де адал екен!

— Тек, антұрған! Осыдан Қазанғапты аман-есен тауып әкелсең, тұра Орынбордың өзіне оқуға жіберем.

Таймас балаша қуанып, ойнақы шықты үйден. Ат мықты, киім жылы. Қараңғы түнде, түтеген сұрапылда, екі жігітті елсіз далаға бастап, жорта жөнелді жас жалшы.

VIII

Осы ай туғалы аспан жалтыр. Қауырт жауған көбік қар, қауырт соққан борандар әлдеқашан ашылып, күннің ызасы біраз тарқаған. Ойпат, сай-сала қарға толы. Үй маңына қар белестері, маялардың сыртына қар жарлары пайда болған. Әр үйдін-ақ жел жағынан аққала соғылып калыпты. Доп ойнаған, сырғанақ тепкен, қардан ор қазып қоян ұстаған балалар, жастар қызыққа батып жүр.

Шәкен қорасының маңында көрініс бұдан басқарак. «п» әрпінше тұрған биік мая мен қоралар қарды денесіне қарытпай, кейін бірнеше метрге серпіп тастаған. Ығына түскен азын-аулақ қарды сыпырып-сыпырып, көлікке жеккен ысырғышпен алысқа апарып төккен. Ықтасын, кең тақырға мол шөпті көпірте шашыпты, екі жүзден аса қазакы қара мал, мұрындары шуылдап, күтірлете жеп жатыр. Бірен-саран асыл тұқымды сиырлар, дәу көк бұқа мен көк арғымақ айғыр жылы қорада, ерекше күтулі. Қазанғаптың бір аяғында ұйық, бір аяғында етік, балдаққа таянып, мал ішінде жүр. Әнеугі боранда Таймас оны тауып әкелген. Сынған аяғының саусағы үсіп түсіпті. Сынығы да, үсігі де әлі жазыла қойған жоқ. Сонда да малға шықты. Осы малдың ішіндегі өзінің он шақты қарасына көз қырын өзгеше салып қояды. Қабағы бұрынғыдай жабық.

Өзге малайлар жайраң. Бүгін күндегіден ерте тұрып, шапшаңырақ қимылдап, малды ерте жайғап тастады.

Енді «сайлауға барамыз!» деп, бір-бірімен шүңкілдесіп, жымың-жымың етеді. Сайлау дегенді естігені болмаса, олар өмірінде көрген емес, бүгін бірінші рет көреді.

Шәкен, қасында Шолпан, манадан ой үстінде. Биікте тұрып, өз қорасы, өз аулы түгіл, Мақаш қорығын қоршай отырған жазықтағы он, он бес ауылды тегіс көріп тұр. Шаңқан аққалалар, қайсыбір әйнектер жана келе жатқан күнмен шағылысып, көзін ұялтқан соң, күнгірт көзілдірік киді. Кар жамылған кең жазықта қозғалыс бүгін тым күшті. Атты, түйелі, жаяу-жалпылы, тұс-тұстан аңдаған адамдар ақ даланы шұбартып жіберді. Бәрінің беті — көп ауыл. Біреулер ілбіп, жортып, біреулер құйғытып, ызғытып барады. Солай қарай осы ауылдан да шұбай бастады. Шәкен дүрбісін алып, қарап жіберіп:

— Әне біреу, күдіскөктегі Мақаш екен, — дегенде:

— Мен дүрбісіз де анық көріп тұрмын. Қасындағы Сәрсен ғой, — деді Шолпан.

— Бишара, тиыш жата алмайды-ау. «Кәрі би» — деп, қуып жіберсе қайтеді?

— Барсаңыз, сізді де қуа ма?

— Құсын, кумасын ежелден сайлауқұмарым жоқ.

— Бір жолға барыңызшы! Сайлау дегенді маған көрсетіңізші.

Шәкен баруға беттемеді. Беттемегенін байқатпады. Ойын үйде жатып-ақ орындайтын болған соң, үкіметтің, елдің көзіне түскісі келмейді. Өйткені екеуінен де қатты сескенеді. Қанша айдынды болса, сонша қорқақ та кісі. Жаратылысы ондай осал емес еді, ауыр дәулет, үлкен аброй сак, әйеншек етті. Әзір онша тіс қақпаған Шолпан ерінің бұл осал жағын әлі сезген жоқ. Қыңқылдап, ерке-лей сұрап, қоймайды. Мазасын алған соң:

— Өзің бара ғой, — деді Шәкен. — Басымның сакина-сы ұстанқырап тұр, бара алмаспын. Жылы киін, көшіріңе Таймасты отырғыз.

Шолпан қуанып кетті. Үй үстінен жүгіре түсті жерге. Атын қыраулатып, Байбол келіп қалды. Жүрісі тым асығыс. Баскыштан жүгіре шықты үй үстіне. Сәлемдесе сала, бірдеме айтуға оқталып тұрғанда:

— Жәй ма? — деп еді Шәкен.

— Кайдан жәй болсын! — деді де, күрсіне отырып, көйте берді. — Еліңіз бүлінді, мырза. Көп ауыл, сол аңдағы Аманның хаты бойынша, «Танағөзді ауылнай, Ізбасарды болыс сайлаймыз!» — деп, қиғылықты салып жа-

тыр. Елдің түрінен шошып келдім. Сайлау басына барып, өзіңіз бой көрсетіп тұрмасаңыз, Жақып екеуіміз, сөз жоқ, құлаймыз. Әне, көрдіңіз бе, тайлы-таяғымен қаптап барады жұрт. Бәрін көтерген көп ауылдың жігіттері.

— Танагөз, Жақып, Байбол, Избасар — төртеуің де жақын ағайынсын. Бара алмаймын. Ағайын өкпесі ауыр, арқалатпандар маған. Не болсаңдар да, менсіз болындар,— деп, Шәкен қырындай тұрды. Байбол онан сайын еміне түсті:

— Мырза. «кә!» — десеніз, жүгіріп келетін күшігіңіз едім ғой. «Айт!» — десеніз, ала түсетін итіңіз едім ғой. Қалтамдағы мөрімді қатын тартып алса, өлім дағы! Бір жолға қолдай көріңіз!

— Сені мен аз қолдадым ба? Сол мөрді кімнің арқасымен алдың?

— Сіздің арқаңыз ғой, әрине, сіздің арқаңыз. Мөр менің қалтамда жүргені болмаса, өзіңіз биледіңіз. Әлі де сол ниет, билей бересіз...

— Басымды көп қатырма! — деп, Шәкен үй үстінен түсуге басқышқа беттегенде, жылпос Жақып аттан түсіп жатты. Бұның да жүрісі суыт, асығыс. Аты, мұрты қырауытқан. Салған жерден:

— Сайлаушы келді! — деді, сүйінші сұрағандай. Шәкен ежіктей бастады:

— Кім екен?

— Теміржан деген.

— Әкесінің аты кім?

— Бірдеме үп еді, ұмытып қалдым. Сірке қара жігіт көрінеді. Бір елідей ғана мұрты бар, өзгесін қырып тастапты.

— Бұл онда ояздық оқу бөлімінің бастығы шығар. Сондай бір пысықша жігіт бар-ды.

— Болса, болар, оқу жайын сұрастырып отырды. Соны хабарлағалы және өзіңіз сайлау басына баратын, бармайтыныңызды білгелі келдім.

— Бара алмаспын.

— Оныңыз дұрыс та шығар, — деді де, Жақып Шәкенді оңаша, қораның тасасына алып кетті. — Бармасаңыз, бармай-ақ қойыңыз, қайтесіз көзге түсіп, Теміржан — Ермекбайдың досы екен. Шөгелді сайлау ойында болып, салған бойымен Малқардікіне келіпті. Малқардан мәнжайға қанған соң, түнде біздікіне келіп қонды. Менін

үстімнен де жұрт арызды жаудырған сияқты. Сайлаушы қисайса, сайлатпай қоюы кәдік. Осының көмейіне бірдеме өткізіп қойсам қайтеді?

— Өте ме?

— Өткенде қандай!

— Онда сөйтсең — сөйт. Сайлаушы қисайса, шатақ шығаратыны рас.

Жақып Шәкеннен жүз сом қарыз алып, дереу атына мінді. Байбол, салы суға кете, қоса аттанды. Былай шыға:

— Мырза бармады ғой. Сен енді Мақашты айналдыр,— деді Жақып.— Кәрі би қармағын суға салып қойып күтуде. Аузына бірдеме тастасаң, өзіне қараған он шақты үйді саған береді. Мырзаның он, он бес малайы біздің жакта болады. Сонда сен жығыла қоймассын.

— Мынауың миыма қонып кетті,— деді де, Байбол Жақыптан бөлініп, көп ауылға қарай шаба жөнелді.

Екі шана болып Шәкеннің малайлары да аттанды. Жеккендері — түіе. Бірақ атқа бергісіз жарау атандар. Желе жөнелгенде жүрісті өндіріп тастайды. Олардың соңынан Мырзакерге жеңіл кошевка жектіріп, Шолпан шықты. Көшірінде — Таймас. Желісті керді көсілтіп барады. Аузы сөзден бос емес. Малайларға жете бергенде:

— Мына мақауларға айтып қой, Шолпан. Әйтпесе алдапады,— деді.

Қазанғаптан өзге малай түгел екен. Шолпан бөгеліп, біраз сөзге келді:

— Жолдарыңыз болсын. Кімді сайлауға барасыздар?

— Соны кім біліпті, шырағым. Шақырған соң, әйтеуір, бара жатырмыз,— деді қаба сақал біреуі.

— Бізге бәрібір. Кімді сайла десе, соған қол көтереміз,— деді екіншісі.

— Сен айтшы, Таймас!— деп, тұмсығын ішіне ала, бүктүсе жатқан біреуі дауыстайды. Таймас:

— Шолпан екеуіміз Танагөзді ауылнай ету жағындамыз,— дегенде, бәрі шулап қоя берді:

— Біз онда Шолпан жақтамыз!

— Бірақ қатын ауылнай бола ала ма?

— Бола алмаса, өзінен көрсін.

— Ей, мынау тірі қызық екен!

— Бәріміз Танагөзді қолдайық!— деді де, Шолпан жөнеле берді. Ұшыртып келе жатып, Мақашты қуып

жетті. Жол тар, қар қалың. Мақаш, атын омбылата, жолдан шығып болғанша, шананың қанаты қағып кетіп сді, астындағы арық көк құлай кетті.

— Бетім-ай, енді не дейін, көк шешек!— деді Шолпан.— Ұятқа қалдырдың-ау. Қап!..

— Іштеме етпес. Әдейі істегенім жоқ қой. Заманыңда ол кісі де талайды құлатқан шығар!— деп күледі Таймас.— Ел жиналып болғанша, далада тонып тұрамыз ба! Сыздыктікіне түсейік. Үйі таза, асы дәмді.

— Аманның өз үйіне түссек қайтеді?

— Сапекең сырқаттау. Және үйінің бір жағында Әлжандікі, Тоқабайдікі отыр. Көпшілік қой.

— Онда өзін біл.

Сыздық бұларды аттан көтеріп алды. Шолпан Шәкеннің нақ сүйері болудың үстіне, малайларына, аулына, басқа ағайындарына да сүйкімді. Мінезді, кішіпейіл, қолы ашық, көрікті бай әйелдің жақсы атағын манындағы ел, көтере-көтере, сыртқа жайып жіберген. Қазір күндік жердегі ел Шәкеннің атын қоспай-ақ, Шолпан десе, біледі. Бірақ жас Шолпан, өзінің ел аузына іліне бастағанын әлі білмейді. Білмегені жақсы. Дәулет пен атақтың басы жұмыр пендеде бұзбағаны бар ма?

Шолпанның бұл үйге бас сұққаны осы еді. Басқа үйлерге ұқсамайды екен. Есік алды күресін, асық ойнарлық, тап-тақыр. Қора манында көлденең жатқан бір шөп не бір шөпшек жоқ. Қораның ішіне, тоң қатпақ тұрсын, шаңы шығады. Шолпан үйге енгенде тамақ пісіретін, булка салатын, әрі үстіне жатып ұйқтайтын орыс пешін көріп, қызығып отырды. Үй мүлікті емес, бірақ таза, жинақы. Төбесін, қабырғасын тегістеп сылап ағартқан. Қазақы үйлерден мүлде бөлек тұр.

— Мынау біздің тақтайлы үйімізден көңілді екен!— деп, жан-жағына қарана берді Шолпан.

Шолпанның келгенін көріп, Әбен мен Танагөз де осында түсті. Құрдас, көңілдерестер бас қосты. Сыздық бұндайда Әбен, қисық мұрын Тәуке болып ойнайтын.

— Маубас, лұқсат етші,— деді Шолпан.— Сыздық сен болып ойнасын. Өзіңді өзің көр, қандай екесін.

— Ойнасын. Мен сонша бір сөлекет адаммын ба?— деп, Әбен қоразданып қойды.

Сыздықтың құдайы жарылқады. Әбен болып, қарнын кампита, ауын салактата, қойқаң-қойқаң жүреді. Күн сала жан-жаққа қарайды. Аңқау, салақ, олақ бейнеле-

рінің бірін айнытпайды. Біресе ашуланғанын көрсетеді. Долбаң-долбаң жүгіріп кетіп, Танагөзді салып жібергенде, қолындағы қурайы екі бөлінеді. Танагөз күліп жібергенде, Әбен өзі де ыржия күліп тұрады.

Сыздық ойнап болғанша ауыл адамдары, жинала-жинала, үйді толтырды. У-ду күлкі. Сыздық ең ақырында «Әбекең мен Таймастың аңға шыққаны» деген жаңа ойын көрсете бастады. Қалай құтыртса да, Әбен шыдап-ақ еді, Аламойнак, сауысқан, қасқыр алған күзен жайындағы өтіріктерге келгенде, Таймасқа тұра ұмтылды:

— Сән ғой осыны жұртқа жайып жүрген!

Таймас, қашқан бетімен, далаға шықты. Ізбасардікіне барып енді. Ізбасар қарсы шығып келеді екен.

— Ал не бітірдің?— деді салған жерден.

— Үгіттеп-үгіттеп, Шолпанды әкелдім, Қасында он екі малайы бар.

— Жігітсің! Мақаш пен Байбол Сапекең албарының ішіне енді, байқашы!

Таймас жүгіре жөнелді. Сапардың қорасына еніп, ішкі қуыстан тыңдай қалды. Мақаштың кейінгі кезде құлағы бітіп, естуі кеміген, күбірінің өзі дүбірге бергісіз:

— Мынауың өзі қанша?— дегені албардың сыртына естіліп тұр.

— Қырық сом,— деп күбірлейді Байбол. Онысын естімеген соң саусақтарымен көрсетеді.

— Жарайды. Ағайынсын. Шіремей-ақ қойдым. Бара бер. Бізге қараған он бір үй сенікі енді.

Мақаш соны айтып, үйге беттегенде, Таймас одан бұрын келіп, жаңағы жайды науқас Сапарға айтып үлгірді. Мақаш кіргенде, қолын ұстай алып еді, ұрса бастады:

— Е, мана қайда қалды сәлемің? Өй, көргенсіз ит! Басып, қиратып кете жаздамадың ба? Тойған екен қарның...

— Мақа, байқаусызда...

— «Байқаусызда»!.. «Көрмес түйені көрмес, білмес құдайды білмес» деген осы...

— Бір қате болған шығар. Кешіріңіз. Жетім ғой,— деді Сапар. Еті ысылыңқырап қалыпты. Төсектен басын көтеріп отыр. Мақаш басылды. Жаңа кіріп отыра бергенде, артынан Байбол келіп алып кеткен. Енді ғана жайлап амандаса бастады:

— Жатыңқырап қалдың. Әдейі көңліңді сұрағалы шықтым. Ұйқың, тамағың қалай?

— Шүкір, ұйқым әзір бар. Қою тамақ сіңбейді. Сұйық тамақпен күнелтіп жатырмын.

— «Тұщы ет ауырмақ үшін» деген. Ештеме етпес, жазыларсын.

— Жазылсам да, жазылмасам да, ырзамын. Жылай келген дүниеден күңірене бір кету бар ғой. Жаңағы бота тірсек ауылнай сасып жүрген сияқты-ау...

— Сайлау күні ол саспағанда, кім сасады?

— Неге сасады? Өзі жақсы болса, елдің одан басқа несі бар? Өзі жаман болса, елде оның несі бар? Шылбыр ұшын сұраған шығар, бердіңіз бе?

— Бердім.

— Не деп бердіңіз? Ақты — ақ, қараны — қара демейтін, арамды — арам, адалды — адал демейтін, үкіметтің, халықтың не құдайдың жолын білмейтін надан, пасық, не қылығымен ұнады? Одан да тамағымнан бірдеме өтіп кетті, — десеңізші. «Салдама болған қайықтан қайқайта буған сал артық! Паракор болған ауыздан...» Аржағын өзіңіз айтыңыз, не деп еді Мәңкі батыр?

— Сонда енді еркек құрып қалғандай, қатынды сайламақпыз ба?

— Сайласа қайтеді? Қатыннан батыр да, патша да, дана да шыққан. Алып қашан да анадан туады. Тәңрім кімнің басына шырақ жақса, оны өшірем деп үрлеушілердің сакалы күйеді. Әйел басына шырақ жағылған заман. Бірақ сіз қазір ешкімнің де намысын жыртып отырған жоқсыз. Әгәр Байболдан асырып Танагөз бірдеме берсе, оны сайлауға да дайынсыз. Сіз бергенмен шылбыр ұшын мен бере алмаймын. Сіздің туыс — менің жатым емес. Туыс деген — базарға сататын малың емес. Таймас, отырма, бар, хабарла. Сатылмасын! — де. Мен дегені Танагөзге, Избасарға берсін даусын! Мен де Әлсейіттің ақсақалымын.

Таймас тұра жөнелді. Мақаш төмен қарап қалды. Сапардың бетінде тікелейген түктер әлі қалпында. Ішінен жек көрсе де, сыртынан аға тұтып, алдынан шықпай жүретін қартты осы жолы жаман сөкті. Екеуі шөбере, екі ауылдың ақсақалы. Әлсейітке қараған барлығы — он бір ауыл. Өзгесі онша өспеген, шағын ауылдар. Әбен, Таймас, Нұрғали, Байболдар да — Әлсейіт. Ішінде бір байы жоқ. Айдағаны аз, құлағы көп, қалтасы әлсіз, қолы күшті көп ата тұтас тұрса, түскен жерін ойып кетеді. Сон-

дықтан Шәкен мырза бұларға Жақып сияқты бір атаны қарсы қоюмен қатар, өздерін ылғи бөлшектеп ұстайды. Танагөз бен Байболдың шарға қатар түскелі тұрғаны да, мырзаның өзді-өзін жестіру саясатынан туған. Әлсейіт тұқымы осыны әлі сезбей келеді. Сезсе, тіс қаға келе, Аман, Сайлаубектер сезуі мүмкін. Екеуі—мынау отырған екі карттың баласы. Егер әкелерінің бетімен кетсе, олардың да ынтымағы қосылмас. Мақаш, үндемей қалған күйінде, ұзақ отырып, тіл қатты бір кезде:

— Балаң тілімді алмай, жерге қаратып бір кетіп еді. Енді өзін қараттың ба! Жарайды, үлкенді силамасақ, сенің де сыбағаң тартылар. Құдайға шүкір, менде де бала, іні бар!

— Үлкен деген немене? Түйе де үлкен. Сақал деген немене? Текеде де бар,— деді Сапар. Үлкен басыммен, ақ сақалыммен, адамшылық арымды сатып жүрсем, мені де аяма! Өйтіп бар болғанша, жоқ-ақ болайын!

— Осынша жерлейсін, Сайлаубектің жоктығы-ау! Орынборға өлі кеткен жоқ, тірі кеткен, келер ертен! Келген күні көрермін күшінді!— деп, жерді қамшымен тартып-тартып жіберді де, Мақаш шығып кетті.

Таймас бұл кезде Мақаштың осында жүрген туыстарына қырық сомға сатылғанын, Сапардың сәлемін айтып, Ізбасарға қайта келіп үлгірген.

— Жігітсін!— деді тағы да Ізбасар.— Сайлауға Сапарды, Шолпанды қатынастыру сенің ғана қолыңнан келеді. Әлден мынаусын, жастар ұйымына енгенде, не қоясын! Бар, ел жиналып қалды. Хабарла, қалмасын ешкім!

Таймаста тыным жоқ. Ұшып кетті. Шаршар, жалығар емес, сайлау тартысына бір қызықса, ертен коммунистік жастар ұйымына енуге екі қызығады. Мандайы, танауы тершіген, тымақ бауы байлаусыз. Бастан бу бұрқырап жүріп, бірен-саран үйде қалғандарды сайлау басына жөнелтті де, жебелей басып, Сыздыктікіне кірді.

— Неғып отырсындар, найқалып? Сайлау басталды, санап жатыр!— дегенде, ішіп отырған шайларын тастай, бір топ әйел, Шолпанды ортаға ала, асыға жөнелді...

Ауыл алдындағы мидай ақ жазық қазанша қайнап жатыр. Атты, жаяу, өгізді, түйелі, шаналы, тұс-тұстан құйылған адам алуан-алуан. Әйел-еркек, қыз келіншек, кемпір, шал, бозбала — бәрі бар. Жарылып, екі сапқа тұрған. Ортаны бос қалдырыпты — көше. Бұл ауылнайдың сайлауын Мақаш қорығында өткізу — табылған

ақыл. Кедей, жиын ел тегіс қатынасты. Алыстан келгендердің көлігіне шөп мол, шылқытпаса да, өздеріне бір күн қонағасы бере алады. Таймас өтірік айтқан екен, сайлаушылар әлі жоқ. Шолпан, қасындағы әйелдермен, Әбен, Избасар, Сыздық тұрған сапқа келіп қосылды. Осы топтағылардың талайы бұрын сайлау көрмеген болса, Шолпанның да көргелі тұрғаны осы. «Қайтер екен? Не болар екен?»— деп, жүрегі лып-лып соғады. Көп іші қызу, арақ ішіп алғандай, еліре қарайды, түге. Шолпанды көре сала, анау саптағы жалшылар осы сапқа сөгіле жөнелді.

— Қайда? Қайда барасындар?— деген Жақып пен Байболға мойын да бұрмады.

Екі жақ бір-бірінен кісі тартуын әлі қоймапты. Тоқабай, Таймас қарсы жақтың көбінесе әйелдерін айналдырып жүр. «Шолпан шақырады», «Шолпан: менің қасыма келіп тұрсың,— дейді» — деп, сыбырлап кетеді. Барған әйел қайтпай қалады. Жақып пен Байбол жағы азайып барады. Шолпан Таймас пен Тоқабайдың қулығына жаңа түсініп, күлімдеп тұрғанда, топтың анау тұсынан Тоқабайдың өз әйелін біреу жетелей жөнелді. Әйел тартынады. Еркек, ыркына қоймай сүйреп барады. Мына жақтан Тоқабайдың көзі шалып қалып жүгірді.

— Құтырып кеттің бе, нең бар біреудің қатынында?— деп, келе жармасты.

— Е, сенің қатының болса, менің қарындасым!— деп, анау тартады. Қауқөрік, жарыместеу жігіт сияқты, қарындасынан айрылар емес.— Жүр, Бәдиша, жүр! Шын Тәтікем сідігінен жаралсаң,— жүр! Аруақ, аруақ, қайда-сың?..— деген кезде, танаулап Жақып пен Байбол келді. Жақып айырған бола беріп, Тоқабайды шықшыттан қатты нұқығанда, Тоқабай әйелін қоя берді. Анау екеуі ала жөнелді. Тоқабай бірақ Жақыпты басып қалды. «Сенен-ақ өлдім ғой! Енді қатынымды тартып алмақпысың?»— деп, бөкебайынан қиқылдата кеудесінен дізерлегенде, Жақыптың мұрнынан қан бүрк етті. Ана сапта оның, Байболдың туыстары, он шақты жігіт ұмтылғанда, мына сапта Таймас, Сыздық, Нұрғалидың түйедей-түйедей екі ағасы ұмтылды.

— Барындар, қорғандар! Таймас пен Тоқабайды ұрып тастамасын!— деді Шолпан. Бұл сөздің аузынан қалай шыққанын да байқамады. Буындары қалтырап кетті. Он екі малай түйдегімен жүгірді. Избасар — ара-

шашы. Ұрылған жақ басым күшке бәтпай, құр кіжінеді. Ұрған жақты Ізбасар тоқтатты. Тек қисық мұрын Тәуке ғана ырық бермей жүр. Алақанына түкіріп-түкіріп қойып боктайды:

— Жіберші, жіберші! Осы шата немені жерге жүз қағып, жүз суырайын!— деп, Жакыпқа тап-тап береді. Сонда өзі Жакыптың бір борбайындай-ақ. Әрі қартаң кісі. Жас кезінде жанжалды сұрап алатын. Өмірі одан пайда тапқан емес. Сонда да қоймайды. Қоймаған соң, Сыздық келіп, шақшасын ұстата берді. Мұрнына насыбай нісі барысымен, Тәуке түшкіріп салды.

— Жәрекімалда! — деді Сыздық. Жұрт күліп жіберді. Дегенмен сол түшкіру ем болды.

Жакып мұрнының қанын Шолпанның алдына келіп сүртіп тұрып:

— Шырағым, келгенің жақсы болды. Көр міне, мырзаға айта бар,— дегенде:

— Көрдім. Өзіңіз сұранып бардыңыз ғой. Әуелі қол жұмсаған сіз ғой,— деді Шолпан. Өңінде аяныштың нышаны жоқ. Ерке, күлім көзінде ызбар бар. Аңада Әлжанмен жанжалдасып, мұрнын қанатып келгенде, «Аға-жан!»— деп, шұрқырай түскен. Бұл жолы міз бақпағанына Жакып түсінбей тұр. Қанша зымиян болса да, Шолпан одан терең екен. «Сен Аманға ор қазып жүрсін. Өзің түс сол орыңа!» деген ойын көрсетпей:

— Мына сорлыны неге әкелген?— деп, шана үстінде шошайған бірдемеге көңіл аударды.

Көлігі жоқ, жіп жетекті, қанатсыз жайдақ шана. Шананың үстінде— киізге тапжылмастай орап тастаған кемпір. Кемпірдің басы да көрінбейді, Өзінен өзі сөйлеп отыр:

— Байбол, бітті ме әлгі сайлауы құрғырың? Қашан қайтамыз? Өлгелі отырғанда, маған осының керегі не? Әншейін, Әткем аруағын сыйлаған соң келдім. Кім бар қасымда? Кел, дәрет сындырам... Керең болғансыңдар ма, кел!— деймін тез...

Ешкім келе қоймады. Дуылдаған ел өзімен-өзі. Таймас дауыстады:

— Байбол, әй Байбол! Әжең шақырады, тез жет. Дәрет сындырады!— дегенде, қарқылдап күліп жіберді бірсыпырасы.

— Сайлау деген — біреуге бақ, біреуге сор екен ғой!

Сол үшін жұрт жанын салып жүр,— деді Шолпан. Қасындағы Танагөз: «Әрине»— деп, басын изеді.

Сайлаушы жаңа көрінді. Бір атты тертеге, бір атты оның алдына көсем жегіпті. Қошевоканың төрінде, қасқыр ішікке оранып, жалғыз жатқан жігіт зілдей. Қатты келеді. Доғасына қоңырау байласа, баяғының көпесі не төресінен айырғысыз. Алды-артында далбақтап шапқан салт аттылар да бар.

Мана Таймас жеткізген Сапар сәлемінен кейін толқыған Мақаштың туыстары ынтымаққа жаңа келісті. Мақашты қоспағанда, он үй болатын, сайлаушы келе бергенде, екі бөлініп, екі сапқа тұра қалды. Жақып пен Байбол жағы тағы да азая түсті.

Тұлыбын шанада қалдырып, пальтошең келе жатқан Теміржанның жұрт алдымен мұртына қарады. Дәл су ағарының үстінде бір елідей қап-қара мұрты бар. Өзгесін қырып таптапты. Теміржан алдымен әйелдерге қарады: ойнақы қара көзі Шолпанды ішіп-жеп барады. Қасындағы Шөгелге бір сыбырлап қойды. Шолпан жамылып тұрған қалың шәлісімен бетін бүркей түсті. Енді тек көзі мен мұрны ғана көрінеді. Оның өзін, қырындай тұрып, көрсетпей:

— Сайтан көз сайлаушы әдепсіз екен,— дегенде:

— Өзі сайтан көз болсын да, әдепті болсын!— деп, сапп етті Танагөз. Шолпан оны шынтағымен қағып қалды, күбірлеп:

— Тек, ақырын! Естіп қалса, ауылнай сайламай кетер.

— Ел сайласа— болады.

Көп күттірген сайлаушы көп жаңалық айта алмады. Бұдан былай ауылнай, болыс тек жалшы, кедей, орташадан қойылады. Ауылды советтендіру керек,— дегенді ғана естіртті. Қара тізімде бұл маннан екі-ақ адам бар екен, олардың атын жарияламады. Шөгел арқылы хабарлап, Мақашты жылыстатып жіберді. Шәкен, өзі сезіп, келмей қалған. Ескі ауылнайдың халық алдында есебі де болған жоқ. Сайлаушы тура сайлауға кірісті.

— Ал, жолдастар, айта беріңіздер, кімді ауылнай қоймақсыздар?— деп, жіңішке даусымен Теміржан шіңкілдегенде, оған тақау тұрған Ізбасар ұсыныс жасады:

— Ауылнай совет ойын ауылда адал орындайтын, жүз парасына, пұл парасына сатылмайтын, байға, руға гартпайтын, нашардың, момынның көзжасына қарайтын,

колынан іс келетін адам болу керек. «Мырқымбайлар», Байболдар енді бола алмайды. Біз кәзір ауылды советтендіру қарсаңына келдік. Сондықтан кедейі көп осы үлкен ауылдың атынан Танагөз Құдайберді келінін ұсынамыз. Танагөз — жаңағы аталған көп тілегіне сай, оның үстіне әйелдерді қоғам ісіне тартуға өте оңтайлы.

— Ау, басқа ел неге сайламайды, әйелі құрып қалып па? Әншейін, Аман айтқан соң, былшылдай бересін!— деген Байболдың киме сөзіне Таңагөз өзі қайырды жауапты:

— Садаға кет Аманнан! Әуелі сол әйелге жетіп алшы!.. Сол жақтағы сап ду етіп, бірнеше дауысты бірден шығарды:

— Байтал шауып — бәйге алмайды!

— Байболдың өзін қоямыз!

— Иә, жайлы кісі елге...

Әйелден ауылнай сайлаймыз,— дегенді естігенде, сайлаушының өзі де танырқап қалды. Білмегенін қасындағы Шөгелден сұрайды екен, сұрап алып, Танагөзді шақырды:

— Женгей, берірек келіңізші, дидарыңызды жақсылап көрейік.

— Қайным-ау, дидарға қарап сайлаушы ма едің? Міне, келдік ендеше,— деді де, Танагөз Теміржанның алдына келіп тұрды. Жасы қырық шамасында, бетінде әлі әжім жоқ, сыланса, бірсыпыра өнді кісі. Таза, үлкен көзі жалтырап, сайлаушының өңменінен өте қарап тұр. «Сен мені сынағанша, сені мен сынап алайын»— деп тұрған тәрізді.

— Хат білесіз бе?

— Мұсылманша ғана.

— Күйеуіңіз бар ма?

— Жоқ болса, тауып бересіз бе?

— Жай сұрағаным ғой.

— Онда бар. Осы топтың ішінде жуанырағы, басы үлкендеуі — менің күйеуім.

Жұрт ду етіп тағы бір күлді. Теміржан сұрақты тоқтатып, дауысқа қоймақ болған кезде, Таймас бір сұрақ берді:

— Басқа елдің адамдары отыр осында. Дауыс бере бере ме?

— Басқа ел түгілі, басқа ауылнайдың адамдары бере алмайды.

— Ендеше мына тұста үш-төрт Сүйіндік тымағын, ана тұста төрт-бес Қаракесек тымағын көзім шалып қалды...

Жақып пен Байбол өздеріне қараған елдің қонағына дейін қалдырмаған екен. Қонақтары сытылып шыға берді. Тобы азая түсті. Дауысқа қойғанда үштің бірін де ала алмады.

— Қаптал көпшілік Танагөзді ауыл советтің төрағасы етіп сайлады!— деп естіртті Теміржан.— Енді оған орынбасар, хатшы керек.

Бұл екеуін тағы да Ізбасар ұсынды:

— Таймас Бодаубекұлы мен Сәду Жантақұлын кедейі көп үлкен ауылдың атынан ұсынамыз. Бірі — кедей, бірі — жалшы. Келешегі мол, белсенді жастар.

Жүні жығылған жақ қайтып көтеріле алмады. Таймас пен Сәдуге ешкім қарсы болған жоқ, бірауыздан сайланды. Тарауға жұрт орындарынан тұра бастағанда, сайлаушы қайта отырғызды. Болыстық съезге жеті делегат керек. Мына қалпында жетеуі де екі ұдай елдің бір жағынан сайланғалы тұр. Жақып жаман састы, жетеудің біріне іліге алмаса, болыстықтан үміт жоқ. Біресе Теміржанға, біресе Ізбасарға келеді сасқалақтап. Теміржан Ізбасарды былай алып шығып:

— Менің мұғалімдерге жақын екенімді білесің ғой? — деді.

— Әбден білеміз,— деді Ізбасар.

— Ендеше, жақындықпен айтам, жеті орынның бірін қарсы жаққа беріндер. Олар да бірсыпыра ел, бәрін сендер ала бересіндер ме?

— Сонда кімге бер,— дейсіз?

— Жакыпқа беру керек.

Ізбасар күмілжіп қалды. Теміржан баспалатып барды:

— Неге үндемейсін, мұғалім? Қимайсыңдар ма әлде?

— Қимайтынымыз рас. Ол сүйкімсіздеу, байшылдау кісі еді.

— Әй, қойсандаршы ауыл арасындағы быжың-тыжыңды. Бай емес, би емес, неше атасынан бері сұр кедей. Өзі — жөн білетін пысық жігіт. Сендерге сүйкімсіз болса, үкіметке сүйкімді. Мен тіпті, как коммунист, ұсына алам.

— Жарайды онда, сіз қолқаласаныз, көндік.

— Көнсең, өзің ұсынасын. Әйтпесе мынау ел өткізбей тастауы кәдік.

Ізбасар амалсыздан ұсыныс жасады. Делегат болып Қасен, Аман, Әлжан, Танагөз, Ізбасар, Жакып, Нұрғали жетеуі өтті. Аман, Қасен, Әлжан, Нұрғалилар жоқта болса, съезге дейін келеді,— деп, сырттан сайлап жіберді. Жиын тарай бастады. Таймас, Тоқабай, Танагөз, үш жактап, Ізбасарды араша талап жатты:

— Неге ұсындың Жакыпты, есің дұрыс па?

— Ауымызға құм құйдың ғой, түк айта алмадық!

— Жоқ, өзің түсіндірші, бұның не?

Бұлар түсінісіп жатқанда Шолпан ауыр күрсініп, Сыздыктікіне беттеді. Жакыпқа делегаттықты қимайды. «Ертең оның болыс болғалы тұрғанын бірі білмейді. Ерімнің нан жесіп, тұз жесіп тыққан сырын қалай айттайын сендерге!..» деген ойда бара жатты.

IX

Н. поселкесі қазақ даласына жиырманшы ғасырдың бас шенінде келіп орнаған. Жиырма шақты ғана үй болатын. Қазір үй саны екі жүзге жуық. Үлкен ақ шеркеуі, қызыл төбелі мектебі — ең орталықта, дөнесте, тіпті алыстан көрінеді. Кооперативтің, нәпманның біраз дүкені де бар. Бұл маңдағы жеті болыс қазақ бір болысқа қосылған соң, қазақ аулына симай, болыс орталығын осы поселкеге әкелді. Революция күндерінде қашып кеткен салпы ауыз Андрейдің темір терезелі дүкені бос тұрған. Сол үйге қызыл ту тігіліп, болыстық съезд өткелі жатыр. Съезге жан-жақтан ағылған қазақтар поселкеде толып жүр. Көпшілігі — бұрын съезд көрмеген, қайсыбірі тіпті поселке көрмеген қашықтағы нағыз қыр қазақтары. Аттары көшені жатырқап, оскырса, өздері шошқадан жеркеніп, тыжырынады.

Танагөз де жеркеншек-ақ болатын. Поселкеге ене бергенде, май тұмсықтың бірі қорс етіп еді, ол селк етті. Дәу кара шұбар шошқа, соны сезгендей, бұрыла жүріп, жолды кесіп өткелі келеді. Танагөз қарамауға тырысты. Көзін тарс жұмып, ауыз, мұрнын шәлісімен орап алды. Қасындағы Ізбасар:

— Мынау бір нәні екен,— десе.

— Қарама, қарама! Көзің кетеді,— деп безектейді.

Ізбасардың шек-сілесі қатады.

— Жөнеше-ау, онда орыс атаулы соқыр болмас па еді?— дегенде:

— Орыстардың көзі үйренген,— деді Танагөз. Қанжығасына қаранып, бөктеріншегін түгелдей береді. Бөктеріншегі тоқ. Екеуінде мықты екі қоржын ет бар. Ақмоладан Амандар келеді, съезде кездесеміз,—деп, азықты әдейі мол алып шыққан. Бірақ Аман келе алмапты. Съезд үйінің алдында Қасен, Әлжан, Нұрғали кездесті. Көріспегелі бірсыпыра уақыт өткен кұрбылас, ауылдас, жерлес адамдар шұрқырасып амандасты. Іле Аманды сұрап жатыр.

— Аман әзір қайтпас,— деді Қасен.— Сәкен Сейфуллин келіп қалып, сол кісі ертіп кетті.

— Ол кім еді?— деген Танагөздің сұрағына Нұрғали шамдана қайырды жауапты:

— Қазақстан Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы емес пе? Үкімет бастығын білмейсіз, қалай ауылнай боласыз!

— Ей, мен сендей оқып келіп тұрмын ба?

— Үкімет бастығын білуге, канкұйлы Жақыпты делегат сайламауға оқудың керегі қанша?— деп, Әлжан қабағын шытты. Танагөз Ізбасарға, Ізбасар жерге қарады. Нұрғали тағы бір күжілдеп қойды:

— Тап саясаты, тап күресі дегенді ұмытқан ғой мүлде.

— Ұмытқамыз жоқ,— деді Ізбасар.— Сайлаушы қолқалап отырып алды.

— Сайлаушын әлгі Теміржан ба? Білеміз, оның өзі — байдың құйыршығы.

Оқып келген жігіттер екпінді көрінеді. Екі сөзінің бірі: «тап саясаты», «тап күресі». Таймас та «саясат» деген сөзді жиі айтатын, бірақ орынсыз айтатын. Мыналар орнымен айтады. Сөздерінде жаңалық көп: «канаушы», «кой терісін жамылған қасқыр», «социализм» дегенді де Танагөз осы арада құлағына құйып алды. Аз уақытта бұнша өзгеріп, жаңарып қайтқандарына қызығып, қуанып тұрып, Танагөз Нұрғалидың ақ шалбарына танданды. Аязда ақ шалбар, ботинка, пальто киіпті. Үшеуі де көнетоз. Тоңғаны ма, сәні ме,— екі қолы қалтасында, жүре береді. Өзі ебедейсіз үлкен жігіт, оның үстіне сөлекет киімдер қосылған соң, съезде жиылған

жұрттың бұған бір қарамай өткені жоқ. Танагөз шыдамады:

— Ақмоладан осы киіммен келдің бе?

— Жоқ,— деді Нұрғали.— Қазақы киімдерім пәтерде. Мынау қала киімі ғой.

— Суық ұстап қалмасын. Тым жеңіл екен.

— Шынығу керек, жеңгей!— деп, Нұрғали денесін қозғап-қозғап қойды. Танагөз онысына мән берген жоқ. Жаксы көретін қайнысын қайталап сұрады:

— Аманды үйден шыкпайсын, қызметке араласпайсын,— деуші едік. Енді қолға түспей кетпесе, неғылсын! Қызметі не, кашан қайтады өзі?

— Олар ел аралап жүр. Карқаралы, Семей, Павлодар, Ақмола ояздарына барады. Кар кете келер. Қызметі әзір белгісіз. Үкімет бастығы өзі шақырып әкетті. Жаман қызмет берер дейсіз бе.

— Өз қызметтерінді айтындаршы?

— Біздікі осы съездің артынан белгілі болады. Ералин жолдас өзі ертіп қелді ғой.

Бір жігіт келіп әңгімені бөлді. «Ералин шақырады» — деп, Қасен, Әлжан, Нұрғали үшеуін ертіп әкетті.

Олар барғанда, Ералиннің қасында Теміржан тағы үш делегат отырды. Босағада жеті қоржын үюлі жатты.

— Жігіттер, карандаршы,— деді Ералин.— Анау жеті қоржын — жеті болыстың совет үкіметі тұсында жасаған кеңсесі.

— Болыстар өзі шонжар болғанымен, ісі шонжар болмаған-ау!— деп еді Қасен. Ералин:

— Иә,— деді де, сөйлеп кетті.— Бұл съездің бұрынғы съездерден айырмасы: қоржын артқан шонжар болыстармен қоштасамыз. Үкімет басына олар енді қайтып оралмайды. Бірақ үйінде жатса да, ықпалын әлі біраз жүргізеді. Съезге келген жүзге тарта делегаттың ішінде осы отырған алтауың ғана коммунистсің. Өзгесі — партияда жоқ жалшы, кедей, орташалар. Солардың көпшілігі — ру, ақсақал, байдың көмегімен сайланғандар. Қожасынан дәл қазір құрық әкететіні кем де кем. Ал ауылды советтендіру ұраны еңбекшілерді тек мемлекет ісіне тартумен орындалмайды, пролетариаттық озық идеяны іске асырумен орындалады. Осы жағдайларды еске ала отырып, әуелі болатком төрағасын белгілеуіміз керек. Содан кейін оны өткізуге күш салуымыз керек. Кәне, айтындаршы, кім лайық?

Теміржан іле Жақыпты ұсынды. Мақтауын да жеткізіп жатыр:

— Оқымаған қазақтың тілдісі, мықтысы, кірімдісі,— дейді,— хат біледі. Тап саясатын жақсы түсінеді. Атасы қайыршы, елден ет жиған. Әкесіне өмір бойы бір ат, бір сиырдан басқа мал бітпеген. Тек өз басы ғана совет тұсында қатарға қосылып келеді. Мен бұл елмен әбден таныстым, одан ылайықтыны таппадым.

— Осы айтқаныңыздың бәрі рас!— деп, Әлжан қапелімде костаса да, кейін істен шығарды Жақыпты.— Кедей баласы бола тұра, кедейге байдан әрі рақымсыз, байшыл, қанқұйлы жігіт. Ол зарлатқан кедей даусы қосылса, осы съезді күңірентер еді. Ол мына мені де, анау Қасенді де зарлатқан. Аманнан да пәлесін аяған жоқты. Оны болыс қойғанша, Шәкеннің өзін қойған көп артық. Әйтпесе, Аман: шаппай бер,— деп тұрған жоқ па! Қалада, ауылда, оқуда — бәрінде де ауызға алынады. Бұл жерде неге алынбайды?

Теміржан Аманға қарсы шықты. Аманның үстінен арыздар түскен екен. Бірақ арыз — тек сылтау. Аманды Ермекбай екеуі ұнатпайды, тіпті сескенеді. Солақай Ералиннің тәрбиесіндегі жігіт,— деп санайды. Ералин олардың ішін сезетін, қазір көріне қарсылыққа кездескен соң, ойланып қалды: «Не істеу керек? Айналдырған жеті-сегіз коммунистің аузы бірікпеді, көп делегатты қалай біріктіруге болады? Коммунист ықпал жасай алмаса, коммунист ол жиында болды не, болмады не» — деп, өзін іштей қайрай жүріп, насыбайын атқанда, терезеге көзі түсті. Далалағы делегаттар да карап жатпаған екен. Бөлініп, бөлініп, кеңесуде көрінеді. Жақып солардың арасында, бірінен соң біріне барады.

— Жолдастар!— деді Ералин, ойын қорыта келіп.— Съезге сөзді түйіп кірелік. Жақыпка мен де тоқтадым. Кедей, еті тірі жігіт қой, сенейік, байдан совет үкіметі пайдалы екенін түсінер.

— Жұмеке-ай, танысың-ау адамды!— деп, Теміржан ырзалығын лақ еткізгенде, Әлжан, Нұрғали, Қасендер төмен карап кетті. Бейтаныс үш коммунист манадан Жұмабекті қостауда. Жұмабек ұсынысын толықтыра түсті:

— Төреағалыққа Жақыпты ұйғарсақ, болатком құрамының мүшелігіне Қасен, Аман, Нұрғалиды, Шөгелді

ұсынайық. Сонда жалшы, кедей, орташа, коммунист — бәрі түгел. Бұған қалай қарайсындар?

Теміржан тағы да басқадан бұрын білдірді ырзалығын. Бәрі: жә!— десті осыған! Тарай бастады. Жұмабек жалғыз қалғанда, Қасен қайта еніп, өкпе айтты:

— Жакыптың кім екенін ұғындырудай-ақ ұғындырып едік қой, бұл қалай. Жүкеме? Бізден ұшып-қонып жүрген Теміржанның сөзі өтімді болғаны ма?

— Отыршы!—деп, Жұмабек Қасенді отырғызып қойды да, бетіне жымия қарады.— Бұған дейін менің байды, байшылды жақтағанымды білемісін?

— Жок.

— Ендеше қобалжымасын жүрегің. Саясат та әдіс таңдайды. Әдіссіз саясат құлайды. Құламау үшін Жакыпты қостауға тура келді.

— Жүмеке-ау, кім біледі соны? Кім қостайды?

— Жакыпты аз білгенмен, Шәкенді көп біледі жұрт. Бұдан екі ай бұрын Алтай-Карпықтың шонжарлары Шәкеннің үйіне дабырасыз жиналып, Жакыпты болыс қоюға құпия анттасқан. Делегаттардың көбі сол шонжарлардың ықпалында. Жакып пен Аманды қатар салсаң, сөз жоқ, Жакып өтеді. Олай болса, Аманды құлатудың керегі не? Жакып бола берсін. Сен үшеуін болатком құрамына өтсең, ол сендерден құрық әкете алмайды. Әкетіп баратса, мойнын сындырамыз, өз обалы өзіне.

— Жаңа түсіндім, әріден ойлаған екенсіз,— деді Қасен,— бірақ сонда бізді болатком құрамына өткізе ме?

— Өткізеді. Қазақ ұғымында әлі күнге болатком құрамы жоқ, болыстың соқа басын ғана біледі. Бұл дәл қазір біздің пайдамыз.

* * *

Съезд ашылатын мезгіл болды. Далада бытырап жүрген делегаттар үйге енді. Ералин де барды. Бұрынғы шонжар болыстардан Малқар, Жәнібек, Қалабай ғана көрінеді. Өзгесі келмей хатшыларын жіберіпті. Хатшылардың көбі ескі болыстардың өзіне лайық, ескі оқығандар екен, ұлыққа жағынып қалған әдетпен, Ералин мен Теміржанның алдында құрдай жорғалайды. Майда, күлгір шетінен. Съезд алдында жеті болыстың бірі есепті баяндама жасай алған жоқ. Жеті хатшы жазып ал-

ған бір-бір бет мәліметтерін оқыды. Жарыс сөз де болмады. Бұрын мемлекет болып көрмеген елдің ісінде жарықшақ көп-ақ. Бірақ албырт жас тәрізді. Ұрыңса да, сүрінсе де, қайтпай, алға, тек алға ұмтылып бара жатқаны байқалады.

— Біз кемі жүз жыл артта қалыппыз,—дейді Ералин сөйлеп тұрып.— Қажетіміз шашымыздан көп. Бірақ соның бәріне жеткізетін, тез жеткізетін совет өкіметі бар бізде. Совет өкіметі— өмір кілті. Кілт — иесінің қолында, халықта. Міне, сіздерде, жолдастар. Бай, жуандар ғасырлар бойы ол кілтті қолға тигізбей, халық тілегін құлыптап ұстады. Енді ол құлып ашық. Кіріңдер дүние сарайына, көріңдер, араландар. Жарамдысын ал, жарамсызын қайта жаса. Бұл — менің сөзім емес, жолдастар, Совет өкіметін жасаушы данышпан Лениннің сөзі. Мен тек Лениннің, лениндік Компартияның сәлемін әкеліп тұрмын сіздерге. Съездеріңіз құтты болсын! Жаңа үкіметтеріңіз халық тілегіне сай болсын!

Көпшілік дуылдап, өзара сөйлесіп кетті:

— Мың жаса, Ленин!

— Сабаз-ай, бұл жиынды да ұмытпапты-ау!

— Өзі наукас деген не сөз?

— Тер катса керек, терлеп тәуір болыпты ғой.

Қараңғы қазақ даласында Ленин атын тілі шыққан жас балаға дейін біледі. Ол туралы халық аңыз, ертегілер жасай бастаған. Елге шыққан жырынды өкілдердің сөзі Ленинге бір сокпай кетпейді. Ленин айтты,— десе болғаны, жарлы жалғзын құрбан етуге дайын. Партия, комсомол ұйымдары некен-саяқ, «косшы», «жалшы» ұйымдары әлі құрылмаған алыстағы, қараңғы, бытыраңқы елдің көңілінде Ленин аты шам-шырақ тәрізді еді. Сондықтан ол есім аталғанда тиыш қала алмады көпшілік. Теміржан шығып:

— Тиышталыңыздар! Сайлау басталады,— дегенде ғана дуыл басылды. Сайлауды оның бастауы қызық. Салған жерден,— болатком төрағасына кім лайық? — деп еді, үш дауыс бірден. «Жақып Бекішұлы» деді. Бұрынғы қарсылар бой көрсетпей қалды. Жақып өтіп кетті. Болаткомның пленум, президиум мүшелерін, тізім бойынша, бәрін бір-ақ өткізді.

Байбөл атын міне сала, елге тартты. Құйғытып барады, бұрын барып сүйінші алмақ. Жаңа болысты ескі болыстар қоршап алған. «Құтты болсынды» жаудырып,

жатыр. Съезд жабылып, жұрт тарағанда да, Малқар, Жәнібек, Қалабайлар Жакыптың жанынан кете алмай тұрды. «Біз сорған май құйрықты енді сен сорасың-ау» — дегендей, көздері жаудырап карай береді. Малқар Жакыптың атының басын ұстағанда, Жәнібек қолтығынан көтерді, Қалабай жүгіріп келіп қамшылар жак үзенгісінен басып тұрды.

— Еншалла, дәм татқан құдыққа түкіре қоймаспын! — деп, атына мінді Жакып.

— Басына тұрымтайдың бақыт қонса, самырык қызмет етер панасында, — деді Малқар.

АТЫЛҒАН ОҚ

I

Аманның қабағы салыңқы, ауыр отыр. Столында түтеленген қағаздар көп. Бәрі ауылдан түскен арыздар. Арыз сайын кемі бір қиянат, ұрлық не зорлық бар. Біреуді біреу, көзі тайса, ұрлап, әлі жетсе, зорлап жатқан тәрізді. Аман оқиды да күрсінеді. Биыл күрсінуден көз ашқан жоқ. Ленин қайтыс болды. Одан кейін әкесі қайтыс болды. Қызметке келсе, оқитыны әлгі арыздар. Өңінен бірақ жасу, қажу белгісі байқалмайды. Қайта ызалы, қажырлы көрінеді. Ұзақ жол жүріп, көп ел аралап қайтқан соң беті тотығып, денесі шынығыпты. Бұрынғысынан да байсалдырақ, тереңірек сияқты. Жасы әлі жиырма мен отыздың арасында болса да, отыз бен қырықтың арасындағы жігітке ұқсайды. Арыздарды оқып отырып: «Осы елдің де социализмге барғанын көрер ме екеміз, әлде зұлымдықпен алпарыса өтер ме екеміз?..»— дейді ішінен. Талдырмаш, тарамыс денесі тіп-тік, сұр шинелің иығына бос тастап салынды түстес френшінің сыртынан нағанын беліне берік байлапты. Ойланып қалып терезеге қарағанда беті қасқырдың бетіндей уытты еді, Таймас кіріп келгенде жылып сала берді.

— Дайынбысын, бөрібасарым?— деді күлімсіреп.

— Дайынмын!— деді Таймас.

— Адхам ше?

— О да дайын. Кәзір келеді.

— Әбден дайындалындар. Күн бата, көз байлана жүріп кетейік.

— Ана жақта кісілер күтіп отыр ғой.

— Солай ма, неге айтпаған?! Біртіндеп жібере беріңдер ендеше.

Таймас шығып кетті. Белінде күміс белбеуі бар жігіт енді. Кербез жігітке ұқсамайды. Белбеуін әдейі көрсетіп қызықтыру үшін сырттан буынғанын Аман сезіп отыр. Шынында қызығарлық белбеу. Қызыл сактияға күміс, күміс үстіне капказ жауыпты. Өрнектері сонша нәзік, көркем — машинамен болмаса, қолдан жасады деуге ауыз баратын емес. Ел арасында бір құлынды биеге бағасы шыққан, Қаржас зергерлері жасаған қамар белбеу.

— Мынауңыз қай зергердің қолы?— деп еді Аман.

— Өзімдікі,— деді жігіт.— Інішегім, әділ деген атағынды естіп келдім. Әйтпесе, күдер үзіп жатыр едім. Мені білмейсін, сүйегім Қаржас. Қол өнеріммен күн көріп жүрген жанмын. «Кірмесін», деп басынып, алғалы отырған жарымды осы елдің жуандары тартып әкетті.

— Кім, қашан?!— деп елең етті Аман.

— Малқардың қолында баласындай болып жүрген жалғыз жиені бар екен. Сол алып қашты. Қыздың әкесі шағын ауқатты, момын кісі. Оның атқа мінер Жантас дейтін ағайыны мынау белбеуімді сұрағанда бермегенмін. Ақыры осы болды.

— Қыз әлде ырзалығымен кеткен шығар?

— Атамаңыз! Көзінен қан ағады.

— Онда болысқа, сотқа, менен бұрынғы начальникке неге айтпағансыз?

— Бәріне айттым. Малқардың беделінен бірі аса алмады. Тексерейік деп жылжытпаға сала-сала шаршатты.

— Қалыңмал берген боларсыз?

— Несіне жасырайын, екі-үш қараның жобайы беріліп қойып еді. О да кетті. Бәрінен қорлығы өтті. Малқардың жиені мен қызды алдырып, үшеуімізді өз алдында бір беттестірсең, арманым жоқ. Қыз айнып қалса, өз обалым — өзіме.

Аман ойланып қалды. Қазақта ер құнынан, жесір дауы, жер дауынан үлкен іштеме жоқ. Бұл үшеуі екі адамның ғана емес, екі рулы елдің дауы. Малқар сияқты нәннің қолындағы келінін айырып алу, Малқармен қоса, бүкіл сол рудың намысын қоздырады. Одан қорқып совет заңынан, теңдік, әділет жолынан шығуға

Аман қорланады. Елге келіп, мемлекет ісіне араласа бергенде, тәжірибесіз жас адамның алдына шиіе болған бір түйінді тастай берді қазекен. Кеспесе, шешілмейтін ескі түйін. Аман беріп кетпе жігіт емес, жас та болса, қарияша толғанды біраз. Ақыры кесуге бекініп, Таймас пен Адхамды шақырып алды. Қолдарына жазып бұйрық ұстатты да ауызша оны толықтырды:

— Қазір аттаныңдар да, күн батқанша қайтып оралыңдар. Малқардың келіні еркімен отыр ма, зорлықпен отыр ма? Оңашалап сұрандар. Әгәр зорлықпен отырса, күйеуімен қосып алып келіндер осында.

— Жанжал шығарса кайтеміз?— деді Адхам.— Шонжарларға бұл өліммен тең.

— Шонжардан қорыққан ауылда совет тәртібін орната алмайды. Әгәр совет тәртібіне бағынбаса, күшпен бағындырыңдар.

— Хүп, жолдас начальник!— деп, аяғын бір сарт еткізді де, Адхам шыға жөнелді. Кейіндеу қалған Таймасқа Аман тағы қосымша бір тапсырма берді.

— Жаңағының баяғы мінезін бақыла. Қайталантпа.

— Тырп еткізбеймін!— деп Таймас шықты. Екі езуі құлағында, зергер де тұрды орнынан. Бір етігін жамбасынан басып, жалақ шал енді. Жаман тымағының бауы, шиіе боп қалған екен, шешіле қоймаған соң, тымағын қапыл-құпыл сыпырып алды басынан. Өзінше үлкен әдеп көрсеткенсіп, ұлықтың алдында жалаң бас тұр. Әдебі қорыққаны сияқты, қалтырай сөйлейді:

— Таксыр... қарағым... шырағым-ау... Арғы атам Арғынбайдың шаңырағына мініп келген...— дей бергенде, Аман келді де, қолтықтап апарып скамейкаға отырғызды. Өзі бірге отырды.

— Саспаңыз. «Таксыр» жоқ кәзір, Николаймен бірге кеткен. Біз совет қызметкері. Балаңыздай я інііздей көріп, еркін сөйлесіңіз,— деп еді, шалдың қызыл көзі күлім етіп, дірілдеген даусы түзеліп сала берді:

— Айналайын иманды дүзіннен! Қайдан білейін, қатты деген соң, сасып қалдым. Осынша жасқа келгенше ұлықтың алдын көрген емен. Тоқабай болмай жіберді. Тоқабай екеуміз ағайын боламыз.

— Тіпті жақсы. Келген шаруаңызды айтыңыз.

— Былтыр қыс аяғы созалдап, байлар састы ғой. Арық малын елге таратып, асырап шық та, жаз сүтін, майын пайдалан деген. Таласпайдың бір бестісін мен

де қыстан аман алып шығып, жаз аяқ артып жүргенімде қасқыр жеп кетті. Сол үшін ақсақалдар екі бұзаулы сиырымның бірін бұйырды оған. Мен көнбеп едім, Таласпайдың есірік баласы екі жігітпен келді де, айдай жөнелді. Таласып едім ұрып кетті. Әрі таяк жеп, әрі малымнан айрылып келдім. Құдай бар болса, үкімет бар болса, көрсін міне көз жасымды!— деп, шал еңірегенде, көз жасы көк сақалына құйылып кетті.

— Жыламаңыз!— деді Аман.— Ертең күндіз мен сол Таласпайдың аулында болам. Дабыра қылмаңыз. Жетіңіз.

Батасын жаудыра, қуана-қуана шал шықты. Басын таңған мосқалдау бір адам енді. Самайында тарамда-на аққан қан кеуіп қалыпты.

— Қаныңыз не, отағасы?

— Тұрысбек деген ұры қойымды ұрлап жегенімен қоймай, басымды жарды.

— Қалайша?

— Қыстан бордақыға байлап, жазғытұрғы кара өзек шаққа сақтап отырған семіз бір қойым бар еді. Соны үйден алып кетті. Бала-шағамды ашықтырып кетті. Ауыл арасының ұрысы. Мал иесі уәлі деген, құдай біледі-ау, Тұрысбектен басқа ешкім емес! Сұрау сала барғанымда істегені мынау.

— Ұрлығын мойындату қиын болар, отағасы. Ұрғаны үшін дереу жауапқа тартамыз. Қасыңызға қазір милиция қосып берейін.

— Басымның қанынан, оның жауапқа тартылғанынан маған қойым артық. Қойымды алып бер, қарағым, тінтіп жіберсеңдер, суырып аласыңдар.

— Соған сенімдісіз бе?

— Сенімдімін!

Қасына бір милиционер ертіп, бұл шаруа да қутыңдай жөнелді. Қиянат көріп келгендер қуана кетіп жатса да, Аманның көңлі әлі басыңқы. Туған жерді екі жылдай көрмей, сағынып, аңсап келгенде, елі алдынан дау, жанжал дайындап қойыпты. Бұрынғыдай бәйгі бозға мініп, аңшылық етуге, түндерде алтыбақан теуіп, қыз ойнақтарды құр өткізбеуге уақыт қалмаған сияқты. «Қайтіп қызық көремін, әуре-сарсан күнімнен»— деген Абай сөзін есіне бір түсіріп, Аман орнынан тұрғанда, есіктен ақырын еніп келе жатқан Алексей Федоровичтің, ұзын, қайқы мұрны қылтиды. Сары мұрты

ширатулы, ұшы бұрынғыдай жоғары қайырылған. Жел-кесіне түскен тығыз, сарғылт шашы тарлан тартыпты. Аман ұстазын күлімдей қарсы алды. Ұстазы салған жерден:

— Кашан жүресіңдер?— деді.

— Дабыра қылмай, бүгін түн қатып жүріп кетпекпіз,— деп еді Аман, Алексей оның беліндегі алтыатарын үнсіз сұрап алып, қарап шықты да, өз беліне байлады. Өзінің нағанын Аманға берді.

— Ол қауіпті жау. Менің мылтығым сенікінен сенімдірек Жаңа деректер бар ма?

— Жоқ. Бірақ ел жайын, жер жайын жақсы білетін басшы табылды.

— Кім?

— Құлшымның Таутескені.

— Белгілі қарташы. Ұрылармен әмпей еді ғой.

— Иә, сонысынан қайпақтап тұрғаным. Қайтсем екен?

Алексей Федорович ойланып қалды. Ол Аманның бір кездегі мектеп ұстазы болса, енді саяси басшысы— болыстық партия комитетінің секретары. Бір мезгіл мектепте, саяси үйірмелерде сабақ береді. Бұл поселкеге тақауда ауысты. Өзі осы маңның адамы. Орыс, қазақтың жайын бірдей біледі. Қазақша сөйлегенде қайсыбір қазақтан асып түседі.

— Сен менің ауыма қарайтын шақтан өткенсін,— деді Аманға қалжыңы, шыны аралас,— өз ойыңды айтшы, ұрыда опа бола ма?

— Маған оның кәзір опасыздығы керек. Опалы болса, ұстап бермейді ғой.

— Ұстап беретіндігіне сенімдімісін?

— Сенем. Өйткені ол бізге кіріштар. Ұстап берсе, оған тіпті жақсылық істемекпін.

— Байка. Жақсылық та егін сияқты, тастаққа ексең, шықпайды.

— Менімше, жаманға ылғи жаман көзбен қарауда дұрыс емес. Жақсылықты жаман көңілге егуге де болады. Өйткені ол тас емес, көңіл ғой...

— Макаренконы қайдан білесін?— деп, Алексей Федорович көк көзін Аманға қадай қалды. Өңінде қуаныш пен таңдану бірден бар.

— Білмейім, ол кім?

— Үлкен педагог. Екеуміз ылғи хат алысып тұрамыз. Жаңағы сөзің соның сөзімен жалғасып жатыр.

— Бәрекелді, жорамалым келеді екен онда! Мен өз көңліме, өзім білген көңілдерге қарап айтып едім. Өйткені, жақсылықты ұнатпайтын көңіл жоқ тәрізді. Жақсылық етушіге ол борыштар, кейде тіпті кіріптар болып калады.

Алексей Федорович Аманға ойлы көзбен жымия қарап біраз отырды да, қайта қозғады әңгімені:

— Ойшыл жігіт бола тұра, милиция қызметіне қалай тұрғаныңа қайранмын?!

— Милиция ойсыз болу керек пе?— деп, Аман саяқдай күлді.— Дәл қазір ел ішінде болыстан, болкомнан милиция беделді. Қызметім өзіме қатты ұнайды. Өйткені елде әлі қиянат, қылмысты істер жеткілікті. Соның көбі қолма-қол басуды, жәбірленушіге жалма-жан жәрдем етуді тілейді. Жылаған көздің жасын құрғатқан сайын, ісінген кеудені басқан сайын мен бір жасап қалам. Бірақ сол қуанышымды қайғым жеп құтайтпай тұр.

— Қандай қайғы?

— Өстіп жүргенде өлшеулі өмір бітіп қалып, социализмді көре алмай кетем бе, деп қорқамын. Ескіліктен ауылда аяқ алып жүргісіз, оны жоймай жаңаға орын бар ма? Ленин қайтыс болғалы ескішілдердің үміті өсе түсті. Шынымды айтайын, мен тіпті сескенем қазір. Ішкі, сыртқы жау үн қосып ұлып кетті ғой...

Алексей мұртының арасынан темекі түтінін баяу ғана будақтатып жіберді:

— Сескенсең сескен, тек қорықпа! Ленин кеткенімен, желбұаз үміттер өрге баса алмайды. Қара жамылған ел қайғы үстінде-ақ ерінің орнын толтырып тастады. Компартияның лениндік шақыруына, тұтас үн қосты. Жұмысшы табы былай тұрсын, жалшы, кедей, орташаның ойы оянып Ленин партиясына еніп, сап түзеп жатыр.

— Осы болыста қазір коммунистер қанша?

— Елуден асып барады. Бұрын онға жетпейтін. Комсомол ұйымдары өсуде. «Қосшы», «Жалшы» ұйымдары құрыла бастады. Ауылда әлі ескілік күшті болғанымен, келешегі әлсіз. Жаңалық әзір әлсіз болғанмен, келешегі күшті. Осыны көріп отырып істесен, қуанышты уайым жеңе алмас.

Әңгіме ұзаққа созылып, күн кешкіріп қалды. Шағын терезелі орыс шаруасының үйі күн көз тайған соң көлеңке тартты. Ұстаз бен шәкірт сонда да әңгімелерін бөлген жоқ. Ой өскен кезде кең сөйлесіп отырғандары осы. Аман саяси мектеп көріп, Сәкен сияқты үлкен адамдардың қасына еріп, ұзақ уақыт ел аралап қайтқан соң, бұрынғысынан әлдеқайда ашылыпты. Бұйығы, ұялшақ мінездері жөнді байқалмайды. Кұйма құлақ, зирек жігіт мектептен тыс, өз тұсынан оқып та, ой, білімін бірталай кеңейтіп алған. Жасынан өмірге қоятын сауалы көп: «Неге олай? Былай болса,— қайтеді?» деген күмандарының біразына жауап тапқан тәрізді. Өте көңілді, еркін сөйлеп отыр еді.

— Баласы болған сайын, әкесі сүйсіне түседі,— деді Алексей Федорович— Ұстаз да шәкіртіне сол сияқты екен. Мен саған қатты сүйсініп отырмын, Аманчик. Есінде болсын, жемісті ағаштың басы иіліп тұрады. Жемісті болғың келсе, кішік бол. Болдым деме, болсам де. Бұл нақылды марқұм Сапекен талай айтқан шығар. Сонда да елге шығар кезінде есіңе салам. Өйткені, ел сенің бойыңнан алдымен осыны іздейді.

— Баласы әке болғанда да, әкесіне бала екен ғой,— деп, Аман көзіне жас алды.— Әлі де әкеме еркелегім келеді, нақылдарын тыңдай отыра, сөз таластырып, жеңгім келеді. Бірақ енді әке жоқ. Әкені көрген сіздер кеткенде, көңіл шіркін бұдан әрі құлазитын шығар.

— Олай емес, ел бәрін ұмыттырады. Елдің ішіне ене білсең, көксегеніңнің бәрі табылады. Нағыз кәрия әке ел ғой, шырақ...

— Рас-ау. Бірақ сол алтын бесік еліңіздің іші былығып жатыр!

— Социализм тазартады.

— Тазартқанша мыналар шаш ағартатын,— деп, Аман терезеге карап негін көтерді. Қасында бес-алты кісісі бар, Таймас пен Адхам аттан түсіп жатыр.— Феодал Малқар болыстықтан айрылса да, зорлықтан айрылар емес. «Мандамының басын ал» деуші еді емсектер. Сондықтан мен істі Малқардан бастадым.

— Дұрыс-ақ. Бір Малқар құласа, он Шөгел аяғын байқап басады,— деді де, Алексей орнынан тұрды.— Жұмыстарыңа бөгет болмайын. Жүресіндер ғой енді, жолдарың болсын. Партияның лениндік шақыруын естен шығарма. Қайтып келген соң, шеткері жатқан

ауылдарда саяси-көпшілік жұмыстары туралы баяндама жасайсын.

Аман есік ашып, Алексейді үйден шығарып салған соң, қыз бен жігітті ертіп, Адхам, Таймастар енді. Манадан күтіп жүрген зергер жігіт қоса енді. Малқар екі-үш кісімен ере келген екен, кіруге батпай, болаткомге кетіпті. Күн кешкіріп қалған. Шам жағылған соң ғана қыздың жүзі анық көрінді. «Бедені тәп-тәуір екен. Тойған тоқтышақтай монтиюын! Қасындағы тоқпақ мұрын, айран көз жігіт өркеуде болар, қасқырша арқасына сала жөнелген ғой» деп іштей бір жобалап қойды да, Аман тергей бастады:

— Қарындас, жасқанбай жауап беріңіз, еркінізбен қаштыңыз ба, әлде зорлап әкетті ме?

— Зорлап әкетті.

— Қашан?

— Бүгін жиырма төрт күн.

— Зорлап әкетсе, содан бері қалай бірге тұрдыңыз? Арыз беруге, не қашып кетуге болмады ма?

— Болмады. Дәретке де жалғыз шығармады.

— Мына жігіт сізді менің жарым еді дейді, сол рас па?

— Рас.

— Айныған жоқсыз ба?

— Жок.

Қыздың ең ашынған, ызалы кезінде берген жауабы осы-ақ. Әлі төмен қарап ұялып отыр. Ұялшақтық қызды кейде қой етсе керек, қой бауыздап жатқанда да бақырмайды ғой. Аман енді жігітті айналдырды:

— Сен, совет өкіметін білемісін, сірә?

— Білем.

— Онда сүймеген қызды неге алып қашасың?

— Сүймесе қаша ма, сүйген соң қашты. Қазір тек айнып қалып отыр.

— Соқпа өтірікті!— деді қыз.— Айқай салып жылағаным қайда? Аузымды басып алғансыңдар...

— Ө-маяу, сол ма мойындатқаның! Үйінен кетерде қыздың бәрі жылайды. Бірақ біреуінің үйінде қалғысы келмейді.

Жігіт дауға шебер екен, қыздың аузын ашырар емес. Аман бірақ бойын жаздырмады:

— Мынаны қазір апарып жабындар да, материалын сотқа түсіріңдер!— деді. Милицияның бірі ала жө-

нелді. Қыз бен зергерді шығарып салуға Адхамды қосып беріп, қоштасып тұрғанда, зергер белбеуін Аманға ұсына жалынды:

— Ал карағым. Алмасаң, ырза емеспін. Ырзалығымды білдіру үшін бар бағалымды беріп тұрмын. Саған бермегенде, кімге берем?..

— Сізді ырза қылу үшін алайын. Зәуеде мен біреуге бере қалсам, өкпелемейсіз бе?

— Неге өкпелейін!

— Онда мен жеңгеме сыйладым. Алған азаттығыңызға таққан байғазым болсын,— деп, Аман белбеуді қыздың беліне әкеліп байлады.

— Сөз тапқанға қолқа жоқ!— деді де, басын бір шайқап жүріп кетті зергер.

Аман оңаша қалды. Күнұзын бір толас болмай, алды адамнан, аузы сөзден босағаны осы. Енді түн қатып жүруге дайындалып отырғанда, Жакып, Малқар, Теміржандар кіріп келді. Кабақтары түюлі, даурықпай келсе де іштері ызаға толы, тырсылдап тұр. Өңдеріне байыптап қарап алған соң:

— Мезгілсіз неғып жүрсіздер? — деді Аман. Жакып Теміржанға қарады. Теміржан оған негін көтерді. Содан кейін:

— Мына Малқар ақсақалды ертіп келдік,— деп Жакып жылпылдай жөнелді.— Милиция жіберіп, қолындағы келінін, баласындай болып кеткен жалғыз жиенін алғызыпсын. Келінім ырза болмаса, сотқа неге айтпаған? Сотқа жете алмаса, маған неге бір айтпаған? Азғырумен, балалықпен кетіп отыр. Қайырып беріңдер, өзім сөйлесіп көрейін. Алда-жалда тұрғысы келмейді екен, қаңғыртып жібермей әке-шешесіне өз қолыммен табыс етейін,— дейді Малқан. Біз осы сөзге тоқталып қалдық...

Жакыптың сөзіне Аман бір жымыңдап қойып еді, ұнатқан күлкі ме, келемеж күлкі ме, торуылдаған үшеу түсіне алмай, түрліше жорып отырғанда, түршіктіре сөйлеп кетті ол:

— Малқанның есебі дұрыс. Ол уәдесіне мен де сенем. Бірақ мынаны ескеріңіздерші: зорлықпен алған қызды совет мекемесіне келген жерде тағы да қайтарып берсек, басқа ел түгілі, сол қыздың өзі не ойлайды? Бұның аты — бостандықты ақсақалдарға жығып беру емес пе? Әгәр біз тек Малқанның абройын сақ-

тауды көздесек, әрине, қызды қайыру керек. Ал халық алдында совет беделін көтереміз, әйелді азат етеміз десек қызды босатып, сүйгеніне қоспасқа, зорлаушыны жазаламасқа лаж жоқ. Сондықтан мен осыны істеп те қойдым.

— Не дейді, не дейді?! Қыз кетіп қалғаны ма?!— деп тығырлаған Малқарға Аман жайымен отырып:

— Иә, кетіп қалды...— деді.— Балаңызды жаптырып қойдым. Ісін сотқа түсірем.

— Асығып-ақ отыр екенсін, шырағым! Асығыстың артында бір өкініші болатын. Көрерміз. Малқардың қолынан мөр кеткенмен, ел кеткен жоқ. Жүз жасаған бәйтерек ламырын тереңге жіберген, бұтағы сынғанмен — құламайды!

— Сіз қыр көрсетіп отырсыз ба? Кімге көрсетіп отырсыз? Қайда отырғаныңызды ұмытпаңыз! Бұл баяғы Бондаренконың үйі емес, қазір совет мекемесі, оның ішінде, қолма-қол тәртіпке шақыратын мекеме. Көп көңімеу керек. Манайыңыздан ел кетпесе, қолыңыздан мөр де кетпеген болар еді. Бәйтерек шірісе әуелі бұтағы сынып, сосын түбімен қопарылып құлап түсетін. Кәрі бұраның басынан жас бұыршын қорқалмайты, дізелсе кетсе кесіп түседі тілерсегін. Жақ ашшы кәне! Балаңмен қосып өзіңді жауып қояйың!

Малқар жым болды. Аман айғайсыз, жәй сөйлесе де етінен өтіп, сүйегіне жетті. Жақып тайқактап қалып қойды. Теміржан түсті араға:

— Бұл қалай? Военный коммунизм өтіп еді ғой. Сабыр, үгіт-насихаттың орнына омырау, қол күш әлі!

— Сабырды — саботажға, насихатты бос былшылға айналдырмау керек,— деді Аман — Совет жақсы деген мың сөзден, жақсылығын көрсеткен бір іс әлдеқайда әсерлі.

— Сондағы ісін қол күш пе?

— Сіз сонда военный коммунизм өтті, қол күш бітті демексіз бе? Өкімет барда қол күш бітпек емес.

— Насихат, ақыл, есеп қайда қалады, жолдас Сапаров?— деп Теміржан орнынан ұшып тұрды. Жіңішке даусы шіңк-шіңк етіп, Аманға тақалып барады.— Есіңде болсын, уатком мүшесімен сөйлесіп тұрсын!

— Соны шамданбай-ақ, даусыңызды көтермей-ақ, айтсаңыз да түсінем.

— Түсінсең, болаткомның, соттын жұмысына қол сұқпа. Жесір дауына араласпа! Өз жұмысын жетеді.

— Бұ да менің жұмысым. Көз алдымда біреудің жарын біреу, біреудің малын біреу тартып алып жатса, араласпа дейсіз. Араласпауға революциялық заң, революциялық сана қоймайды. Рахмет, жолдас уатком мүшесі, ол ақылыңызбен өзіңіз-ақ күнелтіңіз. Сіз Малқанның болыстықтан түспеуін де, келіні кетпеуін де, тіпті бір шыбышының қысыр қалмауын да тілейтініңізді білем.

— Сонда немене, мен байшылмын ба?! Бостандыққа, мәдениетке қарсымын ба? Онда партбилетті несіне салып жүрмін? Сендей молокосостарға беріп, тиыш жату керек-те!

— Бұл қылықты қоймасаңыз, жатсаңыз жатарсыз бір күні.

— Жүріңдер, сөз бітті! — деп, Теміржан тарс-тұрс шыға жөнелді. Жақып пен Малқар бірге кетті.

Аман жалғыз. Даусын көтеріп керіспей, жәй отырып сөйлесе де, денесі қызу. Жұқалан, акқұба жүзі күренітіп, өткір көзі жана түскен. Шағын бөлмеде ерсілі-қарсылы шапшаң жүр. Қапкакты шойын сағатын қойнынан алып қарап қояды. Ойында тек оңшылдар. «...Біздің оңшылдар сөзде жаңашыл, істе ескішіл-ақ. Нағыз байшылдар. Ырқына жіберсең, социализмді жақындатудың орнына, алыстата түсер еді. Олардың ұясы ауылда. Ұясы бұзылмай тұрғанда оңшылдар оңбайды. Теміржандар осылай қиғылықты салады да тұрады...»

Адхам кіріп келгенде ғана Аманның ойы бөлінді.

— Шығарып салдың ба? Ал кетейік, Таймас қайда?

— Таймас пәтерде күтіп отыр. Жақ жаппай, алғыс-та саған жаудырып барады жаңағы ұста.

— Бұнда қарғысты да жаудырып жатыр.

— Бәйлардың қарғысын қойшы, майдай жағады.

— Ал, кеттік!

— Кеттік.

II

Желсіз, айсыз, бұлтты түн. Дала қараңғы, көзге түртсе көргісіз. Қар кеткен. Жер бетіне сары маныл болып жатыр. Анда-санда шалшық, саз кездескенде аттар мамырлап қалады. Таутөскен ең ақсақалда. Өзі аты-

нан, аты өзінен өткен жершіл, бір мүдірмей бастап барады. Аузы сөзден босаған жоқ. Қасындағы Аман, Адхам, Таймастар құныға тындап келеді.

— ... Анау ала-сапыраң кездерде қызыл әскерге еріп, Қолчакты ол біраз қуды,— деді Таутескен,— содан қайтқан қызумен қызметке тұрып, асыра сілтеп жүрді. Бай, кедей, құдай, үкімет, алыс, жақын дегеннің біріне опа қылғанын білмеймін. Қарны ашса күшігін де жеп қоятын, адамға онша жанаспайтын қасқыр тәрізді жігіт еді. Екеуміз түйедей құрдас болатынбыз.

— Қаншаға келдіңіз?— деген Аманның сұрағына.

— Тауық жылы туыппын,— деді де, Таутескен тарта берді.— Ол аздап жалда да жүрді. Совет тұсында үстіне ақ отау тігіп, алдына мал салып, қатардағы үй болып калып еді. Ақыры, оны да жойып, қашқын болып жүргені мынау.

— Қашқын болған себебі не соның?

— Қалқаны өлтірген соң, қашпай тұра ала ма!

— Өлтіру себебі не?

— Соңына түсіп қоймады ғой.

— Не үшін?

— Ойбай-ау, оның істемегені бар ма! Пара, жала, зорлық, ұрлық, қарлыққа дейін істеп бақты. «Совет тұсында кедейге сот жоқ» дейтін. Қалқа сондайларға тиым сала шыққанда ел шулап қоя берді. Шалабай қаша жөнелді. Міне, содан кашуда.

— Сізбен ең ақырғы кездескені қашан?

— Алдыңғы жылы пішен уақытында, таң алдында бір соғып кетті. Рас айтса, Шәкен мырзаның аулынан келем,— деді.

— Ол ауылға бара ала ма?

— Қайдам... Қашқын емес кезінде Шәкенге үйір-ақ еді.

— Япырм-ай, ол кісі де жеркенбейді екен!— деп, Аман сұрақты тоқтатты да, есіней бастады. Бұлар шыққалы бірталай уақыт болды, қысқа түннің көбі өтсе керек, сағатқа қарап білуге сағат көрінбейді. Алыста күн күркірейді. Қара түнектің ішінен нажағай оты жарқ етіп, бишікше иіріледі. Жаз шыққалы күннің күркірегені осы. Таутескен ескі қазақ әдетімен: «Сүт көп, көмір аз» деп күбірлеп келеді. Адхам нажағайдан қорқады екен. Астындағы аты қылаң.

— Ат айырбастаймысын?— деді Таймасқа. Таймас

сөзге келместен айырбастай қойды. Айырбастасымен Адхамды мазақ қылды:

— Біз ат айырбастадық. Неге айырбастағанмызды білесіндер ме?

— Жок.

— Ақ нәрсе жай тартады,— деседі. Адхам содан қорқып, жақсы атын маған берді. Тартса, мені-ақ тартсын, Адхам, көйлегіңді де айырбасташы, ақ қой.

— Батыр болсаң өкпен¹тесілгенше жалда жүрер ме едің. Несіне мақтанасың?—деді Адхам. Аяқ астынан жапалақ бық етіп ұша жөнелгенде, аты жалт беріп, тастап кете жаздады.

— Таласпай аулы енді онша қашық емес. Тауға кірдік қой,— деп, Таутескен шоқыта жөнелді. Тау көрінбесе де, жер қатайып, киыршық тастар ат аяғымен шықырлап жатыр. Алыстағы жаңбыр осылай бір беттеді де, бұрылып алып ұзап кетті. Алдыңғы жақта бұлт жыртылып, жыртық арасынан көгілдір сәуле сығалады бір кезде.

— Түн жабығын көтере сығалаған таң сәулесі қандай сұлу!—деді Аман. Ұйқысы шайдай ашылды. Түнұзын қара жамылған дүниенің таң құшып, күлімдеген көрінісіне қызыға қарап келе жатып:

Жүзің таңдай,
Тілің балдай,
Сәулем, сені көргенде,
Балқиды бойым,
Шалқиды ойым,
Өтпес сенен еш пенде.—

деп сыпайы қоңыр үнімен әндете бастағанда, кейіндеу калған Таймас қатарласа түсті. Әпкұмар, өлеңкұмар жігіттің мейірін қандырмай тоқтады. Аман. «Айтшы, айтшылап» келеді. Аман бұл өлеңнің жалғасын айтудың орнына, қайдан, қалай шыққанын айтып берді:

— Аржағын білмеймін. Бір күні таң сәріде Сәкен екеуміз Сырымбет тауының басында болдық. Сонда Сәкен ағай осы өлеңді осы әнмен ыңырсып айтып тұрған еді. Есімде қалып қойыпты.

— Өзіңкі болды ма екен?

— Сұрамадым.

— Пай-пай, осы мінезің-ай! Әгәр мен сен сияқты

екі ай қасында жүрсем, мың қалтасы болса да, тінтіп шығар едім.

— Рас, сен тінтімпазсын. Әлі де талай қуысын тінтерсін бұл дүниенің. Ал мен не бітіретінімді білмеймін. Орыстың Добролюбовы, қазақтың Шоқаны бірі менен бір жастай үлкен, бірі бір жастай кіші кезінде өліп кетіпті. Соның өзінде қалдырған мирасы жетіп жатыр. Осыны ойлағанымда, ұялғанымнан, тіпті қорланғанымнан жерге еніп кете жаздаймын. Сол кезде тек Ломоносов құтқарады. О да біздей кеш қимылдапты. Кеш қимылдаса да, бұрын қимылдағандардан озып кетіпті. Біз озбай-ақ, келіп кеткен ізімізді қалдырсақ та, жар еді.

— Қайран жиырма бесті мынау қайғымен қор қылмасаң неғылсын!—деп, Таймас ілгері шаба жөнелді.

Бұлтты жара, күн белестен қылтып келеді. Нұрын шаша алмай, бұлт арасынан сығалаған күн дәл қазір туып келе жатқан қасқа бұзаудың маңдайы сияқты. Қыстан жүдеп шыққан малдар шөптесін таудың қыланактаған көгін өсірмей жеп, бұйраттарда бытырап жүр. Ұры мен қасқырдан сақтанған қазақ малын көзден таса қылмайды. Тау қойындарынан тымық әуеге көтерілген түтін бір шұқырда бұғып қана отырған ауылға шақырып, «мұңдалап» тұр. Ауыл арасындағы жіңішке жолдармен жаз шыққалы бір арба жүрмепті. Тау алдында, көз ұшында жатқан кең жазықты әлі бір пенде шұқымапты.

— Мынау тек мал жиған, бірақ малына шөп жинаған, егін кесібін білмейтін ел екен,— деді Аман, төңірекке көз жіберіп келе жатып. Таутескеннен тағы да сұрай бастады:— Байы Таласпай болғанда, жуаны кім бұл елдің?

— Суға салса батпайтын, отқа салса жанбайтын, кесіп алса қан шықпас, белгілі Қалабай. Шалабай былтыр оның көшіне тиіп, қызын алып кеткен. Бір жұма қатын қылып қоя беріпті.

— Қоя бермепті, қыз қашып құтылыпты ғой,— деп, Таймас әңгімені созып бара жатқанда, Аман бөліп жіберді:

— Бұдан әрі Төртбақ Жәнібек қанша жер?

— Күндік жер.

— Мұкатай ше?

— Екеуі барабар. Мен ешқайда бөгелмей, Мұқа-

тайға тура тартам. Шалабай қыстай Әулие-Ата ма-
нында болады да, жаз шыға Арқаға келеді. Алдымен
Мұқатайға келіп, карта соғады. Қолға бір түссе, осы
карта үстінде түседі. Керемет құмар. Екеуімізді қосқан
да осы карта болатын. Карта достармыз...

Тау жамбасынан аққан мөлдір қасқа бұлақ кездес-
ті. Төртеуі де аттан түсті. Ат шалдырып, өздері шеші-
ніп, жуынып, біраз тыңайған соң, қайта жүрді. Таутес-
кен мен Адхам бөлек кетті. Таутескен әрі бармақ, Ад-
хам бері қалмақ. Екеуі де жансыз, жасырын бара
жатыр. Қашқынын қайда жүргенін анықтайды да,
хабарын ұтылап жеткізіп тұрады.

Аман оған дейін елде бола тұрмақ. Таймас екеуі
аналардан бөлінген соң, тау бауырлаған соқпақты тас-
тай бере, Таласбай аулына бір шоқының иығын баса
тура асты. Екеуі де жазық далада өскен жігіт. Тау
елінің тұрмысына таңырқап келеді. Төменде үш төбе-
шіктің бетінде үш қора тұр. Өңкей тас қора. Қалауы
қиқы-жикы. Ең биігі емшекке дейін. Аласа жерінен
үстіне атпен шығуға болады. Терезелері сынық, жамау,
қайсыбір көздеріне бүршігін сыдырып қарын, жүнін
алып қоян терісін шегелепті. Бір үйдің ғана алдында
бір шошак шөп көрінеді. Қыс бойы соның жармысын-
ақ жеген. Қалғанын желден сақтап, төбесіне шыбық
шаншып, таспен бастырып қойыпты. Кереге көктеген
еркектер мен киіз жамаған әйелдер далада. Сүйек өр-
теп, май ағызып, қаба сақал біреу отыр. Үш үйдің
ішінде еңсесі көтеріңкі, қомақтылау біріне Аман мен
Таймас ат басын тіреді. Қапелімде жатырқай, одырая
қараған ауыл біртіндеп жиыла бастады. Әсіресе қас-
пақ мұрын, қара домалақ балалар көбірек жиылды.
Мал ішінен Таласбайдың өзі қайтты. Өзінен гөрі ас-
тындағы қаратөбел бие көз тартады. Жүзіктің көзінен
өткендей сұлу, жарау, түлеп үлгіріпті. Жүні жылт-
жылт етеді, үсті желқайықтай жайлы шығар: лыпып
тұр, аяқ алысы мысықтай епті. Атақты қаратөбел бие-
нің өзі екеніне Аман құманданған жоқ. Ал оның үстінде
күпісін айналдырып киіп, жарбиған су мұрын көк са-
қалдың Таласбай екеніне сене алмай, салған жерден:

— Кім боласыз, ақсақал?— деді.

— Шырағым, Таласбай деген шалмын. Тоқтаған
үйлерің менікі. Тұрмалық,— деп бастай жөнелді Та-
ласбай.

Тіреулеріне дейін қисық тас қораның іші сыртынан биігірек, біраз қазылған, ылди, қараңғы. Қонақтар бастарын біресе тіреуге, біресе төбеге соға келе, үйдің есігін ашқанда, сасық иісі мұңкіп қоя берді. Ауыз үйге төл байлаған екен, иісі әлі кетпепті. Төргі бөлме шаңда-тып тұр, қонақ келген соң, сәті түсіп, жаңа сыпырылса керек. Аласа, алакөленке, тұмандатқан иіс-қоңысты үйде Аман азар отыр. Ішінен: «Рақатсыз байлық — кедейдіктен жаман екен!»— деп түйді де, байға бір сауал берді:

— Отағасы, бұл қашанғы үй?

— Әкем былтыр тоқсан төрт жасында қайтыс болды. Сол кісі сүндетке отырған жылы салынған екен. Ата-бабаның құтты қонысы болған соң, өзгерткем жоқ.

Төбедегі арқалық, сырғауыл, шырпылардың арасына жұмарлақтап жүн, қыл тыға беріпті. Шұда жіпке тізулі бір шумақ бірдеме тұр. Таймас та, түсіне алмай, бір сұрақ берді:

— Төбедегі мынау жүн-жұрқа, әне бір сәлбырағандар не нәрсе?!

— Қолдан тірідей жұмсаған малымыздың түгіне сілекейін жұқтырып алып қаламыз. Ырым етеміз. Жүн-жұрқа сол. Анау жіптегі сүндет терілері ғой,— дей салды Таласбай. Таймас ерінбестен тұрып барып санап шықты. Елуге біреуі ғана жетпейді. Жүн-жұрқалар есепке көнер емес.

— Аксақал-ай, ұқыптаған-ақ екенсіз!— деп Таймас әдетінше сақылдай күлді.— Бұның ішінде бабаларыңыздікі де бар шығар?

— Е, ең бірінші сол жарықтыктікі болса керек. Одан кейінгісін әкем марқұм: «Өзімдікі!»— деп отырушы еді.

Әңгімені қылжаққа айналдырып баратқан Таймасты Аман, басын шайқап, тоқтатып қойды. Жыртық терезеден даладағы дабырлаған дауыстар естіледі. Мал қараған, ауылшылаған, жолаушылаған қазақтар бірден бірге таратып, маңайдағы ауылдар начальниктің осында екенін лезде естіпті. Көруге, не бір мұңын айтуға келе жатыр жұрт. Аман үйдегілерді ертіп тысқа шыққанда, есік алдында Тоқабай кездесті.

— Қайдан жүрсіз, Тоқа?!

— Елден.

— Мезгілсіз қай жүріс?

Тоқабай келген шаруасын Аманды былай алып шығып, онаша айтты:

— Әлгі өзіңе жылап барған сорлы шал қорқып келе алмады. Сонсоң жұмысымды тастап мен келдім.

— Ол неден қорқады?

— Ақсақалдың билігін бұзудан, баймен ұстасудан қорқады. Сиыры әне, жайылып жүр. Алып берсең, түнделетіп айдап қайтам.

Аман Таймасты жіберіп, Таласбайды шақырды. Келе жатыр. Тасбақадай күдіс, аласа кісі. Жоғары қарамайды. Сырты бишара-ақ. Ішінде кесірлік пен көлгірлік кезек ойнап келеді.

— Осының жылқысы мыңға жетті. Сиқын қарашы,— дейді Тоқабай.

— Сырты іштемә емәс-ау, ішін айтсаңызшы!— деді Аман. Таласбайды келер-келместен қолға ала бастады.— Ақсақал, әне бір жайылып жүрген қара сиырды кімнен алдыңыз?

— Біреудің төлеуге берген сиыры ғой, шырағым. Оны неге сұрадың?— деп, сұрлана қалды Таласбай.

— Соны бермепті, тартып алыпсыз. Сондықтан сұрадым.

— Астапыралла! Астапыралла! Өтірік! Өтірік! Мына сиқыммен менің кімге әлім келеді? Бір атымды өлтіріп, соның төлеуіне берген. Ақсақал-қарасақал осы жұрт тегіс біледі. Сұраңыз...

— Сұрадым. Еріксіз алғансыз. Сіз ақсақалардың билігін арқаланғанда, ол совет заңын арқаланып отыр. Қазір қара сиырды иесіне қайырасыз. Зорлығыңыз үшін кейін сот алдында жауап бересіз.

— Құдая! Ақ малым үшін айыптымын ба?

— Айттым ғой, малыңыз үшін емес, зорлығыңыз үшін.

Таласбайдың талағы тарс айрыла жаздап, еріндері дірілдеп кетті. Бай қанша күшті болғанымен, заман өзінікі емес. Әйтпесе бойды кернеген ызада кемдік жоқ-ақ. Начальникке тісі батпаған соң, Тоқабайға төкті зәрін:

— Сен ғой, әтбекет болып жүрген! Сиыр әне, ала бер. Ата жолын, ақсақал сөзін аяққа басып кетсең, көрерміз! Аджып кетпесе құдай бар! Жын болып кетпесе, аруак бар!..

Тоқабай сөз таластырмады. Таласбайдың сөзінің

ақырын да күтпеді. «Маған сиыр қайтса болады»—деді де атына міне сала, сиырды айдап кете барды. Екеуі оңаша қалғанда, Аман Таласбайға тағы бір салмақ салғалы отырып:

— Аксақал, біз асығыстауымыз, кешікпей жүру керек,— дегенде Таласбай оның сөзін киіп кетіп, асты-үстіне түсе жөнелді:

— Ол не дегенің шырағым! Жібермеймін, кон, жат. Мырзамыз бір қысырақтың үйірін іздеп кетіп еді, келіп қалар, танысып кет. Ертең көшкелі отыр едік, еру болайық. Мынау қоғалға қазір киіз үй тіктіріп жіберейін...

— Рахмет. Қызмет адамымыз ғой, жатуды уақыт көтермейді. Маған бір жақсы ат беріңіз, майын мінем де, басын қайырам. Бұл — қолқа емес, заң бойынша бізге тиісті айлық лау ат.

— Оған құлмыз. Тым болмаса бір қонып кетші, айналайын!

— Қайтесіз қолқалап? Бір қондырғанда не табасыз?

— Маған «үйінде нәшәндік жатыр» дегеннің өзі жетеді!

Қанша жалынса да, Аман Таласбайдікіне жатп ала мады. Түстік жеген соң, аттанбақ болды. Таласбай астындағы қара төбел биені айлық лау атқа беріп, Аманмен қоштасқан күйде қолын жазбастан, ауылдан былай шыққанша жаяу еріп отырды. Жақ жаппай қаксауда:

— Шырағым, сиырды иесіне қайырттың. Енді мені соттын алдына апара көрме. Туғалы сот алдын көрген жан емен. Не істесең де, өзің істе. Тек сотқа сүйреместі, айналайын!..

— Жарайды,— деді Аман,— бір жолға осымен қалсын. Ал бұдан былай қолға түссеніз, өкпелеменіз.

— Аяма, қарағым, аяма! Қош, жолын болсын!— деп, Таласбай кейін қайтты. Ішінен «жұлынын үзілсін!»— деп қарғап-сілеп келеді. Қара бие мен қара сиырдың күйігі күйдіріп бара жатса да, екі езуі екі құлағында, ауылда қарап тұрған көпшілікке масайрай сөйледі:

— Берген перде бұзбаушы ма еді, тәйір! Көрдіндер ғой, нәшәндік тіпті қолымды қысып босатпай, қанша жерге апарды! Қатты ырза болып кетті!— дегенде, қыж-қыж беті титтей де шімірікпеді.

Жазғытұрғы ұзақ күн бұлттан әбден айыққан, қызуы бүгін күндегіден басым. Аман, ыстықтауға айналған соң, щипелін шешіп, бөктеріп алды. Қара бие жүрдек, тебінгі қактырмайды. Басы сонша жұмсақ, шынашақпен айналады. Аяғын билей басып, аузымен күс тістегелі келе жатыр еді жануар.

— Шабысын байқайықшы!— деп, Таймас тұра шапқанда, Аман ә дегеннен-ақ алға түсіп, ұзап кетті. Үш тосып алды, соның бірінде үзеңгі қағыса алмады Таймас. Оның астындағы Аманның торы аласы да көрікті, шабысты жылқы болатын.

— Әйелде Шолпаннан, биеде мынадан артықты әзір көргем жоқ!— деді Аман. Ат қызуы, көктемдегі жайнаған дала жас көңілдің жасырғанын да айтқызды. Аман қазір тек сұлулық, махаббат, қызық жайында сөйлеп барады.— Сәкен сері жігіт екен. Аз уақыт қасына еріп, көп қызық көрдім. Орта жүздің талай жерімен, елімен таныстым. Мал қызығын, жар қызығын, жер игілігін көрген біздің Шәкен көрінеді. Дүниеге келген жан дүниенің рахатына таласады, бейнетінен қашады. Қашқанның бәрі бейнеттен құтыла бермейді. Қуғанның бәрі рақатқа жете бермейді. Рақат тек байлықта емес. Көрдік қой, Таласбайда не рақат бар? Шәкен — дүниеде тұра білген адам. Шолпан сияқты жар құшағында тұрғанда да, тоймас көңіл тоят іздей ме екен?!

— Е, өстіп шешілші бір!— деп Таймас күлім қақты.

— Немене, шешілмейтін мені сонша шиіе боп қалды деп пе едің?

— Шешілсең, айтшы кәне, іштеме болды ма?

— Саған керегі тек сол-ау.

— Токетері керек те.

— Махаббат — токетердің аржағында көп жер! Талай жас жете алмай, жолда қалған.

— Қойшы, өзің жеттің бе?

— Қайтесін қазбалап,— деді де, Аман шоқытып ілгері кетті. Таймас кейін қала берді. Көзінде жас.

Аман қолын алға сермеп, айғайлай шапты. Сөйлеп барады. «Қасқыр! Қасқыр!» дегені анық естіледі. Бір мезгілде тоқтай қалып аттан түсті. Жәй жүріп Таймас жеткенде, еңкейіп апанның түбін сығалап отыр екен.

— Ішің ауырып келе ме, жүре алмайсың ғой!— деді зекіп. Анқұмар жігіт аңсасы кеуіп, апанға төніп-төніп қояды.— Ал тап ақылын: қалай аламыз мынаның ішіндегі күштіктерді?

— Менің ақылыма зәрумісін, қалай алсаң, олай ал,—деді де, Таймас көк далаға шалқасынан жата кетті. Аман аң-таң...

— Ей, денің сау ма?

— Денім сау, жаным сау емес.

— Жаныңа не боп қалды?!

— Қайтесін қазбалап.

Аман сұрап қоймап еді, Таймас тағы да жылап жіберді. Бұл жолы аузы кемсендеп, сөйлей жылап отыр:

— Мен саған шегімнің қыртысына дейін айтамын. Сен маған сұраған бір сырымды да айтпадың, Сенбейсін! Коммунист. басыңмен комсомолға сенбеуге бола ма? Сен түгіл, терімді ағызып, қанымды сорған бай да сенетін. Сапекең: «Жетімегім!» деп, өлгенше маңдайымнан сипап кетті. «Көзіңнің қырын сала жүр»— деп саған сан тапсырмады ма? Аға тұтып алдында зыр қағамын. Іні тұтып еміренгенінді бір естімей барам...

— Жыламашы, босатпашы жүйемді,— дей келе Таймасты Аман құшақтай алды. Бұның да көзі жасаурап қалыпты.— Мінез кемшілігін кіна қылма, бауырым. Суықсын дегенді талай естісем де, өзгере алмай қойдым. Сыртым суық болғанмен, ішім ыстық. Соны бір көргенде-ақ Шолпан сезіпті, күнде көріп жүргенде сен қалай сезбегенсін? Сыртымды білгенше, ішімді біл. Ішім саған еріп тұр. Сыртым — жұмсақ, ішім — қатты немесе тілім — бал, ойым өңкей у болса, қайтер едің? Ондай-лар жоқ па? Әне, күдігінді соған сақта. Мен қолындамын ғой, кірші міне қойныма, көрші барымды!..— деп, Аман Таймасты құшырлана құшақтап, ұмаштап жатты. Өкпе-наздың арты ілезде ойынға, күреске айналды. Таймас әлуетті болса да, әдіссіз екен. Аман жауырыннан ала жүгіре үйіріп, қырка не іштен шала тастауды, онан жата қалып басынан асыра, дізеге қондырып шалқасынан жығуды көрсетті. Шалымпазға шалдырмай, күші артықты бойға жақындатпай, тіреп жатып алатын әдістерді үйретті. Аман ат үстіндегі аударыспақ, тақым тартыс, еңкейіп жерден күміс алу сияқты асық ойындарына да жасынан құмар. Әбден жаттыққан екеуі енді мергендік салыстырып, ұсақ тас-

тармен үлкен тастарды атқылап отыр. Нысана қойып мылтық атпақшы болды. Екі жүз қадам жерге апарып, нысанаға бас киімдерін қатар тікті де, бірінікін бірі атты. Аmanın мылтығы — наған. Бес оғының бірі бос кетпеді. Таймастікі — бесатар винтовка, бір оғы тимеді. Оқ тескен бәркін ұстап тұрып:

— Мылтығың ба мерген, өзің бе? — дейді Таймас.

— Әрине, өзім, — деді Аман, — жаман атсаң, жақсы мылтық та тимейді. Жақсы атсаң, жаман мылтық та тиеді.

— Кұдай саған бәрін бергенше, бірін маған неге бермеген?

— Кұдай ешкімге әкеліп бермейді. Жалықпай ізденіп, сұранып жүріп аласын. Алғаның өзіне қашан да аз, басқаға көп көрінеді. Аузыңды қу шөппен сүрткен сенің бойыңнан маған да көп жақсы қасиеттер көрініп тұр.

— Қоя тұр, қоя тұр пәлсепенді. Шолпан жайында айтшы.

— Тағы жыларсын, айтсам айтайын, — деді де, Аман атына мінді. Қазып алуға қару болмай, қалып бара жатқан қасқыр күшіктеріне әлі де құмартып, апанға қарай, қарай жөнелді. Көктем желі қарсы алдарынан желпіп тұр. Бойы сергек, ойы көтеріңкі. Аман өзінің тереңге тыққан бір сырын аша бастады. — Бұл сырды қашай ескіргенше ешкімге айтпауға Шолпанға уәде беріп едім. Сен бәрібір білесін. Бірақ басқаға білдіре көрме.

— Несіне таптайсын! — деп, Таймас шытынып қойды.

— «Әкейге көңіл айтам», деп біздікіне Шолпан өзі келді. Көрмегелі екі жылға жуық уақыт өткенде кәдімгідей тіс қағып, бойы да, ойы да өсіп қалған екен. Маған бұрынғысынан әлдеқайда мінезді, көрікті көрінді. Мінез, көрік дегендердің көбінде қоспа, жасандылық бар ғой. Шолпан сап алтын сияқты: бойындағының бәрі — ана сүтімен біткен өңкей асыл қасиеттер. Әгәр құдай бар болып: «Таңдашы!» десе, мен бар дүниеден Шолпанды ғана таңдар едім. Шолпан Шәкеннен айырылмас еді. Бірақ мені де сыртқа теппес еді.

— Онда қалай, бір күйеумен тұра алмайтын болғаны ма?

— Жок! Ол оның ұстамсыздығы емес, ұстамдылы-

ғы. Ағайын, туыстарының қаумалауымен Шәкеннің қолына жастай түсті. Мүмкін, атақты адамның жары болуды бір кезде өзі де арман еткен шығар. Қазір сол арманға жеткеніне өкінеді. Өкіне тұра байлаулы басын босатқысы келмейді. Босануға бекінсе, совет заңы былай тұрсын, сол Шәкеннің өзі-ақ ұстамас. Өйткені ол топас Малқар емес қой.

— Дәулетті қиып кете алмай жүр-ау онда?

— Жо-о-кі! Қазақы дәстүр, ұяттан аттап кете алмай жүр. Нәзік әйел түгілі тепсе темір үзетін шақта олардан өзіміз асып болдық па? Шолпан маған: «Әуре қылма, аса алмаймын»— деп ашып айтты. Ендігі арманы тек бала көрінеді. Ана болып, баламен көңілін жұбатқысы келеді.

— Рас! Бала дегенде ішкен асын жерге қояды,—деп, Таймас қостап қойды.— Ал өзі қатын бола тұра кейде бала сияқты. Сені жақсы көретінін менен жасырған емес.

— Сенеді ғой. Сіндісін саған қоссам деген ойы да бар.

— Екеуің армансыз-ақ сырласқан екенсін. Менсіз оңашасын қалай таптыңдар?!

— Шолпан өзі тапты. Шәкен Малқарға қонаққа кеткен күні терезеден енгізіп алған.

— Ойпырмай, батылын-ай, жүректісін-ай!

— Сол батылдықпен де үлбіреген ұятты ел көзінше бұза алмады. Торға түскен ақ түйғын, тыпырласа да шытырман ауды үзе алмады. Күннің көзі ашылса, көктемде жер сағат сайын жайнайды. Халық көзі ашылса, махаббат пен бостандық та осылай жайнар еді-ау!— деп, Аман күрсіне бір дем алды да, әңгімесін аяқтады.

Жүрген сайын тау сиреп, жер кеңейіп барады. Алдыңғы жақта бетінде сағым ойнаған жалпақ жазық жатыр. Алдамшы сағым жансызды жанды етіп, құрғақты көл, болмашыны зор етіп, бәрін әдемі көрсетеді. Тау арасынан жазыққа қарай андаған ұзын тізбек, көп шоғырмактардың не екенін қапелімде біздің екі жігіт біле алмай келе жатыр еді. Кішілеу бір шоғыр өзгеден бөлініп, бұлардың алдын кесе, жұлдыздай аға жөнелгенде:

— Білейікші!— деп Таймас тұра шапты. Жакындаған кезде сағым кетіп, әлгі шоғырымыз жорға, желіс салыстырып келе жатқан оншақты қыз-бозбала болып

шықты. Өзге шоғыр, тізбектер таудан жайлауға құлаған қалың елдің алды екен. Үздік-создық болып үдере тартып барады. Қыс бойы тау панасын сағалап, әр төбенің басында обаша шошайған бытыранды ел қазір көш жөнекей-ақ бас қосып, мәрә-сәрә. Жайлау десе, аяқсыз қазақ еңбектей ұмтылады. Көшпелі халықтың ең үлкен мейрамы, шаттық шағы осы жайлау күндері болар. Түйелеріне алуан-алуан кілем жауып, жаңарған даланы жайната түскен салтанатты көштермен аралас, қос, лашықтарын сиырға артып, жаяу-жалпы бара жатқан кедей көштер де аз емес. Бәрінің көңілі көтеріңкі. Өйткені, малды қазақ арығын семіртеп, бірін екі етіп қайтады. Малсыз қазақ соларға қолқабысын тигізіп, аққа, сорпа-суға тойынады. Қашаннан тіршілігі малға байланысты ауылдың ескі өмірінен ақаусыз ештеме қалмаса да, соны әлі дәріптейді. Жаңа заманның жақсы сөзі көп, берген шыж-мыжы әзір аз. Сондықтан кедей байға қарайлауын қойған жоқ. Аман әр көшке көз сала отырып: «Барлық көшті көлік күші, адам еңбегі сүйреп келеді. Екеуіне де ауылда бай қожа. Байды жоймай, еңбек азаттығы орнамас, социализм мандымас» деген ойына беки түсті. Бірақ социализм кезіндегі өмір бейнесін, қанша жобаласа да көзіне елестете алмады. Тек өзі көрген дүниенің жақсы жағы кескестей берді алдынан...

Таймас қыз-бозбалаға бұрын жетіп, жөн сұрасып болған кезде келді Аман. Начальник деген ауылда үлкен ат. Қымсынып қалған жастардың ішінде тайсалмай қараторы қыз тұр. Бойжеткен қыз. Астында — бота тірсек, басы еңкек жорға. Жорғаның тұрмандары жүгеннен бастап, құйысқан, өмілдірігіне дейін күмістелген. Ердің қасында, күміс арасында бармақ басындай қызыл-күрең тас жайнайды. Салтанатты қыз тіпті жинақы, ыңғайлы. Басында — ерте күннің үкілеген камшат бөркі жоқ. Шетіне ғана құндыз ұстаған, еркектер киетін барқыт тысты пұшпақ бөрік. Шапан кимепті, үстінде — белін қиған қазақы бешпент. Белбеуге қызылсаң буынып, салпыншақ қалдырған. Көйлегі шалбар ішінде. Шалбары шым кесте, қара шұға. Аяғында — баяғының шытыралы кебісі емес, қонышы қызыл асықтан асқан күрең ботинка...

Аман қаладан тым қашық жатқан, нағыз қазақ-намай, тау елдерін өз елімен салыстыра қарап, бірсыпыра

өзгешеліктер тауып келеді. Бұл жақта егін салған, арба мінген бір қазақты кездестірген жоқ әлі. Мынау қыздың ат тұрмандары — қазір жасалмайтын, өткен заманның дүниесі. Қыздың өзі жасамыс. Бұндай қыздар Аманның елінде әлдеқашан байлы, балалы болып отырады. Бірақ ескі салтымды берік ұстадым, деген аулақтағы осы руларда да жаңа заманның әсері анық байқалады. Жұлдызды шлем киген жігіт комсомолец екенін, көнетоз қалпақ киген жұпыны біреу «Союз қосшы» мүшесі екенін сездіріп, начальникке тақала береді. Ескі заманның бірсыпыра қолөнерін бойына жинаған сәнді қыз да Совет фабрикасы тіккен күрең ботинкасын, ақ орамалының бұрышына жібекпен кестелеген орақ, балға суретін мақтана көрсетіп тұрған сияқты. Ескі жойылып, жаңа орнап болмаған шақта өмір сүру қандай қызық! Өйткені мақтаныш пен мазаққа бірдей бай ғой ол өмір. Аман қазір соның екеуін де сезініп келе жатып, қасындағы бойжеткенге:

— Атыңыздың жорғасы қатты екен!— дегенде:

— Көзіңіз атқа түсе берді-ау! Осымен екі айттыңыз,— деді қыз. Аман мүдіріп қалды. Таймас іліп әкетті сөзді:

— Қарағаннан бірдеме шықса, менің көзім мағанан сізде.

— Әтбекет жігіт, сабыр ет, саған әлі сөз келген жоқ.

— Келмесе, өзім барам, құлпын ашып, түйінін шешіп кірем. Онда қайтеді?

— Онда мекіре балықша басынды тасқа соғып тынарсын.

— Іштеме етпес, сіз соғып та, тынып та байқадыңыз ғой:

Қыз жауап қайыра алмады. Аман ұялғанынан қыпқызыл болып, Таймасқа суық көзбен қарап қойып еді, ол бұған қасақана қарамады. Өткір жігіт көмейіне келіп қалған сөзді бөгеген жоқ. Сәнді қызға сәтсіз байланған атақ бар. Бұл — белгілі Қалабайдың қызы. Былтыр осы уақытта Қалабайға өшіккен Шалабай көшке тиіп, мылтық атып, қызды алып кеткен, бір жұмадан кейін қашып келген қыз. Таймас жаңағы қалжың үстінде жұртқа мәлім осы оқиғаны еске түсірді. Аман оны естен шығарғысы келіп:

— Кәне, құрбым, тағы бір тайпалтшы!— деді де, жосыта жөнелді. Күрең жорға құлағын жымита ағып

беріп еді, аласарып, ұзарып кетті мүлде. Қара биенен өзге бір жылқы ілесе алған жоқ. Тастап барады бәрін. Тізгінін қос қолдап ұстап, шалқая отырып, шірене тартады қыз. Ауыздығын сәл босатса, құс болып ұшардай не жұлдызша ағып, жоқ болардай. Жібершілеп октын-октын басымен жер сүзе самғанғанда, шалқайған қыздың маңдайын өзінің жібек жалына, артқы аяғын салқы төсіне әкеліп тигізеді. Денесі әбден қызған кезде танауына жұдырық сиғандай, көзі тостағандай болып кетті. Артын борандатып, алдын дауылдатып келеді жануар. Қара биенің қарқыны басылып қалды. Бара берсе, бұны да тастап кететін түрі бар.

— Жетер,— деді Аман.

— Қыз алқынып, атының басын азар токтатты. Көзінен парлаған жасты енді сүртті. Қып-қызыл алақанын көрсетіп:

— Мына қараныз,— дейді Аманға,— қолдырап қалды.

— Атыңыз жорғаның жүйрігі екен. Шіркін-ай, айғыр болып, тұқым алар ма еді!

— Айғырға тартып құлын, әкеге тартып бала туа бере ме?

— Қоспасы болмаса, туар еді. Тұқым қуалау, қан қуалау бар емес пе?

— Онда қоспасыз жан бар ма екен, сірә?!— деп, қыз бір күлімсіреп қойды.

— Жок шығар. Өзі не әкесі әйтпесе бабалары бірдеме қоспай қоймайды.

Кейінгілер келіп калып, әңгіме үзілді. Көштердің алды айдын жазыққа, таудан құлаған өзен жағасына еру бола бастапты. Ерте жылжыған қой малы шаршаса керек, дәл жолда бір қотаны жусап жатыр. Қойшы қарт шабан көктің аяғына тұсамыс салып, бос жіберген. Өзі ыстық күнде от жағып, тас қорықпен пісірген сүтін терлей-тепши ішіп отыр. Айдау көріп, шанырқап келген қалың жылқы, өзен суына қанған соң, пысқыра түсіп, жана қоныстың отына құныға жайылып барады. Қолына құс қондырған біреу өзен жағалай жүріп қонып жатқан ауылға ойысты. Амандар да сол ауылға тура тартты.

Ауыл — ру басы Қалабайдікі. Қолына құс қондырған Қалабайдың өзі болып шықты. Қызы ертіп келген қонақтарға үлкен ықлас көрсетті. Үй тігілгенше қонақ-

ға дереу кілем жайдырды. Бие әлі байланбаса да, құлындары қара құлақ болып қалған біреу, бие сауылады екен, соның қымызын шай піскенше сапырып берді. Қияқ мүрт, сұрша, денесі шағын, жұқа, жасы елуге келіп қалған, өткір кездіктей жылмандаған кісі көрінеді. Ішке кіруге асығып, сыпайы отырған қонақтарға дамыл-дамыл сөз тастайды. Титтей саңылау табылса, кірмей қоятын түрі жоқ.

— Жаксы келдің, шырағым,— деді Аманға бір кезде,— көруге құмар едім. Атына сырттан қанықпын. Алыста жатсақ та, естіп жатамыз, ел құлағы елу ғой. Шаршы топтың алдында, болыс күнінде, Шөгелін көз алдында тепкілеп жатқанда, манқа Малқар тірі отырған шығар әйтеуір! Қазіргі бір болыс ел бұрын жеті болысқа бөлінгенде, сол Малқардың, оның әке, бабаларының дізесіне шыдай алмай бөлініп кеткен. Сағын сындырған сен болдың, шырағым. Естігенде, қыбым әбден қанды. Айналайын, Бегатанның ұрпағысың ғой! Бегатаң өзі қаз дауысты Қазыбекке де сөз бермеген деседі...

Үнсіз тыңдап отырған Аман заулап бара жатқан Қалабайды бір қағып қалды:

— Малқардың сағын сындырған Бегатанның ұрпағы болмас, совет заманы болар.

— Әрине, советті аркаланған-ақ шығарсын. Ал өзге жас сөйтіп неге аркаланбаған? Талағында биті бар жігіт қай заманда болса да қарап қалған емес.

— Оныңыз рас, — деді Аман. — Бірақ мыңнан шыққан бірді ғана көріп айтып отырсыз. Заманы келсе, ондайлар мыңнан ондап шығады.

Қалабай заман салыстыруға бара алмай: «Көрерміз»— деп жымиды да қоя салды. Аман уыз қымызды шайқай іше отырып, төнрекке тағы көз жіберді. Көш әлі үсті-үстіне құйылып жатыр. Қонып та жатыр. Көз көрім жерге дейін өзен бойы елге толды. Бақырауық әйел, күйгелек шал, кісінеген жылқы, мөңіреген сиыр, боздаған түйе... Бәрі үн қосып көтерген шуды ауыл-ауылдың таласқан иттері үдете түседі. Жағасы тоғайлы, шырпылы, суы мөлдір өзен біресе темір астау, жарқабақ болып түнере, біресе құмайт түбі көрініп, жадағай күлімсіреп жатыр. Оң жағы — топырағы сарғылт, бетегелі кең дала. Сол жағы — шымайт, қыртысты, бұталы, шилі, шабынды келеді. Мал жайсаң да, егін ексең

де, жайлау етсең де, қыстау етсең де — мейлің. Қой-нымды ашсаң бұдан да асылым бар деп жатқан өзен. Қазекен суы мен шөбін ғана таңдапты. Қазір малы да, өзі де кенеліп, ертенгі күн есінен шығып кеткен. Міне, бір тобы начальникті қоршап алып, мал орнына сөз айдап отыр. Таймас бірге келген комсомолецті олардан бөліп өзенге беттеді. Аманның көзі ауылда. Шанрақтар көтеріле бастаған. Қалабайдың кара шаңрағы көтерілгенде, өз үйлерін қоя тұра, ауылдың барлық әйелі келіп уық шанышты. Киізін жапқанша манағы сәнді қыз уықтарды ала жіппен керіп үлгіріп, үй ішін жинауға кірісті. «Самауыр қоя бер!» деген жуан бәйбішенің жінішке даусы естіледі. «Қаршығаны үйге енгіз!» — деп, Қалабай жұмсады біреуді. Байлығы онша болмаса да, ру басы, өскен ата, кара шанракқа ие Қалабайға бүкіл ауыл қызмет етіп жүр «Жайшылықта өзара кабак түйісіп, керкілдесіп қалатыны болар. Ал жатқа намыс жібермеске келгенде, ұялас иттей өре түре келетіндердің дәл өзі ғой» — деп, Аман ішіне бір түйіп қойды. Біртіндеп жинала-жинала бұл ауылдағы жалшыдан өзге еркектің басы қосылды осы араға. Жаңа начальникті көріп, жаңалығы болса, естіп қалмақ Аман бұларға балаларынызды оқыт, жастар комсомол ұйымына енсін, өздеріңіз «қосшы» ұйымына ену керек, жалшы, кедей, орташа сонда мұрадына тез жетеді дегенді насихаттап отырғанда, жаман тымақты бір шал тұтқиылдай сұрақ қойды:

— Шырағым, Ленин кеткен соң, осы өкімет тұра ала ма? Бөксесі берік пе өзінің?

— Тұра алады. Ленин бекітіп кеткен, — деді Аман. Шал бұ жауапқа онша жұбана қоймады:

— Тәйрі, Лениннің басындай бас қайда? Барлық патшалық бірлесіп, совет өкіметін шапқалы жатыр деген не сөз?

— Шабам десе де, шаба алмайды. Ленин олардың да сағын сындырып, бетін қайырған. Байлардың бұл қауесет, қокан лоқысын қайдан естіп жүрсіз?

— Шалабай былтыр бәйгі құланы астымнан аударып алып жатқанда, кедейлігімді айтып жалынып едім: «Келейге жүйрік ақтың керегі қанша!» — деп келемеж қылды. Құланы қуып Лениннің өзіне дейін бармай тоқтамаймын дегенімде «Барсаң, қабырына құран оқып қайтарсың» деді. «Совет өкіметі тұрса, — көрермін» —

деп едім «Ленин кеткенде оны ұстап тұратын кім? Дораксын!» деді де желкеге мені бір түйіп, жөнеле берді. Сол бетімен талтүсте көшке тиіп, мылтық атып, Сәуле-жанды алып-ақ кеткені. Абырой болғанда, бір-ақ жұма ұстады. Әгәр аялдамай Әулие-Атаға тартып берсе, алауәкбар. Сәуленің бізге сімілтірі де жоқ!

— Осы итті өкімет ұстай алмай қойғаны ма?— деп күрсінді Қалабай.— Елді күйзелтіп барады.

— Неге ұстай алмасын! Үкімет құрығы ұзын ғой,— деді Аман.— Оның ел ішінде хабаршысы, ұясы бар. Солар табылса, тез ұсталады.

Әңгіме Шалабайға ауды. Әркім өзінің естіген, көрген қияпатын айтып жатыр. Бәрінен Қалабайдың көрген қорлығы басым. Қалқа бұзықтарға тыйым сала елге шыққанда, Қалабай да Шалабайдың үстінен шағым берген екен. Бар жазасы сол, қызын масқаралап кетіпті. Қыста ол оңтүстікте, жылы жақта болады. Жаз шыға үйренген Арқаға келеді. Белгілі тұрағы жоқ. Әр тұстан бір шаң көрсетіп, шу көтеріп жүрген қару-жаракты қашқын елдің мазасын әбден кетіріпті.

— Қазақ осы аңша босуын, көшуін қойса, Шалабайлар басынуын да қояр еді,— дейді басында қалпағы бар, мана жолда кездескен жігіт.— Орыстарша поселке болып жиын отырса. «Союз қосшыға» еніп, ұйымдасып алса, боқты батар Шалабайлар! Бәрі бытырандылықтың кесірі...

Қалабай тыжырынып қойды. Біреулер «осының сөзінің де жары бар»,— деп, өзара шұңкілдесе бастағанда, сөйлеп кетті:

— Жаздай шыбынға жем болып, жатақта жатсаң,— снагсың. Жайлау көгіне бір айнағанда, бойыңдағы бар боқатың калып қоймай ма! Егінші, отырықшы болайық дегенде осы «Союз қосшы» қай жерімен сйлайтынын білмеймін. Мал баққан ел бір орында қалай отыра алады?! Маң көбейсе — бәрі түгел. Бір қара сатсаң, қыстық астық аласың. Ол үшін егінші, отырықшы болудың, тіпті «Союз қосшы» болудың керегі не? Поселке түгілі, қала болсаң да, Шалабай сияқты ұры-қары жойылмайды.

— Калеке, «Союз қосшының» болысы Әлжан жолдас бізге хат жазған сайын: «Мойын серік болып, егін салындар, шөп шабындар, отырықшылыққа бейімделе беріндер, жайлауқұмарлық кедейді құртады»— деген

соң айтам. Осыған, сіз ұнатпасаныз да, кедей жағы кет-әрі емес. Ал сіздің ұнатпауыңыз, біздің болыстың айтуынша, бай-жуанның қарсылығына ұқсап тұр.

— Әй! Сенің болыс, болыс, деп қопайтып отырғаның кәдімгі Шәкенің малайы Әлжан ба, басқа ма? Мен онан гөрі совет тұсында да мықтылау болыс болдым. «Малды көбейт, байы!» деп жатыр үкімет. «Жайлауды қой» дегенді сенің болысыңнан ғана естідім. Айналайын Совет, болыстың неше түрін көрсетті-ау!— деп, сылқ-сылқ күліп барып тоқтады Қалабай. Қошаметшілер қоса күлді. «Қосшы» жігіт басылып қалып еді, Аман демеп жіберді:

— Мал қамы көшуді, жайлауды керек етсін-ақ. Ал сонда кедейлер не үшін көшеді? Үкімет «Союз қосшыға» ен, мойын-серік бол, тұқым берем, несиеге машина, соқа-сайман сатам,— деп отыр. Сандалмай, салқын қорада жатса осы көмектерді пайдаланып, егін салса, шөп шапса, кедей бірер қарасына да, өзіне де қыстық азықты қамдап алар еді.

— Ойбай-ау онда мұртын балта кесе ме!— деп, Аман сөзінен кейін «Қосшы» мүшесі қайта көтерілді. Қалабай енді сөз таластырған жоқ. Аманның алдында бой бағып, бұрынғы өр, кесір мінездерінің көбін қымти ұстап отыр. Малқар сияқты шонжардың сағын сындырған уытты жастан жасқанатын түрі бар. Қарсылауға беттемей, ықтай сөйлеп, өтірік күліп, жорғақ қағады.

— Аманжан, үйге кірелік,— деп орнынан тұрды бір кезде. Үлкен қоңыр үйдің алдында, манағы ат үстіндегі киімдерін тастап, ақ көйлек, қара қамзол киген Сәуле көлеңдеп жүр. Өзен жаққа комсомол жігітпен оңаша кеткен Таймас Аманды қуып жетіп, көптен жырып алып қалды. Естіген хабарын айтып тұр:

— Тауғескеннің шамалауы дұрыс екен. Шалабай осы кезде арғы жақтан келіп, Мұқатайдікінде демалатын көрінеді. Мұқатайдан бір аттанып кеткен соң, қонарын сай, көшерін жел білсе керек.

— Мезгілін тапқан-ақ екеміз. Тағы не айтады жігітің?

— Қонып отырған үйімізді иттің етіндей жек көреді. Белдесуге батпайды. Комсомол, «Қосшы», кедей, жалшы бәрі өзінен табылатын өскен ата бүктеп бойын жаздырмай жүрген сияқты. Болатком төреағасы сай-

ланысымен Жақып келген екен. Осы үйдің бойжеткенімен тамыр болып, біздің комсомолды нықыртып кетіпті. Байқағайсын, Қалекең қызы мен екеуі, бізді де айналдырады.

— Кезінде көрерміз,— деді де, Аман үйге бет алды.— Бұл қыз менен дәмелі. Жақыптардан дәндеген ғой. Тамағы іссе де, тақалмаспын.

Сәуле киіз үйдің киіз есігін күлімсірей ашып тұрып енгізді қонақтарды. Шайды жерге жасады. Көнетоз, дойбы шұбар дастарқан үлкен үйдің екі бүйіріне аз-ақ жетпей жатыр. Құлағы сынған, жарылғанын шимен, жезбен шандыған Николай заманының кәрлен аяқтарын киіз қапты, көп ұялы сандықтан Сәуле өте ептеп шығарды. Онын салсаң да, ұртың толмайтын ұсақ бауырсақты кетік тостағанмен бауыр көппе қылып әкеліп дастарқанға шашып жіберді. Бауырсақтың арасында көлемі сол бауырсақтай болып, некен-саяқ қант ағарады. Ағы кетіп, сарысы майысқан дәу самауырды екі жігіт көтеріп келді. Ескіліктің ордасы болған осы қара шаңрақтың астындағы бар дүниенің тозығы жеткен. Қара қазанға дейін жамаулы. Қалабай сонда да соларын салтанат көріп:

— Шіркін, осы кәрлендер немене екен, Сәулежан туған жылы алып едім!— деп қояды. Қымызға қанған қонақтар сый аяғымен қосып екі-ақ шыны шай ішті. Шай жемінің міні құрамастан қайта қайтты. Жамаулы кәрлендер ұяларына орап салынды. Өзіне әзір іштеме бітпесе де, Шәкен үйіне көзі үйренген Таймас атакты Қалабайдың тұрмысына қанағаттанған жоқ. Одан гөрі көпті көрген Аман «қашықтағы көшпелі ел ғой» деп, кешірім жасап отыр. Қайың табакпен қайқайта әкеліп ет қойған кезде, Таймас та бастапқы ойынан айнып қалды. Орасан көп ет. Мал піспеген, өңкей сүр. Шәкен үйі бұндай етті он, он бес қонаққа асады. Мыналар екі қонаққа ғана асыпты. Табақтан сырт, босаға жақта жыпырлаған көздер жаутаң қағады.

— Кедейдің бір тойғаны — шала байығаны. Келе беріндер,— дейді Таймас. Келе береді. Асата береді. Бір ұзын омыртқаны Сәулеге де ұстатып қойды...

Күн ұзын ат соғып келген қонақтар тамақ жесімен жатып қалды. Тәнертен шөлдеп тұрды. Шай мен қымызға қанған соң жүргелі отырғанда, Қалабай Аманды оңаша алып шығып:

— Шырағым, жолың болсын,— деді.— Қызметіне жаңа араластың. Біздің есікті бірінші рет аштың. Келген жолыңа, байғазыңа күрең жорғаны мініп кет. Жесірлік жорға еді, қолқалаушы да көп еді. Басқа мінгенше, өзің мін. Дәл қазір ісім түсіп, кіріптар болып тұрғамын жоқ. Көңіл білдіріп тұрмын.

— Рахмет! Осы атағаныңыз да жетеді,— деп, Аман Қалабайдың қолын ұстады.— Сәуленің тақымына басқан бір атына киянат істемейік. Оның бержағында, қызмет адамына жорға, жүйріктің керегі де жоқ.

— Ендеше өлі дүниеден...

— Жо-жок! Атамаңыз.

— Япыр-ау, бұл қалай? Көңіл білдіре алмай қалғаным ба?

— Көңліңіз онсыз да көрініп тұр. Көптен көп рахмет.

— Жиырма жасымнан атқа міндім, сөзге араластым. Он жыл Николай тұсында, төрт жыл Совет тұсында болыс болдым. Сыйлықтан безгенді көргенім осы.

— Алған соң, бере де білу керек қой. Мен бергенді жаратпаушы едім.

Аман сөз аяғын қалжыңға сүйей, құтылып кетті. Ауыл адамы, Қалабай үйінің маңында. Үйге симағаны — сыртта. Қонақтар аттанғалы жатыр. Осы жыпырлаған көздерден де Сәуле қағаберіс тапты. Аманның қолына бір нәрсені ұстатып, қысып-қысып қойды. Аман аң-таң. Не нәрсе екенін біле алмай, қыздың жасырып бергенін көп көзінше аша алмай, атына мінді. Ауылдан былай шыға сала қараса, кестелі орамалға қыз өзінің атын жазған күміс жүзігін түйіп берген екен.

— Мынау не жұмбақ, жаным-ау? Не үшін берді?— деп, Аман ойланып келе жатқанда, Таймас оның қолынан орамалды алды да, жымың-жымың етіп қалтасына салды.

— Неге саласың қалтаңа?

— Саған жаңылыс берілген. Менікі ғой бұл.

— Қалайша?

— Сен ұйқтап қалған соң, сен болып барып, мен ояттым ол қызды...

Аман сақ-сақ күліп, тұра ұмтылды Таймасқа. Таймас тұра қашты. Беталыстары — Төртпақ Жәнібектің елі. Дүрсілдетіп барады даланы...

Кең далада асты құмайт, айдын шалқар көл жатыр, Көлді жағалай сынсыған қалың ел отыр. Ел ұйықтаған. Дүние тып-тыныш. Анда-санда сақ иттердің еріне үрген даусы естіледі. Айдың он төрт шамасы. Аспан жалтыр, жұлдыз сирек. Жарық түнде, көл жағасындағы оңаша ақ отаудың ішінде жүректері көл ішіндегі ай сияқты дірілдей отырып, Аман, Адхам, Таймас үшеуі көп сыбырласты. Ақыры аттарын ерттеп міне сала жүріп кетті. Бұлардың кеткенін Жәнібек ауылының иттерінен өзге ешкім сезген жоқ. Адхам ауылдан ұзап шыққан соң даусын көтере сөйлеп келеді:

— ...Таутескеннің айтуынша: астындағы құла ат атып ұстамаса, жылқыға жеткізбейді; қаруы — оымалы бірауыз бытыра мылтық, наган, ұзындығы кезге жақын екі жүзді қанжар. Мұқатайдың ұрылары ылғи ат үстінде, күзетте дейді. Күндіз де, түнде де қолға түсіру қиын, хабарланып, қашып кетеді. Ең қолайлы уақыт алакөбе деп, Таутескен қақсап қалды.

— Қанша бопты келгелі?

— Кеше ғана келіпті. Келісімен Мұқатай үшеуі жиырма бір ойнап, таң ата олар ұйықтауға жатқанда, бұл сытылып бері кетіпті. Осы кезде тағы да соғып отырған шығар. Таутескен сорлы ұйқыдан қалжырап отыр-ау.

— Мұқатай ауылының қонысын білесіз ғой?

— Әбден білемін. Қашаннан бері Бөрліні жайлайды. Бөрлі қар суымен бір тасиды да; кейін үзіліп ойдым-ойдым қара су боп жатады. Біз сол Бөрліні бойлай жүріп, алаң-беренде ауылға кірсек, дәл үстінен түсерміз-ақ. Ол атыспай қолға түспейді. Сонда да атпаймыз ба?

— Амал құрығанша атпалық, тірі ұсталық.

Аман мен Адхамның әңгімесін үнсіз тыңдап келе жатып:

— Сол иттің тірілігі кімге керек?! — деді Таймас. Аман бұны да басып қойды:

— Тірі ұсталса, көп сыр ашылады. Жеңілтек, қорқақ мінез көрсете көрмендер. Сөйлеспей, сырын ашпай, салған жерден атып тастау қорқақтық, ақылсыздық болар еді.

Түн бойы жүрісте үшеуінің әңгімесі — Шалабай бол-

ды. Таң ата Бөрлінің төменгі жағынан кездесіп, арнасына ене бергенде, жоғарғы жақта көрінген жалғыз шоқыдан бір салт атты құйғытып түсті ойға.

— Ойбай, анау Мұқатайдың қарауылда жүрген ұрылырының бірі. Ал хабарлады!— деді Адхам. Таймас пен Адхамды өзеннің ішімен жіберіп, Аман өзі шоқыға шауып шыға келгенде, Шалабай да бәйге құланың үстіне шығып үлгірген екен. Ауыл-ауылдың арасымен иттерді абалата жөнелді. Маңай жазық. Тақауда таса жоқ. Бөрліні бойлай, өзенке түсе, су кездесіп қалғанда, өзенкті қабақтай қашып барады. Көзіге қуған қуғыншылар алыстамаса, тақалған жоқ. Құланың бауыры жазылған сайын ұзай түседі. Аман жеткізбесін білді де, басынан асыра екі атты. Шалабай жауабын колма-кол қайырды. Енді біразда оқ жетпейтін, ұзап кететін түрі бар. Кейіндеу келе жатқан Таймасқа қолын созды Аман:

— Мылтығыңды бер!

Таймастың бесатарын алды. Шалабай судан тайлығып жағаға енді бір шыққан кезде жүйемелете бес атты. Бәйге құла тоңқалаң аса құлады. Құлаған аттың тасасына тығылып, Шалабай атыса берді. Қуғыншылар өзенке, қашқын қырда. Бірін бірі төбесі қылт етсе, басып салады.

— Жайраттым, жайраттым!— деп Адхам тұра жүгірді бір кезде.

Оң иығын ұстай құлаған жылан көз Шалабайдың нағаны әлі қолында, атуға бірақ дәрмен жоқ. тістеніп алып, дыбысын шығармай жатыр. Аман дереу коржынынан беторамалын, көйлегін ала-сала оқ тескен иықты орап тастады. Ауыл жақтан ат қойып екеу келеді. Тым-ақ ашулы, сөздері жаман:

— Жоғалсын иттің көзі!..

— Жіберші, өз қолыммен ішейін қанын!

— Тиіспеңіздер!— деп Аман ақыра шықты алдарынан. Екеуі де жым болды. Бірі Таутескен, бірі Мұқатайдың өзі екен. Шалабайды атқа отырғызып, сүйемелей ауылға жүрді бәрі. Құла ат сол арада қанға боялып қала берді.

Қырда, жуықта аяғы жетер жерде дәрігер жоқ. Ауылға келген соң қашқынды Аман оңаша үйге салғызып, аузына сусын, астына төсек бергізді. Емсектерге халық емдерін жасатты. Содан кейін басқаларды шы-

ғарып, оңаша қалды екеуі. Әлі бірауыз сөзге келген жоқ. Іштей арбасуда. Шалабайдың бойынан табылған документ, құралдарға қарап отырып:

— Қағаздағы аты-жөніміз басқа екен ғой,— деді Аман,— біздің ауылнайдың мөрін кім басқан? Байбол ма, Танакөз бе? Бұл куәлік хаттың орысшасын жазған қазақ кім? Наган Қалқанікі болар?

Тіл қатпай, дыбысын шығармай безеріп жатқан Шалабайдың Аман қасына барды. Тамырын ұстады. Тамыр білмесе де, «ештене етпейсіз, жазыласыз. Сусын берейін бе?»— деп жылы сөйлеп отырғанда, Шалабай оған сәл бұрыла қарап, бірінші рет үн қатты:

— Әзәзілдей ішіме ене келген қай баласын?

— Осы болыста милиция начальнигімін. Атым — Аман, әкем аты Сапар.

— Тілімді тістей өлмек едім. Еріксіз сөйлеттің. Жылы сөйлесе жылан да іннен шығады. Сұрай бер. Әлім барында айтып кетейін.

— Әуелі жанағы бір сұрақтарға?

— Ақ мәрді Шәкеннен алдым. Оның қайдан алғанын білмеймін. Куәліктің орысшасын жазған Мұқатай. Наган Қалқанікі екені рас.

— Не үшін өлтірдіңіз оны?

— Өлтірмесем, ол мені өлтіретін болды.

— Өлтіретінін қайдан білдіңіз? Айыптының бәрін үкімет өлтіре бермейді ғой.

— Әйтеуір сол ой басыма ұялады. Бірер адаммен ақылдасқанымда олар да қостады.

— Олар кім?

Шалабай тағы да үндемей қалды. Аман оған қарап отыр. Жаурынды, күдістеу, қатқан қара жігіт көрінеді. Жарқабақтың артында тереңде жатқан кішкене шегір көзі сынапша жылтылдайды.

— Бірі Шәкен мырза,— деді әлден уақытта.— Бірі жаңа қанымды ішуге тап беріп жүрген Мұқатайдың өзі. Ой пәлі-ай! Дос дегенім қас, қас дегенім дос болды ма?

— Ия!— деп басын изеді Аман.— Ең үлкен қатеніс— елмен жауласу. Біреудің малына, біреудің арына шабуыл жасап, маза бермедіңіз. Үкімет сол үшін өшікті сізге.

— Үкімет өзі зорлық жасамай ма!? Дүние шіркін қашаннан күштінікі ғой. Әділет, теңдік, құдай жолы, халық жолы дегендердің бәрі жай сөз. Әлі келсе, әлім

жеттік істемеген адамды көргем де естігем де жоқ. Сондықтан мен де біраз қиғылықты салдым. Әрине, біреу дөрекі, біреу сыпайы, біреу ашық, біреу жабық істейді. Менікі — дөрекісі, ашығы болар. Айырмасы тек осы ғана. Білем, жұрт көзінде мен құтырған қасқыр. Құтырсам, қорлықтан құтырған болармын. Жыртық үйде, жабағы жөргекте өстім. Қарным ашып тамақ сұрағанда кедейлікке кейіп шешем зекіді. Тезегін теріп, бұзауын бақсам да, бай зекіді. Тұшы етіме ашы таяқтар, жас жаныма шаншу сөздер беріш болып байланды. Ауылда жарымаған соң қалаға тарттым. Қайда барсам да қорлықтан, жоқшылықтан құтыла алмай қойдым. Сөйгіп зығырданым қайнап жүргенде «құтқарам» деп Совет үкіметі келді. Қолыма қару, астыма ат берді. Мен, алдымен жұрттан кек алуға кірістім. Ашқан қарнымды тойғызып, үстімнен ескі шокпытымды тастадым. Осыдан басқа түк жазам жоқ. Совет соңыма түсті. Ақыры, міне ұстады. Бірақ мен де жұмысымды бітірген тәріздімін.

Шалабайдың даусы бәсеңдеп, көзі ілініп бара жатқандай болды. Аман сұрақты тоқтатып ойға кетті:

«...Қандай тамаша адам адамшылықтан шыққан. Егер жолын тапса, осы кім болар еді? Адастырған заман-ау! Заман тіпті ерді де қор, қорды да ер етеді екен ғой... Ертерек туыпты, асқыныпты, ем қонар ма? Әлде ескіліктің құрбаны болып кете бара ма?» — деп отырғанда, Таймас келіп шайға шақырды.

Мұқатай тыраштанып, барын жайған, жоғын бай ағайындарынан жиған, дастарханда ыстық бауырсақ, қант, май, тіпті бес-алты арзан конфетке дейін бар. Кең үй адамға толы. Марқұм Нұржан тұсында генерал түскен ақ орданың киіздері тозып, қарайса да, жайлаудағы елдің қақ ортасында тұр. Қонақ күтіп жүрген екі жігіт жай малайға ұқсамайды. Тым сергек, жылпос. Беделді әкенің жалғыз баласы болып бұла өскен Мұқатайдың астам мінездерін ақымақтығы айқын көрсетіп қояды:

— Бұл дуракты өзім ұстап бермек едім. Так, — дейді, — кезі келмеді. Әйтпесе ол менің теңім бе. Так. Өздерің ұстадың. Енді айрылып қалмаңдар. Көзін жоғалту керек. Вот так!

Аманның Мұқатайды көргені осы еді. «Жуан атадан шыққан, білікті адамның баласы, оқыған жігіт дегендері осы ма? Бар білгені «так» болғаны ма?» деген ойда отырып сұрақ берді:

— Сіз қайда оқығансыз?

— Петербургта!— дегенде Мұқатайдың аузы қомып, үрген қуыққа ұқсады.

— Петербург тәрбиесі Шоқанды шынға көтергенде, сізді шыңырауда қалдырып қойыпты ғой,— деді де, Аман түсін суытып тура қарады Мұқатайға.— Сіз бізбен бір жүресіз-ау деймін.

— Так. Айта түсіңіз.

— Өзгесін барған соң есітерсіз.

— Жок, кәзір айтыңыз. Может быть менің барғым келмес.

— Барғыңыз келмесе де барарсыз.

— Бұның арестовать па? Так! Айыбым не онда?

— Ұрлық қыласыз. Ұры ұстайсыз. Қашқын сақтайсыз.

— Бала, дәндеме, байқа! Орта жүз басына көтерген Нұржанның ордасында отырсың. Мен Малқар емес. Арестовать ет деген ояздан бұйрық болса, көрсет кәне?!

— Ол жағын қайғырмаңыз. Ең қиыны, қылмысты мойынға қою еді. Қойылды. Аруақ арты жынға айналады деген бар-ды. Бұған да көз жетті. Дайындала беріңіз!

Мұқатай екі иінінен демін алып, күптей болып кетіпті. Ызаға қақалып, сөйлей алмайды. Шалабайдың қасында қалған Таймас кірді сұрланып:

— Анау өліп қалса керек! Дыбыс жоқ.

Аманның соңынан жұрт сөгіле жөнелгенде Мұқатайдың қасында он бір адам қалды. Соның бірі — Таутескен. Қалған оны — бес жүзден, мыңнан жылқы айдап, әрқайсысы кемі бір-бір ауылға ие болып отырған Мұқатаймен немере, шөбере байлар. Байдың неше түрі табылады ішінен: қабандай семізі, инеліктей ілмигені, сасығы, пасығы, тазағы, ширағы, бәрі бар. Бірауыздан Мұқатайға қой-қойлап отыр:

— Айналайын, қарсыласа көрме ұлықпен!

— Шайқама, ойбай дәулетімді, шайқама!

— Жанжалы құрсын. Азар болса Ақмолаға апарар. Бір айғырдың үйірі жалынсын.

— Пәленің келіп-келіп ұсталған, өлген жерін қарашы. Кедей ауылдың бірін көрмеді ме екен!

— Талай начальник едірейіп келетін. Аузын майлаған соң сабасына түсіп кететін еді. Мынаның түрі жаман, өшіктірме!..

Әкесіне бағынып қалған надан туыстарының ішінде Мұқатай көкжалымсып, күржие береді.

— Начальник болмақ түгіл губернатор болса да, керіп салайын ба, осы! — дегенде, даусы сыртқа шықпайды. Үрейлене түсті. Өзеуреп болмаған соң Таутескен оны далаға оңаша алып шығып:

— Есің дұрыс па?! — деді. — Тіпті үкімет қолында болмаған күнде сен оны керіп сала алмайсың. Керіп салсаң, ыңыранып отырған он ауылынды тал түсте шауып алудан тайынбайды олар. Малға кедей болғанмен басқа бай. Сен түгілі Шәкенді, Малқарды қорғалатып алған. Байқа!

— Менікі тек қоқан-лоқы ғой, — деп, Мұқатай сыбыр етті.

— Оныңнан қорқа ма?

— Ол қорықпаса қорықпасын. Туыстардың, ағайындардың алдында менің беделім бір өсіп қалады.

— Егер алдына салып айдай жөнелсе, беделің не болмақ? Бедел керек болса, қайтсең де осы жолы қалып қоюдың амалын тап.

— Қалай табам?! —

— Мен табайын. Аузымды толтыр.

Мұқатай умашталған червонстарды санамастан, бүктеулі қалпында ұстата берді Таутескенге.

— Осы қандай ауызды болсын толтырар. Түндегі Шалабайдан ұтқаным.

— Түгел ғой?

— Бір тиыны шашау шыққан жоқ.

Таутескен ақшаны қойын қалтасына салып алды да, өлік жатқан үйге қарай аяңдады. Өлікті ешкім жумапты, жаназа оқымапты. Бес-алты кісі көтеріп, көп моланың шетіне киімшең қойғалы апара жатыр. Жиылған жұрт қабыр басына бармастан, ызбармен қарап, томсарған күйінде тұрып қалды. «Халық көңілі бір қалса, өлгенде де кешпейді екен-ау» — деген оймен Аман бері жүргенде, Таутескен оны бұрып, оңаша алып кетті.

— Шырағым, — деді көптен ұзап шыққан соң, — шынында айт деуші едің, тағы да бір шындықты айтайын. Мен зады үкімет таңдаған, жолдас, кәсіп таңдаған жан емеспін. Тесік тамақтың қамы үшін неге де болса бара берем. Тамақтан өтсе нені болса да жұта берем. Жеру, жирену — кепиеттің ісі, ол маған не керек.

Мойынға артқан міндетінді жан кештілікпен орындадым. Енді өзіне бір қолқам бар.

— Сұраныз.

— Әп-бәрекелді! Онда мына Мұкатайды бір жолға маған тастап кет. Тастай алсаң, мүлде таста, әйтпесе, кепілге бер, кесімді күнде өзім жеткізем.

— Қашып кетсе қайтесіз?

— Қаша алмайды. Ордалы жылан.

— Жарайды, — деді Аман. — Япыр-ай, өзіңізді өзіңіз қалай жетік білесіз! Тамаша сипаттадыңыз-ау. Көп адам өзін білмей жүреді.

— Білмегенмен қоймай қылымсиды. Көрсетпейді ішін. Мен кезі келіп қалғанда, адамы кездесіп қалғанда ашып салам бәрін.

Екеуі үйге енді. Аман Таутескеннен тілхат алды да:

— Сіз өзіңізді инабатты-ақ санайтын шығарсыз, — деді Мұкатайға бұрылып, — бізге сізден гөрі Таутескен инабаттылау. Сондықтан сізді Таутескен кепілге алды. Он бес күн тосамын. Келмесеңіз, қашты деп санаймын.

Соны айтып Аман атқа қонды.

V

«Мақаш қорығын» қыстайтын ауылдардан жатақта бұрын үй қалмайтын. Биыл бірден оншақты кедей қалып қойыпты. Ішінде болыстық қосшы комитетінің председателі Әлжан, үйші Тоқабай. Нұрғалидың ұста ағасы Ерғали, бакырауық Ырысжан бар. Поселкеде табын бағып отыратын Қасеннің әкесі Сартай келіп қосылған. Бәрі мойын-серік болып, егін салып жатыр. Кооператив несиеге соқа бергенде, «Қосшы» комитеті қарызға тұқым беріпті. Өміріне бетіне дақ түспеген Акбұйраттын алдындағы қара топырақ, кең жазыққа бірінші рет «Қосшы» мүшелері қол салды. Келіктері жетімсіз, оның үстіне әлсіз. Біреу өгізшесін, біреу жалғыз атын я түйесін, биесін қосып жегіп, бір соқаны азар сүйреп жүр. Қайыстың жүгін жіпке, атанның жүгін арыққа артқан соң бөгеліс көп. Соқа тұмсығы жуан тамырға кездессе-ақ, қиқу көтеріледі. Көліктер мықшындап, әйтпесе жіп жабдықтардың бірі үзіліп жатқаны. Сондықтан жыртылған жер тегіс емес, әрі саяз. Әлжан-оған қарамастан, ескі шекпенінің артын алдына қаратып киіп тұқым сеуіп барады. Жеңі тұрүлі, білегі сыбанулы, адымында, қол сілтеуінде өлшем

бар. Бұрақтамай, тік жүреді, егегінен дамылсыз бидай уыстап алғанда да бір мөлшерде алады. Осының бәрі тұқымды тегіс, ала-кұласыз себудің қаразы. Әлжан бұрын егінші болмаса да, орыс поселкелеріне жиі барып жүргенде тұқым себімпаздардың талайын көретін, қызығатын. Қазір әлі келгенше соларға ұқсап баратқан тәрізді. Өзі жаратылысында салмақты, мінезі ауыр адам: Ақмолада біраз оқып көліп, председатель сайланғаннан бері ой басып, салмақтана түсіпті. Елге қыстай «Қосшыға» еніңдер, егін, пішен кезінде мойын-серік болыңдар, — деп маза бермесе, енді оны іс жүзінде көрсете бастады. Әзір өндіргені онша емес. Он үй он гектардай ғана егін салды. Бірақ «Қосшы болысы» деген, «Әлжан бір сөзді» деген екі атаққа мықты ие. Сондықтан ауылда болсын, ауданда болсын, шаруалар оған үйіріле кетеді. Міне, қисық мұрын Тәуке сонау жайлаудан іздеп келеді. Әлжан ол жеткенше етегіндегі бидай қалдығын сеуіп болып, «бұл соққан неғып жүр?» деп тұрды ішінен.

— Ассалаумәлікем, Тәуке.

— Әліксәлем. Мал-жан аман ба? Болыс деген анау Жақып сияқты сарала тұздық ет жеп, уыз қымыз ішіп жатпас па жайлауда.

— Кедейдің болысы өйтіп жата ала ма?

— Жәй айтам. Түбінде жатақтағылар озады екен. Мыналарың ойсаң ғой! Шығып берсе, жинап ала алмассыңдар тіпті! — деп, он гектар егінге мерзегенде, қолы мың гектарды қамтыды. Шынымен-ақ сүйсініп тұр. Әлжан да бір жымың етіп, мұртын сипап қойды. Өмірі бұндай егін егіп көрмеген кедейлер осының өзіне тау құлатқандай көтеріле сөйледі.

— Құдай тек жаңбырын берсін, — деді Әлжан, — амандық болса ендігі жылы бұдан да көп егеміз. Сөйте-сөйте кедейдің қарны да бір кампиятын шығар.

— Көзім жетті, үкімет кампитпай қоймайды: «Ленин өлді, енді құлайды» дегендері қайда? Қәне, мыңк етті ме?!

— Байлардың былшылы ғой ол. Маркс, Ленин деген кісілер не жасаса да шегендеп кеткен...

Екеуі аттарына мініп, ауылға беттеді. Жол бойы Жақыптың желкесінен түскен жоқ Тәуке. Сыбап келеді:

— Болыс болды. Басына ақ үй тікті. Үй сыртына желілеп бие байлады. Параны жеп-жеп кекірігі азған

сон қолы тиді, тілі тиді маған. Аманға шауып бара жатыр едім. Жолда Сағынай кездесті. Әлі қайтпапты. Сонсоң саған бұрылдым. Осы әкеңнің бет тақтайын ғана... Неге қалмайды соңымнан!

— Япыр-ау, қарадан қарап жүріп қалай жанжалдасасыздар?! Екеуіңіздің араңызда ешбір ілік-жілік жоқ қой!

— Мінез дағы! Болыс екен деп қоркам ба одан! Шалабайдан да қорыққан емеспін. Астында жатып-ақ бас бармағын шайнағам.

— Жанжал неден шықты?

— Мырзаға сәлем бере кірсем, Жакып отыр. Есік жақта қағымпаз тазыша жалақтап тұратын баяғы Жакып емес. Мырзаның оң дізесін баса, бүйірін таянып алып, әңгімені соғып отыр екен. Сөздің жөні келіп қалған соң: «Қой, Жакып! Таласбайдың қаратөбел биесі түгілі Әзірет-Әлінің дүлдүлі болса да, Аман ондайға бармайды. Жәй, ылауға мінген шығар» — деп едім:

— Қилікпе! — деп ақырды. Қорқайын ба, осыдан басталып кетті. «Шалабайды атып өлтіріпті. Мұқатайды ырыстабайт қылыпты» деген бір жаңа хабар тағы дүңкілдейді. Әйтеуір Аман жайында жайлауда қауесет көп. Шыдай алмадым, сонсоң:

— Аманды қорғау дұрыс, — деді Әлжан. — Ауылда ол совет ісін батыл жүргізіп барады. Қарсы тап оған әлі талай ор қазады. Талай жала жабады.

— Жала емей немене, қара биені қызығып тартып алыпты дейді. Күйермісін, күймеспісін!

— Бірақ, төбелесуіңіз қате, Елуге келіп қалдыңыз. «Мешкей деген жақсы атак емес». Енді мынау кедейлер сияқты «Қосшыға» еніп, кәпертіпке мүше болып, сөз, жанжал қуғанша, кесіпке айналысып бір байқанызшы...

— Сенген қойым сен болсаң, күйсегенің құрысын! Ақмоладан оқып келгенде, одан «Қосшы болыс» атағанда, жылпос Жакыпқа бір ауыз сөз айта алмадың. Сенің бұл басалқаннан, өзімнің төбелесім артық. Басалқанның ішін!.. — деді де Тәуке атын борбайға бір көміп, шаба жөнелді. Жайлауға тура тартты. Әлжан күлімсіреп қала берді. Ішінен: «Қисық мұрын Тәуке», «Жынды Тәуке», «Шақар Тәуке», «Кедей Тәуке», «Боқауыз Тәуке» деп Тәукеге тағылған барлық атакты санап келе жатты...

Із өкшесі елсізден, Ақбұйраттың ішінен екі атты шықты жүгіртіп. Жаңа салынған егінді аралады. Соқашыларға соғып, біраз бөгелді. Енді ауылға қарай ат қойды. Әлжан ақырын жүріп, өз ойымен болып келе жатқанда, екеудің бірі тақиясын аузына тістей жетті де, жауырыннан ұстап тарта жөнелді. Сасып қалды Әлжан. Ат-матымен меңгеріп әкетіп барады. Басын көтеруге мұршасын келтірген жоқ.

— Әй антұрған, кедейді кедей тонай ма екен!—дегенде, тонаушы қарқ-қарқ күліп жіберді. Әлжан жаңа таныды. Таймас екен.

— Түу шәйтан, шошыттың ғой! Кәрі жыннан жаңа ғана құтылып едім. Бала жын қайдан сап ете қалдың?

— Түнеугі сапардан қайтқан бетіміз.

— Ат-көлік аман ба, дендерің сау ма?

— Дін аманбыз.

— Аман қайда?

— Өне келеді.

Аман өте көңілді. Сирек көрсететін қалжыңқой, ақжарқын мінездерін амандықтан бастап-ақ көрсетті:

— Бәрекелді, Әлеке! Шығымды болсын егінің, топтала берсін тобырың! Сертіңе әрдайым осылай жеті!

— Аманжан-ау сертіме осылай жеткенде социализм маған жеткізе ме?

— Бәрінен де бастау қиын — деген сөз бар. Сол қиынды істеп бердіңіз. Аржағын мынау Таймастар жеткізеді.

— Таймас пен Тәукеге сене алмаймын. Екі жынға артқан қос жонда қалар.

— Жеңгей сізді «уайымсыз» дейтіні қайда. Сөзіңіз қалпымен уайым ғой.

— Е. қатын антұрғандар, оттай салалы кейде.

— Ж-о-қ, жеңгей бекер айтпаған!—деп Таймас Аманды түртіп қалды—сен оқыттың да бұздың. Бұл кісінің «уайымсыз» екені де, «үндемес» екені де рас-ты. Оқудан келгелі мыжындап Маркс пен Ленинге маза бермейді, уайымнан бір көз ашпайды. Обалына сен қалдың...

Үшеуі қалжыңдаса, әзілдесе отырып, жатақтың қараша аулына жетті. Жырым-жырым жеті үй бір жерде. Қалың маса қоршап алған. Тұс-тұстан салып тастаған түтіндер ғана қаптаған масаны қотанға өткізбей қайта

серпеді. Әр есіктің алдында итаркалап қойған камбалар көрінеді. Көріксіз ауылға көрік беріп, тырнауышымен су жаңа бір шөп машина тұр.

— Машина да алып үлгіргенсіздер ме?— деп еді Аман.

— Жаман Нұрғали да бір іске жарады,— деп мырсымырс күлді Әлжан. Нұрғали оқудан қайтқан соң кәперәтіптің бастығы болған. Сірә, қарына тартса керек. Әйтпесе бұл ауылға соқа мен машинаны бірден ала қою қайда?

Аман аттан түсісімен үй аралап кетті. Біреу айранын, біреу сүтінің бетін сыпырып беріп, аңкылдай қарсы алып жатыр. Бақырауық Ырысжанға дейін мәз, «айналайын!» деп келіп бетінен сүйді. Көз алдында тұған, бірінің сағын сындырмаған, сүйкімді жас ержетіп, адам болып қайта оралған шақта бишара ауылда ес қала ма! Кедей ауылдың көңілі бір байыды. Аманның өзі де жайшылықтағы қалпын ұстай алмай қалды. Жасы, кәрісіне, әйел-еркегіне бірдей, сөз тауып, бәрімен құрдасындай ойнап, құрбысындай әзілдейді.

— Жақсы, жаманды біраз көрсем де, көңіл шіркін қияда жүрсе де,— өзім шыққан осы жұпыны ауыл бүйрегімді бұра береді. Сондықтан бұрыс жүріп, сіздерге әдейі келгенім де содан.

Жауап тұс-тұстан жамырап кетті:

— Енді қалай! Құлан өз қағынан жерімейді.

— Өзі болған жаман қыз ғана төркінін танымайды.

— Кіндік кесіп, кірінді жуған жерді, балапандай баулып, ұяңнан ұшырған елді қалай ұмытасың!

— Иә, ол еске түскенде тас жүрек қана жібімес...

Сөзге олақ, қарапайым бұйығы адамдар да көңіл күйі келгенде есте қаларлық бірдеме айтып салады. «Құлан өз қағынан жерімейді» деген сөзді Аман бірінші рет естіген екен, жазып алды.

— Қарағым, сенің тіліңді алып, Жайлауға биыл мен де көшпей қалдым,— дейді Ырысжан. Әдетте дауылдата сөйлейтін, жылауық, өңсіз, денелі әйел қазір тіпті төкпейіл, сыпайы сөйлеп отыр.— Жалғыз өгізшемді қосып, мойын-серік болдым. «Қосшының» көмегімен азынаулақ тұқым сеуіп тастадық. Құдай берсе, балаларымның қысқы азығы биыл уайымсыз. Өзің білесін, Құлпәштің ағасының тірі күнінде де бұндай егін сал-

ған емеспіз-ді. «Балаларыңды оқыт» дей беруші едің Ойыңды да істеймін. Тек, мырзаның медресесі бітсін...

— Құдаймен ұрсыса беретін едіңіз, татуласып қалғансыз ба?— деп әзілдеп еді Аман. Ырысжан ернін жыбырлатып, іштей тәубе істеп алған соң ғана қайырды жауапты:

— Жаң кейігенде не демейді кісі, тәңірісін де қарғайды. Бәрі жоқшылықтың зардабы ғой...

Аман бұл ауылға түстенбей аттанып, Шәкен аулының қыстауына соға жүрді. Тоқабай сонда. Шәкен шауып алған соң тентіреп кеткен екі інісін, Таласбайдан сиыр даулайтын жамаағайын шалды жинап алып, мектеп қалап жатыр еді. Шаужайға орала түсті. Аманың бөгелмеймін дегеніне болған жоқ. Дереву бауырсақ пісіріп, балқаймақ қайнаттырып, шай қойғызды. Бой жаза алмай, ойындағысын айта алмай, «ұры» деген аттан жасқанып келген уытты жігіт жұмысбастылыққа қарамастан жарк-жүрк етеді:

— Аман, саған енді шынымды айтайын,— деп күледі.— Көпке дейін мен сені өнерсіз, бұйығы жігіт, деп жүрдім. Ол қатемді қазір күнде көріп қуанам. Совет өкіметін бізге танытқан сен болдың. Сен болмағанда, Шалабай сияқты қашқын болып кетер ме едім, қайтер едім? Қаным қарайып, Сапекеннен ақыл сұрай барғанымда, «сап-сап балам, сарғая жетерсін мұратқа»,— деді мархұм. Сенің келуіңді күттірді. Өзі күте алмай кетіп қалды. Күткенім қандай жақсы болған! Қайтадан бас құрадық. Шәкен тартып алған сиырымды қайырды. Оның үстіне мектебін салдырып еңбек ақыдан өзге шай, қант шайнама, сауын берді. Бұрын берсе, көзі көрмеді ме. Осының бәрі совет дүмпуі десек, алдымен сенің дүмпуің. Қарағым, осы бетіңнен аума!

— Аумасыма сене беріңіз, Тоқа! Совет беті — бүкіл еңбекші халықтың беті. Ол ешуақытта адастырмайды,— деді де Аман болашақ мектептің ішіне енді. Қайырғалары биіктеп, қалауы бітіп қалған екен. Жәй кірпіштен салынса да, қала үлгісімен салыныпты. Жүз бала молынан сиярлық. Шеттен келген балалар жататын бөлек бөлмелері, ас үйі де бар. Ауыл жағдайында үлкен құрылыс көрінеді. Тоқабай көрсетіп жүріп:

— Осы Шәкенді біле алмай барам. Жалғыз сиырымды ақсақал үкімімен тартып алып, өзімді жалшылыққа салып қойды. Одан кейін қыс ішінде үйінен қу-

ып тасған, қаңғытып жіберді. Енді сиырымды қайырып бергенімен қоймай, мүсіркейді. Ел қамын ойлап, мынадай үлкен мектеп салдырады. Сонда бұл кім болғаны?— деп сұрады.

— Соны білмейсіз бе?!— деп, Таймас мырс етті.— Ол кісі қорықса — кішіпейіл, көпшіл. Қорықпаса — зор пейіл, өзімшіл.

— Дегенмен, осы да совет жолына келіп қалды білем. Мектеп салуға кім зорлапты оны!

— Мен мырзаға сене алмаймын— деп Таймас басын шайқап тұрды.— Ленин қайтыс болғанда, қуанғанынан жылап жіберді ғой.

Әлжан екеуі мектеп жайын әңгімелеп кейіндеу қалған Аман Таймастың кейінгі сөзіне елең ете түсті:

— Рас па, Таймас?!

— Рас. Бірақ, ол көздің жасын Шолпан екеуімізден өзге жан көрген жоқ. Өтіп бара жатып, менің ашық есіктен көзім ғана шалды. Толық көрген Шолпан.

Аман одан әрі қазбалмады. «Шалабайдың қалтасына ақ мөр салады. Қалқаны өлтіруге ақыл береді. Ленин өлгенде қуанады. Сөйте тұра советшіл, халықшыл болып көріне біледі. Ералиннің айтқаны рас. Мынау қиын адам екен ғой!...» деген оймен мектептен шықты. Қасындағы Әлжан, Таймас, Тоқабайдың әңгімесі салқын қорада, шәй үстінде қызды. Үшеуі де Шәкеннің жалшысы болған. Енді сыншысы сияқты. Бұрын ылғи «мырза» дейтін. Енді «Шәкен» дейді. Бұрын ылғи «мырзанікі дұрыс» десе, енді «Шәкеннің бұнысы теріс» деуге жарапты. Аман үшеуін сұлық тыңдап отырып, сөйлеп кетті бір кезде:

— Ауыл жігі тез ашылып барады. Бұл — бұрынғы рулар, бакталастар жігі емес, таптар жігі. Сіздер — қазір езілген таптың атқамінері. Айтыңыздаршы, қайткенде жалшы-кедей байға бағыныштылықтан құтылады? Совет өкіметі орнаған күннен бастап саясат, хұқық, заң — бәрі солар жағында. Сонда да байдан кете алмады.

— Қалай кетсін!— деп, Әлжан өзінің кеңірдегі тіртті.— Мынаны қайтеді?

— Иә, мен де соны айтып отырмын. Қайткенде жұбанады ол?

— Еңбекпен жұбанад та! Ауылдағы бар кесіп, байдың малын бағу болып келді. Бұдан былай кәперәтіп-

тін, мойын-серіктің пайдалы екенін іс жүзінде көрсете білсек, бай есігіндегі жалшылар еңбегін қорғай білсек, бірте-бірте байға бағыныштылықтан құтылуға болады.

— Өгіз аяң дегенге өгіз аяң. Аяңға жеткізе ме қашқан қоян,— деп әндетті де, жантая кетті Таймас. Әлжан шамданып қалды:

— Ал сен не істер едің, айтшы кәне?!

— «Асықпаған арбамен қоянға жетеді» дегенге өмірі сенбеймін. Орыстар өз байларының завод, фабрика салған жерден тартып алып, жұмысшылардың қолына беріпті ғой. Бізде неге сөйтпейді? Байдың қымызы мен еті қолында тұрғанда жалшы-кедей түгілі, солардың атқамінерлері де байға жапақтауын қоя алмайды.

Таймас пен Әлжан керісіп кетті. Тоқабай Аманға күбірлейді:

— Осы екеуінің қайсысынікі дұрыс?

— Екеуінікі де дұрыс. Осылар сияқты ауыл пролетариатының ішінен бас көтерерлер көбейген кезде байға шабуыл жасамаса болмайды. Әзірге өгіз аяңмен бара береміз де.

Аман соны айтып орнынан тұрды. Мезгіл шаңқай түс. Жайлау көп жер. Жете қонбақ. Әлжан мен Таймас үзіліп қалған әңгімені атқа мінген соң қайта жалғады. Тымырсық ыстық. Анда-санда лып еткен әлсіз жел артта. Аттарға шыбын маза бермей келеді. Аман әңгімеге құлақ қойған жоқ. Екі жылдай көрмеген үйреншікті жайлау, ақ орданың ішінде ақ маралдай керілген аяулы Шолпан, қоңыр үйдің ішінде «ағатайлап» жүгірген бауырсақ мұрын бауырлар, қаралы қарт ана... Бірінен соң бірі елестеп өзімен өзі болып кетті. Көз ұшындағы көк белден асканда, аржағында тағы да көз ұшында мұнартып қалың ел көрінді...

— Әне, жайлау!— деп құйғыта жөнелді Аман. Әңгіме де ой да бөлінді. Мазаны алған шыбындар да қалды. Тымық күнді желдетіп, жарысып барады үшеуі...

VI

Кигізі тозған үлкен қара қоңыр үйдің сыртында ұзын сақалды қысқа Мақаш ұзақ сөйлеп отыр. Қасындағы Шәкен, Байбол әлсін-әлсін мақұлдап, бастарын изеп қояды. Сайлаубек сұрланып алған. Үнсіз...

— ...Өзің жоқта олардан көрген қорлықты, міне жетпіс асып, сексенге жакындадым, әлі ешкімнен көргем жоқ,— деп зарлайды кәрі би. Ұзақ жүріп, сағындырып келген баласына сарнаған дауысы шық-шық тиеді.— Жауырды жаба тоқыдым, іштей қайнадым. Сені көрер күнге жеттім әйтеуір. Аруақ, құдай, ақсақал... бәрінен безді ол. Қуандық ішінде күн шалған шаңырақта оның камшысы, тілі тимеген, дізесі батпаған кім қалды екен! Бұға-бұға жан сақтадық. Әйтпесе, мынау ақ сақалдан ұстап дырылдатудан тайынар түрі жоқ. Жұырда ғана Малқар келіп кетті. Көзінен қан ағады. Сүттей ұйып отырған жалғыз келінін бұзып, бір Сүйіндікке беріп жіберген. Параға күміс белбеу алыпты. Таласбайдың құдайға болмаса, пендеге жазығы жоқ шығар. Оны шыжықтай қуырып, ақырында атақты Қаратөбел бисні мініп қайтыпты. Қашқын да болса мұсылманның, қазақтың біреуі еді ғой, Шалабайды ұстаған жерде атып тастады. Кеше үш жүзге аға болған Нұржанның шаңырағына ат ойнатып, Мұқатайды тұтқындады. Серігі -карташы Таутескен, ұры Тоқабай, жас-жыртың, қойшы-қолаң. Елдіктен қалуға айналдық. Ендігісін Шәкен мырза өзің айт.

— Мен сөзден қашып жүрген адаммын ғой, қайтесіз мені тартып,— деді Шәкен.— «Алты жасар бала жолдан келсе, алпыстағы шал алдынан шығады». Жасы кіші болса да, Сайлаубекке сәлем бергелі, сағынған соң дидарласқалы келдім. Өзіңіз білмейтін жай жоқ, айта берсеңізші, Мақа! Мен әсіресе ағайын арасының сөзінен аулақпын.

Мақаш насыбайын атып, орнынан бір қозғалып қойды. Алдына сұлатып, салған ақ таяғының ұшымен жер шұқи отырып, сөйлей берді тағы:

— Мырза-ай, қық етпейтін қара нарсын-ау! Көтереді, деп арта беруге болмайды, нар көтермейтін^а де жүк бар. Жакыпты жалшы Әлжанға ұрғызып, аузы, мұрнынан қан ағызды. Сенгенін Мақаш пен Шәкен шығар, қолынан бір келсе, екі қылсын дегені ол. Сол төбелесте Әлжан шалғылап өлтірген мырзаның қара кер аты әлі төлеусіз барады. Өзіңе мәлім, жұрт болып ұры Тоқабайды мырзаға жығып бердік, қара сиырын алып бердік. Жетпегенін еңбегімен өтесін дедік. Тоқабайды құтыртып-құтыртып, жалдан шығарып алды. Онымен

коймай, нәшәндік болып келген бетте сиырын өзіне қайыртты. Мырзаға істегені осылар. Басқаны ол не оңды-
рар? Шіркін-ай, жақсылыққа — жақсылық, дегенді ойла-
мас па бір! Мырзаның соған аузына асастына ат бол-
ғаннан басқа түк жазығы жоқ. Абақтыға отырып
қалғанда, Малқармен араздасып, өзі барып суырып ал-
ды-ау! Енді сол, өзі асыраған күшік, үйіне жетіп, ит
болғанда құтырса керек, иесіне тап бергелі тұр. Ей,
Байбол, өзің айтшы, мен сөз танысам, түндегі сөзіңнің
сынайы солай.

Малдасын құрып отырған Байбол шарт жүгінсе де,
көп ауыл жаққа бір қарап қойды. Келе жатқан ешкім
көрінбеген соң, дауысын көтере сөйледі:

— Аман келді, Аман келді!— деп, ауыл жиналып
қалған екен, мен де бардым. Барғанымды онша құп ал-
ған жоқ. Шәй ішісімен, Танакөз екеумізді Сыздықтың
үйіне оңаша алып, ал, терге. Шалабайды ұстағанда,
қалтасынан біздің ауылнайдың мөрі басылған жөнеу
табылыпты. Соны қайсың бердің?— деп, жағамызды
суырып ала жаздады. Ақ безер де, көк безер бола бер-
дік. Тіпті Шалабайды өмірі көрген емеспіз, құдай ама-
наты күйдіріп отыр. Бір уақытта «көрмесендер мынау
не?!» деп, жөнеудің өзін алдымызға жайды. Танакөз
көре сала «бұл Байболдың тұсында басылған мөр»,—
деп маған төндірді. Мен оған төндірмек болғанда, мөрді
қалтасынан суырып алып: «міне, менің тұсымда басыл-
са шетінде мынадай кертiгi болады» дегенде, ауыма
күм кұйылды. Есімде бар: мөрді менен аларда, комис-
сияның көзінше шетін керткен. Сөйтсем, бәтшағар жең-
гей осындайды күні бұрын ойлап қойған екен. Құтылып
кетті. Мен тұтылдым. Аман енді желкеме мініп алды.
«Шыныңды айт!»— деп, зірк-зірк етеді. Іштеме шығара
алмап еді, «Шәкенге ақ мөр беріпсін»,— деп қысты. Су
қара көк тана бердім. Ақырында «Ертенге дейін ойлан.
Шыныңды айтпасаң, маған өкпелеме»,— деді де қоя
берді. Шыға сала мырзаға келдім. Мырза Макана жі-
берді. Түні бойы ұйықтай алған жоқпын, зәрем зәр
түбінде. Қатынымның екі көзі бұлаудай. Айналайын
Сайлаубек, құтқар мені мына пәледен.

— Қорықпа! Оның аңдығаны сен е-ме-сі!— дегенде,
Мақаш дауысын соза біраз күңіреніп отырды.— Ауызды
ол енді тұп-тура мырзаның өзіне салғалы келеді. «Шә-

кенге ақ мөр беріпсін» деуінде үлкен мән бар. Бір сойқанның шеті ғой ол.

— Мен сонда да аруақ-құдайға, дәм-тұзыма тапсырып, ағайынға, оның ішінде, өте-мөте Мақан ағама, Сайлаубек ініме сеніп тиыш жата берем,— деді Шәкен. Шынында да өңінен титтей қобалжу байқалмайды. Манадан үнсіз отырған Сайлаубек бұл сөзден кейін шарт сынды:

— Шақырып кел!— деп күж етті Байболға. Сөзге олақ, ұрт жігіт болатын. Ағайын ішінде о жар мінездерімен көзге түскен. Үш жылдай Орынборда әскери қызметте жүрсе де, мінезі не тәсілі өзгермеген сияқты. Ержетіп, ел ұстауға жарап қалған ініні нойыс ашумен қорқытып өр кеудемен баспақ. Еріндері көгеріп кетіпті, дір-дір етеді.

— Ел үшін болмаса, мен үшін түс шайыспа. Оның да мінезі жаман жігіт. Аға екен деп қарап тұрмас, жағаңнан ала түсер. Байқа, Сайлаубек, байқа,— дейді Шәкен. Басқаны ма бұл, қайрағаны ма, кім білсін. Әйтеуір осы атаның баласын ежелден екіұдай ұстайтыны анық.

— Жок! Мен оған жұрттың бәрін қорлатып қоя алмаймын! Бағанадан бері естіген сұмдығым ішімді жандырып барады!— дегенді, Сайлаубек алқынып азар айтты. Шәкен оған естіртпегенсіп, өзіне өзі күбірлейді. Күбірі басқаға естіліп тұр:

— Ашуланса, бұл дәу пері ғой, бой бермейді...

Баласы ісінген сайын кәрі Мақаш қылаң ұрады. Оның ойынша, үш жыл Орынборда болып, беліне наған байлап қайтқан баласына елден ешкім беттемесе керек. Пендеге бас имеген Шәкенге дейін өзі келіп жалпақтар отыр. Басынан ұшқан бақ қайта оралған сияқты. Кімде, қандай кегі бар, қапы кеткен жері бар — бәрінің есесін мақар Мақаш алып қалмақ. Байбол Аманды шақыра кетті.

— Ағайын, не болсаңдар да, менсіз болындар,— деп, Шәкен атына мінді. Әкелі-балалы екеуі енді оңаша қалып күпілдесті.

Байбол келгенде Аманның кісіден бір сейіліп, оңаша, анасының алдында інілерімен ойнап-күліп отырған кезі еді. Байболды ой түсіп, ақ мөр туралы шынын айтқалы келді десе керек:

— Жоғарыла, Бәке,— деп, жылы шыраймен қарсы

алды. «Сайлаубек шақырады» дегенде, ол шырайы ілезде өзгерді.— Жәй ма? Кім бар қасында? — деді.

— Неге шақырғанын білмедім. Мырза бар қасында.

— Жарайды. Кәзір барам.

Байбол кетісімен, киіне бастады. Шығуға айналғанда:

— Бөгелші, балам,— деді анасы. Сөзін айтудан бұрын күрсініп алды.— Аздан бері жүрегім өрекли береді. Не сезетінін қайдам. Сақ болғайсын. Қайнағамыз өмір бойы әкең мархұммен қырғи қабақ еді. Сайлаубек екеуің қалайсын?

— Әзір жақсымыз.

— Ылайым жақсы болыңдар. Ол тентек жігіт. Әкесінің көп мінезі жұққан. Елді ылғи жеуді, қорқытуды ойлайды. Әкесін әкең түзей алмады. Баласын сен де түзей алмассын. Шайырмал сөзге келе көрме. Артық мінез көрсетсе де, көтере сал, шырағым. Жасың кіші ғой, іштеме етпес...

— Белім қайысқанша көтерейін, әже. Сындырып бзрағса шыдай алмаспын,— деп, Аман анасына ойынды-шынды жауабын бірден берді де, үйден шықты. Қасына Избасар, Таймас ерді. Мақаш ауылы бір километрдей жер. Жаяу аяндады үшеуі. Жолда Жақыптың ауылы отыр. Жақып бұрын жеке ауыл болған емес-ті. Биыл екі-үш ағайынын көшіріп алған, бір үй қонсы қосылған. Ортадағы ақ отау Жақыптың өзінікі, оны да биыл көтерді. Желідегі үш бие сол отауға сауылады. Аман құрама ауылдан көз алмай келе жатып:

— Жақаңның қолына болыстық тимей жүр екен ғой,— дегенде:

— Иә,— деді Избасар.— Қарны шартып шыға қалды. Сонда да жеуін қояр емес. Жарылады ғой бір күні.

— Жарылғанша бүлдіріп бағар. Кедей болыс, советтік болыс дегеніміз де осылай болды. Сірә, бай құрымай, пара құрымас. Паракор құрымай, әделет орнамас. Өзі қайда кәзір?

— Ермекбай демалысқа шығып, Малқардікінде жатса керек. Соны Шәкендікіне қонаққа шақыра кетіпті.

— Болыс басымен Шәкенге әлі шабарман! Таймас-ау, айтсаңшы, қашан советтенеді бұл ауыл?..— деп, Аман Таймасқа сөз тастағанда, Таймас қолымен Шәкен аулына, одан кейін Мақаш аулына нұсқап қойып сөйледі:

— Әлім жетсе, бірін шауып алар едім. Екіншісінін

көмейіне темір қыздырып сұғар едім. Неге шақырғанын сездім бе?

— Жоқ.

— Бай-жуандар ұлыса табысты деген. Сайлаубекке шаққан шығар. Ерніне де бірдеңе жаққан шығар. Сай-лекен сонсон баяғы әніне басқан да.

— Қой! Астанада үш жыл болып, тәлім-тәрбие алып қайтқанда, жаңалығы болмаған күнде ескілігінен бірсыпыра арылмай ма?

— Аман, сен көріскенің болмаса, сөйлесе алмаған екенсің, — деді Ізбасар. — Мен осы ағайды әлі де әкесінің баласы ма деймін. Жәбір әкені Шәкен бұйдалап, жетелеп алды. Желідегі сонау бес биенің екеуін Шәкеннен сауып отыр.

— Осы елді Шәкен билей ме, Совет билей ме! — деп, Аман мырс етті. — Кашкын Шалабай, болыс Жакып, кәрі би Мақаш, комсомол Сәдуге дейін — соның қол шоқпары. Ақмолада Ермекбай, Төміржандар, Орынборда Жандос, Сайлаубектер соғады сойылын. Мектеп салған соң біздің мұғалім Ізбасар да жібіп қалған сияқты. Қайда барсам, Шәкен кездеседі. Ең ақыры махаббат мәселесінде де кездестік. Азуынан айырылған, заманы шайқалған кәрі көктер сенделіп тек жүре алмайды. Бірде келіп егінге түседі, бірде тұнығынды ылайласа, бірде жанарлына жармасады. Қандай шыдамды болсаң да, қалай шыдарсын бұған?!

Әңгімемен ауылға такалып қалды бұлар. Мақаш әлі далада көрінеді. Байбол сүйек дәмбеткен иттей, оған қарап, телміріп отыр. Сайлаубек шылымын дамылсыз сорып, ерсілі-қарсылы жүріп жүр.

— Ассалаумаликүм! — дей келе, Аман бір тізесін бүгіп, Мақашқа қол берді.

— Тарт, қанды қолыңды! — деп, Мақаш өз қолын жеңінің ішіне тығып жіберді де, жиырыла қалды.

Екі жақта да үн жоқ. Бірнеше минуттар өтті. Әлден уақытта тіл қатты Аман:

— Ата, қолымды неге алмадыңыз, жазығым не?

— Қолыңды алмақ түгілі, отырған орныңды шауып тастаймын. Кәпірсін! Ел бұзарсын!

— Кім кәпір, кім мұсылман, мақшар таразысы құрылса, көрерсіз. Ел бұзарлар осы дүниенің өзінде-ақ көрініп тұр ғой, жала неге жабасыз, ата?

— Қарашы! Ата дейді де, жалақор дейді. «Әкесіз

ұлдың аузы зор, анасыз қыздың емшегі зор». Көрдің бе, Сайлаубек, жетті ме, енді көзің?!

— Жетті! — деді де Сайлаубек Аманға сұқ қолын шошандатып тұрып сөйлеп кетті: — Әкем әкеңнен бұрын, өзім өзіңнен бұрын бақтым осы елді. Келгелі құлағымда маза жоқ. Маза бересін бе еліме, жоқ па? Соны білгелі шақырдым. .

— Кімге, кандай киянат істеппін?

Сайлаубек жаңа ғана әкесі дәттегендердің бірін қалдырмай, өкіректей отырып айтып шықты.

— Шүкірлік етем, — деді Аман, — бұл аталғандардың ішінде жалы қыңыры жоқ екен. «Елім» дегенің осылар болса, ел жайындағы түсінігіміз екі түрлі-ау!

— Ей, көңірсітіп отырғаның не? Сен не білуші едің? Мынау қасындағыларға оқытқан саяси әліппені маған оқытпақысың!

— Оқуың, көргенің көп-ақ шығар. Сонда да жаңа заманның сол әліппесіне шорқақсың ба, қалай? Ел бетін ру-аксақал, бай жолына бұрмақсын. Мен Маркс, Ленин жолына бұрмақпын. Сен ескірген ата дәстүрін қусаң, мен езілген таптың жаңа дәстүрін кумақпын. Түптеп келгенде екеумізді қосатын да, ашатын да көкейкесті осы тілектер ғой. Көрдім тілеуінді.

— Не дейді! Мынау не дегені?! Мен сонда байшыл, ескішіл, —тап дұшпаны ма? Совет үкіметіне қарсымын ғой, сірә! — деп Сайлаубек нағанын ала тұра ұмтылды. — Жібер! Босат! Асыпты! Тасыпты! Жайратамын! Бегайдарда бір катын буаз шығар!..

Арашашылар алпарысып жүр. Сайлаубек бұлқынып күж-күж етеді, босанса, ойран ететін тәрізді. Мылтық ұстаған қолы бір босап қалғанда, Аманға нұсқап қалды. Таймас шап берді қайтадан. Мылтық бір-ақ атылып кетті. Ауылдың иттері құйрығын қыса, үре қашып барады. Адамдары «құдай-ай, сақтай гөр» десіп жатыр. Қояр болмаған соң Ізбасар мен Таймас мылтығын тартып алды да, Сайлаубекті тырп еткізбей ұстап отырды. Мақаш ұлына ырза. Аманға қарап:

— Бәлем, өзіңнен зорға кездессен, жым боларсың! — деп қояды.

Аманның екі қолы қалтасында, жанжалға кірмей, сұлық қарап тұр. Келемеж етіп тұрған сияқты. Мылтық кезегенде, мылтық дауысынан ауыл дүрлігіп жатқанда, айылын да жимады. Аузынан көбік шаша «жібершілеп»

жұлқынған Сайлаубекке Мақаштың жаңағы сөзінен кейін өзі барып, қарсы алдында қадала қарап тұрғанда, оның көзі көздеген мылтықтың аузынан да суық еді. Арашашылардан Сайлаубекті босатып алды да, нағанын қайтып берді:

— Мә, құмарыңнан шықшы! Мен айғайдан, оқтан қорықпаймын төбелесте.

Ұсынған нағанды Сайлаубек қолына ала алмады. Қадала қарап тұрған Аманның бетіне қарай алмады.

— Қоқан лоқымен қорқытып үйренгенсің. Ата алмасың бар, ат кекілін кесуге неге барасың. Оныға тіпті өкінбеймін,— деді де, Аман жолдастарын ертіп жүріп кетті. Мақашқа қарағандар төмен қарап отырып қалды.

VII

«Қымыздықты сайды» жайлайтын қалың елді кеулеген сөз Қуандық ішінен асып, жапсарлас отырған Қаракесек, Сүйіндік, мына жағы Қанжығалы, Темешке дейін жайылып жатты. Сүйсінгенін де, күйінгенін де әсірелей айтып, кейінгіге аңыз қалдыратын сөзуар қазақтың бір-сыпырасының әңгімесі осы күні — Аман. «Жігіт! Сайлаубек те сотқар-ақ еді. Оның да сағың бір сындырған екен!» деседі. Мақаш ауылында болған жанжал қымызды үйлерде, желі, құдық басында бас қосқан еркектердің, арқан есуге, киім қабуға жиылған әйелдердің, тіпті жапан далада кездескен қойшы, жылқышылардың да аузында жүр. Қазір жайлаушылардың дені екі жерге жиылған. Бір жиын Аман отырған көп ауылда: «Қосшы» болысы Әлжан қара шаруаларды «Қосшыға» шақырып тұр. Енді бір жиын Шәкен аулында: Ермекбайды ертіп Жақып келген, Орынбордан халық комиссары Жаңдос келген. Беделді ақсақалдардың, атқамінер пысықтардың көбі осында. Өз аулындағы жиынға Аман өзі қатынасты, Шәкен аулындағы жиынға оның аты қатынасты. Өзінен атағы айдынды, қауіпті де екен. Ауыл сыртында, көптен оңаша кетіп, Жандос пен Шәкен маңдан әңгімелесуде. Әңгімелері — Аман. Ақ үйдің ішінде Ермекбай, Сайлаубек, Жақыптарға Шолпан қымыз сапырып беріп отыр. Бұл үшеуінің де әңгімесі — Аман.

— «Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты». Айналайын Ермекжан, құтқар мынадан! — деп, Аманды қаралай Жақып зарлағанда, жуырда жағы сем-

беді. Бұрыннан шақпақ сөзге шебер жігіт, председателі болған соң, өсе түскен. Кішкентай қарны да шошайып, бұғағы майлана қалыпты. Шәкен үйінде бұрынғыдай төрге қарап жалақтап тұрған жоқ. Бір қолымен бүйірін таяна, төрде отыр. Сөзінен де бұрынғы жасқаншақтығы сезілмейді. Қайта, ептеген пандық бар. Ермекбай әзір көбірек тыңдап, аз сөйлеп, анда-санда бір қағып қояды.

— Сондай жайсыз қызметкер болса, Болатком тәртіпке неге шақырмайды? — деп еді, Жақып безек қақты:

— Ойбай-ау, қалай шақырайын! Президиумнің бақандай үш мүшесі — Әлжан, Қасен, үшіншісі Аманның өзі, — бәрі бір жақ. Оларға Волком хатшысы Песик қосылып, үнімді шығармайды. Саптыаяққа маған ас құяды да, сабынан олар қарауыл қарайды. Ералин отыртып кетті ғой! Мәрді қолыма бергенмен, маңайымды Аманның адамдарымен қоршап қойды. Әйтпесе, сақалды басымен Малқаң жылап келгенде, аяндым ба?!

— Иә, ол қоршау бой бермеске айналыпты, — деді Сайлаубек. — Аман Ақмолада Ералинге, Орынборда Сәкенге сенеді. Қасен, Әлжан, Нұрғали, Ізбасар, Таймастар Аманға сенеді. Өңкей әңгүдік, есерсоқтың қолына тиген ел оңа ма?! Бүлініп барады. Біреу жалшы, қосшы, біреу коммунист, комсомол ұйымдарына ене сала, қазақшылықтан кете бастаған. Мен елге келгелі көрген, білгенімнің бірін қалдырмай, Жандос ағайға айттым. Бірақ мен де, ол кісі де бір соқпа қонақпыз. Ермекбай, үкімет тізгіні сенің қолыңда. Сол бас бұзарлардың бәрін болмаса да, бірер басшысына бармақты батырып қойсаң, бұл халге жетпес едік-ау.

— Айналайын, Аманға ғана бір ылаж табындаршы, өзгесіне тәуекел! — деп құлшынады Жақып, — Аман тұрғанда тиыштық жоқ. Айтатыны ылғи: «ауылды советтендіреміз», «таптық сананы оятамыз», «ақсақалдық, рушылдық, діншілдікке шабуыл жасаймыз...» Осымен біреуді біреуге айдап салып, қырылыстырып барады. Кәзір «көп ауылда» «Қосшы» жиналысы болып жатыр. Құдай біледі, бұл жиналыстан да талайдың делебесі қозып шығар. Бүйте берсе, ел бола алмаймыз, Ермекжан! Мынау Сайлаубек совет үкіметі келген күннен-ақ қызметке араласты. Енді белінде алтыатар, үстінде шинель, совет жауымен атысуға дайын отыр. Осыны да, осының шал әкесін де өгей баладай қағажу етпек. Менің арғы атам

қайыршы болғанда, өз әкем кісі атын ерттеп жүріп өліпті. Мені «байдың құйыршығы» дейді. Өздеріне мәлім, мырза ел арасының әңгімесінен аулақ кісі. Егер үкімет керек десе, басындағы мына ақ орданы жығып беруге дайын. Бар көлігі советтің кіресін тасып жүр. Атының, асының қызығын ел көреді. Халық үшін қандай тамаша мектеп салдырып жатыр. Бұл кісінің даңқы түү сонау Әзірет Сұлтан, Тәшкент, Бұхараға дейін кеткен екен ғой. Жуырда атын «Ақ жол» газетінде көрдім. Мектеп салдырғанын, мал тұқымын будандастырып, асылдандырып жатқанын мадақтап жазыпты. Аман сонда да мырзаның ауылын торып-торып қояды. Бірімізді жан дей ме екен. Сот та, прокурор да, председатель де бір өзі. Әбден асқаны емес пе: Орынбордан Жандос келді, Ақмоладан сен келдің, екеуіңнің жасың да, жолың да үлкен, тым құрыса сәлем беріп шықпады ғой! Көзі ашық, ел қамқоры азаматтарым, бастарың жақсы қосылды. Көріңдер, ел жайы солай. Қызыл езулер ауыздықталмаса, бір жарға ұрындырмай тоқтар түрі жоқ.

Жақып қақсап, Сайлаубек қостаса да, Ермекбай әңгімеге онша бой сала қоймады. Тілді жігіт болатын, шешіліп сөйлемеді. Өйткені, Аман жайындағы шағымдардан құлағы сарсуға айналды. Малқардікінде жатқанда, Малқарға қосыла Мұқатай, Таласбайлар келіп зарлаған. Ақмоладан шығарда, арыздардың, домалақ қағаздардың бірнешеуін оқып шыққан. «Бұзық жігіт» деген ойға бекіді. Бірақ сол «бұзықты» Уком хатшысы Ералин сүйеді. Ералинді бұл «солақай» десе, Ералин бұны «оңшыл» дейді. Ояздық екі басшының ұстаған саяси екі бағыты Москва, Орынбордан басталып, ауылға жетіпті. Оңшылдардың «тапсыз ауыл» дегені тапқа жіктеле бастаған. Жалшы, кедей, орташаларды «Жалшы», «Қосшы» ұйымдары байдан бөлу әрекетінде. Ел іші қым-қуыт, айтыс-тартыс. Ермекбайды ой басып, демалысын жайлы өткізе алмады. Оның ойынша бәрін қоздырушы, тиыш жатқан елді бүлдіруші солақай коммунистер, комсомолдар. Бұл ойын ол Шәкен, Сайлаубектің бұрын түнде Жандосқа айтып үлгірген. Жақып пен Сайлаубектің кәзіргі зарынан жаңалық іштеме таппаса да, екеуіне толымды бір сөз ұстатты:

— Жарайды. Мәселе тек Аманда болса, көзін жоғалтайын бұл жерден.

• Манадан анда-саңда бір көз қырын тастап отырған

Шолпан Ермекбайға тура қарады. Қалың бет, қытай көз жігіт жаңа ғана жылы шырайлы сияқты еді. Енді денесі түршікті, сұр жыландай екен. «Көзін жоғалтайын» деген сөздің әсер еткені сонша, сапырған қымызы дастарқанға құйылып жатқанын байқамай:

— Қатты екенсіз! — деп салды. Ермекбай жауап қайырған жоқ. «Бұл не дегеніңіз?» дегендей, Шолпанға о да назар аудара қарап қалғанда, есіктен Әбен мен қисық мұрын Тәуке енді. Бірі — денелі, жуан, жайуат. Бірі — тапал, арық, шақар. Екеуінің жазы, қысы қонысы бір. Ауыл аралағанда жүрістері де бір. Тәукенің мінезіне бұл елде шыдайтын Әбен ғана. Сондықтан ол Әбеннің қасынан қалмайды. Шолпан екеуіне аяқ толтыра қымыз құйды. Әбен бір аяқты тастап алған соң, екінші аяқты шайқап ішіп отырып:

— Көп ауылдағы жиналысқа барып едік, — деп сөз қозғады. — Алыстан келген азаматтарға сәлем беруге, жаксы лебіздерін естуге бұрылдык.

Жақып бұлардың келгенін жаратпай отырған. Салған жерден қағытты:

— Жиналыста әңгіме аз болып, жарымай шықтыңыздар ма?

— Аз болмағанмен, әр сөздің орны баска да.

— Бұл кісілер сөзден ығыр болып, демалыста жүр, маза берейік. Әбден төс қалтасынан су жаңа ызыл книжкеліні шетін Шолпанға қылт еткізіп көрсетті де:

— Байғазы! — деді.

— Оның не, көрсетші, әуелі?

— «Қосшы» билеті! Байында осындай билет бар ма?!

— Өзің алғандай болып отырсын. Сенің қолыңнан не келуші еді, біздің апай шығар әперген.

— Апаң әперсе де, бір қаруы қайтатын болған соң әперген шығар.

Тәуке де құнжыңдап, қойнына қол салған-ды, бір ескі шүберек шығарды. Шүберектің ішінен қаттап ораған екі книжке алды да, Шолпанға апарып, қараздана көрсетті.

— Бірі, — «Қосшынікі», бірі — кәперәтіптікі! — дейді. Қуанышы кеудесіне симай, бір жағынан Жақыпқа қыр көрсете тұрған сияқты. Еліре сөйледі. — Ұл туса, Амандай тусын! Айналайын соның аркасы ғой бәрі. Пай-пай, осы жиналыста сөйлеп еді келіп! Жұрт соңынан еріп

кетті. Білмей жүріппіз, кедейді жарылқайтын кәперәтіп пен «Қосшы» екен ғой!..

— Нағыз жарылқайтын социализм көрінеді! — деп, Әбен кие жөнелді. — Онда, бай, кедей, ұры, қары, хиянат, зорлық... бірі болмайды. Қой үстіне бозторғай жұмыртқаламақ. Күллі жұмыс машинамен істеледі. Мәселен: көшіп-конғанда мынау үйді жығып, тігіп әуре болмайсыз, машина төбесінен бүркітше бүріп апарады да, қондыра қояды. Молшылық дегеніңізде есеп жоқ. Ит басына іркіт төгіледі...

— Жарылып кет! — деді Шолпан күлкіден езу жия алмай отырып. — Оқта, текте осындай б.рдеме айтпасаң, ішің кебе ме сенің? Құдай біледі, Аман осылай демеген шығар-ау, өзің ғой көпіртіп отырған.

— Мен бұны Аманнан да бұрын білем: Ленин алдақашан «емперия-жемперия!» деген кітабында жазып кеткен.

Бұл екеуі келгеннен жақ ашпай, тымпия қалған Ермакбай, Сайлаубектер де «емперия-жемперияны» естігенде, біріне бірі қарап, жымнысып қойды. Оларын Әбеннің көзі шалса да, келемеж демей, қошемет күлкісі десе керек, көтеріліп барады. Шала-шарпы естіген, білнін өсіре, төндіре айтып, елге жаюға құмар кісі тағы бір үлкен тақырыпты белінен басып өтті:

— Естіген құлақта жазық жоқ. Айта берейін. Аманның сөзіне карағанда, жоғарғы жақтаң «оңқай», «солақай» деген біреулер шығып, Лениннің орнына отыруға таласып жатса керек. «Оңқайы» мен сияқты асықпайтын көрінеді. Социализмге өгіз аяқмен қыбырлап бір жетерміз дейді білем. Ал, «солақайы» Тәуке сияқты асығыс, шарт-шұрт деседі. Қайсысы болса да, ел билеп оңдырмас.

— Кім билетеді оларға?! Кім сайлайды оларды?! — деп Тәуке бүрк етті. — Ормандай көп орыстан Лениннің орнын басатын бір ұл туған шығар. Жаңағы екеуін қосақтап қойып, сарала сапты қамшымен сойса! Қарашы, дәмесін!..

Қымызға қызған сайын Әбен мен Тәуке бірі бастаса, бірі қостап, басқаны сөйлетер емес. Шолпан екеуіне аяқты толтыра құяды. Қымыз желігіне қызыл книжкелердің қызуы қосылған соң, Тәуке ұрынуға кара таба алмай отыр. Жакыппен аралары шатақ. Әншейінде у тілді Жакып, казір зығырданы кайнаса да, аузын баға

қалған. Ешбір бүкнестіз, зілсіз, ойларын ашық соғып отырған екі шаруа сөздері төрдегі үшеуге тікенекше қадалып жатқанын байқаған жоқ. Тыстан Шәкен мен Жандос енгенде ғана тоқтады.

Жандостан бәрі именді. Ұзын бойлы, қонқак мұрын, күйедей қара кісі екен. Жасы қырықтар шамасында. Төрге шығып отырған соң, үйдегілерге пенсне көзілдірігін дүзеп киіп, жағалай бір қарап өтті де:

— Мына кісілерді мен тосырқап қалдым ба, кім болады?— деп Шәкеннен сұрады. Шәкен денесін селкілдете күліп алған соң ғана таныстырды:

— Бұл жуан — кәдімгі өтірікші Әбен. Сен елден кеткен кезде, өтірікші де, жуан да емес-ті. Сондықтан тосырқаған шығарсың. Табыстарына «кұтты болсын» айтуыңа болады. Қасындағы қисық мұрын Тәуке екенін мұрны айтып тұр. Екеуінің сырт пішініне қарап, ішкі дүниесін өзің айыра берерсін.

— Келістіре білсе, өтірік те өнер,— деді Жандос,— әйтпесе, қырық өтірікті айтқан тазша ел аузында қала ма? «Өнер алды қызыл тіл» деген қазақ. Өлең, жыр, қисса, мақал, мәтел, жоқтау бұрынғы билер сөзі, өтіріктер бәрі тіл өнеріне жатады. Қай өнер көріне түсіп жоқ болмай, халық бойына сіңе берсе, сол өнер дами да бермек. Әбеннің бойында ондай дарын болса, өзі зиянсыз болса, қоғаштаудың керегі қанша, айта берсін.

Әркімнің аузынан шыққан әр қилы сөздің жеріне жетпегенін жеткізіп, теріс-қағыс тұрғанын түзеп қойып отырды Жандос. Тілге бай, мінезі орнықты, қазақ өміріне жетік көрінеді. Оның алдында Шәкен, Ермекбайлардың өзі бой жаза алмады. Мақаш, Жылқыбайлар бастап, далада манадан күтіп жүрген бір топ адам енді. Жاپырлай амандасып, достық көңіл білдірумен бұлар да тоқтады. Үлкен, кіші бірдей Жандосты аға тұтады, орысша оқуы мұғалімдік семинария ғана болса да, білгіш көрінеді. Сондықтан, бұл жиында тыңдау, сұрау, бас шұлғу көп те, талас, керіс атымен жоқ еді. Жандос жалғыз сөйлеп отырғанда, сәлем беріп Аман кірді. Қасында Байбол бар.

— Жоғары шық, Аманжан... Аман деген жігіт осы,— деп, қол алысу үстінде Шәкен Жандосқа таныстырып үлгірді.

— Ел-елдің бәрінде бола бермейтін, казактағы жак-

сы дәстүрдің бірі — үлкенді сыйлау, — деді Жандос, — Аман, сен болсаң кешеден бері қайдасың? Еліңе, ауылына қонақпыз, қазақтың азаматымыз, жасы үлкен ағамыз, амандығың, сәлемің қайда? Әуелі соны білгелі шақырттым.

Мақаш, Жакып, Жылқыбайлар қыбы қанып, күлім қакты. Әбен, Шолпан, қисық мұрын Тәукелер қызара төмен карады. Кұлакка ұрған танадай тына қалыпты бәрі. Аман біраз мүдіріңкіреп қайырды жауапты:

— Жәке, кеше қызмет ыңғайымен бір жақтан кеш қайттым. Бүгін жиналыстан босағаным осы. Әйтпесе, сәлемімді бұлдап жатқамын жоқ. Қазақтың жақсы дәстүрлерін қадірлейтін інілеріңіздің мен де бірімін.

— Бәрекелді. Ырзамын онда. Ендігі сөзді оңашарақ сөйлесейік, — деді де, Жандос орнынан тұрды. Жұрт жарылып жол берді. Ермекбай, Сайлаубек, Жакып, Аман бесеуі ауылдан оқшау кетіп отырған соң, қолын жоғары, жайлау үстіне көтере түсіп сөйледі ол. — Міне, қазақтың бар рахаты — осы жайлау. Бұдан айырылса, малының да, өзінің де берекесі кетеді. Шырағым, сені жайлауға қарсы деседі. Ішіп отырған ағынан қағып, биыл он үйді сарымасаның жеміне тастап кетіпсін. Елді отырықшылыққа шақырып жүрген түрің бар. Қазақ қазақ болғалы көпшімен келеді. Оны сасық қораға апарып қамағанмен социализм орнамайды. Тек, малы қотыр, өзі көксау болады. Осындай ұшқалақ ойлардан сақтандырғалы шақырдым. Бұған не айтасың?

— Жәке, қателессем, кешірерсіз, бұған дауым тіпті көп сияқты, — деп төмен қарап, сұлық тыңдап отырған Аман басын көтеріп алды. — Мен жайлауға қарсы емеспін, жайлаушылыққа қарсымын. Қараңызшы, осынау сыңсып отырған елдің ішінде ақ үйлер қадау-қадау. Қаптал көпшілігі қоныр, орташа. Бай тіпті орташа мал жая келсін. Ал, кедейлер соларға көз сүзуден басқа не бітіреді? Менімше, қазақтың көшімпаздығы көшқұмарлықтан емес, ылажсыздықтан. Сонау көз ұшында мұнартқан біздің мекеніміз — Мақаш қорығы. Сонда қалған жаңағы он үйге нан, шай, қант кездеме, еңбек аспаптары беріліп жатса, сөз жоқ, мынау жайлаушылар да жатаққа қашады. Еліміз өзінің бұл қажеттерін өмір бойы іздеген, таппаған. Тапса, жарымаған. Енді тек отырықшы болса ғана жариды. Отырықшы елдің «малы қотыр, өзі көксау» болып жатқанын

әзір естігемін де, көргемін де жоқ. Қайта, көшпелі елдің күні оларға күнде түседі. Қойын бір қағаз шайға, атын бір қапшық астыққа сатып, жайлаушыл қазақ не оңады? Ел деген атымыз бар. Елдік мұрамыз бар ма?! Бабаларымыз іс қалдырмай, сөз қалдырыпты. Оның өзі жиюсыз, шашылып жатыр. Ұшан теңіз жерге неміз. Оның тек түгін сорып, суын ғана ішеміз. Ішін ақтарып, шырынын әлі ала алмадық. Осының бәрін менен артық біле тұра, отырықшы өмірден қашқақтауыңызға хайранмын. Елін сүйген, ойы ержеткен азамат қой бастаған серкедей, қасқая тартар кез жетті емес пе? Әгәр ол алға шыға алса барар беталысы айқын-ақ көрініп тұр-ау!..

Тыңдаушылар түрлі күйде. Жандос пен Ермекбай төмен қарап, тапжылмай қалыпты. Сайлаубек бір шылымды бітіре сала, екіншісін салды аузына. Жақыптың құлағы әңгімеде, көзі желі басында: қонақтарға союға апара жатқан торы құлынның шыңғырғанына сүйсініп, елең-елең етеді. Сірә, Аман сөзі оның құлағынан ағып кеткен болар.

— Қысқа сөзбен қазақтың ұзын өмірін бірсыпыра қамтыдың, шырағым. Жыртық үйге енген таң сәулесіндей, бойыңды жақсы сезім, үміт, ойлар кеулеп келеді екен. Құтты болғай-ақ! Сонымен қабат сескентіп те қойдың-ау!— деп, Жандос қалың қасты қабағын түйе отырып сөйледі енді.— «Ала қойды бөле қырыққан жүнге жарымайды». Аз ғана ел бай, кедей, орташаға бөлінсе, береке қала ма? Бізде өндіріс, пролетариат жоқ. «У ішсең, руынмен», «ат сатсаң, ауылыңмен» деп отырған қазақтың ортасына от тастап «тап тартысын» қолдан жасай алмаймыз. Таптар, оның күрестері толғағы жеткенде, өзінен өзі туады. Сол сияқты көшпелі тұрмыстан отырықшы тұрмысқа да өктеумен бармайды қазақ. Көлігінің күйіне қарай жыла қонақтап жетеді. «Қашқан да, қуған да құдайға сиынады» демекші, совет жеріндегі саяси ойшылдардың қай қайсысы болсын, Маркс пен Ленинге сүйенеді. Ленин халықты, әсіресе бұратана елдерді өктемендер, зорламандар деп кетті. Осы НЭП-тің өзі тек шаруашылықты ғана емес, сонымен қабат шошыған жүректерді, бүлінген салттарды қалпына келтіретін лениндік ұлы саясат екенін ұғынар уақыт болды. Аман шырағым, бойыңда біраз қызу бар сияқты. Ол қызу ылайым аурудікі болмай, жастыктікі

болсын! Сонда ғана менің бұл ағалық насихаттарым саған әсер етеді.

— Бәрі өзінен өзі туса, өзінен өзі болса, тып-тыныш жатпас па еді жұрт,— деді Аман. Езуінде сәл мысқыл күлкі тұр.— Тиыш жатқан жұрт бар ма?! Ингалаған сәбиден бастап, қаусаған кәріге дейін тіршілік үшін алпарысады. Күрес, тартыс, қан төгіске дейін барып, жеңген ғана өмір сүреді, жеңілгенге үстемдік етеді. Бүкіл дүниенің бұл манду заңына қазақ та бағынған. «У ішсең, руыңмен» дей отырып, өз ішінде тапқа бөлінуін, таптық мақсаттарды қорғауын ешуақытта ұмытқан емес. Әгер менің бойымда сіз айтқандай қызу болса, «жастыктікі» болмас, «аурудікі». Дәл сол таптық қызу болар. «Адамшылық», «елдік», «бірлік», «дәстүр» дегендерге мен тек тап тұрғысынан қараймын. Жәке, жасырып қалмаймын: сізді мен сырттан, алыстан білгенде, жакын едіңіз, жакыннан білгенде, алыстап барасыз. Менен алыстағанның түк уақасы жоқ. Тек халықтан алыстай көрменіз.

— Ха-ха-ха — лап, Ермекбай күліп жіберді. Күлсе де, беті ызалы, сұп-сұр. Манадан жия-жия іші толған екен, төтеден киіп, төге сөйлеп кетті.— «Халықтан алыстай көрменіз» дейді-ау! Қандай өркөкірек! Кімге айтып отырсын!? Емшек табы ауызыңнан кетпей жатып, әкеміздей кісіге солай деуге ұялсайшы, шіркін. Болды, жетті, тарт әрі басалқанды! Қазақ көшін басқарушылар бар. Сен әуелі өз атыңның тізгініне ие бол!.

— Мен басалғы айтқалы келгемін жоқ, шақырған соң келдім. Ағат кеткен жерім болса, ойланайын, сіздер де ойланарсыздар. Ой мен ел ешкімнің еншісіне берілмеген. Әркімнің-ақ «ойым» деуге, «елім» деуге хақы бар,— деді де Аман орнынан тұрып жүре берді. Ермекбай әлі бүркырап отыр:

— Ем конбайтын жігіт! Шыдай-шыдай сабырым бітті. Қалада да, далада да осының ылаңынан құтыла алмай қойдым. Бастығы мынау болыс Жақып, оқыған Сайлаубек, Шәкен ағай болып, зар қағады ел. Байқандыңдар ма, енді Жәкеннің өзін айналдырмақ. Көзім әбден жетті, көктей солмаса, ырық бермейтін қызыл езудің өзі!

— Ермекжан-ау, оңайлықпен көзден жас шыға ма! Сіздердің алдарыңызда басылып отырғаны ғой бұл. Әйтпесе...— деп Жақып үрлегенде.

— Әлін білмейтін набитый дурак!— деді Сайлаубек.— Ел билеуден дәмесі бар. Ол түгіл өзіміздің уысымыздан шығып кетті ел. Орнынан жұлып алып, отырғызу керек. Емі сол ғана.

Үшеуі Аманды сыртынан жіліктей бұзып жатқанда Жандос өзімен өзі болып отырып:

— Қайран ел, қайран ел, не боп барады!— деді де кейістерін күңірене айтты.— Алыста жүргенде бұл елді көруге аңсадым. Көрген соң кетуге асықтым. Азаматтар-ау, сендерге не болған? Бірауыз ба десем, алауызсындар. «Жауырды жаба тоқы», «қол сынса, жең ішінде, бас жарылса, бөрік ішінде» деген елінің абзал қағидасы қайда?! Ұғынысудың орнына айтысып, кешірім орнына кек сақтап, бірінді бірін жағадан ала түсуге дайын тұрсындар. Сап, Ермекбай, сап! Сап, Сайлаубек, сен де сап! Екі орамға келетін оқулы қазақ көп емес. Жаңағы жігіттің үш орамға да келетін түрі бар. Сендер шырт-шырт сынғанда, ол шіміркенбеді де. Баулындар, шыдандар. Шым-шымдап бері тарта беріңдер! «Көктей солсын» деуге менің ауызым бармайды.

— Жәке, мен жақсы білемін оны. Не өзін, не елді қиратпай тынбайтын, Сейфуллиндер ұртына мықтап түкірген жігіт...

Ермекбайдың бұл сөзінен кейін Жандос жайлау еліне көз жіберіп, үнсіз отырып қалды. Бірсыпыра жұрт ат үстінде көрінеді. Қымыз ішіп, қызға қырындаған бозбалалар бір бөлек, егделер, үлкендер бір бөлек жүрсе, балаларын құнан тайға мінгізіп немесе алдына, не артына салып алып, аналар да ауыл қыдырып жүр. Шәкен ауылында адам бүгін күндегіден көп: қонақтарға сойылған құлынның манында шыбынша быжынайды. Олардың даң-дұңына сүт тартқан сеператор, үй айнала боздаған боз іңген қосылып, ала-құла, өзгеше бір үн естіліп тұр. Малшылар ауылындағы бұл қара құрықтан оқшау, маңайы көк майса үш ақ үйдің ортасындағы ордадан қаңқу көтерілді. Тәукені біреу есіктен лақтырып жіберді тысқа. Тәуке атына міне сала Жандостарға шапты.

— ...Әкеннің бет тақтайын... Қазанғап! Жеті атабабанның аузын... Қазанғап! Өгіз! Байдың құлы Қазанғап!..

Аттан түсіп, Жандосқа алқына келгенде де бұл сөздер Тәукенің ауызынан түспеді. Өзі боқтампаз, шакар

кісі, қымызға қызып алған соң пітің дес берер емес, боқтап-боқтап алады да, қамшымен жерді тартып-тартып жібереді.

— «Мырзаның мазасын ала берме!» деп жауырын ортаманнан ұстады да, есіктен лақтырып тастады. Мен сонша итке тастаған сүйегі ме оның! Шәкен құдай ма сонша?! «Қосшы» мүшесіне қолын ол қалай көтереді!? Әрине, байдың айтақтауымен көтереді! Төрт көзін түгел отыр екенсің, Қазанғаптан кегімді әпер. Несиеге қарамаймын, кәзір қолма-қол әпер! Әйтпесе нәшәндікке, Аманға барам.

— Жетер, жетер. отағасы! Көп көкіменіз!— деп, Ермакбай қабағын түйді.— Мына болысқа тапсырамыз. Келістіреді екеуіңді.

— Болыс түгілі бір құдайдың өзі болса да, Жакыпка жүгінерім жоқ!— деді де. Тәуке енді көп ауылға қарай шапты. Ат аяғы көтерген тозақ отырғандарды басып қалды.

— Міне, көретініміз осы! Сонау көп ауыл, қара ауыл — қара пәленің ордасы!— деді Жакып.— Жаман Тәукенің екпіні үй құлатқандай. Өзгесі не оңдырады!

Ақ ордадан шығып, Жылқыбай бері аяңдады. Ыстық күнде аяғында саптама етік, басында қарсақ тымақ, түйе жүн күпісін айналдыра киген, бүгжен-бүгжен етеді. Сары аю тәрізді. Аузы жыбырлауына қарағанда, әдетінше, айтар сөзін күбірлеп, жаттап келе жатқан болу керек.

— Бұл сорлыға да бір собалан туған ғой,— деп қойды Жакып. Жылқыбай келіп жайланып болған соң, бармағымен бір танауын басып тұрып, шашырата сіңбірді, сұқ қолымен екінші танауын басып тұрып, тағы сіңбірді. Осылайша бітелген тыныстарын ашып алып, сөзге кірісті ол:

— Жандос қарағым, білемісін, әкең мархұммен құрдас болатынымын. Ол жалшы, мен кедей, Мырзаның мынау желісінің басында талай кездесетінбіз, сырласатынбыз. Мырза сені оқуға аттандырғанда біздің үйде екі бұзаулы сиыр, бір мінгіш қана болатын. Бағыма ма, сорыма ма, әйтеуір совет тұсында біраз мал бітті. Мені осы күні «бай» дейді. Бай болсам, совет байы емеспін бе, маған неге өшігеді?!

— Не қылды өшігіп?— деген Жандостың сұрағына Жылқыбай жауап беруден бұрын қойнына қол сұқты.

Бір жапырақ қағаз суырды да, қолы қалтырай ұсына берді.— Сот шақырады! Ақысын алып әбден біткен малайым ақы даулапты.

— Оған бола саспаңыз. Сот анығына жетер.

— Соттан бұрын сонау көп ауылдан қорқам. Әшейкенің хатшысы Ізбасар дейтін жылым бар. Малайымды азғырып, көп ауылға көшіріп алды. Арыз бергізіп отырған сол. Танакөз дейтін сыпылдақ келінім,— ауылнай, растап мөр басудан тайынбайды. Соттың өзі кәмөнес деседі. Әшейкешіл-ақ. Қорқам, Жандосжан, қорқам. Тапсырып кет. Мені сұр байларға, Николай байына қоса көрмесін. Совет байымын ғой. Тіпті мырзаларға қарағанда баймын ба мен?

— Мына түрімен кімнің ақысын жегендей. Қорғаңдар мынаны!— деді де Жандос орнынан тұрды. Екі қолын артына ұстап, беті көк белес, оңаша барады. Аңсап келген ауылы ауыр ойлар салды басына, азар көтеріп бара жатқан сияқты...

VIII

Көп ауыл бүгін көңілсіз. Екі-үш жылдай көзден таса болып, сағындырып қайтқан Аман, орталарында екі-үш ай бола сала, тағы кеткелі жатыр. Ақмола асығыс шақыртқан. «Қызметінді, қару-жарағынды орынбасарыңа тапсыр да, дереу жет!»— депті. Бұл ауылдың бас көтерерлері, Аманның ең жақын жолдастары Нұрғалидың үйіне жиналып, тығыз шақыртуды түрліше жорып отыр:

— Қызметін жоғарылататын болғаны ма?

— Онда қаруынды таста дей ме?

— Ермекбай Малқардың кегін қайтарып жүрмесе?

— Неғылса да, болжаусыз бұрқ еткен хабар. Тек басын шырмамасын дендерші.

— Енді жалғыз жібергеніміз ұят!— деп, Нұрғали күрілдеді. — Қасына кісі қосып берейік.

— Күр кісінің көмегі канша! Қалада алдымен ақша керек те. Ортамыздан ақша жинап берейік, — деді Танакөз.

Мұртын ширатып, ұсыныстардың бәрін қостап кен отырған Әлжан сөйледі бір кезде:

— Аманды ойлағандарың әкесін де ұмытпаңдар. Мархұм, бәрімізге әкедей еді ғой. Басы белгісіз тұр.

Іокабай. «Кірпішін құйып қойдым» — деген. Өзіміз бір күн үме жасап, соны қалқайтып қайтайық. Аманнның әне-мінемен қолы тимей жүрді ғой. Көңлі дауалап кетсін, осыған уәде берейік.

Нұрғалидың үш биесінің қымызы бұнша берекелі болар ма! Жеті-сегіз кісі манадан ішуде, әлі таусылар емес. Қымыз қызуы бойға тараған сайын, жайшылықта айтыла бермейтін, әріректе жатқан шындықтар ауыздан шығып-шығып кетеді. Көбінен кіші болса да Аманды бәрі аға, пана тұтады екен. Оның кетуіне әрқайсысының-ақ көңлі омсырайып қалыпты. Ең сабырлы деген, әрі мұғалім, әрі ячейка секретары Избасардың өзі қамығып отыр:

— Әй, тұра тұрғаны жақсы еді-ау! — дейді. — Кейдер кәдімгідей қопандап, арқа тұтып қалып еді. Ғайлар, байшылдар жабылып, тұрақтатпады ақыры. Қолынан келсе, олар көзін жоюдан да тайынбас. Ленинге оқ атқан тап жауы кімді аяр дейсің? Аман кетсе, қалған жаман-жәутіктер өзі де бас көтере алмайды, көтерсе, әрқайсысын әр жерде умаштай саламыз дейтін шығар. Көреміз! Заман біздікі ғой, әйтеуір. Тек бірлік күшті болсын. Бір жапырағымыз қалғанша, Аманды қорғайық. Олар күйені армансыз жақты. Біз тазартып алуымыз керек.

— Олардың кім сонда? Атап айтшы, бұл арада бөген кісі жоқ қой, — деген Танакөздің сұрауына Избасар үндемеді. «Неге үндемейсің? Мынадан сескенесін бе?» дегендей, таңқы танау қара жігітке Танакөз қарап қояды. Ол — Жакыптың жакын ағайыны, партия мүшелігіне кандидат Сәду. Ячейка ішінде болған құпия сөздердің кейбірі сыртқа тарап, кейінгі кезде Сәдуге Избасар күдіктене бастаған. Сондықтан, Танакөз дәл басса да, мойындамай, әңгіменің бетін басқа жаққа бұрды ол:

— Аман таңертең ерте салқынмен жүрмек. Жаңағы айтқан көмектерінді бүгін реттендер. Сонда барып, өзімен де біраз кеңесейікші.

Бұлар келгенде, Аман інілерінің оқуын тексеріп отырған. Жармағамбет, Құлмағамбет, Ақмағамбет, Токмағамбет дейтін үйелмелі-сүйелмелі төрт ұлдың үлкені Жармағамбет биыл он жетіге шығады. Соны осы жолы Ақмолаға ала кетуге шешесін азар көндіріпті.

— Өзі кеткенімен қоймай, қолқанатымның үлкенін ала кеткелі отыр,— деп күрсінеді бәйбіше. Адуын, ат жақты, қараторы кісі еді. Басылған, өңі де бозарған, сөзі тіпті байсалды.— Шалымнан айрылғалы көңлім бір селт етпейді. Білмеппін, қайғы өткізбес болат қалқаным екен ғой! Ол кетісімен сары уайым кернеп барады басымды.

— Шүкірлік етіңіз. Аман барда, мынау балалар барда, уайым сізді жеңе алмайды,— деді Әлжан.

Бәйбіше басын изеп біраз отырған соң қайырды жауапты:

— Шүкірлік етпеске амал не! Уайымның үлкені сол Аманның өзі болған жоқ па! Ағайынның табанына қадалған шөгір маңдайымызға қадалса,— деуші едік. Біреуді шекеге шерткен, не бір сабақ жібіне қиянат етпеп едік. Сонда да баламның басын шырмай береді бұл жұрт. Қояр да қоймай, атқа мінгізді, сөзге енгізді. Енді араша талап жатыр. Аманым ақ сүтімдей ақ еді. Қарайта ма деп қорқам. Қара кылды қақ жарғандай әділ еді, бұза ма деп қорқам. Ұрыста тұрыс бола ма! Алтын көрсе, періште де, ашу қысса, ақылды да жолдан шығады.

— Әжем мені әлі де құндақтап ұстағысы келеді. Айтыңдаршы, қашанғы жатайын құндақта? — деп еді Аман, бәрі ду күлді. Сол күлкіні ол үзбестен дамыта берді. Анасының, дос, жолдастарының басынқы көңлін көтеріп, өзін тіпті жайдары ұстап отыр. Бұндайда әзіл-қой, тапқыр екен. Түйедей Нұрғалидің жұдырықтай Тәукеден қорқып қашқанын, Байболдың Шәкенге еліктеп, әйеліне аяғын сипатқанын айтып күлдірді. Ең жақсы көретін кенже інісі Тоқмағамбетке Бейімбеттің «Мырқымбайын», Сәкеннің, Ілиястың өлеңдерін айтқызды. Тоқмағамбет Сыздықтан да біраз қылжақтар үйреніп алыпты. Әбен, Тәуке, Нұрғали болғанда, отырғандар күлкіден құлап қалды. Намысқой Танақөздің өзі жас баланың ойынынан күйеуін көргенде, көзінен жасы аққанша күлді. Сөйтіп отырып шын жылады ол:

— Аманжан, тез қайта көр!— дейді, аузы кемседеп.— Сен барда, міне, көңліміз лық толады. Сен жоқта ортайып қалады. Қара қасқа атты Қамбарымыз екеніңді ұмытпа. Қамбар тоқсан үйлі тобырын ұмытпаған.

— Жеңеше, мына бір тенеуіңіз қандай онды!— деді де, Аман бұл сөзінен дереу айныды.— Бірақ сол батыр да, тобыр да қараңғыда, жолсызда өмір сүрді-ау! Ал

Ойз таң әбден атқан соң жолға күсіп алып, заулатып келеміз ғой.

— Өстіп, тобықтан қаға берсе, заулатарсың!

— Уақасы жоқ. Тартыс үстінде таралғылар үзіліп, аттар тізе бүгетін. Тартысып жатқамыз жоқ па? Бұл тартыс бара-бара соншалық қызады, кейде әке мен бала да айрылысып, екеуі екі таптың сойылын соғады.

— Тынар күні бар ма өзінің?

— Бар. Байлар мал мен беделінен айрылғанда ғана тынады. Енбекшілер неғұрлым ашына түссе, солғұрлым байдың өмірі қысқара түспек.

Жалғыз Танакөз емес, әрқайсысы-ақ көңілдегісін айтып қалып, білмегендерін сұрап алып, Аманмен еркін сөйлесіп отыр. Ол отырған жерде ойын да, әзіл де, ақыл да бірдей табылады. Оны өзімсінудің үстіне ұстазындай тыңдайды, сенеді бәрі. Енді Нұрғалидың үйіндегі ойларын естіртіп, жүру қамын сөйлесіп кетті.

— Ақша жәрдеміне әзір зәру емеспін. Кісі қоссаңдар, Таймасты қосыңдар. Жәрдемді соған беріндер. Мен оны осы бетте оқуға орналастырайын.

— Тіпті жақсы болар еді!— деп, қуанып қалды бәйбіше.— Қызмет істеп ол кімін асырайды! Соқа басы. Бірақ милиция босата ма? Тығыл-таян болды-ау.

— Босатады, әже. Жолшыбай соғып ала кетем.

Ауыл адамдары біртіндеп келе-келе үй толуға айналды. Көрші ауылдан Әбен мен Тәуке келіп енді. Токмағамбет даладан жүгіріп кіріп, Аманға бір жапырақ қағаз ұстатты да, қайта шықты. Қағазға мынадай сөздер жазылған:

«Ертең таң сәріден жүреді,— деп есіттім. Бүгін, ел жатқан соң, ауыл сыртындағы өзекте қалай да кездесейік. Осымыз әлде ақырғы кездесу болар».

Бұны кім жазғаны, кімге жазғаны басқаға белгісіз болғанмен, Аманға белгілі. Қағазды төс қалтасына салып қойды да, есіктен кіре сөйлеген Тәукені тыңдай берді:

— Мені шақар, шая еткен — өркөкіректер. Менсінбеді, мазақ етті. Менде де ашу бар, намыс бар. Шыдамадым сонсоң. «Қосшыға» солардың қорлығынан құтылу үшін кірдім. Аманжан, ақылыңды айтып кет, не істейін енді?

— Жалғыз сіз емес, барлық малшы қазақ кәзір «не істейміз?» деп тұрған сияқты. Менің берер ақылым: әуе-

лі жатақтағы он үйге барып қосылыңыз. Сол он үй — қалың елдің ұйытқысы. Олар биылдың өзінде ішермендік астығын алады. Береке астықта, отырықшы өмірде,— деді де, Аман ендігі сөзін Әлжанға, онан Нұрғали мен Ізбасарға арнап айтты.— Әлжеке, «Қосшы» құрастырған бұл кішкентай мойын серік әзір тек өзі тояды мақсат етсе, бара-бара басқаны да тойғызатын социалистік үлкен ауыл шаруашылығына айналуға тиіс. Тиіс нәрсе-нің бәрі өздігінен бола бермейді, болғызса,— болады. Болғызудың жолында қиындықтар аз емес. Шыдамдылық керек. Шыдамды сенім ғана күшейтеді. Әгәр осы он үй биыл ішермендігін алса, ендігі жылы ептеп сатуға шығарса, онан әрі оларды артельден қуып та шыға алмаймыз. Осылайша, бірлестік еңбектің жеке еңбектен пайдалы екенін көзі көріп, қолы ұстай берсе, еңбекші шаруалар социализмге өзі сұранып барады. Әлжеке, көтере бер он үйді. Нұрғали, сен кооперацияның жақсылығын алдымен сол он үйге көрсет. Күн көріс жайында әзірге менің айтарым осы ғана. Ал мен жайында әжемнен бастап әрқайсыңыз-ақ қобалжитын көрінесіздер. Әжем тіпті «өзің де жай жүрмейсін!» — деп, оңаша ұрсып алады. Жай жүруге болды ма, жолдастар. Тап күресіндегі көнтерілілік, сыпайылық күн сайын жойылып, бет ашылып келеді. Езілген ауыл оянып келеді. Байларға енді кедейлер шабуыл жасайтын күн алыс емес. «Қорыққан бұрын жұдырықтайды». Байлар, байшылдар соны сезініп, бұрын жұдырықтап жүр. Бірақ май жұдырыққа мен құламаймын! — деп, Аман күлгенде, ду көтерілді. Көлеңке түскен көңілдер жарқ етіп ашылып, біреу етігінің қонышын шірене тартса, біреу күлімдеп, мұртын сипап қойып, енді біреулер «бәселеп» отырғанда:

— Сары-ала камшымен жосытса! — деді де, Тәуке камшымен жерді бір тартып жіберді.— Ондай күн туса, мен алдымен Қазанғаптан алар едім кегімді. Шәкен қабағын сәл шытып қалып еді, келе мені жаурыннан бүріп алып, тысқа лақтырғаны. Тура сол үйдің бөрібасар қара төбетінің мінезі! О да, «айт!» десе болғаны, бассалады ғой.— «Шабуылға сұранғаныңызбен, айтақтаушыға батпайсыз ба қалай?» деген Аманның қалжыңынан кейін Тәуке өршелене түсті.— Қараңғы көрде періштелеріне от күрзімен ұрғызады деген соң, құдайдың өзінен амалсыз қорқам. Шәкен құдай, Қазанғап періште емес, неге қорқам?! Жаман ағанның қимылын сол шабуылда кө-

персің. Қасыма тек Әдхамды, Токабай мен Таймасты косып бер. Өткен сайлауда Токабай екеуміз-ақ болыс Жакыптың мұрнынан қан ағызғамыз. Бұл шабуылда Шәкеннің өз мұрнына кәдік. Мен онша ақмақ емеспін, Аманжан. Осы жұманың ішінде Ермекбай, Сайлаубек; Шәкен — үшеуінің де аужайын түйдім. Сенің қалай асығыс бара жатқаныңды да ішім сезеді.

— Жә, жә! Болды, Тәуке, болды!— деп, Танакөз, одан әрі сөйлетпей, ауызға қакты.— Босқа көпірудің керегі не? Осы сөзіңді кәзір жеткізеді де, кесірің Аманға тиеді. Аман қарағым, оны еліртіп қайтесін, біреудің қолында өлер. Біздікіне барайық. Сактап жүрген бір қойымыз болатын, жеп кет.

Сақ Танакөз Шәкен жайындағы сөзді өршітпей, тиып тастап, күйеуін «жүр, жүрдің» астыңа алды. Әбен сасар емес:

— Бара бер. Кішкене әңгіме тыңдап, кәзір жетем,— дейді.

— Сенің «кәзірің» кешке дейін созылады. Қалдырмаймын. Тәуке, сен де қайт, қойды сойып бер. Мынау күнібойы мыжғылайды.

«Тәуке барса, менің керегім қанша?» — деп тартынғанына қарамастан, Танакөз Әбенді жеңінен сүйреп, Тәукені алдына салып, екеуін де алып кетті. «Есіл әңгіме қалды-ау» дегендей, Әбен артына қарай-қарай кетіп барады. Дегенмен, өтірік пен мақтапқа біраз қор жинап алған болу керек ол кісі.

Біреулері қымызға қызса, енді біреулері сөзге қызып, лепірген көп ауылдың жігіттері, шақыруды естіген соң сабыр тұтып отыра алмады. Аманды ортаға ала, Әбендердің артынан іле жетті. Қой сойылып жатыр. Әжептеуір комакты қара саба бес биенің екі күн жинаған сүтіне иіндеп тұр. Бұндай бас қосылғанда, көп ауылдың жігіттері күрессіз отырған емес. Аман әуелі бәйгеге асық, қорғасын күйған сақа тігіп, балаларды күрестіріп алды. Содан кейін үлкендер күресіп кетті. Күрес үстінде Қазанғап келді. Мінгені — Мырзакер. Қыстауға барып, шабынды, салынып жатқан мектепті көріп қайтқан беті екен. Әбенге үзіп-үзіп, сараң сөйлеп отырғанда, көзі алыста көтерілген шаңға түсті. Шаң тасасында қара пәуескеге үш күренді қатарлап жеккен Шәкен мен Жандос кетіп барады. Арттарында қара қасқа арғымаққа солқылдақ ләшенке жеккен Ермекбай мен Сайлаубек.

Жақып бастаған он шакты салт атты арбалыларды жанамалай, бірі желе, бірі шоқытып барады.

— Біздің ауылдың қонақтары аттанған ба? — деп, Қазанғап сөз желісін үзді де, жауап күтпестен, қайта жалғап әкетті.— Шөп әлдсн-ақ тізеден асыпты. Биыл ешкім не бола алмас...

Қой сойылып болысымен, бір шара қымызды тастап алып, Тәуке де кірген әңгімеге. Қазанғаптың жаңағы сезіне тұра байланысты:

— Ел тойса да, сен тоймассың! Жалмауыз тойса да, сен тоймассың! Сенен Шәкеннің қара төбеті көп ынсапты. Тіпті көп есті!

— Құдая тоба! Осыны бірдеме тағы тұртіп отыр-ау!

— Тұртіп отыр! Кәне, не қыласың!— деп, жетіп келгенде, Қазанғап орнынан тұрмастан, Тәукені иығынан басып етбетінен түсірді. Тәуке тыпырлап жатып бір босанып қалғанда, басымен соғып жіберіп еді. Қазанғаптың аузы, мұрнынан кан бұрқ етті. Бірі қашып, бірі қуып берді. Қазанғаптың аяғының башайлары жоқ. Анада, боранда, мертігіп далада қалғанда, үсіп, тобан аяқ боп қалған. Жүгіре алмайды. Күр-күр етіп ұмтылады келіп, Тәуке көптің ішіне қойып кетеді. Қашып жүрсе де, салып жүр тілін:

— Итке тастаған сүйектей, лактырып жібергенінді ұмытады деген шығарсын! Сен түгіл, қанішер Шалабайдан да қорыққан емен! Жақындашы кәне, шек-қарныңды шұбатайын! Сенің сенгенін Шәкен болса, менің сенгенім — көп ауыл. Төбелестің көкесі алда әлі үлкен шабуылда. Бәлем, жерге қағып жіберіп, суырып алармын сонла...

Көп ауылдың жігіттері Тәукені арашалап, ортаға алып, ұрғызбады. Қазанғаптың бір күрек тісі сынған, мұрны қанаған, сорғалаған қанын тимастан, Шәкендердің артынан шапты. Күрес, ойын-күлкі тоқталды. Ауыл болып Тәукеге ұрсып отыр:

— Курап тұрған дүниеге от қоюын қарашы!

— Сен ұрды демейді, Аман ұрғызды,— дейді!

— Жігіттер, тарандар. Милиция келсе тобыңмен протоколдайды. Қазанғаптың аузын Тәуке бұзды дегенге кім сенеді?!

Бұл жанжал көп ауылды қатты ойлантты. Қазанғаптың аузы Тәукенің зілсіз, үйреншікті жанжалдарының бірінде бұзылған жоқ. Қашаннан ішке жиналған кір-

беңдер бітеу жараға айналып, сол жара жарылып кеткендей болып тұр. Не деу керек Шәкенге? Пісіріп же, қуырып же, тентегің мә — дей ме? Әйтпесе, шыдай-шыдай, жауырды жаба токи болдык, келсең, — кел енді! — дей ме? Екеуінің біріне мықтап табан тірей алмай айналып келіп Тәукеге ұрса бергендерге:

— Жә, жетер! — деп, Әлжан зекіп тастады. — Казанғаптың аузы қанағанға бұнша дүрліккендерің не? Жалғаннның қысасы ахретке кетпейді. Менің мұрнымды ол жазықсыз қанатқан.

«Казанғаптан деймісін, Шәкеннен қысылады ғой, түге», — деген Нұрғалидың өзіне тап берді Әлжан:

— Одан неге қысылады? Астымыздан ит, үстімізден құс жүгіртіп отырған Шәкен. Мұрның Тәукенің мұрны құрлы іштеме сезе ме? Неге кетіп барады Аман? Кімнің айласымен кетіп барады? Жаксы болды, қайта. Бет ашылды. Казанғап Шәкенге қосып отряд әкелсе де, тсбынды жазба. Бермейміз Тәукені! Не көрсек те, бір көреміз!

Нұрғали сөз таластырған жоқ, жым болды. Жуасып қалған Тәуке Әлжан сөзінен кейін қайта лепірді. Танакез тоқтау айтып, әрқайсысын бір басуда еді, ырық бермей бара жатқан соң, Аманға жалынды:

— Айналайын, тоқтат мыналарды. Әлін білмей өзеуреп отыр. Өзің кетіп барасын, келгеніңше тоз-тоз қылып жібереді.

— Пай-пай, Танакездің декбірсізі-ай! Сасатын түкте жоқ, — деп, Әбен қолын бір сермеп тастады. Аман ма-надан үнсіз отырып, жаңа ғана сөйледі:

— Женеше, бұл жанжалды қоздырмасам, «кой!» — дей алмаймын. Бағыттарың дұрыс, жігіттер. Бас сауғадан шығып, бет ашысуға келіп тұрмыз. Тайынатын не бар?! Сәтсіздікке ұшыраған күнде кедейдің несі кетеді? Жаскана-жаскана, сыйлай-сыйлай болған шығармыз. Енді байлар жасқансын бізден! Байлар сыйласын бізді!

Ет пен қымызға бұл сөз қосылып, Әбен үйіндегі дуыл ауылды басына көтерді. Кешке дейін тарамай, жол қарасты жігіттер. Казанғап барысымен Шәкен қайтады, қайтса сот, тергеуші немесе бірнеше милиционер ерте қайтады, — деп күтіп отыр. Іштеме көрінбейді. Көз байланды. Сонда да тобын жазбастан, ел жатқанша күтті.

Ел жата тараған соң, Аман баскалардан бөлініп, Қымыздықты сайды өрлей, жаяу, жалғыз жөнелді. Мана

Тоқмағамбет әкеп берген домалақ қағазды ай жарығында тағы да бір оқып шықты.

«Осымыз әлде ақырғы кездесу болар» дейді. «Қандай ауыр, қандай ыстық сөз! Қазақ қызының жаны мұнша шыдамды болар ма! Мен жаншылып, күйіп барам бұл сөзден!» — деп, Аман іштен айтты да, ауыр күрсініп, хатты төс қалтасына қайта салды. Терең сайды өрлей жүріп, Шәкен аулының тұсына жеткенде, жер бауырлай жата кетті. Ауылда бүгін жөнді адам қалмаған. Бастығы Шәкен болып, Жандос, Ермекбайларды шығарып кетті. Екі-үш күнсіз қайтпақ емес. Ел ұйқыда. Аспан бұлтсыз. Айдың дәл он төрт жаңасы. Нұрға балқыған тып-тыныш далада жүрегінің дүрсілі ат аяғының дүрсіліндей естіліп, елеңдеп қояды Аман. Ауылды айнала күзететін бөрібасар қара төбет жортып жүріп көріп қалды. Қолда қару жоқ. Басын көтерсе, тап бергелі, күр-күр етеді төрт көз қара. Жатқанды ит қаппайды. Қаппаса да, даусымен ұстап бергелі тұр. Аманның амалы құрып табжылмай жата берді. Әккі төбет тастап кетер емес, әр-беріден соң етбетінен түсіп о да жатты. Арбасқан екеуді, ақырын естілсе де, анық естілген, жұмсақ, тұнық, көңілге осы нұрлы түндей жағымды бір нәзік үн айрып жіберді:

— Бөрібасар, кет! Кет әрі!— дегенде, есті төбет, «ә, солай ма еді? Айыпқа бұйырмаңыз» дегендей, құйрығын бұлаң еткізіп кете берді. Айлы түнде ақ-көк шапан бүркеніп келген Шолпан Аманның мойнына қолын сала жантайды. Шапанмен оны да бүркеп қойды. Отыруға болмайды, көзге түседі. Жатып әңгімелесті екеуі:

— Ер дейтіні қайда? Ит қорқытыпты-ау, өзінді.

— Ит ерді неғылсын? Ер итке ерлік етіп неғылсын? Айырғаның жақсы болды. Мен сені айыра алмай кетіп барам.

— Тағдыр жазса, не шара!— деді де, жаңа ғана жайраң қаққан Шолпан мұңая қалды. Көбінесе күлімдеп тұратын мөлдір қара көзін күн бетін бүркеген ұшпа бұлттай көшкен ойлар бір басып, бір ашылып кетіп тұр. Мұңаяды да, күлім қағады, күлім қағады да, мұңаяды Шолпан. Онысын өзі айтып отыр:

— Ертектегі бір сағат күліп, бір сағат жылайтын жігіт тәріздімін, мен. Қолым бос, жолым бос мынау заманда дегеніме жете алмаған дәрменсіз екенімді ойла-

сам, жер болам. Сондай дәрменсіз бола тұра, сенімен осылай отырғанымды еске алсам, төбем көкке тиеді.

— Ерлі-зайыптың арасындағы адалдықты бұзғанда, аржағында сен бұзалмайтын не қалды?

— Адалдықты бұзу ерлік пе? Ұры да, ер де қатерден өтеді. Ұрының аты ұры ғой сонда да. Мені ерлікке несіне шақыра бересің? Ата-анамның жоралғысы, елімнің салты шегендеп берген мінезді бұзуға шамам келмейді.

— Бұздың ғой бірақ?..

— Оны бір құдай үшеуіміз ғана білеміз. Тәубе етсе құдайдың кешірмейтіні жоқ. Әгәр ел білсе, кешірмейді онда. Тіпті мен өзім де кешірімес едім. «Бұзылып, байдан шығыпты» деген сөзді естіп тірі жүргенше, естімей көрде жатқаным көп артық емес пе!

«Қаймақ еді көңлімде,
Бізге қаспақ болды жем.
Екі сөз жоқ өмірімде,
Мен бір сорлы, бақыты кем».

депті ғой Татьяна. Қазақ қызының одан қай жері артық? Мен де соны айтып қоштасқалы келдім сенімен.

— Түсінсеңші, Шолпан! Ол қыздардан сенің заманың тіпті басқа.

— Жаным, арым басқа ма! Махаббат үшін күйге шыдағанда, ар үшін адам өлуге де барады. Ары кетіп, іші өлгеннің өмірі де өмір ме? Бәрін саған бергенде, тіршілігімнің бұл сәнін қимастан алып қалғам. Қолқалама! «Айрылар дос ердің артқы қасын сұрайды».

Аман-әбден түңілді. Кездескен сайын Шолпанға Шәкеннен айрылысуды айтады. Ол, босаудың орнына, бекіне түседі. Сөйте тұра, шығарда жаны басқа Аманнан.

— Біз енді қайтып кездесер ме екенбіз? Қашан кездесер екеміз? — дегенде, көзінен жас моншақтап кетті. — Сені бұл маңға жуытпас Ермекбай. Безбүйрек жігіт көрінеді.

— Әйтсе де, Шәкен ағадан жұмсақтау, зиянсыздау.

— Аман, бет ашысуға, ұстасуға кеттің бе? — деп, Шолпан шошына қарады. Даусы дір-дір етеді. — Шыдашы! Сабыр етші, жаным! Ол мерт қылады сені, не өзі мерт болады. Екеуін де құдай көрсетпесін маған!

— Шыдауға шама қалмады, — деді Аман. — Мерт болармын, мерт қылармын, біріне де өкінбен. Жар етсем, жолдас етсем деген ең аяулым өзің едің, қас

дұшпанымын қолында, ескіліктің торында қалып барасын. Соған өкінем. Ол дұшпанды құлатпай, ол торды үзбей, тыным сірә жок екен. Көзім жеткен үстіне жете түсті. Қанша түңілдірсең де, үмітім сенен үзілмес. Қайда жүрсем де, көңлімнен бейнен бір кетпес. Басқа не айтайын? Бәрі бұрын айтылған. Ем болмады ешбір сөз.

Екеуі құшақтасып үнсіз жатты. «Көз жұмулы, көңіл мас». Сүйіскенде кардай еріп, көздерінен жас парлап тұрды. Халық жасаған қатал дәстүр сонда дағы кайыспалы. Шолпан, оны қарғаудың орнына, қам көңілін жұбатып, сергуге тырысады:

— Шүкірлік етем,— деді, тілі Аманның аузынан босанысымен, ол күрсіне бір дем алып.— Тәңірім-ау, қоспасаң,— қоспа бізді! Ана болайын енді, бала берші.— деп едім. Берген тәрізді. Сол бала қалған өміріме жұбаныш болар. Оны көрген сайын, сені де көріп отырмын.

— Онда мен әкелік өсиет қалдырайын!— деп, қуанғанынан басын көтеріп алды Аман.— Қыз туса, атын Азат қой. Анасындай шырмауда қалып қоймасын деген жорам. Ұл туса атын Болат қой. Қиындықтарға төзімді болсын деген жорам.

Екеуі енді болашақ баланы қызықтап жатыр. Таң Шолпаны туып көтерілген. Ай еңкейіп, кіші бесіндікке барған. Ат аяғының дүрсілі естіледі. Арт жақтарынан сойыл сүйреткен бір адам келіп қалыпты. «Қазанғап!»— деп, сыбырлай бұға түсті Шолпан. Кіруге жердің тесігі жок. Жан мұрынның ұшына келіп, екеуі қыбыр етпестен жатқанда, Қазанғап өте беріп, тұра қалды.

— Бұл қайсың, ей?

Жавап қайтпаған соң, жақындай түсіп төніп тұр.

— Бұл қайсың деймін! Екеу ме өзі?

Аттан түспестен, сойылының ұшымен бүркенген шапанды қайырып тастағанда, екеуі бірлей басын көтерді. Қазанғап ғамшымен тартып жіберді Аманды. Аман ата жөнеліп еді, қуып жетіп тағы тартты. Бұрқырап сөйлеп жүр:

— Қайт, түс алдыма! Ұры ұстадым, қары ұстадым, қанын төксем,— сұраусыз! Құдай берді қолға! Мырза қайтқанша кісендеп, байлап тастаймын! Мырза келген соң, құрым іледі мойнына. О жасаған, не сұмдық мынау?! Не болды заман?! Мырзаның төріне шыға алмайтын кірлі аяқтар төсегінде ойнақтады ма?..

Аман күр қол, түк қарсылық істей алмады. Алып Қазанғап ат омырауына алып, аузынан кебік шаша ауылға қарай ықсырғанда, Шолпан оқтай атылып, шау-жайдан ала түсті.

— Тоқта, Қазанғап! Қесіп тастамасаң, айырылмайды қолым! Қанға құмартсаң, менің қанымды іш! Ар таптағың келсе, менің арымды тапта! Аманда, мырзада нең бар? Екеуін бірдей тірідей көмгелі тұрғаныңды байқаймысың? Мырзаға көрсетпек бұл достығың айуанның, аюдың достығы.

— Астапыралла, мына сұмдықты ішіңе сақта демек-пісін? Нан-тұз, аруак, құдай қайда! Мырзаның бетін қалай керем?

— Сақтай алмасаң, құрбан етесің мені. Ол аз болса, ішімде екі айлық балам бар, бірге шаласын менімен! Ойлан бірақ, мырзаның досымысын сонда? Қан ішер-місін?

Қазанғап қақалып тұрып қалды. Алқына берелі, айтары жоқ. Өткір сөз өңменінен өтіп, қараңғы көңілінде бірдеме жарқ еткендей.

— Ей,— деді Аманға,— қашан кетесін?

— Таң атысымен.

— Дереву кет! Енді қайтып ақ орданың босағасын аттамасқа ант алам. Мә, тұз же! «Осы тұз атсын!» — де! Қазанғаптың қалтасынан тұз кеткен емес. Былғары күмәжнігінің ішкі қалтасынан алып, қаратікен тұздың бір сынығын Аманға ұсынды. Аман аузына салған кезде:

— Сендер анттасатын іштеме де жоқ. Күйетін — мен! — деді Шолпан. — Шынымен осы әңгімені жапқыларың келсе, екеуің бірдей же тұзды! Менің жүрегім сонда ғана орнына түседі. Әйтпесе ол жүрек жарылмай тынбайтынына мен жеймін, әкел тұзды!

Қазанғап қолын екі рет аузына апарып қайтты. «Мырзадан қалай жасырасың?» — деп, желкесінен біреу төніп тұрған тәрізді. Жемеске Шолпаннан шошып қалған. Көрмеген мінез көрсетті ол, естімеген сөз естіртті. Іштемеден тайынар емес. Ылаңның үлкенін өзі жасайтын түрі бар. Сондықтан Қазанғап қолын аузына үшінші рет апарғанда:

— Амал жоқ. Кешіре гөр, тәңрім! — деп күбірлей тұрып жалады тұзды.

Аман дүлей мінез Қазанғаптан ссылайша құтылып, аулына қайтты. Жұқа киімнің сыртына күшті қолдың

қамшымен салған екі дағы білеудей болып іскен, арқасы қозғалтпайды. Жігіттерді жинап келіп, кегін қазір қолма-қол алуға неше рет лоблыса да, Шолпанның абройын сақтап, басыла берді. Өз аулына жеткенде таң әбден атты. Кеше кеткен Сыздық түнде қайтып, Песиктің қорабы, ләшенкесін сайлап, аттарды қамыттап қойыпты. Аман келе жүруге камданды. Болған оқиғаны ешкімге сездірген жоқ. Сырты бүтін, іші түтін. Өмірі көрмеген қорлығын азар көтеріп жүр. Күтіп отырған көп ауыл «жол болсын!» айтуға күн шықпай жиналды. Жолазыққа деп, біреу бүйенге тыққан май, біреу сықпа, біреу таба нан әкеліп беріп жатыр. Бергендері мардымсыз болғанмен, ықыластары тойғызарлық.

— Жолың болсын, жолдасың қызыр болсын!

— Дұшпаның жерге қарасын!

— Талайың жоғары болсын!

— Жеңіл барып, ауыр қайт! Жеңіліп барып, жеңіп қайт!..

Кемпір-шал, құрбы-құрдас, жеңге, аға бірауыздан тілеу тілеп, арбаны қоршап тұр.

— Айтқандарыңыз келсін!— деді де, жүріп кетті Аман. Әбен, Әлжан, Нұрғали, Тәукелер салт атта, болыс орталығына дейін ұзатып салуға бірге жүрді. Биік жонның жотасына көтерілгенде, төменде отырған қалың елге Аман қайрыла бір қарап еді, ақ орданың сыртында Шолпан да қарап тұр екен.

IX

— Аманды елден қуды. Нұрғалиды кәперетіптен қуды. Тәуке таяқтан көк жұлын болуға айналды. Таймас Қызылордаға оқуға қашып құтылды. Мені болыстықтан түсіртіп, төрт жылдай тентіреп едім, ақырында, милициялықты көпсініп, Аман кетісімен, оны да алып қойды. Сөйлесен, менің ғана сөзімді сөйле, істесен, менің ғана ісімді істе,— дейді. Істеп те, сөйлеп те көрдік. Не таптық? Өз қотырын өзі қасып, өз күнін өзі көріп отырған осы бір ауыл жатақ оның ырысын ішті ме, басымызға әнгір таяк ойнатуын бір қоймайды. Несі бар менде? Неге кетем? Телегей теңіз Мақаш қорығына рулы ел сиғанда, мен қалай симаймын?! Бүйте берсе, бұл жерді Шәкеннің еншісіне біржолата беріп, кедей атау-

лы қаңғырып кетуіміз керек. Әйпесе, сасық күзенше шақылдап, тамаққа тас болып қату керек!..

— Сабыр ет. Тарықпа. Шәкен қанша күшті болса да, елден, үкіметтен күшті емес. Заң сені бұл жерден қозғамайды. Шәкен қол күшпен, Қазанғаптың күшімен, қозғамақ болса, көрерміз.

— Көрсен, Аман кетісімен Тәукені арбаның дөңгелегіне байлап қойып сойғанда, қайда қалдың? Аман шіркін тоғайдағы арыстан екен ғой. Ол барда тоғайдан олар тал кеспейтін. Енді бытырлата бастады.

— Кеміте бермеңіз, біз де қарап жатқамыз жоқ. Байлар ашынды. Жанына батпаса, ашына ма!

— Ашынарлық не көрді олар? Байыған үстіне байып барады.

— Партия, комсомол, жалшы, қосшы ұйымдарын көрді. Жылқының мазасын бөгелек қандай кетірсе, бұл ұйымдар байдың мазасын сондай кетіріп келеді. Біздің ауыл советке қараған елде хат танитын адам саны жиырмаға жетпейтін. Кәзір әрбір бесінші адам жаза, оқи біледі. Бұл да байға пайдалы емес.

— Байдың малы, жері, беделі өзінде тұрғанда, ешбір пәле жуымайды оған,— деп қолын қатты бір сермеді де, Әдхам орнынан тұрып кетті. Шалқая біткен шолақ мұрны делдиген, қайқая біткен қалың ерін қабынған, ыза кернеп қойқаң-қойқаң етеді. Төртбақ, балғын жігіт. Кескірлігінде де кемдік жоқ, тақымына қыл бұрау салсаң, қыңк етпес. Ала көзінің қабы қанталап сүзетін бұқаша, тіпті суық қарайды Ізбасарға. Жалтыр басы күнге шағылысып, самайынан тер сорғаласа да, басына лыпа кимейді. Қазанғаптың мана «кет!» деген бір сөзі күйдіріп барады ішін:

— Батырақпын, коммунистпін. Бай маған: «Кет!» дейді. Соны естіп отырып, партия ұйымының хатшысы бүлк етпейді.

— Бай емес, Қазанғап қой!— деді Ізбасар.— Кейінгі кезде ол Шәкенсіз де, өз тұсынан, бірдеме айтып қалып жүр. Желік пайда бола бастаған.

— Желіктіретін Шәкен. Ауыз оныкі болғанда, сөз Шәкендікі. Білек оныкі болғанда, күш Шәкендікі. Алдауға, арбауға келсе— Жақыбы, білекке, сойылға келсе— Қазанғабы бар. Не қамы бар Шәкеннің! Әттең, дүние! Сонау бір күндерде, көк мылтықтың дәуірі жүріп тұрған кездерде, білмедім ғой бұл сырын!— деп, Әдхам

бармағын тісімен басып-басып қалды. Қанша өкінішті болса, сонша кекшіл де көрінеді. Избасарды қайрап-қайрап салады Шәкенге.— Мен байдан қорықпаймын. Өйткені аяйтын түгім жоқ. Ол қорқады. Пәлені маңына жуытқысы келмейді. Сондықтан ірге бекімей тұрғанда қуып жібермек. «Аманнан құтылдым. Енді мынаны кетірsem, Избасар жуас, қақпалап мінуге болады. Өзгесі қой ғсй, «шәйт!» десем, шашау шықпайды» деп отыр зымиян мырза. Жас адамда, коммунист адамда бір қыр болмайтын ба еді? Қайда сол қырың? Қашан көреміз?

Әдхам қайнап тасығанда, Избасар қан-жылым қалпында қала берді. Жас та болса,— ауыр. Арық, тарамыс, мейіні сұңғақ, көзі үлкен жігіт. Мінезі майлай. Алыпқаш мінезге жымия күліп қойып, жай сөйлеп отыр:

— Мұғалімдер сыпайы келеді. Әпербакандық жараспайды оларға. Ептеп жүріп те, асығыстардан, үнсіз жүріп те, айғайшылардан артық істеуге болатын сияқты. Жаңа келдің, көп жайды білмейсін әлі. Хауіптенбе. Байлар мені, қақпалап түгілі, нокталап та міне алмас. Әуелде бес кісіден құралған қомсомел ячейкасы партия ячейкасына айналды. Сенімен енді он коммунист болады екеміз. Мұртымызды балта кесе ме?

— Мұртың түгілі, мұрныңды кесіп жатқан жоқ па?

— Оның әшейін байбалам немесе ашу үстіндегі ақырзаман. Шынында, байлар тартылған судай, күн сайын төмендеп, біз, тасыған судай, сағат сайын көтеріліп келеміз. Байлар, байшыл оқымыстылар Аманнан аяңған жоқ. Тіпті отырғызып қоймақ болды. Аман кәзір, отырмақ түгілі, ояздық партия комитетінде істемек. Байлардың жапқан жаласы он екі том іс болыпты. Таразыға тартқанда, он екі томды біздің ячейка берген бір гарақ мінездеме басып кетіпті. Бұған мақтанамыз. Коммунистік сөзді дәріптей түсеміз.

— Рас па, жаным? Қашан келді бұл хабар?— деп, Әдхам енді жайнап сала берді.

— Кеше ғана Аманның өзінен хат алдым.

— Тағы не айтады?

— Күресті күшейте беріндер, дейді. Байға ол сенен әрі ашулы. Бірақ сабырлы. Тәуке таяққа жығылғанда, біз қатты көтерілдік. Қолма-қол тебелеске шығуға бел байлап, хат арқылы Аманмен ақылдасқанымызда, ол

костамады. Біреу жазым болар,— деді білем. Сонсоң Тәукенің ісін сотқа бердік. Жақып Қазанғапты сүйейтіні белгілі. Алғашқы жанжалда оның тісі сынғанын дәлел етіп, қарсы айыптап отыр. Біз енді сатылған, паракор Жақыпты болыс басшылығынан қусақ, Шәкеннің бір канатын қырыққан боламыз. Шәкен әгәр Қазанғапты айтақтап, кедейлерді төбелестіруін қоймаса, біз тура Шәкеннің өз бетіне бір таңба салуымыз керек.

— М'не, жаңа таптың! — деп, Әлхам Ізбасардың қолынан ұстай алды да, қысып-қысып жіберді.— Сонда Шәкен тірідей өледі. Байларды заңмен, қағазбен жеңгенше, көк шыбын үймелейді көзіңе.

— Заңмен-ақ Жылқыбайдан малайына екі бұзаулы сиыр алып бердік. Байлар кәзір бұрынғыдай малайын ұра алмайды, ақысын жей алмайды. Заңды жүзеге асыра білсек, байды тұсап береді. Әдхам жолдас, заңнан шықпайық. Айқайды азайтып, істі көбейтейік.

— Мен текке айқайламаймын. Нәпмандар кеуде көрсетсе, қалай шыдарсың?!

Ізбасар ақырын ғана басын шайқап, тағы да бір жымып қойды. «Тәукенің ылаңы жеткілікті еді. Оған енді Әдхам қосылды. «Екі бақсының ауылы» атанбақ,— неғылсын» деп отыр ішінен. Бір жақсысы, екеуі де Аманғы сыйлайды. Аманның кеңесімен келді жатақтарға. Әзір іске кіріскен жоқ, қолдары бос. Бұлармен әңгімелесуге жатақтарда уақыт аз. Мойынсерік болып салған егіндерін жинап жатыр. Аз ғана егіннің салынуынан алуы қиын болды. Салғанда, күш қосып, бірлесіп салған. Алғанда, әрқайсысы өз егінін өзі жинады. Біреу тары, біреу қонақ, біреу бидай еккен. Әлжаннан басқа екі гектарға жеткізгені жоқ. Сонда да қызыл танау. Қарулары қолорақ. Орақпен орып, баулайды. Бауды қырманға тасып, келік аяғымен бастырады. Орушы жетсе, бастыратын көлік жетпей, көлік жетсе, орушы жетпей, әйтеуір, әркім бір көмекке зәру. Егін шығымы тіпті жақсы. Талай жылғы ту жер биылғы қалың жанбырда керемет көрсетті. Егін сабақтарының арасынан ит тұмсығы өткісіз, биіктігі кісі бойы, басы бір қарыс. Кедей ауылдың көңілі осы сарша-тамыздағы сағымдай тасып, құлпырып тұр. Әдхам мен Ізбасар енді жүре әңгімелесіп, егін ішіне еніп келеді. Алдымен Тәукеге түсті көздері. Масак теріп жүр. Мырзакер арқаның шұбата, шапқылай келіп, пісіп тұрған егіннің біріне бас қойды. Тәу-

ке ұстап алып, ұра бастады. Бастан ғана ұрады. Боктайды:

— Иттің малы! Шошқаның малы! Жамандат келсін! Байдың өзі басынады. Малайы басынады. Малы да басына ма? Мынау Шәкеннің, мынау Қазанғаптың сыбағасы,— деп ұрады. Әбден шаршап, алқынып тоқтады. Ат басын шайқап, зытып барады. Избасар мен Әдхам жеткенде, Тәуке жап-жаңа қыл арқанды пышақпен турап отыр екен. Избасар, шыдамай, жүгіріп келіп:

— Қойыңыз, бұныңыз қалай?— дегенде:

— Қоймаймын!— деді Тәуке.— Биттей де болса, кегім қайта берсін. Мені арбаның дөнгелегіне осы арқанмен байлаған. Мырзакерін сабадым, арқанын турадым. Түнде барып құдығын арамдап кеттім. Тістеріңнен шығарма.

Дегенмен Тәукенің сағын біраз сындырған сияқты Қазанғап. Бұрын «Тістеріңнен шығарма!» демейтін. «Айта бар! Қолынан келсе, шауып алсын!» Әйтпесе «Жерге қағып жіберіп, суырып аламын!» деп отыратын. Избасар күліп болып, ақыл айта бастады:

— Бұнымен кек қайтпайды, отағасы. Күрес әдісі бұл емес,— дей бергенде, Тәуке киіп кетті:

— Бипаздамай-ақ қой. Әркімнің өз әдісі өзіне. Мен құйын сокканда «Таздікіне бар» — демеймін, «Шәкен мен Қазанғаптікіне бар» — деймін. Дұшпан лағының аяғы сынса да, менің көңліме сеп.

Әбден өшіккен Тәукеге басалқы сөз әсер етер емес. Избасар ілгері жылжып кетті. Әдхам сүйсініп қала берді. Екеуінің әңгімесі төбелес:

— Басың мықты-ақ еді. Бір қару істей алмаған екенсің.

— Салған жерден басты қолтығына қысып алды.

— Пышақ неге жұмсамадың?

— Тырп етуге шамам келді ме? Албастыдай басты.

— Ол енді маған соқтыққалы жүр. Соқтығып көрсін! Ішек-қарнын тура аяғының басына түсірем!

Избасар екеуінің даурыққан сөзін естіп бара жатыр еді, алдыңғы жақтан бақырауық Ырысжан бажылдап қоя берді:

— Көк шешек келгір-ай, жуадай солғыр-ай, ертеден қара кешке ойнайтыны асық! Асықта басы қалғыр, қаңсытты-ау! Құдай мені қайда ондырған, былтыр осы уа-

қытта тағы бір жамыраған еді. Ұстап қана беріңдерші біреуің, жұлының үзейің!..

Жалаң аяқ, жалаң бас, күн қақты, ши борбай баланың ышқыры толы асық. Жамаулы көйлегінен кіндігі көрініп, қырманнан оқшау тұр. Кінасын мойындаған тәрізді, мұрнының боғы бетімен кетіпті, жоғары қарай алмайды. Избасар келіп:

— Қырман тасысын, жеңгей. Бәрекелді, комақты екен тарыңыз, дегенде ғана, Ырысжанның даусы бәсеңдеді. Денелі, қара етті, сарқарын болған қоңыр әйел. Мол тұлғасына қарағанда, басына секірсең де, мыңқ етпейтін сияқты. Бір қасиеті өз мінін өзі білетін көрінеді:

— Айтсын,— деп, қолымен маңдай терін сыпыра бұрылды Избасарға.— «Осы кісі-ақ, бақыра береді екен» — деме, қарағым. Қыз күнімде үндемес атанғам.

— Мінез өзгереме, сірә?

— Тас екеш тас та өзгереді. Мені бақырауық еткен гүрмыс такбезесі. Не көрмедім! Қайғы, хасірет тілімді, үнімді шығарды. Биыл құдай көз жасымды иіп, ішермендік астық берген сөн, өзіме-өзім тоқтау салып, даусымды тежеп жүргенде, анау жүгірмек екі сиырдың бірін емізіп қойыпты. Келші, әй, келе ғой, енді тимейін. Жүр, десте жинас. Тәубе құдай, тәубе. Астық болса — бәрі түгел.

Налығында тәңрісін қарғайтын кам көңіл Ырысжанды астық қуанышы жадыратты. Баласын шақырып алып, маңдайынан сипады. Бір уыс ақтаған тары берді. Қырманда үлкен шошак тары үйіндісі тұр. Сепкенде, бір дорба ғана болатын. Алғанда, төрт-бес қап болатын түрі бар. Алуына қарамастан, орақ үстінде-ақ қолдан үгіп, ақтап жей бастапты. Ырысжан Избасарға да:

— Жаңа астықтың дәмін көр,— деп, бір уысын берді. Қуанышын ішіне сиғыза алмай, сөзбен шығарып отыр.— Бұл жарықтық, — ішсең — көже, жесең — нан. Сүт құйсаң — илемек, май құйсаң — жент болып шыға келеді. Тісі барға құрғақтай күтірлеткеннің өзі қандай! Қарын ашырмайды, сусатпайды. Кісіден көмек сұрағам жоқ. Балаларымды ертіп жүріп, дамыл таппай орып, жинап болып қалдым. Бұйырса, ішермендік мол. Құдай тағала, үкімет айналайын, Аманжан — үшеуінің арқасы да. Әйтпесе, өмірімде, тіпті күйеуім барда, бұндай астық алып көрген емен. Осының енді бастыруы уайым

еді. Көлік жоқ қой. Тілеуінді бергір Әлжан бастырып берем деп кетті.

— Әлжан осында ма?

— Түнде келді. Бөселкеден егін соғатын тас ала келіпті. Анау қырман соныкі. Мынау бізге жақын — Тоқабайдікі.

Әлжанның келгенін естісімен, Ізбасар бөгелмей жүріп кетті. Жолда — Тоқабай қырманы. Қырман басында, айырға сүйеніп, Тоқабай ойлы тұр. Тақауда көшіп келген екі інісіндегі, жамағайын бір шалдағы бар көлікті жинағанда, төрт жылқы, үш сиыр тұяқ болған екен. Жетеуін бірден салыпты қырманға. Бастырып болуға айналған. Ізбасар келіп: «Қырман таси берсін!» — дегенде, «Айтсынды» солғын айтты Тоқабай. Қабағы салыңқы.

— Тоқа, қырман тасығанда, көңіл қалай тасымай тұр?

— Мандайдан қырсық арылмай, көңіл таси ма? Ондайда тасыған қырман төгіледі. Мектепті бітіргенше сауынға мырза екі сиыр берген. Мектеп бітсе де, сүтіне қызығып, қайыра қоймап едім. Соның бірі миға түсіп арам өлді.

— Іштеме етпес. Өз ажалынан өліпті ғой, төлетер дейсіз бе.

— Телетпеп пе еді?— деп, Тоқабай езу тартты. Онысынан күлкі емес, ыза байқалады.— Аман қайтартқан сиырдың есесі тағы бар. Бұл қырманның бергенін мырза менің аузымнан жырып әкетпесе — неғылсын...

— Қолдан көк тиын бермеңіз. Зорлап алса, бірге көрерміз.

— Шын айтасын ба, шырағым?

— Өтірік айтқан жерім бар ма?

— Япырай. Аман кеткен соң, көп тобырдың ішінен белге шоқытып шығары болмас деуші едім. Бар екен ғой! Тоқабайға құдай өзгені бермесе де, қайсарлықты берген. Ал шыдадым! Осыған қол алысып қояйық.

Екеуі қол алысты. Тоқабайдың жабылған қабағы ашылып, көзі жайнап сала берді. Ізбасардан Аманның хабарын естігенде, қуанышын ішіне сиғыза алмай, егін бастырып жүрген әйеліне дауыстады:

— Естідін бе, ей. Аманды құртқалы шақырған екен, құрта алмапты. Қызметі қайта жоғарылай түсіпті.

— Мен түк істей алмайды дегенім қайда! Сен ғой копандап отыра алмаған.

— Копандасам да, оның оңай жығыла қоймайтынын білгемін. Бетті-ау! Касқыр-ау антұрған!

Ізбасар енді Әлжанға тура тартты. Жаяу жүріп, әркіммен жеке әңгімелесіп, ел аужайын түйіп келеді. Мойын-серікте, жатақта қалған кедейлер егіні шығып — кеңілді. Ырысжан, Әлжан, Токабайлардың өмірінде өзіне арнап қырман аршығаны биыл. Бұларды көргеннің делебесі коза бастапты. «Біз де енеміз «Қосшыға», «Мойын-серік боламыз» деген үндер әр тұстан-ақ естіліп жатыр. Ал келді ел шақырғанына. Социализмге баратын бұдан әрі жол қайсы?— деп Ізбасар өзіне өзі сұрақ қояды да, сұрағынан сұрақ туғызады.— Езілген тап оянды. Әдхам кешпейді. Токабай сныр төлемейді. Тәукені енді Шәкен ұрғыза алмайды... Сол ғана ма пролетариат үстемдігі? Езуші тап онымен жойыла ма? Жойылмаса, тартыста тыным бар ма, еңбекке шын азаттық бар ма?..»

Жас адам осылайша өзінің жаңа ойларымен болып келе жатып, теңірекке көз жіберді. Көдесі қоян жасырған ақ жазық әмән тиыш жататын, енді еңбек ойнағына айналыпты. Кереге бойлы бітік егіннің ішінде қыза қимылдаған орақшылар бойын жазғанда ғана көрінеді. Біреулер орса, біреулер десте жинап баулап жүр. Қырмандағы қимыл бұдан да қызықты. Қауыздарды бората, қызыл дәнді ағаш күрекпен сапырып, піскен басты шытырлата, көлік аяғымен үгіп жатыр. Бұл даланы тірілткен он үй жатаққа ат басын әдейілеп ешкім бұрмайтын. Қазір сонау жайлаудан қабын бөктере келіп, кеусен дәметкен, тіпті бір десте бидай алса да, қолымен үгіп, қуырып жеуге асыққан талай оңаза, еріншек, бойкүйездер көз сүзіп отыр.

«Еңбек етсен ерінбей,
Тояды қарның тіленбей».—

деген Абай сөзі мен көргендерін бір түйіп, Ізбасар Әлжанға жетті. Екеуі де саспайтын сабырлы адамдар. Амандасқандары қызық екен. Ізбасар анаайдан:

— Ассалаумәлікүм, Уайымсыз,— дей келе, қол ұстаспастан, жете бере жантая кетті. Әлжан тісін ақсита жымиған күйінде тұр. Берген сәлемді елеген жоқ.

— Мағзұм екен деп қалғанымшы. Өзің баяу, жүрі-

сін қалай шапшаң еді,— деді әлден уақытта. Мағзұм — бұл ортаға мәлім, үйсіз-күйсіз, есуастау, жүйрік, кезбе кісі. Біреуге өшіксе, сол үйдің әйелінің ішкіімін ұрлап әкетеді. Ұрлай алмаса, шүберекке өңез жағып, құмырысканың илеуіне аунатады да, әйел ұйқтап жатқанда, қойнына тастап кетеді. Өзін соған ұқсатқанда Ізбасар шегі түйілгенше күлді.

— Бір жаксысы «уайымсыздардың» сөзі зілсіз, ойланбай айта салады. Әйтпесе, Мағзұмшылау менің қолымнан қайдан келсін,— деп күледі.

— Маяның көлеңкесіне барайық,— деді Әлжан. «Уайымсыз» дегенге бұ да мәу деген жоқ. Араларында он, он бес жыл жатса да, достық әзілдерге бөгет бола алмады. Біраз қалжыңдасып алған соң, егін маясының көлеңкесінде екеуі ұзақ әңгіме шертті. Әлжанның әйелі екі атты катоктен доғарып, отқа жіберіп, түскі демалысқа қисая сала, ұйқтап кетті. Әңгіме тереңдеп барады.

— Байқаған шығарсын, Ізбасар, егіннің салуынан алуы қиындап жатыр.

— Әбден байқадым. Салғанда күш біріксе, алғанда бұрынғысындай бытырады ғой.

— Бытыратпауға не амал бар?

— Соның ылажын мен де ойлап-ойлап таба алмадым-ау. Сенің еккенің — екі гектар. Ырысжандікі — жарты гектар. Оның азғантай егінін алысуға әйелің мен екеуің ұшып кетерсін-ақ. Ол сендердің көп егіндерінді жинасуға төрт адамын бірдей неге салады? Салдыру үшін ақы төлеу керек. Бұ да малай жалдаудың бір түрі емес пе?

— Сондықтан алдағы егісте тұқымды да ортақ сепсек, жинауы ортақ болмас па еді?

— Қалайша? Бәрібір Ырысжанның үйінен төрт адам шыққанда, сенің үйіңнен екі адам шығады. Немесе, Тоқабай қырманға жеті көлік салғанда, сен екі көлік саласын екен. Табысты үйтіп тең бөлуге кім көнеді?

— Қызығы, тұқымды, адам мен көлік күшін тегіс салса ортаға. Соқа, машина бәрімізге бірдей тұр ғой ортада.

— Оған қай қазақ көнеді? Көнген күнде енбек табысын енбекке қарай бөлмей, түндікке бөлу қиянат болмай ма?

— «Косшыға», «Мойын-серікке» бет қойды ел. Осы-

ның өзін жоғарғы жақтан сұрастырып, біліп қоймасақ, әркім-ақ өзімізше бас қатырады. Сен Аманға бажайлап хат жазшы. Бұл жөнде не білгені бар, өз ойы қандай,— хабарласын,— деді де, Әлжан тұрып барып мая астына тығулы торсықты суырды. Сүт қосқан қышқыл тары көжеден бір-бір аяқ тастап алғанда, маңдайларынан тер бұрқ етті. Көріспегелі бірталай уақыт өткен, іш толып қалған екен. Аз сөзді Әлжан көп сөйлеп отыр. Ауылға ол анда-санда бір сокканда, естіп-білгенін, болыс орталығында не болып жатқанын Ізбасарға төге айтып кетеді:

— Аман жоқта Жақыптың жері кеңиді,— деді бір кезде.— Кәзір ешкімнен қаймықпайды, президиум мүшелерін елемейді. Баяғының болысы сияқты. Қасенмен ұстасып алды. Нұрғалиды кәперетіптен жазықсыз қуды. Мені, қолынан келсе, «Қосшы, комитетіне бір күн қоймақ емес. Тәукенің әнеуі ісін тергеушіге бастыртып тастады. «Осыны сайлама,» — деп, Ералинге қақсаған-ақ едім.

— Ералин шегелеп кеткен жок шығар. Қылмыстары ашылса, тоңқалаң асар.

— Сауып отырған бес биенің қайсысын кімнен алғаны анықталды. Тігіп отырған бес қанат үйдің иелері де табылды. Бәрін укомға айдағамыз.

— Коммунист емес, укомда иелерің бар?

— Уаткомде Ермекбай отырған соң, басып тастай ма,— дегеніміз ғой.

— Жақыптан құтылармыз-ау. Оны паралары ұстап береді. Шәкенді қайтеміз? Әбден асқаны емес пе, коммунист, батрақ Әдхамды осы арадан қумақшы. «Көш-сін!» — деп, Қазанғапты жіберіпті. Әдхам, Тәукелер қанына қараюда. Так-такпен әзер отыр. Біреу жазым бола ма деп қоркам.

— Тоқтатпа, болса — болсын! Шәкен жанын аямаса, біз несіне аяймыз? Көне-көне көң болды арқа. Өгіз терісі де тесілетін кез болды,— деп, Әлжан даусын көтергенде, әйелі оянып кетті. Көзін сығырайта шақырайған күнге бір қарады да, күйеуін, үн-түн жок, жетелей жөнелді қырманға.

— Сөзі құрсын! Мә, ұста айырды!

— Бас кессе де, тіл кеспек жок. Қалай сөйлемессін?!

Аралық ағайын, бітімші дегендер қалмауға айналды. Айтыс ушығып, Мақаш қорығындағы ел екі ұдай. Тергеуші көп ауылдың төрт жігітін бірден шақырған. Бастығы Ізбасар болып, болыс орталығында жүр. Тергеушіден қаймығып, әзір бірі көріне қойған жоқ. Бұл кәдімгі шәбарман Шөгелдің ағайындары, анада Аманды отырғызған, одан кейін үстінен он екі том іс жасауға, Ақмолаға шақыртуға көмектескен, тілесе ақтауға, тілемесе каралауға шебер тергеуші. Шөгел де осында көрінеді. Міне, қыстыкүні қызара бөртіп, аузынан демі бұрқырай болатком кеңсесіне енді. Жақып досы оңаша белмеде бір өзі, теріс қарап, бүкжиіп ақша санап тұрған.

— Ассалаумәлікүм, Шөке. Мал-жан аман ба?— деп қалбалақтағанда

— Амандық қашпас, ақшанды жаңылмай сана,— деді Шөгел.— Ол құрғырдың олжасы байырғысынан, байырғысы олжасынан ыстық қой. Қайсы еді?

— Айлығым да, тәйірі, айлығым. Еңбекақым.

— Саспа. Тышқан ұстаған мысықтай болып тұрсын, сауға сұрамаймын.

Шөгел отырар-отырмастан тымағын шешіп, бусанған тақыр басын орамалымен сүртті де, топысын киді. Өзілден шын әңгімеге кешерде күрсініп алып, бұралқы сөздерден бастады. Бұралқысының өзі әлденелерді аңғартып тұр:

— Кеше келгемін. Өзіміздің Төлеужандікінде жатырмын,— дейді. Халық тергеушісі Төлеужан өзіне еркін тигендей, танауы көтеріңкі, ширатылып қояды.— Келін қала қызы ғой, балсыра ашытқан екен. Бұндай күшті болар ма, ішкенім бір-ақ кесе, басыма шықты. Жақып, әдейі саған келдім. Кәрілік тақау. Күш азайып барады. Түсім жоқ. Өзіңе белгілі, бар өмірім ат үстінде өтті. Сен атқа мінгелі отырып қалдым. Отырғанға ешкім әкеліп беретін емес. Маған оңай нан тауып бер.

— Оңай нан бар ма? Арыстанның аузында, шыңыраудың түбінде жатқан жоқ па?

— Кәперетіптің бірдемесіне ғана іліктірші. Сонсоң, қайда жатса да, өзім тауып алайын.

— Жіліктің майлы басын анадайдан таниды-әу кәрің!— деп, Жақып мәз болып қалды. Жарайды, орна-

ластырайын. Кәперетіптің өзін көп ауыл билеуге айналған. Аман кеткелі оған да ықпалымыз жүре бастады.

Шөгелдің көңлі дауалағаны сонша, насыбайын шалқая беріп, аузына бір қакты да, шақшасын Жақыпка ұсына берді. Жақып шақшаны айналдыра қарап, жымын-жымың етеді. Күмістеген, күмістің үстіне кавказ жүгірткен, адамның беті көрінетін жылтыр қара, мүйіз шақша.

— Қызықсаң, сала сал қалтаңа. Ол шіркін, мықта-са бір тайынша. Біздің әзіліміз аттық емес пе,— деп, Шөгел кең пейіл көрсетті. Көп жылдар Малқарға ақылшы, хабаршы болған антұрған ырзалық үстінде жана болысқа да қамқорлық етіп, өз ойындағы бір қауіпті айтып қалды. — Көп ауылдың төрт адамын бірден шақыртып, жапқызғалы отырған көрінесің. Ойланшы осыны. Анау ашадды жігіт қайта көтерілетін түрі бар ғой.

— Көтеріле алмайды. Сенгені Сәкен болса, Совнаркомнан тайды. Енді Ералиннің өмірі де ұзақ болмас Жандос пен Ермекбай қатты қарайып, азуын басып кеткен бұларға.

— Жақып, мен өзім ел билемесем де, ел билеген жақсыларды көп көрдім. Шабарман басыммен кейде соларға ақылшы болғандықтан, қастарынан қалдырмайтын еді. Илан, тек айтқаның келсін. Сонда да жанға онша батырма, ашындырма. Қоканлоққы, айбатпен жасқап, қорғалатып ұстағайсың елді.

— Ел ұстауды үйрендік қой. Шәкен, Малқар, Қалабай, Мұкатай — төртеуі — түгел тұрғанда, бір болыс түгілі, бүкіл Қуандық — қолымда. Не қылады маған? Бай дей алмайды, жуан ата дей алмайды, ұры емеспін. Жоғарғы жакта қолдаушым Жандос, Ермекбайлар отыр. Тіпті Елтай ағайдың өзі біледі мені, бір табактан ет жедік. Жарықтық-ай, бетінен нұр тамып тұр-ау!..

Әңгіме үзіліп кетті. Песик, Қасен, Әлжан енді. Үшеуінің де жүзі ызбарлы. Қасен: «Оңаша сөйлесетін сөзіміз бар еді» — деген соң, Шөгел шыға жөнелді.

— Тергеуші көп ауылдың төрт азаматын жауапқа шақырған екен,— деді Песик.— Жауаптан кейін жана төртеуін де жауып қойыпты. Оның екеуі — коммунист. Коммунистердің ісін әуелі болком қарауға тиісті. Тентек тергеуші бізді тыңдамады. Жөнге салайық. Қазір президиумның кезексіз мәжілісін шақырыңыз.

— Президиумның сот, тергеу істеріне қандай қаты-

насы бар?— деп, Жакып тандана екі алаканын бірден жайды.— Жоғарғы жақ кол сұқпандар!— десе, болком қол сұғайық,— дейді. Бұл қалай?

— Қалай болса да, болкомның, мынау отырған президиум мүшелерінің пікірі — осы.

— Жок! Ол баспа билікке көне алмаспын бұдан әрі. Көне-көне, көнтака болуға айналдым. Песик жолдас, қанша білдім десең де, біздің арамызды білмейсін. Тыңда, адал төреші бол, өзіне-ақ жүгінем.

— Маған да керегі әділет. Айта бер.

— Президиум мүшелері дегенің Қасен мен Әлжан болса, арамыз удай. Аман барда, үшеуі бір жақ болып, үнімді шығармады. Тіпті іштенемді көрмей жатып, сайланған күннен бастап соңыма түсті. Бұлар шын коммунист болса, ел сайлаған, партия сайлаған адамды сонша неге қудалайды? Избасар, Әдхам, Токабай, Тәукелер, осылардың айтақтауымен, тақымнан алып, жүргізуді қойды мені.

— Сонда саған не қылмайсын, дейді?

— Оны өздері айтсын.

— Что же, айтсақ,— айтамыз,— деп, қатар отырған Әлжанға Қасен кеудесімен бұрыла қарады. Қысқа мойны жұп-жуан, қасқыр кеуде, тапал, шымыр жігіт. Көмейін сөз кернеп тұрса керек, Әлжан бас изесімен, аға жөнелді. Бетіне қарағанда, бойының кішілігі тіпті нанғысыз. Беті мейлінше жалпақ, шықшытты, көз алдында әредік сепкілі бар. Қысыңқы кара көзі Жакыпқа қадалып қалыпты. Ішіп-жеп барады. Сөзі көзінен де өткір:

— Поселканың шошқасын бағып жүрген менің кімге қиянат етерлік халім бар еді? Жылқыбайға қосылып, ұры,— дедің, қары,— дедің, әйтеуір, он жылға соттаттың. Бірақ акка зауал жүрмеді, құтылып кеттім. Сіркесі су көтермей жүрген мынау Әлжанның жазығы не еді? Өзін таяққа жығып, емініп алған алақандай жерін тартып шауып жатқанда, Аман айырып алды. Аманның кінасы сол ғана. Оның үстінен өтірік арыздарды, домалақ қағаздарды айдап-айдап, елге тұрақтатпай қойдың. Кәзір жаптырып отырған Избасар, Әдхам, Токабай, Тәукелердің де саған қылдай қиянаты жок-ты. Бұның бәрін тізгенде, кек алудан біз аулақпыз. Нәсілің кедей болғанымен, тәсілің — байшыл, Жакып. Өзгерт соны. Жолыңды тап! Шәкенге ере-ере, бәрінен айрылуға айналдың. Енді айрылмасаң, басыңды ол мүжіп тынады

Жақып ғындай беруге шыдамады. Сұрланып, дірілдеп кетті:

— Сендердің бастарыңды Аман мүжіп тынады!— деді ашудан алқынып.— Қит етсе, Шәкенді көлденең тартасындар. Шәкенге мен не істепмін? Бәрің де асын ішкенсін, атын мінгенсін, «Мырза! Мырза!» дегенсін. Содан басқа жазығым бар ма? Сендер енді Аманға еріп, кара тер болып жүрсіндер. Мен ере алмаймын. Жыланды үш кессең де, кесіртке құрлы қауқары бар. Бақ-күндестікпен Аман қанша ор қазса да, Шәкенді құлата алмайды. Өзі түседі ол орға. «Өзі жоқтың сөзін сөйле» деуші еді. Ал соңына осынша шырақ алып түсетін Шәкеннің жазығы не? Салығын бұлжытпай төлесе, сөзге араласпаса, бар көлігін қазына жұмысына салып қойса, мектеп ашып, халықтың баласын оқытқалы жатса, енді не қыл дейсіндер оған? Дәулетін бізге бөліп берсін дейсіндер ме? Жок, «Қасеке, Әлжекелеп», алдарында бас шұлғып тұрсын ба? Бұны істей алмайды Шәкен. Адам деген даңқы, бауыр басқан халқы бар. Сендер сыйламасаңдар да, сол халық сыйлайды. Халық сыйлаған соң, үкімет сыйлайды. Көрдіндер ғой кеше, біз түгілі, Жандос, Ермекбайлар алақанына салып отыр.

— Бұнымен ұғынысуға болмайды екен!— деді де, Қасен қолын бір сермеп тастады.— Біздің тап күресі дегенімізді бұл бақкүндестік дейді. Жанағы сөзінің бәрі — Шәкендікі. Сөйте тұра, Шәкен сөзден аулақ,— дейді. Бұрын қаймығып, бұлталақтайтын. Шәкенді енді ашықтан-ашық қорғауға шықты. Халық комиссары Жандоспен, уатком төрағасы Ермекбаймен танысқан. ҚазЦИКтің төрағасы Елтаймен табактас болыпты. Кеудесіне нан пісіп, сендерге бұдан былай пысқырмаймын да,— деп отыр. Жана жетті көзім:— Қазанғаптан өткен соқыр, байдың нағыз басыбайлы құлы екенсін!

— Тарт тілінді, әкемше жазғырма!

— Тартпағанда, оуып жіберемісін?

— Жетер, жетер, тоқтандар!— деп, Песик қолын көтере тұрды орнынан. Екеуін тоқтатып қойып, шылымын әбден өшірді. Ерсілі-қарсылы бірер жүріп те алды. Содан кейін ғана ойын естіртті.— Сендердікі бітпейтін дау екен. Бітім айта алмаймын. Таптар жеңіскенде сендер де жеңісерсіңдер. Жақып жолдас, маған кәзір екі коммунисті абақтыдан шығарып алып сөйлесуім керек. Қылмыстарымен танысуым керек. Сіз анау партияда жок

тергеушіні қолдаңыз не болкомды қолдаңыз. Аралықта орын жоқ.

Жақып жауап қатпастан, сазарып, отырып қалды. Үнсіз бірсыпыра уақыт өтті. Песик бас киімін киіп шығуға ыңғайланғанда, шыдай алмады Жақып:

— Жарайды. Шақырып алып сөйлесейін кәзір.

— Сөйлесіп қана қоймаңыз. Босаттырыңыз. Әйтпесе шатақ болады,— деді де, Песик шығып кетті. Әлжан, Қасен ере шығып, екі жактап өкпе айтып келеді оған:

— Жұмсақсын, Алексей.

— Жұмсақты ол басынып кетеді.

— Сөз жұмсақтығы іштеме етпейді. Сөздің, қайта, сыпайысы жақсы,— деп, Алексей, әдетінше, жымия бір күліп қойды.— Ісіміз енді қаттырақ болар. Бұл жігіттің басын байлар әбден айналдырып алған екен. Құтылудан басқа амал бітті.

XI

Күн желсіз. Жапалақтап төпеп тұр. Жер беті әппақ, жып-жылмағай, көбік қар қалың бүркеп салған. Далада киімі жылы бала, күйлі иттер ғана жүгіріп жүр. Өзге жұрт үйде. Аана, Шөгел мен Аман жанжалдасқанда, арашашы болатын татар милиционер Хабиб толарсақтан қар кешіп келе жатып, бір шұңқырға ыңк ете жығылды. Қатты жығылды. Басына дейін қарға еніп кетті. Ол шашала, сілкіне тұрып жатса, көріп тұрған екі бала «Дед Мороз!»— деп, сақ-сақ күледі.

— Кәһәр суғқыр казакларны нечбәр понимать итеп булми шул!— дейді кейіген Хабиб.— Утырталар да, шығаралар. Шығаралар да утырталар. Дәуләт еше игрушка төгил бит! Уаллаһи бу следователь қазақтың башы нормально ешләми!

Милиционер салып отырып абактыға келді де, Ізбасар мен Әдхамды босатып, ізінше қайта қайтты. Қалып қойған Тоқабай мен Тәуке тұтқын халін жаңа сезіне бастады. Темірлі титімдей терезе шынысыз. Кішкентай пеш жағусыз. Үй суық. Кеткен екі жолдастың орны үңірейіп тұр. Манағы қаңғыр-күңгір жоқ. Екеуі екі жерде бүктүсіп, қас қарайғанша тілдеспей, болкомға өкпелеп жатты.

— Болком алалайды. Басқа не ондырады? Коммунистерін босатып алып кетті. Бізге өз күнін өзі көрсін деген ғой,— деп, Тоқабай басын көтерді бір кезде.— Тер-

геушінің рахым етер түрі жоқ. Кашамын! Мынау қараңғылық, суық, аштық, жалғыздық әлімді алмай тұрғанда, бір қимылдап қалайын. Аман шықсам, тура Аманға барам.

— Қой, қой, құтырма! Қалай кашасын? Ал, каша қойшы!— деп, Тәуке де басын көтеріп алды.— Есікте — құлып, терезе — темір. Тырп ете алар ма екенсін!

— Өзің еремісін маған? Әуелі соны айтың.

— Қой деймін. Әуре болма. Ес бар ма өзіңде? Қалтамызда ең ағыры бәкіміз де жоқ.

— Іргенің бір кірпішін ғана алу қиын. Оны анау пештің тебесін жабатын күрекше темірмен алам. Сонсоңғысы алына береді.

— Астапыралла, көріп қалып, атып тастаса — қайте-сін? Олан да менің ақылыма көн. Мен аштық жариялаймын. Осы үйден қашан өздері көтеріп шығарғанша, тырп етпей жатуға Тәукенің шыдамы жетеді.

— Менікі жетпейді. Ашығам деп, босқа өлесін.

— Өлсем — өлейін. Бүйтіп сақтаған жанның ішін ұрайын. Бірақ ашыққанды ұстап тұруға заң жоқ,— дседі. Сен неғып естімедің бұны, құлағың түрік еді.

Тоқабай жауап қайырған жоқ. Өз ойымен болып отырып, қараңғыда сөйлеп қояды. Сөзінен от жарқылдайды:

— Шәкенді шарият та сүйеді. Оны білсем, молдаға өмірі жүгінермін бе? Жүгініп алып, көнбедем. Енді Шәкенге қосылып құдай да, ел де өшігеді маған. Мейлі! Сейле деп тіл берген соң, қалай сөйлемейін? Ойла деп ой берген соң, қалай ойламайын? Зәредей қиянатым жоқ, өз ажалынан өлді сиыры. Бүкіл елге мәлім. Құдайға мәлім. Шәкеннің өзіне де мәлім. Сонда да төле,— дейді. Төлемесен, абақтыға жабады. Бұл қорлыққа шыдағанша!.. Бәрібір, бір күн туыппын, бір күн өліппін!— деп, Тоқабай орнынан атып тұрды. Пеш мойнындағы күрекше темірді суырып ала сала, іргенің кірпішін босата бастады.

— Айтқаным айтқан!— дейді қияс Тәуке. Бұның қарсылығы өзінше. Шалқасынан жатыр.— Қашатын,— мен қатын емес. Тірідей көтермесе, өлідей көтереді. Өзімді, әйтеуір, көтертіп шығарам осы үйден!

Әлуетті қолға темір тиген соң, шикі балшықты шыдатпады. Шынында да, бір кірпішті алу қиын екен. Өзгесі жан қинаған жоқ. Тоқабай іргені тесіп, тысқа шықты. Ел ұйқтаған кез. Түн қараңғы. Қар әлі жауып тұр. Сал-

ған бойымен Жақыптың қорасына келіп енді. Далада, есік алдында, ұмыт қалып қойған балтаны қолына ұстай кірді. Жақып мініп жүрген күрең каска атты Жақыптың ер-тоқымымен ерттеп мінді де, тергеушінікіне келді. Бұлар да ұйқыда. «Шөгел мана қайтқан. Тәуекел!» — деп, Токабай есікті қатты тартып қалғанда, ілгіші жұлынып кетті. Төлеужан төсектен басын көтеріп алды:

— Бұл кім?

— Шам жақсаң — көресің. Бол, шам жақ?

— Бұл қайсы, ей, түн катып, дүрліктіріп жүрген? — деді де, Төлеужан бейқам тұрып шам жақты. Токабайды көргенде, аузы ашылып, құп-қу болып, көзі шарасынан шығып кете жаздады. Тілі орамға келмейді, құр сұлдері тұр.

— Тірі қалғың келсе, кеңсенді аш! Тәуке екеуміздің ісімізді әкел де, дереу отқа жақ! — деді Токабай. Қолында балта. Өңі балтадан да суық. Іштемеден тайынар емес. Үш бөлмелі үйдің бір бөлмесі кеңсе болатын. Төлеужан жан ұшырып, дамбапшаң жүгірді кеңсесіне. Кеміегі қалш-қалш етеді. Әлі үн жоқ. Майын тамыза өзі жазған өтірік жаланың үлкен папқасын әкеліп қазандыққа тықты.

— Тез жансын, кәрәсін тамыз! — деп бұйырды Токабай.

Керосин тамызылды. Іс өртелді. «Тағы не бұйырасыз?» дегендей, Төлеужан қалта қарап тұр. Әйелі төсектен бас көтерген жоқ-ты, қорыққаны сонша, бүркеңіп жатып селкілдегенде, үстіндегі көрпесі желп-желп етеді.

— Қаныңды ағызып ұрттасам, қымыздан әрі сіңер еді-ау! — деді Токабай шыққалы тұрып. — Әттең, совет қызметкері деген атқа иесін! Сол үшін ғана бір жолға қалдырдым. Киімі жаманға ит өш. Итсіндер сендер! Әйтпесе азар күнелтіп жүрген Тәуке мен мені осынша жұлмаларсыңдар ма? Бар, жат орныңа, таң атқанша тырп етпе!

Төлеужан ытып барып әйелінің қойнына кіріп кетті. Токабай есікті сыртынан мықтап тіреді де, атына мінді. Күн желдетіп ұлпа қар ілезде алай-түлей бораған екен. Желге қарсы жарау қасқамен сыдырта жөнелген Токабайдың көңлі де күнге қосыла борап бара жатты.

АУЫЛ АТ ҮСТІНДЕ

I

Қыс өтіп, жаз шықты. Ел жайлауға барған уақыт. «Қызыл отау келеді» деген дақпырттан жайлаудағы елдің түндігі желп-желп етеді. Тиыш күткен бір жан жоқ. Байлар мадайына, қос қатындылар, жас қатындылар қатынына, «сайтан жоқ па кеуденде?» дегендей, сезіктене қарайды. Аурулар ем, зорлық көргендер теңдік күтіп асығады. Былайғы жұрт қызыл отау дегенді түрліше жорып, сәті түссе, осы жолы өзін көріп кенелуге құмартады.

Шаңқай түс. Желіде шаңыркаған құлындар ыстыққа мас болып, тырайып жатыр. Сауыны асқан биелердің ұрпінен сүт тамшылап тұр. Бие сауатын, құлын суаратын малшылар да дүрмекке еніп кеткен. Әр жерде ду-ду әңгіме. Барлық көз өзен сыртында жатқан көк белестің бетіндегі күрең жолға қадалған. Міне белестен бір топ салт атты асты. Олардың соңына тізбектеліп, он шақты түйе керуен көрінді.

— Қызыл отау!

— Келіп қалды!

Бүкіл жайлау елі, аттысы атты, жаяуы жаяу, үздік-создық, тұс-тұстан ағыла бастады. Ауылда қалған адам некен-саяқ. Айтқа, тойға баратындай, барын киіп, қызылды-жасылды андаған ел кең даланы қызғалдақша жайнатып жіберді.

Қызыл отау көшін қазақ қызы бастап келді. Мінгені биік, қара-шұбар ат, тұяғынан өзге денесі тегіс шұбар.

Жылкының көріктісі екен. Жұрт сонда да оны елеген жок, қыздың өзіне карап, телміріп калыпты. Қыз ба, жігіт пе?— деп, айыра алмай тұр көпшілігі. Кім болса да, әсем, әрі сүйкімді. Анқау көрінгенмен, андағыш, жадағай көрінгенмен — терең, жұмсақ көрінгенмен, кейде тіпті катал шығар. Кеудесін қуаныш кернеп, күлімдей, жайрандай тұрғанда, ақ сұр жүзі, көтеріңкі біткен қабақ астындағы байыпты қара көзі қалпынан сәл ғана өзгерді. Қолаң шашын көк желкеге жеткізе кесіпті. Басында қалпақ, үстінде орысша пиджак. Пиджактың жағасында «КазЦИК мүшесі» деген, қызыл значек бар. Балағы кестелі, қазақы, кара шұға шалбар киген. Мінезі, көркі, киімі, аты біріне бірі сай, топ жарған періштедей қыз кешікпей лебізін де естіртті:

— Қадірлі ата-аналар, аға-інілер, апа-сінлілер, жеңгейлер, құрдастар, кішкентай жеткіншектер! Бізді сіздерге Қазақстанның партиясы мен үкіметі жіберді,— деді ат үстінде, ерден көтеріле, сұңғақ, жұмыр мойнын соза тұрып. Көптің сонша тына қалғандығынан ба, қалай, күшті болмаса да, сыңғырлаған тұнық даусы шеттегілерге де анық естіледі.

— Батыр-ау, әйел бала ғой!— деді бір әйел.

— Обал-ай, шашын кескені несі!— деді екіншісі. Одан әрі сөйлесе алмай, қыздың сезіне құлақтарын тоса берді. Бір сөзінен бір сөзі жылы тиеді құлаққа:

— Сіздермен дидарласып, сөйлесуге, сырласуға келдік. Кеңесеміз. Ақыл аламыз, ақыл береміз. Қолма-қол тигізетін жәрдеміміз де бар. Ерінде еріксіз жүрген қос қатындар, жас қатындар, бай, жуандарда ағысы кеткен малайлар, зорлық көрген кедейлер, қала жәрдеміне — дәрігер жәрдеміне — жете алмай жүрген аурулар... қызыл отауға келсін не арыз берсін, сол сағатта шара қолданамыз. Аралайтын еліміз, жеріміз көп. Уақыт аз. Бұл арада бес-ақ күн боламыз, бұны да ескерерсіздер,— дей келіп, қыз қасындағы жолдастарын бас-басына таныстырып өтті. Оң жағындағы — кәдімгі Таймас. Басына бұдыратып шаш қойған, мойында — галстук, бұрынғы қыпшақ, әзілқой мінездерінің бірі байқалмайды. байсалды жігіт сияқты. Рабфак студенті көрінеді. Қыздың сол жағында жиырмань орталап қалған орыс әйелі — адам дәрігері Ольга Кедрина екен. Жуантық, жалпак бет, кара мүрт сот — Қунақұлы Бөлтірік; ілмнген арық сұр — тергеуші Танаш, оған тақау — милициноер Қаратай На-

рымбекұлы болып шықты. Барлығы он шақты адам. Соның бірі, Тоқабай, бұларға тек қосшы ретінде ерсе де, еркін жүр.

— Бұл кісінің өзінің аты-жөнін де біліп қойыңыздар,— деді Таймас, қыз сөйлеп болған кезде — Кұлпаш, Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің мүшесі, «Әйел тендігі» журналының редакторы. Қазір Қызыл отау көшін басқарушы.

— «Руын айтшы, шырағым, руын!»— деп, көптің ішінен дауыстаған шалға Таймас теріс-қағыс жауап қайырды:

— Руы жок. Ұлты — қазақ. Рудың қызы емес, елдің қызы болғысы келеді.

— Уа, бәрекелде!— деді мына жакта таяғына сүйеніп тұрған бір аксақал.— Шын жаксы топтікі ғана болмас, көптікі болар. Қотандық қана емес, отандық болар.

Көзін сығырайта телміре қарап тұрған ақ сақалды, ақ таяқты осы қапсағай шалға Кұлпаш та қадала бір қарап, Таймасқа күбір ете түсті:

— Мына қартты жоғалтпашы, керегі бар екен.

Нұржанның Мұқатайы атын тебініп, ілгерілей түсті. Бұндай жиында әкесі марқұм сөзімен не ісімен ел аузына бір ілінетін. Мұқатай әзір іліне қоймаса да, әкесіне еліктеуін қойған жоқ. Әсіресе керікті әйел көргенде,— сабырсыз, ең болмаса, көзін бір қысып қалады. Кұлпашқа бірақ онысын істей алмады.

— Кұлпаш жолдас!— деп, аржағын айтқанша ыржың-ыржың етеді.— Бөлек үй тіктіріп қойдым. Рахым етіңіздер, Так., өзге әңгіме содан кейін бола жатар. Так.

— «Сіз ауыл советтің председателі ме едіңіз?»— деген Кұлпаштың сұрауына Мұқатайдан бұрын жауапты Таймас қайырды:

— Бұл кісі — белгілі Нұржанның жалғызы Мұқатай мырза. Николай заманында Петерборда оқыған. Кәзір онша бай емес, байдан бірақ кем де емес. Қандыбалақ ұры емес. Ұрлықтан да құр емес. Шалабайды осы кісінің аулында атып ұстағанбыз.

Мұқатайдың көзі Таймасқа қарап шығып барады. Жаңа таныды. Енді дауласуға бет алды:

— Ал, так, сонда мен бейнауат па? «Құрт көзін, құрт!» деген мен едім ғой! Бекер десең, нока, өзін айтшы. Нока, нока!

— Рас. Бірақ кеш айттыңыз. Ертерек айтқанда, ол сөзіңізді бірдемеңе жарататын едіңіз.

— Нешауа подобно!..

— Біткен дауды қайталап қайтесіздер?— деп, Күлпаш екеуін айырып жіберді.— Мұқа, әлгі бізге дайындаған үйіңізді кедей ауылдың қасына таман қондырып бересіз бе?

— Кедей ауылдың? Ол қалай сонда?! Берейін, берейін. Әуелі біздікіне түсіп, дәм татыңыздар. Шақырып тұрмын ғой.

— Рахмет. Бұйырса, басқа бір уақытта татармыз. Әуелі жайласайық. Жұмыс көп.

Мұқатайдың қабағы сынып, еріндері салпия қалды. Не дәмі, не беделі өтпеді. Онымен қоймай, шаршы топта Таймастан сөгіс естіді. Бұндай сөгісті бұрын да окта-текте есітіп қоятын. Ал, дәмі өтпегені осы жолы ғана. «Аманнан бетер кәпірістан көргем жоқ» — деуші еді Мұқатай. Сол Аман үйіне түсіп, қонақасы жеп аттанғанда, мына қыз сыпайы сөйлеп сырғақ тұр. Аужайын түйген соң, Мұқатай қайтып тіл қатпай, қасындағы салпы ерін жігітке иек көтерді:

— Бар, қондырып беріңдер!

Ауыл совет председатели сол салпы еріннің өзі екен. Мұқатайдың көдедей көп туыстарының бірі шығар, жергілікті үкімет бастығы бола тұра, мырза иек көтергенде, далбақтап тұра шапты. Шауып бара жатып ойындағысын айтып барады есалаң:

— Ағажан, бұл жақты өзің реттей бер. Мен сойысты да қамдайын. Хатшыны төменгі елге жіберем.

— Анау бөсербай бүлдіріп жүрмесін. Бізге сойыстың керегі жоқ. Өзіміз сатып аламыз,— деді Таймас.— Зәуеде біз үшін жұртқа сойыс салығын салса, сотқа тартылады.

Бұл дағы бір жаңа сөз. Елге шыққан қызметкердің қонақасыны сатып жегенін ел әлі көрген жоқ. Меймандос қазақ құдайы мейманнан оларды артығырақ күтеді. Күтпесе, қайсыбірі иттік істеуден тайынбайды: ең болмаса, атын лауға мініп, сабылтып кетеді. Сондықтан Таймастың жаңағы сөзіне ырзалық білдіріп, көптің ішінен біреулер үн қатып жатыр:

— Мыналар нағыз періште ғой!

— Қара қылды қақ жарған әділдік осы да!

— Байқадыңдар ма, тіпті Нұржекең шаңырағына

да шықсырмады-ау! Мұқатайға, қайта, шүйіліп тұрған жоқ па өздері?

— Айналайын бұл үкіметтің заңындай заң бар ма! Тек әлгі бір антұрғандар бұрмалап құртады...

Қалабай мана Мұқатаймен бірге ілгері кимелеп, атақты күрең жорғаның басын басқадан оздыра тұрған. Енді шегіне түсті. Көпті көрген жырынды қу қызыл отаушылардың сыңайын танып қалса керек:

— Балам, бұлардың беті бізге теріс сияқты,— деп, Мұқатайға күңк етті. Сөзшен, шапшаң, өткір кісі бола тұра, одан әрі, аузын бағып; үндемеді. Бұрын мұндайда: «Мен бес жыл совет болысы болдым!»— деп соққанда, олай-пылай өкілдерді қорғалатып алатын. Осы жиынға келгенде, атағы үлкен қызыл отауды өз аулына апарып бір қондырмақ-ты. Енді ол үміті үзіліп, Мұқатайды да түңілдірді. Мұқатайдың әйелі өліп, тақауда Қалабайдың жасамыс қызына үйленген. Күйеу мен әкенің жеткен жерін көрген соң, беті ашылған кәрі қыз желек астында жасарып, шолжыңдай сөйледі Құлпашқа:

— Сінлім-ау, осынша жұрт алдыңнан шығып, дас-тархан жайып тұрғанда, бұнша неге қашқақтайсыңдар? Жұғатын мерез, шағатын жылан емеспіз. Сенен үлкенді де, кішіні де көрдік. Құдайға шүкір, үйімізден әлі ат кеткен жоқ. Қой әрі балалықты! Жүріңдер біздің ауылға! Шақырған дәмге бармау сұмдықтағы! Жарты патша болып отырған Елтай ағай да дәмнен кіші. Шақырғанда ұшып келген.

Құлпаш жауап қайруға үлгермеді. Күйғытқан бойда, топты жара, астындағы қара керден ақ көбікті бұрқырата келіп, Әдхам аттан түсті де, құшағын жайып тұрып қалды. Кесіп алсаң қан шықпас кескір адам сөйлей алмай, кемсендеп егіле жылап тұр. Құлпаш жүгіріп барып құшағына енді. Әдхам құшырлана қысып тұрып, арқаға қағып болған соң, екі бетінен, маңдайынан сүйді де көз жасын сұртті.

— Бір көрсем, деуші едім. Көрдім. Ырзамын тағдырға!— деді жайрандап.— Айналайын Құлпашым, Алматының ақ бауыр апортындай-ақ болып өскен екенсің тіпа, тіпа, тілім тасқа! Жасыңнан сен де көрдің соққыны, мен де көрдім соққыны. Соққылар қайта шықтапты. Ынжықтар екен одан езілетін. Сыртыңнан балам деп жүрмін. Ақмоладан осылай қарай кетті деген

соң, ара қонып іздеп келдім. Айтшы мына көптің алдында; әкем деуге арланбайсың ба?

— Арланғаным сол — мақтанам!— деп, Құлпаш та Әдхамның бетінен сүйді.— Сіз -мені ауру әкемнен көп бақтыңыз, көп еркелеттіңіз. Әкем марқұм маған деген махаббатын да сізге сақтатып кетіпті ғой. Сонда сізден жақын кім болады маған!

Амандасқалы келе жатқан Таймасты көргенде, Әдхам шұрқырай түсіп, суына қалды. Таймас кұшағын жайғанда, ол қолының ұшын ғана ұсынды. Тіпті солғын амандасып, сұлық сөйлеседі.

— Қолымның ұшын азар бердім. Мойнындағы ақ жағаң, таққан қарғың не анау? Соны оқуға бардың ба? Жалшының сәні сол болып па?

— Галстук таққаннан безсең, Лениннен де безерсің. Надандық, сәнсіздік пролетариаттың бағы емес, сори,— деді Таймас.

— Ит-ай, тілің ашы-ау! Соны сыпайылап жеткізсең,— қайтеді? Ленинді айтқан соң-ақ, аузыма құм құйылды. Кел енді құшақтасайық.

— Сыпайлық іздейсің де, көрсең, сөгесін. Қай бабыңды табамыз?

Мінезі, көргені, білімі, жасы әрқилы от ауыз екі жалшы ойындарын әлі қоймапты. Құшақтасып тұрып бірін бірі құшырлана қысқанда, Әдхам ыңқы-ыңқы етеді:

— Босат, ей, жыңды, босат! Қабырғамды сындырамысын!— деді, шыдай алмай.

Таймас босатып жіберді. Әдхам бірақ Құлпашты босатар емес. Бір өзі ғана меншіктеніп, қай-қайдағыны еске түсіре бастады. Жұрт аңырып тұр, соны сезген Құлпаш:

— Әдеке, мына кісілер жайласпай жатып, дәмге шақырады бізді. Қайтеміз?— дегенде, Әдхам, көпшілікті жаңа көргендей, артына жалт бұрылып, ала көзін бажырайта қарады. Келіншекке, Мұқатай мен Қалабайға кезек-кезек қадалады. Әлден уақытта сұқ қолымен соларды көрсете сөйледі:

— Бұлар шақырса, тегін шақырмайды. Басында бақ, қолында күш барда шақырымпаз. Мені де талай шақырған. Талай барғамын. Бес жыл болды, шақырмақ түгілі, сәлемімді дұрыс алмайды. Ей, байекендер, жуанекендер, нәпмандар! Жетер енді тәлкегің! Бармайды Құлпаш. Жібермеймін мен. Мына мен — деп.

өзін өзі кеудеге нұқып қойды. Ешкім жақ ашқан жоқ. Шақырушылар төмен қарап кетті. Тұнып қалған топты толқыта, екі иінін жұлып жеп, еңгезердей кара жігіт келеді. Қолында — домбыра, басында — үкілі бөрік, үстіндегі алқызыл шапанның етегі жер соғады. Ойнақы өткір көзінде кемінде, сексен сайтан бар шығар.

— Былай тұрындар! Жол беріндер! Қыз ұзатамын, қыз ұзатам!— деп келеді. Ортаны ашып, кеңейтіп алған соң, казактың қыз ұзатканын қылжак етті. Қыз бен шешесі болып көріседі. Әкесі болып төр алдында кемсең-кемсең жылайды, қызын жұбатқан болады. Есік алдында байлаулы бұзау мәңгіреп, ит үріп, азан-қазан болып жатыр. Бір өзі бір орында және бір уақытта осы бес рольді атқарып, құбылғанда бірін айнытпайды! Жұрт анталап басып барады. Біреудің аузы ашылса, біреудің көзі бақырайып қалыпты. Біреу күлкіден шегі түйіліп жатса, біреулер «Ой, тілеуінді берсін! Көп жасалап» тұр...

Қыз ұзатуды болған соң, бай мен малай болып ойнады. Байға ғана емес, әлі күнге оянбаған түйсіксіз малайға да ащы тілін салып-салып алады. Біресе сықақ, мазақ еткенде, дүниенің қоры сол екеуі ме деп қаласып. Одан кейін бәйбіше мен тоқал, әйелін ұрымпаз еркек болғанда, талай еркек, басы салбырап, төмен қарап кетті, талай әйел жымындап, жайнаң қакты. Ең ақырында ойыншы жігіт Мәдидің өлеңін айтып берді:

Немене, көрген қызық көрмегендей,
Жас дәурен жавар бұлт өрлегендей,
Жігіттік ақ семсердің жүзі емес пе,
Қайрап ап, қалың жауға сермегендей!

— Кеме келсе, қайықшы судан шығады. Шықтым. Атым Қалыбек. Өз елім Жынды Қалыбек дейді. Жындылардың көкесі әне келе жатыр, әне!— деп, жігіт көптің бетін көк белеске аударды да, өзі Құлпаштың қасына барды.

— Самородок екенсін, болашақ үлкен актер екенсін, Қалеке!— дегенде, Құлпаш қуанышын кеудесіне сиғыза алмай, демігіп тұрды.— Адам бойындағы әбестерді осылай міней берсек, олар өмір сүре алмайды. Қисық ағашты тез түзегенде, қисық қылықтарды сын түземек...

Көп назары көк белесте. Ер-тоқымды ақ боз ат белеске жалғыз шауып шықты. Үстіндегі иесі, шауып келе жатып, аттың екі жағына кезекпе-кезек түсіп мінеді. Біресе ерге отырып алып, оңды-солды еңкейгенде, жерден топырақ уыстап алады да, аспанға атады. Біресе еріне теріс қарап мініп шабады. Ат үсті оған ойыншық, ойына келгенін еркін істеді. Жиынға тақалғанда, төбесінен тік тұрып, аяқтарымен билеп келе жатты. Аты мұндай есті болар ма, кимелемей, жете бере тоқтады. Иесі енді арқасына таңулы дорбадан кішкене гармонь ала сала құтырта ойнап тұр. Аузы, мұрны, көзі бірге ойнайды. Жасы елуге келіп қалған көрінеді, сонда да шоқша сакалына әлі ақ енбепті. Бәдені теуір жас әйелге оң көзін, күйеуі көріп қалса, оған сол көзін қысып қояды. Киіміне, ат-тұрманына қарасаң, мырза ма, сері ме дейсін. Мінезіне, қимылына қарасаң,— нағыз сайтан. Бас терісіне дейін жыбырлап, тулап кеткенде, басындағы тақиясы маңдайына бір, желкесіне бір барып, секіріп жүр. Үнін әлі ести алмай, кім екенін біле алмай, елтіп тұрған елге өзін әнмен таныстырды ол:

Баласы Қошқарбайдың Шашубаймын,
Болғанда малға жарлы, сөзге баймын,
Күніне жүзді беріп, мыңды алсам да,
Қалтамның түбі тесік — байымаймын,—

деп ақ боз аттың үстінде толқып тұрып шырқағанда, даусына ілесе алмаған гармонь үзіп жібере жаздайды. Өзіне-өзі: «Сок, Шашубай, сок!»— дейді, де, соға береді:

«Үлкен Қызылордадан Қызыл отау келіпті,
Өнерпаздар сонынан іріктеліп өріпті» —
Деген хабар тигеннен соң құлаққа,
Жүрсем дағы жақын емес, жырақта,
Думан сүйген жүрек маза бермеді:
«Тұр, Шашеке, мініңіз,— деп,— боз атқа!»
Кел, жігіттер, шырқайық,
Құлақ құрышын қандыра.
Үрлейік бықсық шаланы,
Дауылдатып жандыра.

Шашубай, айтқан сайын қызып, қызған сайын өлеңді әндете, түйдек-түйдегімен тастайды. Бұл жиынның оны бірінші көруі екен. Құлпаш таңданып:

— Өнері ішіне симай, тасып төгілген неткен адам!— дегенде:

— Ойбай-ау, белгілі Шашубай емес пе!— деді Қалыбек. — Мен оны Қоянды жәрмеңкесінде, жер қайысқан көптің ішінде, осы боз аттың үстінде көріп танығам. Арқа, Сыр, Алатау, — исі қазақ елін сайрандап жүрген кісі. Менің жыным оның жынына атқосшы да бола алмайды.

Жазық даладағы бұл думанға араласқандар ауылды ұмытуға айналды. Ауыл есіз қалды дерлік. Үй көлеңкесінде әлденені шықылдатқан шал, жерошақ басында құрт қайнатқан әйел, желі басында бие сауған бірен-саран жалшы көрінеді. Сырттағы жиыннан бұлардың да хабары, өзінше түсінігі бар. Бірімен бірі анадайдан дауыстап сөйлесіп жатыр.

— Қызыл отау дегендері қайда? Сонау тігіліп жатқан үй қызыл емес қой, — деген шалға жерошақ басындағы мосқал әйел сөзді гулете жөнелді:

— Отауы құрысын, жын-шайтанның ойнағы! Біздің әлгі қайқы ерін тоқал да кетті. Үлкен кісінің әйелі, басынан желегі түспей жатып ұялсайшы, шіркін, қыдыруға. Оны секеңдетіп қоюға алған жоқ. Бала тауып берсін. шаруамды бақсын деп алған. Баққаны, тапқаны қайсы? Берген малым салауат дер едім, тәйірі, осы дырдуда, өзі жоқта жер соқтырып бір кетсе!

— «Күндестің күлі күндес». Тоқал шіркін ыстық қой, — деп, шал шакпағын шағып қойғанда:

— Еркек, итті көрсе де, иеді!— деп, әйел долдана көседі отты.

Желі басындағы жалақ ерін сары малай бие сауып келіп, бәйбішеге қыңқылдап тұр:

— Құдай біледі, көре сала қайтайын. «Іші қып-қызыл, жайнап тұр»— деді.

— Бейбақ-ау, екеуміздің қызыл-жасыл не теңіміз?

— Жіберіңізші, бәйбіше, бауырсақ пісіріп жатыр. Исі мұрнымды жарып барады.

— Бара ғой, бар болғыр. Биенің сауыны асып кетпесін бірақ.

Малай жүгіре басып, өзен жағасына орналасқан Қызыл отауға жөнелді. Көкмайсаға бес-алты шатыр, бір үй тігіліпті. Малы жоқ, шағаладай ақ ауыл. Қызыл ту ауылдан биік көтерілген, баяу толқып кетеді. Самауыр қойылып, қой сойылып, бауырсақ пісіріліп жатыр. Пысык кедейлер қолқабыс етіп, қызара бөртіп, кенелуде. Боз үйдің белдеуіне байлаулы Тоқабайдың күрең қаскасы суып

түр. Жаңа ауылдағы барлық әрекетті басқарып жүрген Тоқабай дамыл тапқан жоқ-ты. Қызыл отауды жаңа ғана жайластырып болып, үй көлеңкесінде, күрең қасқаның қасында, манағы ауыл совет председателінің сөзін тыңдап отыр.

— Бұл жануарды қолдан шығармаңыз. «Бауыры құтты айғырдың баласы» — дейді председатель. — Жақып болыс болып келгенде, Ағажан байғазыға берген.

— Орайына Жақып не берді?

— Ағажан ақысын жібере ме? Менің ауылнай болуым — осы қасқа аттың шарапаты. Ағажан мен Қалабай өмір бойы қырын болатын. Екеуін татуластырып, қызын әперген де — Жақып. Қыздан бұрын қыз мініп келген күрең жорғаны айтсаншы! Орыс, қазақта жоқ! «Баяғы-Петербургта ғана бір жорға болған» — дейді Ағажан.

— Жақыптың тілеуін тілей түсіңдер. Ол — сеидерге жайлы болыс.

— Жайлы болғанда қандай! Ай, өзі жігіт-ау! Мынау атты қалай алдыңыз? Әкем тіріліп келсе де қолымнан шығармаспын деп еді.

— Базыналық қылып мініп кеттім. Азар болса, қолқасын алар.

— Қайтер дейсіз... Қызыл отау жігіттері көңіл қылса, ел дүние аямайды. Осы сойыстың өзін бекер сатып сойдыңыздар?

— Солай ма?

— Сойыс түгілі, күрең жорғаны сұрасаңыз Ағажандар лақтырып жібереді.

— «Ағажандап» қоймайсың, Мұқатаймен араларың қандай сонда?

— Жақын ғой, жақын. Ағажан — Нұржекеңнен, Нұржекең — Жықаннан, Жықаң — Шықаннан, Шықаң — Тықаннан, Тықаң Бықаннан туады. Біз сол Бықаннан қосыламыз. Арада төрт-бес-ақ ата.

Тоқабай ішінен: «Мынаның қасында біздің Байбол жұрт кісісі екен» деп отыр. Онысы рас. Байбол ру намысынан гөрі өз құлқының көздеп, Шәкенге ерсе, мынау кейде өз құлқының да ұмытып, Мұқатайға ере беретін түрі бар. Рушылдық бордай тозып жатқан заманда, кейбір таулардың сайында қалып қойған қар тәрізді, ол дағы алыстағы елдердің ішінен әредік-сәредік көзге түседі. Бірақ жазы-қысы жататын биік таудың қары емес, күн ыси, ұзара келе еріп кететін аласа таулардың алашабыр

қарына ұқсайды. Рушылдықтың тап тартысында, әділет жолында тигізетін қырсығы көп бола тұрып, кейде пайдасы да бар ма, қалай? Ауыл совет председателі, аттанар-аттанбастан, жаңағы сары малай келді. Жалаң аяқ, жалаң бас, астыңғы ерні жалақ, жалағына шелектің өңезін жағып қойыпты. Тоқабаймен салған жерден ру сұрас-ты. Екеуі бір рудан екен, шүйіркелесіп барады. Жай-жапсарын түгел айтты. Аты — Боқай, биыл отызға шығады. Он жыл есікте жүргенде, құралған мал — бір құнажын. Оның өзі байдың мойнында. Тоқабай ертіп жүріп шатырларды аралатты. Қызыл отаудың ішін көрсетті. Қабырғадағы плакаттардың бірінен біріне тандана қарайды: өмірінде сурет көргені осы. Қызыққан, бірақ сұрауға батпаған балаша, қой көзі жаутандап, ыржия күліп тұрғанда, Тоқабай суреттің бірін шиыршықтай орады да қолтығына қысты. Үйдің көлеңкесіне қайта ертіп әкеліп, бір тостаған бауырсақ бергізді. Ол бауырсақты қомағай жеп отырғанда, Тоқабай тағы да мән-жайды сұрастыра отырды:

— Байында қанша мал бар?

— Жүз алпыс жылқысы, төрт жүзге тарта қойы бар,

— Тиыш па, қайырымды ма?

— Ойбай, қазымыр кісі. Бір мүлт кетсең болғаны, құлағыңның етін жеп тынады.

— Ұрмай ма, әйтеуір?

— Бұрын уратын. Енді қойды. Қойғаны құрысын, сөзбен сүліктей сорады.

— Жылдық ақын қанша?

— Үш қой, серкеш. Бір сулық, бас-ұлтап.

— Онда аяқ киімің бар екен ғой, жалаң аяқ жүрме.

— Қыс киетінімді жаз киіп қойсам, қыс қайтем?

Өзінше есепқой болғансыған жалшының Тоқабай ежіктей-ежіктей есепсіздігін дәлелдеді:

— Жылына үш қой, серкеш тапқанда да, он жылда қырық, өсімімен жүзден асады. Сен жыл сайын жұтағанбысын, табысын қайда?

— Мен табысымды қолға алмаймын. Байдың мойнында тұра береді. Бай өсім бермейді.

— Онда өз тапқан малыңның өсімімен өзінді жаллап келген екен. Сорлы-ау, тым құрығанда, болмашы табысыңның болмашы берекесіне ие болсаңшы.

— Ақымды қолға алуға қасқыр жеп қоя ма, ұрлап

кете ме, ұраға жығыла ма,— деп қорқам. Байдың мойнында, өспесе де, өлмейді ғой әйтеуір...

— Бауырым, былшылды қой!— деді бір кезде Тоқабай.— Он жыл қанғыпсың, жетер. Елге қайт. Алып қайтам. Келіншек әперем. Байыңның үстінен тек арыз бер. Еңбегінді жеп келіпті. Қызыл отау соты қолма-қол кеседі...

— Иә, әншейін, қылжак қыласын — деп, ыржың-ыржың етеді Боқай. Күлкісі көлгір, нанбаса да дәмелі. Өзінше қайрайды Тоқабайды.— Біздің бай—Мұқатайдың ағайындары. Қырға шыққан ұлық Мұқатайдан асқан емес. Ол білгіш, сонау-сонау Петрбордан оқып келген.

— Қызыл отау соты Мұқатайдың да мойнын бұрап алады,— деді Тоқабай.— Талай кедейдің, өзіндей талай жалшының байдан суын сүт қылып алып беріп келеміз. Талай әйелдің байлаулы басын босаттық. Өзің тек арыз бер. Аржағын маған тапсыр, мені аруақ-құдайға тапсыр.

— Қызыл отау кетісімен, сойып-сойып тартып алса,— қайтем?

— Әгәр өйтсе, совет үкіметі ашуланады да бастығы Мұқатай етіп, байларды ту-ту сонау Итжеккенге айдап жібереді...

Байымен соттасып бұл елде қалуға Боқайдың батылы жетпеді. Алдына мал, қойнына жар салу арманы көкейінен тағы кетпеді. Делдал күйде көп отырып, ақырында, бір ауыз сөзді берік ұстатты Тоқабайға:

— Бәшкем аруағына тапсырып, ердім соңыңнан. Тек өзіңмен мені бірге ала кет осы жолы!

Даладағы жиын тарқады. Күлпаштар бөлініп бері жүрді. Бие саууға асығып, Боқай да тұра жөнелгенде:

— Арызыңа қол қоя білесің бе?— деп еді Тоқабай, Боқай:

— Жоқ!— деді де, бас бармағын көрсетті.— Мынаны бассам болмай ма?

— Әбден болады.

Күлпаш бүгін күндегідей ерте тұрды. Өзенге барып жуынды, денесін баптады. Содан кейін өзен жағасындағы шоқыға шығып, жан-жаққа көз жіберді. Иығында

асулы фотоаппарат, қолында былғары сумка-планшетка қызыға қарап тұр әлемге. Ол әлемге қызықса, оған та-лайлар қызыққандай. Қағылез денесі, қатыңқы ақ сұғ жүзі, арам еттен таза, тура біткен қыр мұрыны, жау-дыраған қарақат көзі қандай сұлу! Жайдары мінезінде ұтқыр сөздерінде әлі арылмаған балалық, сонымен қа-бат кәриялық нышандар да байқалады. Күн әлі шыққан жоқ, белестердің аржағында қызыл күрең сәулесі көрі-неді. Өзенді бойлай отырған қалың елдің қотандарынан серке бастаған топ-топ кой, нар бастаған топ-топ түйе өріп барады. Малды ауылдың кәрілері малайынан да бұрын тұрған, малдарының санын ғана түгелдеп қой-май, әр тоқтының күйіне де үніле қарап тұр. Түніұзын аңдып ала алмай, аштан тағы жата алмай, жалақтаған аш қасқыр жалшының көзін күндіз де аңдып жүр. Таң-сәріден ауыл тіршілігі жоғарыдан көлденең қарағанға алуан түрде көрінеді. Міне, малсак шалдың бірі нама-зынан бұрын таң асқан тобылғы торыны арқандауға барады. Әне бір шалбарлы әйел снырын сауып, өргізген соң, жерошаққа от жағып, сүтіне мәйек салуға кірісті. Екі дөңгелекті арбаның арасынан сөре жасап, сөренің үстіне өзі шығып бір әйел құрт жая бастады. Қойдың аппак жас құртын қаптан шөкіп алғанда, бір мөлшер-ден аумайды, жыпылдата қысқанда саусақтарының та-бы сонардағы іздей сайрап калады құрттарда. Көк буы-рыл шалдың қолында таяқ, еңкейе жүріп, белдеудегі бұзауын, көгендегі қозыларын босатты. Босатқан соң ауылдан былай шығарып, оты бар жерге салды да, төл-дердің шөмшендеген аузына сүйсіне қарап отыр...

Құлпаш таңертеңгі осы ауыл бейнесіне байыпты қа-рап тұрып, планшеткеден дәптерін ала сала жазуға отырды.

Жиырма бесінші май. Таңертең. Борлы жай-лауы. Әлем сонша сұлу, теңеуге тең таппадым. Тамыл-жып тұр. Қалың ел ұйқыда, қалың мал өрістеп барады. Көзім де, көңілім де тойды. Тоғым бірақ, алысқа бар-мады. Ілезде қарным ашты. Байың бір жұттық, батырың бір октық кайран ел! Көшерінді жел, қонарыңды сай қашанғы билейді. Тіршілігің әлі малда. Қаруың тек екі қол. Құрқол жүріп малына да не боламысын. Сонда да «шыдай бер» дейді-ау кейбір «білгіштер». Қанша шы-дауға болады? Жүз жылдап шыдадық. Мын жылдап

шыдау шарт па? Мемлекет, деген атымыз, еркіміз бар. Мемлекеттік салтымыз, күшіміз жоқ. Бұл екеуін жасамай ел шырайы ене ме?..

Көріктен шыққан темірдей шашырап, көк белеске күн көтерілгенде, Күлпаштың төбесінде бозша торғай безектеп тұр еді. Күлпаштың көңілі торғайға ауды. «Бишара, бұнша неге шырылдайды?! Күн шыққанға қуанғаны ма? Жыланмен арбасып, қысылғаны ма? Әлде осы маңда жұмыртқасы болып, менен қызғанғаны ма екен?..» деген оймен маңайын шолып шықты. Көзге іштеме түспеді. Қайтадан дәптеріне үңілді. Енді бұрынғы жазғандарына қарап отыр. Жазуы мейлінше тығыз, ұсақ және әдемі. Бір бетке сиғызған сөзін басқа адам екі бетке сиғыза алмас. Сол ұсақ жазулардың ортасында Аманның суреті тұр. Қарындашпен қырын отырғанда салыпты. Суретті қоршаған сөздер мынау:

«Он екінші май. Ақмола. Ояздық партия комитеті. Орта бойлы, иықты, бөкен қабақ, бүркіт көз, қазанат дене боз жігіт телефонмен сөйлесіп тұрды. Тығыз, қайратты, қоңырқай шашын екі жара қайырған екен, шашы оңысына онша бағынбапты. Ояз басшыларының бірімен сөйлесіп тұрғанға ұқсайды. Сөзі сонша байсалды, сасатын сірә түрі жоқ. Беті сонша отты, ойға алғанын етпей қоймас. Әрбір лебізінен еркін ойдың, батыл қимылдың адамы екені байқалады. Мен астанадан келдім. Беделім де, қызметім де одан жоғары. Сонда да оның алдында кібіртіктеп, бойымды жаза алмай қалдым. Алғыр, айдынды жас. Оқта-текте бетіне тура қарап жайдары күлгенде, адамның кішіпейілі, қайырымдысы. Жаратпай карағанда жан шошырлық қатал. «Егіндік, шабындық жер бөлісі» сөз болғанда, Ермекбайға айтқан сөзі қандай ұтымды! «Қазақ шын социалистік мемлекет болғысы келсе, баяғыдай қойын құрттап, айранын ұрттап отыра алмайды. Социалистік мемлекет қоғамды түгілі, табиғатты өзгертуге тиісті. Мүмкіндігі болғанша тез өзгертуге тиісті. Ол үшін тасбақа қимыл емес, революциялық қимыл керек. Жер бөлісі сол революциялық қимылға жатады» дегенде, менің аузымнан дұрыс-ақ, деген сөз шығып кетті. Ермекбай қынжылып қалды. Мәжіліс тарқасымен жігіт келіп, әлгі сөзім үшін қолымды қысты. Сөйтсем Аман екен. Біраз әңгімелестік. Әңгіме үстінде ол одан әрі өсе берді. Ақырында Тоқабайды маған қаты тапсырып, қасыма қосты. «Бұндай жігітпен ойым.

жолым бір болғанда, төсегім де бір болса», деген оймен кеттім. Ол не ойда қалды?

Он алтыншы май. «Маржан көл» жайлауы. Ел «Қызыл отауды» қоршап алды. Шаршы түсте ашылған сот намаздігерде азар бітті. Байжанбайда екі әйел бар. Оның үстіне жесір қалған әменгерін тағы алыпты. Үш үйдің арасында елуден асқан шал аяғын кердеңкердең басып жүр екен. «Қызыл отау» соты әменгер тоқалды азат етті. Байжанбайға тоқалдың кеткені батқан жоқ. Мал-мүліктің кеткені, сот кескен айып батты. Неткен жансебіл! Долданып өз сакалын өзі бытырлата жұлғанда тұлабойым тік тұрды. Екінші әйелі де жапжас. Ол әзір тырп етер емес. Қазақта жар сүюден мал сүю басым ба, қалай? Бірақ, дәулетке, атаққа қызықпаған қай жұрт бар? Бағыныштылық барда таза махабат бой жаза ма сірә?

Он сегізінші май. «Жырық құдық». Қаладан алыстаған сайын қазақшылық қоюланып барады. Бүгін бірінші рет «Қызыл отау» соты жалшы арызын қарады. Таймасты мен бүгін ғана таныдым. Тамаша өнерлі, өжет жігіт екен! Аман-есен оқуын бітірсе мемлекет қайраткері болғалы тұр. Бейсенді ол бұрын көрген де, білген де емес. Жетім Бейсен он жасынан бастап жиырма беске келгенше бір байдың есігінен шықпапты. Бай келіншек әперіп, келіншегімен қоса салады жұмысқа. Құлданғанымен қоймай, біріне «әкеңмін», біріне «атаңмын» дегенді құлақтарына құйып тастайды. Екі жас сеніп қалған. Бұл сенімді бұзу — тау бұзудан қиынырақ шығар. Соны Таймас бұзып, Бейсенді келіншегін ерте сотқа әкелді. Адамға Таймастай кірімді, сүйкімді болар ма едім! Жалшы жастар басына отау тігіп, астына ат мініп, екі бұзаулы сныр айдап, байдан кетті.

Он тоғызыншы май. Өнерлі елді көргенде өз елімді талай менсінбей қалғаным бар. Елімнің өнерін байқамай жүр екем ғой. «Жырық құдықтан» шыққан күні «Май өзекке» жете қондық. Қонған үйіміздің бойжеткен қызының тұсында су жаңа бір тұскиіз тұр. Осының өзі ғана қазақ әйелінің еңбекте төзімділігіне, әрі шеберлігіне айғақ боларлық. Қағаздан ақ, көмірден қара киіздерді төрт бұрыштап кескенде, шахматша құрасырған. Сөйтіп, бетіне жапсырған қызыл шұғаның оюын біздің бүгінгі оқу бітірген суретшілеріміз сала алар ма

екен?! Ұзындығы екі керегенің бойынан астам, биіктігі туырлықаспен бірдей бұл тұскиіз фабрик жасаған кілемдерден көркемірек. Екі жыл бойы сарылып отырып инемен бітірген үй иесі әйелдің инесіз қолы одан да шебер. Ол тоқыған ас бетіндегі шым шиді кровать тұсына құрып қойсаң, персі кілемдерінен бір де кем емес. Оң жақ қабырғада ілулі күмісерді қай зергер істеді екен?! Баяғыда түрк патшасының орыс патшасына сыйлаған ерін Кремль музейінде көрдім. Ол ердің қымбатты тастары ғана артық, қолөнері бұдан кем. Осы үйде бізді қоршаған адамдардың ішіндегі ұзын қара, үлкен көз Құлжұмырдың бойында он жеті түрлі өнер бар: айғыр, бұқа пішеді, қошқар тартады; жылқының қыршаңқысын, қотырын, жауырын, ақсағын, құлын-тайдың ноғаласын, сақауын, бұзаудың қылауын, қос кіндігін, қойдың көнтакасын емдейді. Сиыр, бие, түйе телиді. Осылардың үстіне оташы, тамыршы. Қаласы, өндірісі жоқ, ең далада өмір сүрген қазақ та тіршіліктің талай тәсілдерін білген. Солардың ішінде жаңа заманның керегіне жарайтын білімдер толып жатыр. Біз, он бес, жиырма жыл оқып, бір мамандық алғанға әлдеқандай боламыз. Ел бойындағы көп өнерді қағажу етеміз. Олар ғасырлар бойы сыннан өтіп, атадан балаға мирас болып келсе, енді иесіз қалатын түрі бар. Халық жасаған бір өнерді жоғалту — сол халықтың денесінен бір мүшесін жоғалтумен бірдей емес пе?!

Жиырма бірінші май. «Борлы» жайлауы. Өзен жағасындағы шоқының дәл төбесінде отырмыз. Бүкіл жайлау алақанда. Кеше «Қызыл отауды» қарсы алған көптің ішіндегі аққудай қария бар қасымда. Осы Қарияны қояр да қоймай тауып әкелген Таймас жүз жасасың! Абай мен Шоқан қазақты сөгіпті, кейіпті. Қамқор көңіл қамыққанда қызыл тіл қызыл шоқтағы! Әйтпесе мына қартты тудырған ел, әлі талай таланттар тудыратыны күмансыз-ақ қой! Қарт сексеннің сегізінде. Ұзын бойы әнтек иілген, саусақтары сүйем. Қалың қасы салбырап, көзін жауыпты. Қолында домбыра. Тартқаны күй. Күй сайын бір әңгіме айтады. Әңгімелеріндегі романтика Горькийдің романтикаларынан да күштірек. Менің ойымды жетелеп алыстағы бір дүниені аралап кетті... Екі шекті домбыра сөйлете білгенге қандай шешен! Еліңнің ескі арманы көрсете білгенге қандай көркем! Қарт маған осы бес түрлі күй тартып, күй басы бір-

бірден әңгіме айтып берді. Жаксы романның он бесін оқып шыққандай болдым. Сонда да ол таусылар емес. Әттен бізде әзір стенографист жоқ. Затаевич қайда екен қазір? Мынау қария есіл өнерді қабырға алып-ақ кеткені ме?»

Күлпаш жол дәптерін осындай жазулармен толтырған. Елден жас кетті. Ержете, білімі, көргені молая қайтқан шақта ел тіршілігіне үңіле қарап, біріне сұқтанады, біріне қорланады. Ешнәрсеге парықсыз қарамайтын сияқты. Дәптерін аттата оқып, ойланып қалып отырғанда көзі құмырысқа жолына түсті. Көп құмырысқа ерсілі-қарсылы жүріп жатыр. Көтерген ақ нәрселері өздерінен үлкен. Күлпаш: «Мықтысын, ұйымшылын қарашы! Не істегелі жүр?!» деп таңданып тұрғанда, Таймас арт жағынан бұғып келіп, тас лақтырды. Тас құмырысқа жолына келіп түсті.

— Қап, обал-ай! Ойран еттің-ау, бишараларды!

— Несі обал?—деді Таймас,—біреу келеді, біреу кетеді. Біреу жасайды, біреу қиратады. Бәрі дүние заны.

— Сенің фальсафаң бір тартар-ау!—деп күлді Күлпаш. — Келу мен кетудің уақытысы бар. Жасау мен қиратудың қажеттісі, қажетсізі бар. Әуелі соны айыра білейік те.

— Мен оны іс үстінде, көш жөнекей айырам.

— Бүлдіріп алып, түземекпісін?

— Ой куа берсең, түземек түгілі, бүлдіру де қолыңнан келмейді. Ойқұмар болғанша ісқұмар болам. Сен, ойға алданып, жар сүйоден кешіге көрме. Әр нәрсенің уақыты болғанда, оның да уақыты бар ғой.

Күлпаш тез еңкейіп жерден бір тас алды. Сол тас бөлді ме көңілін, әлде Таймастың жаңағы сөзі ой салды ма, әйтеуір жауап қайырмады. Екеуі төбеден түсіп келеді. Оң жақта, қыратта көп мола, моладан оқшау жалғыз қабыр көрінеді.

— Бұл тегін тас емес. Талай байлық тығылып жатыр-ау. Ашар ма еді!—деп Күлпаш тасты сумкасына салғанда:

— Анау жалғыз қабыр Шалабайдікі—деді Таймас.— Ел көңілі бір қалса өлгенде де кешпейді екен. Ешкім жаназа оқымады. Көп қабырға қоспай жеке көмді бишараны.

— Қайсың аттың?

— Үшеуіміз де аттық. Әдхамның оғы тиді. Қасқыр-

дай кескір еді марқұм. Қанға боялып жатқанда да дыбысын шығармады, сырын ашпады. Тек жан берер алдында Аманға ғана аздап жібіді.

— Ол қалай жібітті екен?

— Жылы сөз, жағымды қылықтармен жібітті.

— Иә, сөз бен қылық суық көңілді жылытады, жылы көңілді суытады. Дәптеріме қарасам бірсыпыра ойлар жазылып қалыпты. Әгәр соларды баспа бетінде сөзбен жеткізе алсам, бұл сапарда олжаға шаш-етектен батқаным да. Жар сүюге асықтырғанша, осыны істеуге асықтырсаңшы антұрған. Жар сүюге жастар аңсағанда, бұған бүкіл елің аңсап отырған жоқ па.

— Ел камы өлгенше бітпес, жастық шақ оны күтпес. Талай кемпірдің «әттегене-ай!» дегенін естігем. Өз оба-ның өзіңе ендеше.

Құлпаш кішкентай жұдырығымен Таймасты бір қойып қалды. Екеуі ыңырси әндетіп, өзен жағасына жеткенде, Мұқатайдың келіншегі Сәуле қарсы келе жатты бұларға.

— Маза бермеді-ау. Осы кісіден мені құтқаршы,— деп еді Құлпаш.

— Ендеше маған қойып бер! — деді Таймас.

Сәуле үстіне барын киіпті. Жаңа түскендей малынып, аузын қиғаштай, еркін, ерке сөйлей келді. «Қызыл отаушыларға» әзір сөзі өтпесе де бойы үйренген. Әкесі мен күйеуінің бай-жуандығынан именбестен, әйел азаттығын арсыз пайдаланбақ:

— Сіңліме сөзім бір өтпеді, екі өтпеді. Үшіншіде қайтер екен деп тағы келдім. Әйел теңелгені рас болса көрермін осы жолы — дегенде:

— Бұл жолы сізбен мен сөйлесем. Бірақ оңаша сөйлесем,— деді Таймас. Сәуле менсініңкіремей Құлпашқа жабыса беріп еді, қалтасынан алып, аты жоқ саусағына күміс жүзік киді де, жүзікті Сәуленің көзіне тосты.

— Менің жақын екенімді мынадан білмейсіз бе?

Сәуленің көзі бакырайып біресе Таймасқа біресе жүзікке қарап шығып барады, аң-таң. Бір құдайдың өзінен басқа ешкім білмес, деген сыры ашылып қалған сияқты. Өзінің аты жазылған, шайы орамалға түйіп, анада Аманға берген өз жүзігі екенін танып тұр. Бірақ, Таймасқа қалай ауысқанын біле алмай ежіктей бастады:

— Қайдан алдыңыз?

— Сізден алдым.

— Жок, сізге мен бергем жок.

— Жаңылып тұрсыз, бергенсіз — деп Таймас Сәулені қолтықтай өзен арнасына, тоғай ішіне енгенде Күлпаш олардан сытылып шығып, «Қызыл отауға» беттеді.

Сәске болып қалыпты. Жылқы келіп, бие байланған. Күн қызған сайын жайлау елінде жүріс-тұрыс, аралас та қызып барады. Жұрт аттысы атты, жаяуы жаяу «Қызыл отау» маңына жиналып жатыр. Сот бүгін жалшы Бокайдың бай Жамантіктен ақы даулаған арызын қарайды. Мұқатаймен аталас он ауылда бұған дейін сот алдын көрген жан жоқ. Сондықтан бастығы Мұқатай болып, он ауылдың бас көтерері ат үстінде. Баяғы замандары болса, бұндай қырын келген үкімет адамдарына қарсылық көрсетіп, сабап та жіберер еді. Қазір оған дәрмен жоқ. Өріс тарылған, бұғалық мойынға мықтап түскен. Құр дүрдиеді. Ерсінген Мұқатайдың өзі сағы сынып, Күлпашқа келіншегін салды. Келіншегі тоғай ішінде Таймаспен оңаша қалғанын көргенде, іші у жалағандай болып кетті. Дегбір тұтып отыра алмай:

— Біліп қайтшы, Сәуле не бітірді екен! — деп еді, атқа жеңіл ауыл совет председателі текіте жөнелді. Сонарда із кескендей, жүгіртіп жүріп өзеннің о жағына бір, бұ жағына бір өтті де төбеге шықты. Сәулені сонда да көре алмады. Талдың ішін қаға бастады енді...

Бәрін көріп, сезіп келе жатқан Күлпаш жымың-жымың етеді. «Қызыл отау» сыртындағы топқа соқпай, Ольганың шатырына бұрылды. Шатыр алдында он шақты әйел, еркек көрінеді. Көзі қызарған, тісі қақсаған, белі шойырылған... Өңкей ескі сырқаттылар. Солардың ішінде қонындағы ешкі қотырын тырналап Бокай да отыр. Ыстық күнде басына дағарадай күндік орап, беліне жабағы байлап, жылы киінген бәйбіше Ольгаға көнбей жатыр:

— Шырағым, шешінбеймін. Ұят болады. Менікі жел. Алақаным, төбем, табаным бәрі қызады. Күшалаң, емпірің болса бер.

Кемпір түгілі Бокай да шешінген жоқ. Саусақтарының арасын көрсетіп, қотырына май алды. Ол шығысымен селдір сакал біреу енді. Ольганың «жоқ» дегеніне иланбай, карбулка сұрап қадалып тұр:

— Бір қасық та жоқ па? Малдың деген құрттайтын кезі. Киын болды шырағым.

— Менде малдікі дәрі болмайды. Адамдікі дәрі болады. Мен адам дәрігері.

— Дәрігер болған соң бәрібір дағы. Әттегене-ай, мал қамын ойламаған екенсіздер.

Құлпаш Ольга маңындағы көріністердің суретін түсіріп алды да дәптеріне: «Ауыл дәрігер көмегіне сусаулы» деп жазып қойды. Ауруларды көрген соң көңілін уайым басып, «қазақ отырықшылыққа айналмаса, көшіп жүріп бәрінен айрылады» деген ойда келеді. Екінші шатырдың деңгейіне жеткенде сәмпылдаған дауыстар ойын бөліп жіберді. Шатыр ішінде үш-төрт шаруа «Қызыл отау» насихатшысын ортаға алып, сұрақты жаудырып жатыр:

— Қызы басқамен қашып кетсе, әкесі алған қалың малын қайыра ма?

— Заң бойынша кірмеге жер тие ме, шырағым?

— Қазақ жолымен біткен дауды заң бұза ала ма?

— «Аға өлсе іні, іні өлсе аға мұра» емес пе еді. Әменгерге неге тыным салады?

— Үш жыл болды, бұзау берем, деп біреуден бір қой алып сойып едім. Бұзау берсем, үш жасар өгіз, әйтпесе бұзаулы сиыр даулайды. Заң өсім әпере ме?

Сұрақтары осынша аңқау көрінгенімен шаруалар онша аңқау емес. Ешкімнің атын атап, үсінен арыз етпесе де, әрқайсысының алдағы бір дауға дайындалып жүргені байқалады. Сырты әлі баяғыдай ауылдың ішкі өзгерісін кейде тіпті байқамай да қаласын. Міне, «Қызыл отау» маңындағы топтың бірі алты қанат үйге симай, симағаны жабықтан, есіктен сығалап тұр. Дені балалар, жастар, ішінде егде адамдар да бар. Бәрі совет тұсында сауатын ашқандар, ашып жүргендер. Шетінен кітап сұрайды. Көшпелі ауылда кітапхана бар ма! Газет, журналдардың өзі сирек. Радио атымен жоқ. Мәдениетке сусаған халық астауға жапырлаған жылқыдай бірін бірі кимелеп, үйді кернеп барады. «Қызыл отау» көтергенінше кітап та алып шыққан. Адам басына жеткізе алмайтын болған соң бір кітапқа бірнешеуін теліп жатыр...

Бұл көрініске көзі түскенде, басыңқы келе жатқан Құлпаш елең етіп, тұра қалды. Көзі күлімдеп жайнап барады. Тағы да фотоаппаратын ала сала суретін түсірді. Содан кейін дәптеріне: «Ауыл қанша артта қалса да, мынау ентелеуімен тез шығады алға» деп жазып тұр еді. Мұқатайды қоршай отырған ру басылар тобына ауыл

жақтан ат қойып біреу жетті. Топ бүйі тигендей ұйқы-
тұйқы болып қалып, дереу орнынан тұра, шуласа лап
берді Құлпашқа. Құлпаш аң-таң, тапжылмай күтуде.
Ашулылар ащы сөзді боратып келеді:

— Қатынды, малды, малайды біржолата беріп ты-
найық осыларға!

— Әйтпесе, бұзбасын, тыым салсын бұзықтарға!

— «Қызыл отау» емес, қызыл өрт қой мынау!

— Үндемесен ертең жерінді де алады! «Жер бөлісі»
деген бір пәлесі тағы шыққалы жатыр, деседі.

Даурыққан топ алқына келіп тоқтады. Әрқайсысы-
ның танауына бір жұдырық сиып кетер, делбе сүзек бол-
ғандай аузына келгендерін айтады. Мұқатайдың сөзінің
дені «так» болатын. Қазір бар сөзі «так» қа айналыпты.
Буынып, түкірігі шашырап, даусы азар шығады.

— Қыз емес, так?! Біреудің қатыны так?! Может быт
ішінде бала бар, так?! Өздері «Қызыл отау» жігіттері,
так?!

Құлпаш әлі түкке түсінген жоқ. «Қызыл отау» мили-
циялары мен қызметкерлері де жиналып қалды. Тоғай-
дан шыға Таймас жүгірді.

— Бұл не, бунт па?! Түлен тұртты ме, Мұқатай?!—деп
бір шатырдан Әдхам шықты. Көзі қанталап, беті шекесі-
не дейін қызарған, жебелей басып келеді. Келе-ақ айқа-
сатын түрі бар еді. Құлпаш жібермеді. Екі жағын бірдей
басып, болған оқиғаны анықтады...

Дүрлігетін іштеме жоқ екен. Қайқы ерін, бүйрек бет
тоқал Жалмағамбет ақсақалды жығып кетіпті. Жәкең
Мұқатайдың шөбере ағасы. Дәулетті, беделді кісі. Көп-
тен бері арманы — бір еркек перзент болатын. Аяғынан
тік басқан он жеті қараны шок беріп, тоқал алғанда, сол
арманына жетпек еді. Тоқал бір жылдай ғана тұрып, өзі
үйде жоқта міне орнын сипалатты. Кіммен кеткені анық
мәлім емес. Әйтеуір «Қызыл отау» келгелі бұзылған, Ша-
шубай мен Қалибекке тым үйір-ді. Бүгін ол екеуі де кө-
рінбейді. Әгәр олар әкетсе қайсысы әкетті екен? Басына
бүргеше секірген Қазиясы бар Қалибек оны қайтеді?
Дәуде болса қатыны өлген Шашубай әкетті-ау. Дегенмен
бұл арасы әлі жұмбақ. Бірақ, он жыл бойы бұл етпеген
Боқайдың арыз бере қоюы, қас пен көздің арасында қай-
қы ерін тоқалдың жоғалуы «Қызыл отаушылардан» еке-
ніне жайлау елі күмансыз. Соны біліп ру басшылары кө-
терілгенмен, ел тырп етер емес. Тамашалай, қызықтай

карап тұр. Мұқатай ел сынайын көрген соң ентігін басып, кейін «мықтаймынға» көшті:

— Енді соттарыңды аш кәне! Оны да көрейік,— деді.— Содан кейін Ақмолада тіпті Қызылорданың өзінде сөйлесем сендермен. Азар болса бір айғыр үйір жылқы шығын болар. Сәкеме қараған он ауылдан кемі он мың жылқы өреді. Боқты құртарсын, құдай құртпағанды!

Құлпаш жауап қайырмады. Мұқатайға бірінші рет тура карап, жимия күліп тұр. «Ахмақтығыңды жаңа білдім» деген тәкаббар, келемеж күлкі екені беп-белгілі. Қандай өкір сөзден осы жұмсақ күлкі өткір еді. Мұқатайға со да өтпеді. Сұңғыла қыздың үнсіз сықағына түсінбестен: «Жақ аша алмай қалды ма?!» дегендей мақтана қарайды жан-жағына.

— Ел жиналды ғой. Аша беріңіз — деп судьяға бір сыбыр етті де жүріп кетті Құлпаш. Өз шатырына жете бергенде Әдхам мен Таймас дауласа келіп тоқтатты.

— Сен талай сөйлегенсін, маған бер кезекті.

— Бала, бұл ойыншық емес! Қоғам айыптаушысы қорғалатып бермесе, желауыз байлар жағын ашырмайды Боқайдың.

— Дәл сондай баймен салғыласу құмарым.

— Онда өзінді сүлікше сорған Шәкенмен салғылас.

— Мен кәзір өзімді біреу езді деуге арланамын. Аямаспын Шәкенді. Бірақ, ақы дауламаспын.

Екеуінің таласы сотта қоғам айыптаушысы болмақ. Құлпаш біреуін ренжітіп алам ба деп қипактап тұрып:

— Бір жолға ініңізді сынасаңыз қайтеді? Бұл құлаған күнде де Боқайдың ақысын байға жібермеспіз — дегенде, қисық Әдхам, ләм деместен көне қойды. Екеуі енді қолтықтасып кейін қайтты. Сотта айтатын сөздерді ақылдасып барады. Құлпаш шатырына ене, шай үстінде-ақ «Жолдан» деген очерктерінің төртінші тарауын бастады...

* * *

Алты канат «Қызыл отауға» жиылған халықтың оннан бірі симады. Сот есік алдында, ашық далада ашылды. Судья Кунақ ұлы Бөлтірік жайшылықта жылы жүзді, жайдары адам болатын. Кәзір көркем қияқ мұрты тікірейіп, қоңырқай жалпақ беті сұрланып кетіпті. Тіпті ызбарлы, сөздері шымыр. Сот алқасына жергілікті «қосшы» мүшелерінен бір еркек, бір әйел енген. Бұлар да

бойларын аулақ ұстап салмақты отыр. Сот ағасы Боқайдың арызын жәрия оқып шығып:

— Басқа айтарыңыз бар ма? — дегенде, Боқай үндемей басын шайқады. Сөз жауапкер Жамантікке берілді. Каба сақал, қалың қабақ Жамантік тымағының бір құлағын жымыра киіп, дізерлей отырған сон:

— Он жыл есігімде жүргені рас. Бір құнажыннан басқа мал құралмағаны рас. Құдай құрамаса мен қайтейін... — деп көтеріле сөйлеп бара жатқанда сот ағасы бір қакты. Бір қакқанда екі жақты: «тымағыңызды шешіңіз!» деді. Тымағын шешіп еді, «түрегеліп тұрып сөйлеңіз!» деді. Іркілдеп алдында жатқан үлкен қарнын ыңқылдай көтеріп, Жамантік орнынан сиырша тұрды. Қарсы алдынан шақырайған күн көзін сығырайтып, тақыр басынан шып-шып тер шығарды. Сонда да сөзінен жанылған жоқ:

— Ей, Боқай. Он жыл бойы ақыңды жеп келсем, өзіме не мынау елдің біріне айтқан жерін бар ма? Пәле жапсаң аруақ құдайға, дәм-тұзыма тапсырам... — дегенде Боқай тағы да басын бір шайқап қалды. Тоқабай оған такау отырған, сыбыр етіп, нұқып қойды. Байлар жағы жымындай бастады.

— Айналайын-ай, осы адалдығыңа құдай берер-ау! — деді де Жамантік енді бір сауал берді, — сот оқыған жаңағы арызға бармағыңды басыпсың. Бірақ соның бір сөзі өзіндікі ме?

Боқай үндеместен төмен қарап, табанының күстерін сыдыра түсті. Таймас шыдай алмай Жамантіктің сөзін бөліп жіберді:

— Халық биі лұқсат етіңіз, сұрағым бар.

— Лұқсат.

— Айыпты Жамантік жауап беріңізші, советтің еңбек заңынан хабарыңыз бар ма?

— Қарағым, алыстағы қыр қазағы заңды қайдан білсін.

— «Қосшы» ұйымдары, «Жалшы» ұйымдары айтпайды ма?

— Айтса айтқан шығар, кәрі кісінің есінде қала ма.

— Дегенмен, жалшыны шартсыз жалдауға тыйым салынғанын білерсіз. Шарт қалай жасаспағансыз?

— Соған Боқайдың өзі жуымады. Әйтсе де айналайын совет заңын сыйлаймыз ғой. Бұлжытпай орындап келем.

Жамантік бойына дарытар болмаған соң Таймас соттан тағы да лұқсат алып, Боқайдың өзіне берді сұрақты:

— Қожаң заңды шынымен-ақ бұлжытпай орындап келе ме?

— Обалы нешік, ұрмайды, кәзір ұрмайды.

— Ұрмаса, оң көзінде шодырайған анау дақ не?

— Ол бұрынғы ғой, жылдан асып барады. Үстімдегі мына көйлекті сонда әперген. Кешкемін сонсоң.

— Жамантік сені тіпті жақсы көретін сияқты, айналып-толғанып тұр. Жұмыс күнің неше сағат?

— Сағатты білмейім. Таң рауанда тұрамын. Елді жатқызып жатамын.

— Қожаң демалыс күн бере ме?

— Үлкен айтта бір рет түске дейін айттағам.

— Демалыс бермегені үшін қосымша ақы төлей ме?

— Онысын көргем жоқ. Күйектен күйекке дейін төлей-тіні: үш қой, серкеш, бас ұлтан, бір сулық.

— Сені жалдағанда байында қанша мал бар еді? Кәзір қанша?

— Аяғынан тік басқан қырық тоғыз жылқысы, жүз шамалы қойы болатын. Кәзір жылқы жүз алпыс, қой — төрт жүзге жуық, жеті-сегіз түйесі бар.

— Оның малын он жылда бұнша өсіргенде, өз малыңды қалай өсіре алмағансың?

— Әкем қайтыс болғанда Жәкемнен жалақымның есебіне бір саулық алып, жаназасына байлағам. Ол саулық жаз шыға қозылы қойға айналды. Қойын өтегенімде мойнымда қозысы қалып қойды. Қозы келесі жылы тағы қозылы қой болды. Осы борыштан төрт жылда азар құтылдым. Қотан толы қойдың ішінен жалғыз тушамды ұрлап әкетті. Содан былай жалақымды қолға алмайым, Жәкемнің мойнында тұра береді.

— Ол кісі сенен өз саулығын өсімімен алғанда, саған да өсіріп беретін шығар! Құнажының қашаннан бері мойнында?

— Екі жылдан асты. Әлі бір бұзаулаған жоқ. Бұзауламаса мейлі, әйтеуір өлмейді.

— Дегенмен он жылғы табысың бұл емес. Өзгесі қайда?

— Жылына бір көйлек, дамбал, ескі де болса бір өн киім керек қой. Жәкем оны ұстап қалады. Содан артылғаны бір құнажын Зады біздің тұқымға мал құтайған

емес. Әкей марқұмның жиырма жыл есікте жүріп, тапқан малы бір шүйкебасқа азар жетіпті. Қырық жасында үйленген екен. Шешей екеуі екі жақтап жалда жүргенде, бір бұзаулы сиыр ғана бітіпті.

Боқай әйтеуір сұрақтарға жауап беріп тұр. Құлағына Тоқабай күйған сөздер ағып кетсе керек. Жамантікке дау айтар емес, сот алдында да «Жәкем» дейді. Оған Мұқатай, Жамантіктердің қыбы қанса, Тоқабай, Әдхамдардың зығырданы қайнап отыр. Таймас сұрақ берген болып, Боқайдың аузына талай сөз салды, бәрі түсіп қалды. Сонсоң Жамантікті өзі айыптауға кірісті. Азырақ тойпаңы бар екен, бауырын жазып алған соң ұзақ, шешен сөйлеп кетті. Көптің ішіндегі ыбыр-сыбыр тына қалды. Шет жақта баласын емізе тындап отырған шокбыт киімді әйел көзінен жасы парлағанын байқамастан Таймасын аузына телміре қарайды.

— ...Теңдік таразысы құрылған осы шаршы топта да Боқай байының бетіне тура қарай алмайды, атын толық атай алмады,— дейді Таймас.— Бірақ, бұл оның кінасы емес. Анасының құрсағынан шырылдап жерге түскенде бұйырған жер байдың босағасы болды Боқайға. Сол босағада жатып дүниеге ол көзін ашты. Асқар таудай саялы, арыстандай айбынды көрінген ата-анасы бай алдында байғұс екен: бай ұрады, ұрсады, бұйырады, қорлайды, біріне жак ашуға дәрмендері жоқ. Дәрмен берер ешкім жоқ. Жеті жасынан бастап дәл көзірге дейін осының бәрін Боқай, өз басынан да кешірді. Міне сондықтан оның көкейіне: «тепкіге тек көнсең ғана, байыңа жақсаң ғана күн елтесің» деген ұғым берік орнаған. Бұл ұғым баста тұрғанда мынау жарық дүние жалшыға қараңғы. Бұл ұғымды бұзуға құлағына қанша күйсаң да, қолмен бұзып, көзіне көрсетпей жалшы саған сенбейді. Халық сотының есіне мен алдымен осыны салар едім. Пролетариат үстемдігі орнағалы он жыл өтіп барады. Октябрь шуақтарына қазақ жалшылары әлі емін-еркін жылына алған жоқ. Октябрь-ызғары қазақ байларына әлі өткен жоқ...— деген кезде Жамантік ұшып тұрды орнынан. Күйіп-пісіп қақала сөйледі:

— Мынау не дейді жаным-ау! Бұдан артық шаппақыпысын, таламақыпысын! Жазығым не? Көбейт, деді үкімет, көбейттім малымды. Азайт десе бір-ақ күнде құртып берем. Күлтелемей ашып айтшы өзін!

Сот ағасы қоңырау қақты, онысын елемеген соң:

— Тәртіпке шақырамын! Отырыңыз! Сізге сөз берілген жоқ,— деп зекіп тастаса да, Жамантік отыра бере тағы бір сөйлеп қалды:

— Астыма иіне сұғып жатса қалай үндемей отырам!

Таймастың келте мұрны мейлінше делдиген. Төртпак, кең кеуделі жігіт болатын. Жамантіктің жаңағы сөзінен кейін ісініп домалана қалыпты. Сарғылт жүзі шаңытып, таза тұз көзі қызыл көрген қаршығаның көзіндей жанып тұр. Ашуын жасырғансиды. Сонда да ауық-ауық Жамантікке ащы тілін салып-салып қояды:

— Қазақ байының басасауы әлі басылмағынын міне Жамантік ақсақал тағы да бір әйгілеп өтті. Ол кісі Боқайлардан дәндеген. Он жыл бойы жар құлағы жастыққа тимей, сорпа-шайынды ішіп жүріп, ыстық-суықта жыртқы-жаланап жүріп, малына бес жүзден аса мал қосқан Боқайға бір құнажынды азар қияды. Он жылда жарты күн, онын өзі айт күні демалыс береді. Онымен де қоймастан, ашуланып бір көзін кем етеді де бөз көйлекпен құтылады. Ертегіде бір жалмауыз кемпір жас қызға шашын қаратып жатып, санынан сорып құртады екен. Мынаның сонан несі кем? Алпыс асқан жасында Жамантік ақсақал талай жалшыға істерін істеген болар. Ал, Боқайға пролетариат үстемдігі жүріп тұрған кезде істеп отыр. Жалшының бәрі Боқай емес. Олардың ішінде оянғандары да, байының жағасынан алуға жарағандары да бар. Солардың атынан шақырамын, Боқай, еремісін бізге? Ерсен осы сотта-ақ Жамантіктің кеудесіне мінесін. Ермесен шіріген жұмыртқасын, қаласын байдың табанында. Таңдашы, естіртші көне үніңді?

Таймас жауап күтіп кідіріп қалды. Көп назары Боқайға ауды. Боқай қалғып кетіп отырған, «неге үндемейсін» деп Тоқабай бүйірден нұқып жібергенде селк ете түсті.

— Еремін, қалмаймын! — деді көзін ашып алып, — Тоқабайға айтқамын. Нанбасандар сұра. Қалсам мені қуырып жейді. Құдай біледі қуырып жейді. Тіпті құнажынымды тастап кетуге бармын!

Біреулердің сықылықтаған күлкісі, біреулердің «қайтсін бишара» деген аянышты үні естіледі. Түс ауып кеткен. Күн әлі де күйдіріп барады. Жұрт шөлдегеніне, терлегеніне қарамастан сот тергеуіне құлақ төсеп отыр. Жамантік, Таймас, Боқайлар сан рет шығып сөйледі. Оларды әбден тыңдап болған соң, сот өзара кеңесуге

«Қызыл отауға» енді. Жиынға Құлпаш пен Ольга да келген. Екеуі орыс тілінде шүңкілдесіп тұр...

— Мынау қызық сот болды,— дейді Құлпаш,— айып-тыны қорғаушы жоқ. Адвокаттар Жамантікті қорғаудан бас тартыпты.

— Олар дау талғайтын ба еді?!— деп Ольга күледі.

— Осындай көп алдында сөлекет істі қалай қорғасын. Тіпті куәнің керегі болмады ғой.

— Он куәдан бір Таймас күштірек шығар. Мен байқап тұрдым, оның сөзі талайдың көзінен жас шығарды, талайдың кеудесіне от тастады. Қандай шешен, қандай сүйкімді өзі.

— Сенің кеудеңе де бір ұшқын тастаған-ау? Байқа, қыз көңілі тез тұтанатын сияқты.

— Сен тұтанып та үлгірдің бе?! Бәсе, аузыңнан Аман түспейтін еді.

Екеуі бірдей қызарандап жымындап қалды. Бірін-бірі іштей түсінсе керек, қайтып бұл тақырыпқа оралған жоқ. Сот кешікті. Жұрт тарқар емес, ду-ду етеді:

— Байды байытатын малай.

— Малайдың соры бай.

— Аузың жаман, демендер, Боқайдың көз құнын да төлетсді.

— Құн төлеу бар ма кәзір?! Онда абақтыға жабады да.

— Қарандар, былай қарандар! Жамантік Боқайды әлі торып жүр. Әне, ымдап шақырып тұр. Тоқабай сезіп қалды. Жібермей қойды.

— Есіл Боқай байқаусызда қолдан шығып кетті-ау. Енді қолға бір түссе әзәзілдей-ақ азғырмақ, Жамантік.

Сот шықты бір кезде. Дуыл тына қалды. Судья Қунақ ұлы әдетінше қара мұртын бір сипап қойып, үкімді естіруге кірісті:

«Ресей құрамасындағы қазақтың кеңестік социалистік автономиялы республикасы атынан... Ақмола оязына қарайтын жиырма екінші участкелік халық соты социалистік әделет пен төңкеріс заңын қолданып билік етті... Жамантік Сақыбай ұлынан Боқай Ашамай ұлына он жылдан бері жалда жүрген ақысына балап екі құлынды бие, бір боталы түйе және бір ат алып берілсін. Ашамай ұлын ұрып, бір көзін кем еткен Сақыбай ұлының қылмысы қудалансын...»

Сот үкімін жариялап бітірер-бітірместен Сақыбайға

қараған он шақты жуан күдірейе-күдірейе орындарынан тұрды. Боқай напар-нанбасын білмей:

— Осы малдың бәрі маған ба? — деп ыржың-ыржың етеді. — Жәкеме жаман болды-ау. Қайтейін өзіме жақсы болған соң.

Мұқатай шабалана сөйлеп барады:

— Аухалби, аухалтер, бастығы Күлпаш жолдас бірі де заң білмейді! Ауатком жанындағы аужалком, ауыл кеңестің жөнеуі міне жан қалтамда. Ерттендер, атымды! Бұл билікті Ақмолаға барып быт-шытын шығарам...

III

Шәкен биыл ақ орданы қоймаға қойып, жайлауға бөз үймен шықты. Қара пәуескені де салқын қораға қалдырып, беті ашық солқылдақ арбамен жүр. Совет үкіметінің алғашқы жылдарында осыны бір істеген. Онда жарқырап көзге түсуден қорыққан шығар. Ал қазір құбатөбел бола қалуы не? Үш күннен бері түйілген қабағын ашпайды. Бүгін тұтқиылдан жол жүрмек. Оның қыбыр еткенін байқап отырған ел бұл қылықтарының біріне түсіне алмады, сұрауға тағы батпады. Сондықтан, Мақаш ақсақал мырзаны мана ауыл сыртына оңаша алып кеткен. Әлі қайтқан жоқ. Қасында атқосшысы бар, ат сабылтып келіп, қонақ үйге Мұқатай түсіп жатыр. Әбен мен Танақөз боз үйде, Шолпанның қасында, Байбол далада қамыттаулы аттардың қасында, Жылқыбай бес-алты ауыл адамдарымен қотанда отыр. Мақаш олардың күткенін елер емес, сөніп бара жатқан жүзінде түршігу бар, қызыл көзі Шәкеннің аузына қадалып қалыпты:

— Ермекбай қайда, Ермекбай?! — дей береді.

— Оған да ауыз сала бастаған. Өз басымен өзі әуре сияқты, — деді де Шәкен ауыр бір күрсініп қойды. Содан кейін ғана түйілген қабағын кере түсіп, шешіле сөйледі — Жақып, Қасендердің қайсысы болыс болса да заманды түземес. Заман күннен күнге бұзылып, тарылып келеді. Бұған дейін кейде әлі-пылай болып қалып жүрдік. Онымыз асаба, асқан көңілдің ылаңы. Бұдан әрі құдай бірліктен айырмасын. Өзгенің бәрі, қанша мықты ұстасак та, мұздай еріп қолға тұрмауға айналды. «Көп ауылдан» мүлде айырылды, дәл іргеден аңдып, мазаны алып бакты. Әгәр Қасен болыс болып қайтса, басқадан бұрын сонау Ізбасар, Әдхам, Тәуке, Тоқабайлар өзі-ақ

ойнақтап төбемізді тесер. Сайлау құқымыз жойылды. Үкімет ісі бізге арам. Салық жылдан жылға өсуде. Әр жалшының қойнында кемінде кәзір он шайтан жүр. Аздырмай оны қоя ма? Қызылордадан «Қызыл отау» деген шығып, жүрген жерін бүлдіріп келеді. Ішінде Токабай, Таймастар бар екен, бұл жерге де соқпай кетпес. Біздің үйге түсіп жатқан мынау екі аттының бірі Мұқатайға ұқсайды. «Қызыл отау» соларды ошап жатыр, деген. Тегін жүріс емес. Көп ұзамай жер бөлісі болады. Қорықтан бізді қуады. Кумак тұрсын, жауып та қояр... Осы жайларды ойлай келе жата алмадым. Ақмола барам, ояздық үкіметтің түрін көрем. Торықсам Қызыл-жар барам, гүбірналық үкіметтің түрін көрем. Одан торықсам Қызылорданың өзіне тартам. Міне, Мақа, сізден несіне жасырайын, жай солай. Дабыра қылмаңыз бірақ.

Мақаштың ұзын сакалын, етекті, салпы мұрнынан гүлеген жел желпіп тұрды. Шәкен сөзін ол тиыш тыңдай алған жоқ. Ашуланғаны ма, қорыққаны ма, әйтеуір өңі қашып, демігіп отыр.

— Барсаң бар. Жолын болсын,— деді әлденеуақытта — дес тимеске дес тисе тек жатқызбас үйінде. Ақсақалда қадір, әйелде ұят, байда құт қалмады, дегейсін. Бос қолым бұғаулы, бос аузым шырмаулы, дегейсін. Көкбас сона сүйір тұмсығын сауырдан сұғып жатса да жасқауға дәрмен қалмады, дегейсін. Не айтар екен сонда. Тура Елтайдың өзіне айт. Шоқ, шоқ, сазайың дер ме, немесе құтырған елге бір ем іздер ме, өз көзіңмен көріп қайт. Менің боларым болып, бояуым сіңген. Кәрі қыржанды қайта кессе де мейлі. Сенің тасың өрге домалап тұрғанда тап болды бұл заман. Іздей берсең жоғың бір табылар. Қасына кімді аласың?

— Көп кісі ертпеймін. Көшірім Байбол. Болыстығынан түсіп қалса Жакып ерер. Әйтпесе арғы жаққа Теміржанды алармын. Ол қызметінен босапты...

Екеуі етектерін сілке орындарынан тұрды да үйге аяңдады. Аласа Мақаштың таяғы өзінен ұзын. Таяғына таяна, аяғын нық басып келіп, боз үйдің нақ төріне шықты. Қотанда манадан тосқауылдап жүргендер де үйге енді. Әбен шара аяқпен қымызды шайқап ішіп отырған. Екі беті шикандай, амандық аяқталмай жатып-ақ құрдасына тиісті:

— Немене, түсіннен шошыдың ба? Кенеттен қайда барасын, не іздеп барасын?— дегенде:

— Саған оның керегі канша,— деді Шәкен,— уайымсыз, ойсыз антұрған, іше бер қымызыңды.

Әбен мүдіріп қалды. Танакөз іліп әкетті сөзді:

— Сен сонда жұрт үшін ойлап, уайымдап бара жатсаң жақсы-ау. Әгәр өз басыңды күйттеген озбыр ойың болса, оны несіне дәріптейсін. Қалың елден қасыңа Байболды тандап ертіпсін. Кеңесшің келіскен екен.

— Өзің ерсен қайтеді? Ұзын жолда әрі әйелім, әрі кеңесшім боларсын.

— Жарайды. Навбас, сен онда біз қайтқанша осында бол. Ақын кетсе обалың маған.

— Тіпті ақым кетсе де қалайын, бара бер. Қызыл тоқалға аркамды бір сипатқанның өзі неге тұрады!,— деп Әбен жымың-жымың етеді. Шәкен жауап қайырған жоқ. Еңбектей бастаған әйел баласына қолын жайды. Бала келе қоймап еді, Шолпан көтеріп әкеліп, әкесінің алдына отырғызды. Айналып-толғанып отырған әкеге Танакөз тағы да бір сөз тастады:

— Балларыңның көзі кімге тартқан? Саған тартса үлкен, ала, шешесіне тартса мөлдір қара болар еді. Ал мынау қасқырдың, не бүркіттің көзі сияқты қызғылт, отты ғой?

— Бала жеті атаға дейін тарта береді,— дей салды Шәкен. Шолпан төмен қарап кетті. Орман түлкісіндей қызыл келіншектің бетіне қан жүгіргені ешкімге байқалмады. Бала тапқан соң өңейе, толығырақ түскен. Бұрынғысынан да байыпты, салмақты көрінеді. Үй шаруасын әбден баураған. Қымызды өзі сапырып беріп отыр. Қонақ үйдегі қонақтарға Шәкенмен ақылдаспай-ақ мал сойғызып тастады. Көрші-қолаң, асшы, малшылардың, ауыл қыдырған ағайындардың маңына үйірілуіне қарағанда қолы жазық екені, би тоқал бола бастағаны байқалады. Күміс шытыралы, екі құлақты, дәу сары тегене ортайып баратса дереу еселейді. Алтын білезікті, жұп-жұмыр ақ білегі имек ожаумен қымызды көтере сапырғанда торғын көйлектің кең жеңінен жарқ етіп қолтығына дейін көрінеді. Тіпті момақан, уылжыған әдепті, іштемені байқамағандай, ешкімнің бетіне қарамағандай болып отырып-ақ жұрттан бұрын көріп, сезіп қояды. Сәлем беріп есіктен екеу енгенде әнтек езу тартты. Оң бетіне титімдей шұңғыл пайда болды да, жазылып сала берді. Келген екеудің бірі, қарны шошайған, жасы қырық шамасында, денелі, безеу бет қара жігіт. Басын кекірейтіп, шалқак

ұстайды. Сәнге киген көзілдірігі көруге бөгет болған соң басын амалсыз еңкейтіп, көзілдіріктің үстінен қарап отыр. әркім-ақ жымыңдай бастады. Жігіттің өзіне де жайлы Шолпан соны басқадан бұрын көріп қатса керек, қазір тимеді білем, көзілдірікті енді көзден алыстатып, мұрнының ұшына таман апарды да, желбезегіне тіреп қойды. Бастанқысынан бұның әбестігі асып түсті. Шолпанды күлкі қысып, шәлісінің ұшымен аузын жауып алды. Шәккен әдетінше қысқа амандасып, үнсіз біраз отырған соң:

— Жол болсын, Мұқатай. Қайдан келесін, қайда барасын? — деді.

Мұқатай жауап қайырмастан бұрын сықтындағы күрең сәтен шапанын, кара баркытпен тыстаған пұшпақ бөркін шешіп тастап, костюмшең, шашын бұдырата жалаңбас отырды. Саусақтарын таранған болып, ортан қолдағы шомбал алтын жүзігін де көргетіп қойды. Не орысша, не казакша, не жанаша, не ескіше бола алмай шөре-шөреде жүрген есер Мұқатай, шіріп қалған Нұржанның қу басын қайда жүрсе қойнына тыға жүреді:

— Әкем марқұм, «катын билеген күн қараң» деуші еді, — деп бастады сөзін, — елімізді «Қызыл отау» деген ошап жатыр. Так. Бастығы Құлпаш деген қыз, катын десе де рауа — ақтардың қолында болыпты. Так. Бұл қызды осы үйдің малайы кәдімгі Таймас билейді. Так. Таймасты тағы да осы үйдің малайы ұры Токабай билейді. Так. Бұлардың үстіне, өлген әкенің орнына әке — мен, деп көбік ауыз Әдхам жетті. Так. Қысқасы, бәрі Аманның адамдары. Ойына келгенін істеп жатыр. Так. Ауызды алдымен біздің тұқымға салды. Бір ағайдың екіқабат тоқалын Шашубай жынды ішіндегі бала-маласымен алып қашты.

Жасырып күліп отырған Шолпан ашық күліп жіберді де, Мұқатайды бір қакты:

— Іштегі баланы қалай тастайды! Қашқан соң ала қашады да.

— Қыз қашатын еді. Екіқабат катын қашқанын көргенім осы. Қашырған «Қызыл отау». Енді бір ағайдан малайына жеті кара мал кесті. Так. Әр-берден соң өзіме, өзімнің әйеліме қол салатын түрі бар. Сонсоң жүріп кеттім. Ақмола барам. Так. Ермекбайдан бірдеме шыкса шықты, шықпаса тура Қызылорданың өзіне тартам. Сізге осы жайды айта кетейін, ақылдаса кетейін, деп әдейі бұрылдым. «Айлас қатын мұңдас» емес пе, так мырза?

«Кызыл отау» мұнда соқпай кетпейді. Соқса сізді де қырына бір алады. Кәне, не ойыңыз бар? Қайтеміз?

Мұқатай желпілдеткенмен Шәкен табжылар емес. Әуелден аз сөзді тұйық кісі, мына хабарды естіген соң түйіле түсті. Алдындағы баласын шешесіне жіберіп, өзі мен өзі болып отыр. Маңында адам барын мүлде ұмытқан тәрізді, ызалы ой басқанда қоңыр жүзі сәл қызарып, көзі үлкейіп кететін. Кәзір дәл сүзеген бұқаша қарайды. Өңі суық-ақ. Мақаш та төмен қарап тұнжырай қалған. Екеуінің ынғайымен басқалардың бетіне де көлеңке түсіп, кәзір ешқайсысы жақ ашпап еді. Жылқыбай шыдамады. Тісі жоқ опырық аузын малжаңдата:

— Тоқал мен жалшыдан көреміз бе, көресіні! — деп күрсінгенде Мақаш күңірене жөнелді:

— Е-е-е! Тоқал, жалшы дегендер отпен кіріп, күлмен шығатын еді-ау! Кез болған соң кер заман кер айыл бырт-бырт үзілді. Әзәзіл ішке енген соң ынтымақ, ұйытқың бұзылды. Бос қаксамаған Шортанбай. Таймас, Тоқабай, Әдхамдар, есік көрген әлгі қызды билесе, «Кызыл отау» емес, ол бір қызыл өрт-тағы!

— Туһ, Мақа, әбден қартайған екенсіз! — деді Әбен. «Туһ» оның жиі қолданатын сөзі болса да, бұл арада түңіле айтқаны шытынаған қабағынан байқалды. — Өзіміздің Таймас, Тоқабай, Әдхам, Амандар билесе қуаныш емес пе! Менің жүрегім қуанғаннан кеудеме симай барады. Кімнен кем сол жігіттер?! Аманды тіпті арысқа салуға болады. Таймас, Тоқабай, Әдхамдар саптаулы айбалтаң, салып жіберсең нені болса да кесіп түседі. Газет неге оқымайсыздар! Есік көрді, деген қызыңыз әлден алты алашқа мәлім. Үкімет мүшесі. Журнал шығарады. Кітап жазады. Ғұлама...

Қағушы болмаған соң Әбекен азырақ асыңқырап кетті. Күлпаш әзір кітап жазған жоқ. Әбекен өзінің жақсы тілегін айтқан болар. Мұқатай қашып кеткен қысыр жеңгесін буаз дегенде арам ойын айтқан. Шашубай мен тоқалдан бала дауламақ еді. Әбен сөзі алдымен соған баты. Ашуланса дабырлап, аузынан түкірік шашатын әдеті. Бұл жолы мұрнынан да бірдемелер көрініп, сөйлеп жатыр:

— ...Қой, қой, өтірікші, Әбен! Буаз қатынды қашырған сенің сол сандақтарың. Осыдан бала жазым болсын!..

— Оттама, үлкен сыйламаған, жақсыдан жаман ту-

ған неме! Ағаң бала жасап жатқанда қасында тұр ма едің? Буаз, буаз деп қоймайсын, қайдан білесін?!

Есік жактағылар ду күлді. Шәкен де бір мырс етіп:

— Жә, жетер, екеуің де оттама! — деді де орнынан тұрды. — Мен жүруге қамданам. Мұқатай сенімен жолшыбай сөйлесеміз ғой.

Бастығы Мақаш болып бәрі қонақ үйге жөнелді. Оңаша қалған соң Шәкен Шолпанды өзіне тура қаратып, екі иығынан ұстады. Өңін әлі жылытқан жоқ. Сескеніп қалды Шолпан. Күлімсіреп, «не жаздым?» дегендей қара көзі жаутан қағады.

— Шамаданға бір суретінді салшы, сағынғанда қарайын — дегенде сұп-суық Шәкен жылып сала берді. Даусы да, буындары да босап кетті. Шолпанды өзіне тартып алып, кеудесіне басты. Үзіп-үзіп сөйлеп тұр: — Кім біледі, Ақмоладан әрі кетем бе, ұзақ жүріп қалам ба. Сенімен қосылғалы үйден алысқа шыққым келмеуші еді. Шығарды ағайын. Берген дәм, тұзымыз, көрсеткен қайырымдарымыз зая кеткен сияқты.

— Мырза, бұнша неге түңілдіңіз?! — деп еді Шолпан:

— Ақкөңіл періштем, — деп Шолпанды бауырына қыса түсті де, арқаға екі қағып босатып жіберді. — Жатақта жатқан қарауылдың қарамаы өсіп барады. Яшейке, қосшы, мойын-серік... дегендер мазаны кетірді. Аш қасқырдай тап беріп тұрған жоқ па... Бәрін қоздырған Аман! Соңыма енді ол шырақ алып түсті.

— Татуласуға болмай ма?

— Өз ойым да сол. Бірақ, қатал жігіт еді. Қайысар ма?

Шолпан қайтып үн қатпады. Ішінен «иә, қайыспас» деп қойды. Қабағы кірбең тартты. Күйеуінің киімдерін әкеліп, бірінен соң бірін ұсына берді. Шәкен кербез кісі. Жаз киімдері бөлек. Костюмнің пенжегі қытай сүншеншасы, шалбары сұрғылт трико. Аяғында күрең шеблет, басында шляпа. Сыртынан желбегей салып, жеңіл жібек шапан киді. Қазақ салтын бұзып орамал, сабын, жұқа одеал, простиана, жастыққа дейін алды. Мұқатай тамағын ішкен соң, қасына отырғызып алып жүріп кетті. Көшірі ұзын Байбол. Ауылнайлықтан түскеннен бері Шәкеннің ол басыбайлы көшірі болуға айналған. Атқа қатты жүруді жаратады. Бабындағы қос күрең оған сай. Ауылдан шығар-шықпастан ызғыта жөнелді. Мұқатайдың жапы-

рық тымақ атшысы далбақтап барады. Жетегіндегі Мұкатайдың атын бос үзеңгісі сарт-сарт ұрып барады... Ауылдан қарап қалғандар біртіндеп тарай бастады. Шолпэн баласын көтеріп жалғыз тұр. Аман кеткенде де осылай тұрған. Кәзір қайсының тілеуін тілерін білмейді. «Бірінің де жеңгенін не жеңілгенін көрмесем» деп күрсінеді. Шәкен белден асканда құлазыған көңілмен үйге аяңдады

IV

Шәкен Ақмолаға тартқанда, Әбен жатакка тартты. Жатак биыл екі есе көбейген.— Жиырма шақты үй. Сапардікі мен Ізбасардікі де сонда. Жайлауға көшкелі Әбен бірін көрген жоқ. Қазына жұмысымен Танакөз бірер қатынаған. Танакөз тежей берген соң Әбекен бүгін оны алдады: «Сапекеннің бәйбішесі сыркат, көңілін сұрайын» деп шықты. Шынында ағайындарын сағынған. Оның үстіне Шәкеннің Ақмолаға жүріп кетуі, «Қызыл отау» жайында Мұкатай әкелген хабарлар көңілін қатты құйқылжытты. Аяннан артық жүрмейтін кісі тез жүруге асығып, бүлк-бүлк желе бастады. Астындағы шобыр құла еңкіш, үсті қатты-ақ, түйген сайын жуан қарны сабаша шайқалады. Әгер белі байлаулы болса дәл мұндай мазасызданбас еді. Белбеуі үйде ұмыт қалыпты. Желген соң ер-тоқым да орнықпай қойды. Ер алға, тоқым артқа кетті. Айыл біреу, құйысқан жоқ. Шобыр құла сүрініп кеткенде, Әбекен ер-мерімен ақтарыла құлады. Аты, талай мұндайды көрсе керек, үрке жөнелмей, оттап тұр. Өзі ұшып тұрудың орнына, құлаған жерінде тартпасын ұстап ойланып отыр. Жалғыз тартба тозған екен, үзіліпті. Тартпа қылуға шылбыр да жоқ. Олақтық пен салақтық екі жақтап Әбекенді елсіз далада қинады-ау! Сонда да ол камықпады, саспады. Құланың құйрығынан кыл жұлып алып, тартпаны жалғады. Ерді қайта ерттеді. Мінерде ері екі рет ауды. Үшіншіде атты жарға жанастырып қойып мінді. Тағы да тепектеп келеді. Қолында, былтыр жолдан тауып алған тал сапты, шолақ қамшы, қаттырақ бір ұрып қалғанда ұшып кетті басы. Оны түсіп алуға еріншектігі ұстады. Өйткені, мінерде тағы ері ауып, әурелейді ғой. Қазір бойындағы бар қару сол қамшының бір жарым қарыстай ғана сабы. Шабан шобыр басынуға айналды. Әбекеннің «шүү-шүү» леуі жиіледі.

Жатақ әлі көп жер. Күн еңкейіп барады. Бүгін таң атқалы аспан алабұлттап, жел тұрақтамай біресе оңға,

біресе теріске шығып тұрған. Енді қарсы алға шығып алып, сонау көз ұшында «Мақаш қорығының» үстінде жауын бұлттарын топтай бастапты. Әбекең су болудан сескенбеді. Май басқан қысықтау көзін кеңірек ашып қарады да, «жауғай-ақ» деді ішінен. Жаңбыр жердің берекесі, адамның несібесі, деп жүретін. Тек шатырламай жаусын. Әгәр шатырласа мынау кең дала Әбекені тар. Жайдан жаман қорқады. Қазір ол есінде жоқ. Кеудесін жаңа хабар, қуаныш кернеп, ағайындарына жетуге, естіген-білгенін өсіре айтуға асық еді. Күн бір күркіреп қойғанда әдемі ойы бөлініп кетті. Көзін бұл жолы барынша бақжита ашты. Жаңағының арасында алдыңғы жақ қап-қара болып түнере қалған. Түсі суық-ақ. Нажағай жарқ-жүрқ етеді. Қорқынышты суыл естіледі. Әбеннің ұғымында осының бәрін істеп келе жатқан бармақтай ғана періште. От бишігін үйіріп, ақыра тықсырғанда таудай бұлттар егіліп, суға айналады. Шайтанның іздегені ылғи қырсық қой. Бұлттарды ол бөліп алып, басқа жаққа қуады білем. Сол кезде бармақтай періште отпен атқыласа керек. Шайтан пана іздеп қашады. Оның паналаған жеріне періште атқан от түседі-мыс. «Жай оғы» деген осы, деп Әбен талайды нандырған. Қазір жаркылдата, шартылдата күн құйып бергенде, құлһу алла мен аятіл күрсіні төпей берді. Басқа білері жоқ. Оқыған сайын жан-жағына үшкіріп қояды. Енді періште қуған шайтан мұның маңына жуымауға тиісті. Сонда да дұға күшіне сене алмай, қашан жауын басылғанша құдайға қазақшылап жалынудан жақ жаппады. Жауынның ол қанша жауғанын күн ашылған соң ғана байқады. Сет құйып өтіпті. Сай-сала, жыралардан су әлі сарқырай ағып жатыр. Ойпат, тақырларға қак тұрып қалыпты. Жер тазарған, кенелген, күн нұрын күшқан сайын құлм қағып, хош иістер шашады. Көленкелер ұзарып, көлденең белеске күн иек артқан кезде шығыс жақ аспанды қызыл-жасылды кемпіркосақ қоршады. Түрлене түсті дүние. Сол дүниенің бар рахатын Әбен жалғыз көріп келе жатқан сияқты. Аузы, мұрынмен бірдей тұнық әуені сіміре, төңірекке жіті көзін жібере жатаққа тақалғанда, көзі алдымен шағаладай ақ үйге түсті. Тақала келе ақ үй шыбартып, әдемілене берді. Іргесін, жоғарғы жиектерін, терезе айналасын қызыл-күрен балшықпен оюлай сылапты.

— Бәлекет-ау осы Сыздық! — деді Әбен сүйсініп. Сүйсінбей қайтсін, өз үйінің сырты түгілі іші сары балшық-

пен жылында бір азар сыланады. Сыздық жылда жайлауға кететін. Биыл мойын-серікке еніп, жатақта қалған және ауылдық қосшы ұйымының бастығы болып сайланған. Өте ықтият, шебер жігіт. Неміс поселкелерінен көргені істеп, үйінің биыл сыртын да түзепті. Қобыраған көп ауылдың ішінде оның үйі мәдениет сарайы секілді көрінеді. Маңында шашылып, былығып жатқан түк жоқ. Тезек-камбаларын келтіріп, жинап, жаңбыр өтпестей етіп төбесін қалың жауып тастаған. Қыстаң маясының жармысы қалған екен. Онысы да тиянадай болып тұр. Салақтықпен ұқыптылық та жұкса керек. Бұл уақытта аңғал-саңғал болып жайрап жататын коралардың бірсыпырасы-ақ Сыздыктікіндей болмаса да жылдағысынан жинақы. Көп ауыл шетінен «Қосшыға» еніп, мойын-серік болып жатақта қалғанда тегін қалмапты. Егін салмаған бір үй жоқ. Ауыл сыртындағы Ақжазықтың қарасыны кеңіп барады. Егіннен кейін әркім жақын жерден үй-қорасын айналыдырып, қысқы отын, шөбін қамдап жүр. Былтыр жақсы шыққан егіннің тоғы әлі басылмаған. «Көп ауылдың» осы көрінісіне байыппен қарап келе жатқан Әбеннің мұрны көңірсіген ыстық бауырсақ иісін сезе қойды. Дәл сол үйге түспек болып, көзі тіңте қарағанда, бауырсақ пісірген үй бес-алтау болып шықты. Өзі қомағай Әбен су өткен соң, ішін қымыз жалаған соң не оңсын, қайсысына барарын білмей:

— Қап, серттескендей бәрінің бір мезгілде пісіруін қарашы! — деді де атының басын ақыры Сыздыктің небұрды. Сыздық жер үйде, өзгесі-ескі әдетпен киіз үйде. Жаз шыққалы жер тойғызған жауын көрмей, жатақ қауіптен бастаған екен. Бүгінгі жауыннан кейін, әр үйде бір әйел босағандай бәрі Сыздық үйінің сыртындағы жазыққа жиналып, мәре-сәре болып тұрғанда, қора тасасынан Әбен қылт ете түсті. «Әбен!» «Әбекен!» «Жауынды ала келді жарықтық» — десіп жатыр. Жайлау хабарына жатақ аңсап тұрады. Оның үстіне Әбен мен Тәукені көрудің өзі қызық. Сыздық ол екеуін көрген сайын, сөзінен не мінезінен өрескел бірдеме табады да кейін жұртқа айтып күлдіріп жүреді. Сондықтан Әбеннің келгеніне әсіресе Сыздық қуанды. Басқадан бұрын барып шаужайға жабысты. Су өтіп, жаурап қалған сияқты. Дерев астына киіз алдырып төсеп, үстіне күрғақ күпі жапты. Сергітіп, көңілдендіріп алып сөйлеткелі жүр. Не айтар екен, қашан айтар екен, деп біріне бірі көз қысып.

нек көтеріп, жымындасып отырғанда, әңгімені жауыннан бастады Әбен:

— Бұл жерге қалай жауды?

— Қатты жауды.

— Сел күйды.

— Егіннің дәнін ағызып әкетпеді ме екен...

— Оның бірі түк емес! — деп Әбен қолын сермеп тастады. — Жайлау мен екі араға әсіресе Майөзек тұсына жауған жауынды осы жасым ішінде көрген, естіген емен! Ат құлағы көрінбеді. Жай о жағымнан да, бұ жағымнан да шартылдап түсіп жатты. Құдай сақтады әйтеуір, біреуі оң құлағымды жалап өткенде, атым етпетінен түскені. Тартпам үзіліп кетті. Құла шалақ көзге күйкі болғанымен еті қызғанда алып қой жануар, жерге бірде толарсағынан, бірде тізесіне дейін батып отырып азар жеткізді. Жанбыр жерді езіп, ми қылып жіберген. Жуықта жайлауға қатынап болмас.

Шет жақтағы жастардың бірі күлкіге шыдамай жырк етіп қалды. Онысын білдірмегенсіп, өтірік жөтеледі. Әбен іштеме сезген жоқ. Әйтсе де дереу әңгіменің бетін өзгертіп:

— Таймас, Тоқабайлар қайда, білесіндер ме? — деді де, білгенін ішіне сақтай, бұлдана біраз отырды. «Қайда екен?», «Айтсаңызшы!» деп жұрт құмартқан кезде есінеді. Иегін қасып, селдір сакалын бірер ширатып қойды. Содан кейін естігенін екі есе өсіріп айта бастады:

— Екеуі де Құлпаштың қасында.

— Құлпашы кім?!

— Түһ! Құлпашты білмейсіндер ме? «Өртең жалдағы» Бәсентин қызы. Біздің әкейдің әкесінің нағашылары. Жасында актар алып кеткен болатын. Содан қашып құтылып Орымбор барған. Орымбордың оқуын бітіріп, ҚазЦИКке мүше болған. Кәзір «Қызыл отауды» басқарып ел аралап жүр.

— Осы «Қызыл отау» деген немене өзі?

— Әй, кәзит оқымайтындарың-ай! — деп бұл сұраққа Әбен кейіп қалды. Бірақ, өзі де өмірі газет оқыған емес. Тек оқығандардан естігенін өсіре айтады. Кәзір тіпті естімегенін де айтып жіберді. — «Қызыл отау» — қызыл үй дағы! Ішінде сот, милиция, әтбекет бәрі бар. Берген арызынды қолма-қол тындырады. ҚазЦИКтен өзгеге бағынбайды. Міне осылар Қызылордадан Ақмола келіп, Ақмоладан Тінәлі, Темеш, Майлы, Құлымбетті баса Қарағаш

Токасына, одан ту сонау Алсай, Нұрбайға дейін барған. Енді екі болыс Тарақтыны басып бері оралды. Кәзір он екі мың айдаған Саңдақ балаларына келіпті. Байларға бүйідей тиіп келе жатса керек. Нұржанның Мұқатайы қан сиіп отыр. Саңдақтың бір байынан малайына жеті қара алып беріпті. Тағы бір байының токалын ішіндегі бала-маласымен босатып жіберіпті. Күлпаш Таймастың айтқанынан шықпайды, дейді. Бәрің істетіп жүрген, өзіміздің Таймас көрінеді — дегенде Әбен аузын барынша аша, қарқ-қарқ күлді. Қысық көзі мүлде жұмылып кетті. Күлмеген не орнынан қозғалмаған бірі жоқ. Дуылдасып тұс-тұстан сөйлеп жатыр:

— Шіркін, Таймастың мойнынан қамыт алынбай жүр екен ғой!

— Таймас па, Таймас талайға көрсетер әлі!

— Тоқабай да қасқыр жігіт-ау. Абақтыны бұзып шығып, барған жерін карашы!

— Әй, осы «Қызыл отаудың» болысқа әлі келе ме, сірә?

— Не дейді! Болыс түгілі оязыңнан жоғары.

— Онда аузың жаман демендер, Жакып пен Шәкенге бір сын. Тоқабай әбден дөттеген шығар.

— Жо-о-қ! «Қызыл отау» бастығына ең жақын кісі Әдхам — деді Әбен. Бәрің тағы да өзіне қаратып алды. — Қорықпаймын, жоғарғы жақта сүйеушім мықты дейтін еді ғой. Сол сүйеушісі осы Күлпаш болып шықты. Әдхам кәзір әке болып қасында жүр. Қысқасы, «Қызыл отау» «Көп ауылдың» — жатақтың «Қызыл отауы» болды. Шәкен антұрған содан сескенді ме, әйтпесе Жакып тәлтіректеп, сүйеуге кетті ме, әйтеуір бүгін ойламаған жерден Ақмолаға жүріп кетті. Мен, қуанышым қойныма симаған соң мұнда тарттым...

Бұл хабарлардың қуанышы бүгінгі жаңбырдың қуанышынан асып түсті. Әбен қанша көпіртсе де, ол көбіктің түбінде бір түйір шындық бөлмей қоймайтын. Сол шындықты жапатармағай іздеді:

— Мырзаға бір собалаң туған-ау. Шолпанның қасынан шықпайтын еді ғой.

— «Қызыл отаудан» сырғактағаны ма, бұл?

— Жакыпты Қасен жығуға айналды ма, әлде?

— Байдың жерін кедейге әпереді, дегені қайда. Дәуде болса соны білгелі кетті...

Жорамалдар аяқталмады. Аудан жақтан ат қойып бі-

реу келеді. Аяқ-қолында дамыл жоқ, атын үсті-үстіне қамшылап, текпілеп келеді. Етектері бетімен кеткен. Даусы қарлыққан. «Сүйіншілеп» қотанды қажар бір шауып өтті. Қайта оралғанда Сыздықтың үйінің сыртындағы жиынды көріп туралай салды. Жете бергенде аты тайып қалпақтай түсті. Өзі атынан анадай жерде жатты. Тапжылмады. Талып қалыпты...

Бұл, кәдімгі қисық мұрын Тәуке. Қосшы ұйымы кешемүшелік жарналарды тапсыруға ауданға жіберген. Ауданнан осылайша қайтты. Басына кәзір бүкіл ауыл жиналды. Талып қалғанын өліп қалды ма, деп әйелі зарлап отыр. «Тентегім-ай!», «Қошқарым-ай!», — «Қөкжалым-ай!», «Шыныңмен-ақ кеткенің бе!» дей келіп, «беу-беу арыстаным-ай!» деп қояды. Өлікке мақтау сия береді ғой. Дегенмен бір жапырақ Тәукеге өлсе де арыстан симай тұр. Бірақ, оны елеген ешкім жоқ. Бастығы Әбен, Избасар, Сыздық, Нұрғалилар болып қорс-қорс жылайды. Біреу бетіне су бүркіп, біреу аузын жыбырлата иман айтып жатыр. Күн батып кеткен. Ай төбесі жаңа қылтиды. Қорықтың қалың масасы да хабарланыпты. «Бұны қайсың өлтірдің!» дегендей лек-легімен ызындай келіп, жатақты қамап алды. Апақ-сапақта Тәуке бәрін бір шулатты. Тұрмаған соң Нұрғали балаша көтеріп әкеліп үйіне жатқызып еді. Бір мезгілде, иегінің дәл қырына біткен бес тал сакалы шоштандайды. Жел қозғады ма, жоқ, есі еніп келе ме, деп жұрт бетіне төне түскенде, шадыр көзі ашылды. Аузына қасықпен сүт құйғанда қылқ еткізіп жұтып жіберіп, маңындағыларға кәдімгідей қарады.

— Бауырым, есің бар ма? — деп еді Әбен:

— Бар. — деп басын сәл изеп қалды.

— Ойпыр-ай, өліп қала жаздадың ғой! Құдай сақтады ғой.

— Өлсем армансызбын. Аман ояз бастығы. Жақыл түсті. Қасен болыс.

Жатақшылардың көңілі тағы да таси жөнелді. Сыздық шыдай алмай орнынан атып тұрып, айғай салды:

— Бүгін сойылмаған бозқасқа сірә дә сойылмас! Жүріңдер біздікіне!..

V

Шәкен онша асықпай жүріп, араға екі қонды. Үшінші қонаққа Акмоланың өзіне жетпек еді. Қас қарайып барады. «Күйген жардағы» Қыпшақтарға тақалғанда Мұқа-

тай мен Байбол «кона кетейік, түнде қала есігін қағып тұрғанымыз ылайықсыз болар» деп қыңқылдай берді. Ақанды үшеуі де сырттан біледі, қонақасыға мырза кісі. Қонуға мырза барса аттан тіпті көтеріп алатындай көрінді.

— Жарайды. Бұрылсандар бұрылындар! — деді Шәкен.

Қорадан аулақтау, бір шок ағаштың ығында отырған төрт үйдің ортасындағы еңсесі биік қоңыр үйге ұшыртып келіп Байбол ат басын тіреді. Арбадан дереу секіріп түсіп үйге енді. Ақан әдетінше балаларының біріне «Абайды» оқытып қойып, «паһ, паһлап» отырған. Кім кіргенін байқамады.

— Ассалаумаликүм. Шәкен мырза келіп тұр — деді Байбол. Ақан сәлем алудың орнына көз тоқтата оір қарап өтті. Ойланып қалды. Ойында: «Білмеппін, бас жауым Шәкен екен» деген Аманның сөзі тұр.

— Белгілі Шәкен мырза ма? — деп қайта сұрады бір кезде. Күрілдеген зор даусы тыстағыларға да естілді.

— Иә, иә, мырзаның өзі.

— Онда, Шәкен түгілі әкем болса да қонбасын! Арғынның мырзасына құдай күнімді сала қоймас. Мен осы жолдың үстінде талай жолаушының зарын естігем. Мырзаңа айта бар, тізесі жұртқа батқан көрінеді. Ұмытбасын бірақ:

«... О да құдай пендесі,
Түспей кетер деймісін
Тәңірінің құрған тезіне» —

депті Абай.

Едірейе кірген Байболдың ісігі басылып шықты. Қазақ үйінен Шәкен атының басы қайтқанын ол көрген де, естіген де емес. Ақанның жауабын айта алмай қипақтап тұрғанда:

— Естідім, өгіздің өкіргенін. Тарт қалаға! — деді Шәкен. Қала он үш километр. Мұқатай осы арада бөлініп, салт кетті. Шәкен жол бойы жақ ашпастан, түнмен қоса түнере келіп қалаға енді. Қашаннан түсетін үйі Бейсекенікі болатын. Бұл жолы да көз үйренген көк үйге тура тартты.

Бейсекенің саудасы қатты болғанмен өңі жылы, тілі жұмсақ. Әйелі татар, өзі қазақ. Бойы тіпті шарқы кісі. Оның есесіне әйелі түйедей: бұғағы салбыраған, шегір

көз, камыт аяқ, жуан сары. Бірде бие, бірде түйе, орақ ауыз, екіұрық мінезі жұртқа мәлім. Шәкенді ерлі-байлы екеуі бірден шығып қарсы алды. Дағдылы қонақ бөлмесіне апармай, ертеде ұлықтар не ерекше құрметті қонақтар түсетін ең сәнді бөлмесіне енгізді. Шәкен оңаша. Жуынып, жол киімдерін тастап, жаңа киімдерін киініп болған кезде Жақып кірді. Онжорғасы түскен. Бұрынғысындай жайрандамайды, жылпылдамайды.

— Ойпыр-ай, жаксы келдіңіз-ау, мырза! Естіп келдіңіз бе? — деп күрсінеді.

— Іштеме естігем жоқ. Немене, айрылып қалдың ба?!

— Иә, айрылдым. Бұнымен кетсе неғылсын. Аманның ояз бастығы болғанын да естіген жоқсыз ба?

— Жок! — дегенде Шәкеннің үлкен көзі шарасынан шығып кете жаздады. Жақыпты тесіп барады.

— Естімесеніз, бүгін төртінші күн, орнына отырғалы. Отырысымен болыстықты Қасенге алып берді. Мені босатқанымен қоймай сотқа тапсырды. Кәпірлігін қала да біліп қалыпты, қалтырап тұр...

Бекер айтады, әзір қалтыраған қала жоқ. Жақып өз көңілін, өзі араласып жүрген байлардың көңілін білдірді. Бірақ, соның бір де бірі Шәкендей қалтырамаған болар. Бүгін таңда Аман ояз бастығы болады, деген оның ойына кіріп те шықпағанды. Аманға қойған азуы таяқтай-таяқтай басшы қызметкерлері бар. Аманның үстінен жаудырған арыздары қанша! Жоғарыламақ тұрсын, жығылмай кетсе деп жүргенде, мынау хабар дәл қасына жай түскендей есеңгіретті. Жанып барады іші. Сонда да аузынан шыққан сөзі салқын:

— Ермекбай қайда?, — деді.

— Бүгін Қызылжарға жүріп кетті...

— Жоғарылағаны ма бұл, төмендегені ме?

— Ол жоғарыласа Аманды өмірі жоғарылата ма. Төмендегені де.

— Теміржан не бітіріп жүр?

— Ермекбаймен бірге кетті. О да орнынан түскен, қуынып жүр.

Шәкен бұдан әрі сұрамады, тындамады, өзі мен өзі болды. Жақып соны сезе қойып, сөзін қыскартты. Қабырғаларына иран кілемдерін ұстап, астына масаты кілемдер төсеген кәрлен кеседей сәнді бөлме сынған көңілдерді сергіте алмады. Қайғы басқан қонақтарын шай ішуге

Бейсекенің өзі келіп шақырды. Бейсеке кішкентайдың ептісі, әдептісі екен. Елуге келіп калса да есік ашып, алақанын жая ишараттап, біресе кеудесін бір қолымен басып тұрып, жылмаң қағады. Әдептерінің ыңғайына қарағанда, ескі татар медреселерінің бірінде оқыған болар. Сырты қара барқыт, шетін құндызбен жұлықтаған татар бөркін басына баса киіпті. Самай шашы көрінбейді, таз болмағай-ақ. Әгәр болса арлы таз болмағай-ақ. Шай ішкенде басынан тер саулап ақты. Бөркін сонда да бір қозғамады. Дөңгелек столды айнала отырғандар төртеу ғана. Екеуі ерлі-зайыпты үй иелері, екеуі қонақ. Байболды басқа бөлмедегі қарапайым қонақтарға қоса салыпты. Бейсеке Шәкенмен еркін әйгімелесейін деген ғой:

— Мырза, Жақыптан аянғаным жоқ,— деп бастады сөзін,— кілт Аманның қолына түскен соң дінке құрыды. Пұл парасын не жүз парасын өткізе алмадым. Байболдының Ақанымен таныс екен, Ақанды салдым. Қымызшы Ақтамақпен жақын екен, Ақтамақты салдым. Ералинмен дос көрінеді. Ералиннің әйелі татар болатын. Мына бәйбіше оны да салып байқады. Бұл, Аман дегендерің емен шығар, біріне қайыспайды.

— Емен емес-ау, тас! Қара тас! — деп қойды Жақып.

— Ташны да ірітәргә була — деді жуан бәйбіше. Қазаққа тісе де тілі жөнді сынбапты. Қазақ сөзінің өзін татарша айтады,— Үйләнмәнгән жігіт диләр. Тезірек матур қыз тауып, үйләндірейік. Қыз бізнікі болса ол қайда кетер дейсіз.

— Ондай өнерің болса біз қарсы болмайық. Реттей бер,— деді де Бейсеке бай столының үстіндегі алуан түрлі дәмдердің ішінен шә-шәкәйді Шәкеннің алдына ысырды. «Алыңызды» алақанын жая бір ишараттап, замана жайында сөйлеп кетті. Қолы сөзінің ыңғайымен қозғалып, дамыл таппайды.— Бұл қала орта жүздің қырық сегіз болысына қара шаңырақ болды. Өзім үйден көп шықпасам да, ел хабарына қанықпын. Мынау Қанжығалы, Керейдің, мына Тіналы, Темештің, Алтай, Токаның бір қылыру жақсылары кәзір осында жүр. Бәрінің мазасы кете бастаған. Әрқайсысының соңында бір Аман. Қазақ айтыспай жүре ала ма, оны қойшы. Ал, үкімет тізгіні Амандарға берілсе не боламыз? Мен осыдан қорқам. Ермекбай, Теміржандар ығысты. Рас болса, Жандос гүбірналдық оқу бөліміне келеді, деген хабар бар. Қызылордадан Қызылжарға келсе оның да бір саты тө-

мен гүскені шығар. Естізде ме мырза, автономия аларда бір үміттендік. Орынборға, Түркстанға қараған қазақтар қосылса... деп екі үміттендік. Ленин өлімінен үш үміттендік. Бірі ақталмады. «Нәпқа» да солай алданбасақ жарар еді. Қыр байларына жер бөлісі, қала байларына ауыр салық дайындалып жатыр, деседі. Осылар семіртіп алып сойғалы жүр ме? Союдан бұлар шіміркенбес. Кубринді алғашқы бетте-ақ талап алып, тентіретіп жібергенін мына көзіммен көргем. Заман сыңайы ұнамай барады. Сіз, не айтасыз бұған? Алыста жатсаң да бізден бұрын көретін дала қыраны едің.

Шәкен әлі түйілген қалпында, Шай ішіп бойы жадыраса да, ойы жадырамады. Бейсеке сөзі ертеден оның ойын ығыр еткен, күйзелткен сөздер. Тек, Жандос төмендеді, дегенде бүйірінен жаңа бір шаншу қадалғандай болды. Іші ойран болса да сырты тыныш, тұйық мырза шыныаяғын төңкеріп тастап бір қолымен бүйірін, екінші қолымен столға шынтақтай, жағын таяна отырып жауапты тіпті қысқа қайырды:

— Қартайса — қыран көзі де бұлдырар. Жар тайса — жалынды жүрек те суынар. Көз бұлдырап, жүрек суынып баратқан сияқты. Кейін сөйлесерміз. Шаршап келдім, тынығайын. Жағдаймен танысайын.

Сөйтіп, әңгіме кейінге қалды. Бейсеке қонақтарына қонақасын берген соң, ертіп келіп жатқызды да шығып кетті. Шам сөнген. Шәкеннің көзі ашық, ұйқтай алмай дөңбекши береді. Етке тойып жата қалғандықтан емес, тойса қайта қасқырша қатты ұйқтайтын. Ой мазасын кетіріп жатыр. Жақып та ояу. Тек бір сыбыс естілсе болғаны жүрегі тулап көмейіне тығылады.

— Мырза, ояусыз ба? — деп жастықтан басын көтеріп алды бір кезде.

— Ояумын, — деді Шәкен.

— Мен басқа бір үйге барып жатсам қайтеді?

— Денің сау ма?!

— Бойтаса қыла тұрмасам, анау қапыр мелница жіберіп жапқызып қояр.

— Өзіннен тергеуші жауап алды ма?

— Жоқ әлі. Бірақ, қолында күш тұрғанда заңға қарай ма, кісі.

— Қорықпа. Жапса, тергеуден кейін жабады. Мен ертең тура Аманның өзіне барып, армансыз бір сөйлесем деген ойға келдім. Мүмкін жарасармыз.

— Ойпыр-ай, жақсы болар еді-ау, мырза! Бара көріңіз, сіз еңкейсеңіз кім тонқаймас.

Жақып мырзасының беделіне әлі де сенімді. Көңілі демдеген соң көп кешікпей қорылдап кетті. Мырзасы өзіне ондай сенімді емес, таң атқанша көзі ілінбеді. Оқтын-оқтын күрсінген сайын: «Осынау қарға-құзғынның бердің-ау, алла, тілегін!» деп заманнан түңілген ақынмен қоса күңіренеді. Таң атып, күн жоғарылағанша жатты да, таңертеңгі шайын түсте ішті. Бұл күнді сәлемдесуге келгендер босатқан жоқ. Жәй тамыр-таныстарын былай қойғанда, жиырма бес жыл болыс болған Сыпатай, белгілі адвокат Төлеш, Потребсоюздағы Мәулен, Жер бөлімінде істейтін Айташтар келіп, қала, дала хабарына құлақ құрышын қандырып кетті. Аманға келесі күні барды Шәкен. Барғанмен жолыға алмады. Арғы күні таңертеңнен қызмет ақырына дейін күтіп азар түсірді қолға. Екеуі кең бөлмеде оңаша қалды. Бөлме Шәкенге ертеден таныс: Кубрин марқұммен талай рет осындай оңаша әңгімелер өткізген. Аман тіпті таныс, көз алдында ержетті. Бірақ, бөлме кабинетке айналып, Аман бастық болған соң бұрынғы жылылықтан жөнді іштеме қалмаған тәрізді. Аз уақытта әсіресе Аман қатты өзгерген. Кеше ғана тұйық, тоңмойын, ұялшақ жігіт, бүгін әлекедей жаланып, сөйлессең сөзге, ойлассаң ойға дайын тұр. Амандықтан кейін:

— Үйден көп ұзамайтын едіңіз ғой. Жолыңыз болсын? — деп Шәкенді сөзге шақырды.

— Айтқаның келсін, — деді де Шәкен сөйлеп берді: — Шырағым, сен мынау үкімет үйінде отырсаң да мен әуелі қазақша сөйлесем. Екеуміздің жетінші атамыз Байсал бүкіл Алтайды бауыр тұтып, құда болмапты. Балаларына әйелді туу сонау Қаракесек, Сүйіндіктен әперіпті. Сенімен біз алтыншы атадан қосыламыз. Жазы-қысы қонысымыз бір, өлігіміздің моласы бір. Әкең Сапекең марқұмның алдынан мен өмірі көлденең өткен емен. Өзіңмен дәл қазірге дейін бір ауыз шайпау сөзге келген емен. Балдай тәтті ағайын едік. Осылай бола тұрса да арамыздан жел есті, ел көшті. Жат болуға, жауласуға айналдық. Сондықтан келдім. Кіналасуға келдім. Жасым, жолым үлкен болса да, женсен қылша мойным мұнша. Жеңілсең, сен дағы өз қатеңді өзің түзе. Төресінің керегі жоқ. Келші, омырауды ашып тастап, оңашада еркін бір сөйлесейік.

— Айта беріңіз, мен дайын. Әуелі кінамды естіп алайын,— деді Аман. Шәкен айта берді.

— Маған құдай біраз абырой, дәулет берді. Оның қызығын ағайынмен бірге көрдім. Менен ат мінбеген, ас ішпеген, сауын саумаған немесе абройыммен пайдаланбаған қайсың барсың? Сенің басыңды өзгеден бір төбе көруші едім. Жалғыз бәйге бозды көк иық қылып жүргенде шақырып алып, астыңа ат тостым. Малқар жаптырып қойғанда өзім барып шығарып алдым. Досыңмен дос, қасыңмен қас болып жүргенде, ауыңа ат, аузыңа ас беріп жүргенде сен маған не істедің? «Иесін сыйлағанның итіне сүйек сал» дейді казак. Жакып ит-ақ шығар. Менің көңіліме карасаң не етеді! Бір өтілместен, жабылып аузың кан жалаттыңдар. Бір атымды шалғылап елтірдіңдер. Міне, пәле осыдан басталған. Бірақ, мен жауырды жаба тоқыдым. Шыладым. Сен онымен тоқтамай, есігімде жүрген ұры Токабайды өзіме қайрап салдың. Айналамды қосшы, жалшы, коммунист, комсомол ұйымдарымен қоршап, аяғымды тар өтікше қысып бақтың. Сонда да шылайын, десем, Әдхам, Әлжан, Ізбасар, Токабайларын, ең ақыры жаман Тәукеге дейін едіреңдеп шыдатпады. Солар сен жат десең — жатады. Тұр, десең тұрады. Ертең жер бөліске түскенде, мені олар тақырға қуып тастаудан тайынбайды. Ау ағайын, ау үкімет, қайсына мен оқ аттым?! Жазығым тек байлығым ба? Байы дедің, байыдым. Кедейлен десең, Тәукенің қолынан келген кедейлік кімнің қолынан келмейді. Терімді тірідей сыпырсаң да ашып айтшы айналайын, не қыл дейсіңдер?

Шәкен булығып жылап жіберді. Қалтасынан орамалын алып көзін сүртті. Ол көзіне жас алғанда қасындағы ағайын еңкілдейтін. Аман жымынып қана күліп қойды. «Білем, бұл сіздің амал азайғанда қолданатын ең қауыпты амалыңыз» деп отыр ішінен. Талайды жібіткен бұл көз жасы Аманды қатайта түсті:

— Жыламаныз. Жылайтын халге келген жоқсыз әлі,— деді де сөйлеп кетті.— Ойлап-ойлап, маған таққан кіналарыңыздың бірін де қабылдай алмадым. Жетінші атамыз Байсал Алтайдан қыз алмай жүргенде, Қалқаман, Мамырлар алдақашан қосылып қойған. Әгер жаңа дәлел керек болса, кеше ғана Батыраштың Жұнысы Қотыраштың қызын алып қашқаны қайда? Қотыраш пен Батыраш бір әке, бір шешеден туып еді ғой. Байсал атаны мысал еткенде сіздің айтайын дегеніңіз ол емес, бір-

лік шығар. Шынтуайтқа келгенде туысгық, аталастық, руластық бірлікті ұстап тұра алмайды. Тұра алса, Мақаш, Сайлаубек, Байболдар менен сізге кетер ме еді? Қосшы, жалшы, коммунист, комсомол ұйымдарына, немесе Әдхам, Тоқабай, Ізбасар, Әлжан сияқтыларға дес тигенін менен несіне көресіз? Оларға дес берген — заман. Қанша ақылдымын десеніз де осы заманды түсінуге ақылыңыз жетпеген тәрізді. Әгәр жетсе, сізге кедеймен күресудің керегі қанша?

— Қарағым-ау, айтсаншы, кіммен күрестім?— дегенде, зілдей Шәкен орнынан ұшып кете жаздады. Жұмсақ, қоныр даусы дыр-дыр жыртылады.— Осы өкімет келгелі топтан қаштым, сөзден қалдым. Әлі баяғым үшін күйем бе?!

Аман тағы да бір езу тартты. Шәкен басылған кезде үзіліп қалған сөзін қайта жалғады:

— Айтпайын десем де қоймадыңыз-ау! Сіз күресті бір де тоқтатқан емессіз. Тек тәсілін өзгерттіңіз. Ар-ұятыңызға салып сұрасам, Шалабайдың қашқын болуына, Қалқаның қаза табуына қатынасым жоқ дей аласыз ба? Ізбасар, Әдхам, Тоқабай сияқтылар былай тұрсын, өзіңізбен бастас, таптас Мақаш, Малқарлармен де күндесіп, совет тұсында күреспедіңіз бе? Алтай-Қарпықтың жуандарын жасырын жинап алып, Жакыпты болыс қоюға нан жескен кім еді? Менің үстімнен ашығы, жабығы, домалағы, сопағы бар кемінде жүз арыз түскен шығар. Соның бірі ғана шын болса, мені су түбіне жіберуге жарайды. Ар-ұятыңызға салып сұрасам, осы арыздарға қатынасым жоқ дей аласыз ба? Дей алмайсыз. Деу үшін ар-ұяттан жүрдай болу керек. Рас, маған істеген азынаулақ жақсылығыңыз болды. Ұмытқам жоқ. Бірақ, сатулы жақсылық екен, кейін білдім. Өте қымбатқа сатыпсыз. Сондықтан өтей алмадым. Бұның бәрін өзіңіз сұраған соң айтып отырмын. Әйтпесе, кіна салыстырудың керегі не. Сіз бен біздікі, сайып келгенде, бас араздық емес, тап өшпенділігі ғой.

— Бітім жоқ дегенің бе бұл?

— Жеңілсеңіз ғана бар.

— Бұдан артық қалай жеңілу керек? Ең ақыры күдайдың ең жерінен де қуылғалы тұрмыз.

— Әгәр адам құмарынан қайтпаса, тоқымдай жерде тұрып та тайталаса береді.

— Сол қайтпас мен ғой сірә Түсіндім, шырағым.

Айтар сөзім де аяқталды,— деді Шәкен. Тұнжырап біраз отырған соң орнынан тұрды. Қайтып тіл қатқан жоқ. Аман есіктен шығарып салып, қош айтқанда ерні бір қыбырлады. Екі қолы артында, төмен қарап жәй жүріп, қанын ішіне тартып келеді. Аманмен кездеспек түгілі, ол отырған үйдің маңына бара алмай, манадан бір тасада Шәкенді күткен Жакып көрісімен тұра жүгірді. Тақала бергенде ілгері басқан аяғы кейін кетіп:

— Ойпыр-ай, қабағыңыз келіспейді ғой?!— деді.

— Иә, түнілдім. Тезірек Қызылжар жүріп кету керек. Дайынбысың?

— Дайын болмайтын нем бар. Кәзір кетейікші, ұстап қалар кәпір.

— Арам сирақтардың көзін түгел жойып па едің? Үстінен түсіп жүрмесін.

— Қасенмен айтысарда-ақ реттегем. Тек, Таласбайдың ала биесі ғана қолда Тақымына қыл бұрау салмаса ол параға бердім дей қоймас.

Екеуінің де өңі қашып, пәтерге жеткенде, Бейсеке қонақтарының көңілін сұрамай білді. Шәкенді оңашалап тағы да бір суық хабар естірткелі тұрғанда, сасқалақтап Мұқатай келді: Артынан біреу қуып келе жатқандай алақтап тұрып сөйледі:

— Мырза, мен кеттім. Қызылжардан табысайық. Так.

— Бір жүрейік?

— Жоқ, менің мұнда екенімді білсе дереу жаптырып қояды.

— Сенімен де сонша өш пе?

— Ойбай-ау, анада Шалабаймен қоса тұтқындағаны қайда?! Таутескен кепілге алып, кейін Ермекбай кірісіп азар құтылғам.

— Иә, Шалабайға ол әркімді-ақ қосақтайтын көрінеді,— деп Шәкен аузына енді бір сөз ала бергенде, Мұқатай тұра жөнелді. Берекесі сонша кеткен, «ал, келіп қалды!» десе құлай кетер. Кірген есігін жаңылып, қораның төріндегі атқораға барды. Одан қалбалақтап, қайта оралды қақпаға. Аруақ артқан паң мырза кәзір бір диуана...

Бәрінен Бейсекенің қайғысы басым сияқты. Шәкенді оңаша алып шыққан соң, көпке дейін айта алмай күрсіне берді. Тіпті қызық күрсінеді. Демін ішіне тартқанда толған торсықша тола қалады да, сыртына шығарғанда

сола қалады. Шәкен әбден құмартып, үш рет сұрағанда, екі сөз аузынан азар шықты:

— Ұсталыпты! Құрыдык!

— Кім?! Кім ұсталыпты? Айтсаңшы?

— Мүйіздер.

Бейсеке «мүйіздер» дегенде, Шәкен жанында жатқан бөренсге сылқ отыра кетті. Жаз бойы кабак көтертпеген суық хабарлардың ішінде бұл хабар қатты батты білем. Жаңа ғана сұрланып, шаңытып тұрған қоңыр жүзі астынан жанған қордадай түтіндетіп, қызғылт тартты. Сөйлемейді, ежіктемейді Бейсеке де одан әрі іштеме айтпады. Тек, ойнақы тышқан көзі, төмен қарап қалған Шәкеннің жүзінде дамыл таппай жүгіре берді. Ойнап жүгіру емес, әлденені іздеп жүгіру. Бірақ, Шәкен қазір ылай судай, ішінде не жатқанын білу қиын. Әлден уақытта бір тіл қатты:

— Өзіндікі қанша?

— Жүз. Бас аман қалса іштеме етпес. Жауапқа шақырса сіздің атыңызды атайын ба?

— Одан саған жеңілдік жоқ қой.

— Иә, не де болса өзім көтеріп, сізді сақтап қалармын.

Үйден татар бәйбіше шықты. Талтаң басып берірек бірер қадам жүрген соң, күйеуін дауыстап шақырды:

— Абзи келіп күтіп отыра.

Бейсеке тұра жөнелді. Шәкен салбыраған басын көтерместен үйге енді. Мүйіздер қанша тықса да ішін тесіп барады.

— Жакынырақ отыршы, тағы да бір сұмдық естідім! — деді Жакыпка. Жакып жампаңдап такала түсті. — Әнеугүні Қазанғаптан Бейсекеге киіктің отыз мүйізін беріп жібергем. Бұл, мүйізден байыған кісі ғой, жасырын жолмен қытайға өткізіп тұрады. Сол мүйіздер жолда ұсталыпты.

— Ойпыр-ай, отыз мүйіз емес, отыз құлынды бие кетіпті ғой!

— Маған онан да ауыр. Сенерімді, сенбесімді білмей отырмын. Сенсем, шығыны былай тұрсын, бір қыл тұзақ тағы түсті мойынға. Сенбесем, сенімнің біткені де. Бейсекелер маған қиянат етсе, кім етпейді?! Анығына жету қиын. Не үкіметке, не Бейсекеге жақ аша алмайсың.

— Мырза, осы Бейсекеңіз тым жылпос-ау?! — деп

Жақып күманды күшейтіп қойды. Шәкен тұнжыраған күйде бірсыпыра отырған соң:

— Бір құдайдың өзіне тапсырмасам, басқа амал көрінбейді, — деді де орнынан тұрды. — Қой, бүгін жүріп кетелік. Ат жектір. Мен қамдана берейін.

VI

Биыл жаздай әркім алып қашып жүрген бір сөз ақыры тұрақтады: егіндік, шабындық жер бөлісі жайында үкімет қаулысы жарияланды. Бұрын бауыр басқан, күші асқандар пайдаланып келген жер-ана енді азат, еңбекші халықтың қолына еркін тигелі тұр. Бірақ, тигізбен, орындатпан, деген қарсылықтар әлі көп. Байлар: «Жер малға керек. Малсызға жер не керек?» десе, «Пәленше-екем шаңырағына құсыттық істеген аруақ-құдайға шет болар!» деп рушылдар үгіттейді. Ел екіұдай, бейтарап қалған жан жоқ. Ауылға, үкімет тарапынан нұсқаулар, уәкілдер үсті-үстіне жіберіліп жатыр...

Аман жіберерін жіберіп болған. Енді өзі шықпақ, ояздық партия комитетіне келіп, Ералиимен кенесіп отыр. Ералин қазір партия комитетінде бірінші басшы, Аманға жасы үлкен аға, тәжірибесі көп, ойын ірікпей айтатын дос.

— ...Жер бөлісі қазақ өміріндегі үлкен оқиға! — деп жайраң қағады ол. — Бұдан былай кедейге бай жалыншты. Бай тірегінен айырылды...

Үнсіз тындаған Аманға ауық-ауық қостатпақ болса да, үнін ести алмады секретарь.

— Неге үндемейсін? — деді бір кезде. Аман сонда ғана жауап қайырды:

— Бұл қанша үлкен оқиға болса да, қазақ аулына сіңген бай-жуан ықбалын жоя алмайды.

— Қойнымдағы қатынымды біреу алып кетсе, сол адамға менің ықбалым жүре ме?

— Әгәр өзі алып кетсе әрине жүрмейді. Әгәр біреу зорлап әперсе жүруі мүмкін.

— Жалшы, кедей алып берген жерге не бола алмайды дейсің ғой. Қорықпа. Қараңғыда да қол ауыздан адасқан емес.

— Менімше, бұл арада қараңғылықтан гөрі қазақылық — көшпенділік қауіпті. Көшіп жүріп егін сала ала ма, шөп шаба ала ма, жұрт. Бұл екеуінсіз жердің пай-

дасы қанша. Кедейге әпергенмен қызығын бәрібір бай көреді.

— Жер бөлісіндегі түпкі мақсаттың өзі сенің ойыңдағы отырықшылыққа беттеу емес пе. Ермекбаймен сол үшін күреспедік пе.

Аман әдетінше басын жәй ғана шайқап, жымып қойды. Ералин өршелене түсті:

— Немене, бекер ме?!

— Рас-ау. Бірақ, бетті түзеп қойып отыра беруге де, ақырын не қатты жүріп кетуге де болады.

— Ал, сонда қатты жүрісің қайсы?

— Бай, феодалдардың малы, беделі аман тұрғанда кедей көгермейді.

Ералин қарқ-қарқ күліп жіберді. Насыбайын атқан соң Аманды арқаға қаттырақ бір қакты да қолын ұсынды:

— Жөнел, жолың болсын. Әуелі жер бөлісін жақсылап өткізіп алайық. Содан кейін малы мен беделіне де қол салармыз. Тек, тым солға бұра берме.

— Оңға бұрма десеңізші. Сол қазір ондай қорқынышты емес.

— Бұрмалаудың біріне де партия көнбейді.

Аман арба жекпей, әдетінше салт мінді. Қасына атқосшы да ертпеді. Астындағы күрең төбел жорға, жүйрік болмаса да тұрықты, жүрісті жылқы. Екі жүгірткенде «Күйген жарға» жетті. Ақанның әйелі әйел баласын ертіп, төркініне жүргелі жатқан. Аманның келгеніне қуанысып қалды.

— Бағың құтты болсын, баянды болсын, қарағым— деді Бәтима,— бара алмай, ұятты едім. Өзің келдің-ау. «Ұлық болсаң кішік бол» деген осы.

— Иә, сол кішілігімді көрсеткелі әрі байғазы алғалы келдім, апа,— деп Аман қалжыңдағанда араға Маржан түсті:

— Байғазыдан апам тана-түймемен-ақ құтылар. Жиеннің қолқасынан нағашы қалай құтылар екен.

— «Жиен ел болмайды, желке ас болмайды». Одан несіне қысылам.

— «Жиен ел болады, малы болса, желке ас болады жалы болса» деген де бар емес пе?

— Бұны жиендердің өзі шығарып алған ғой.

Үшеуі де күлді. Маржан бой жетіпті. Әкесіндей кербез көрінеді: үстінде ақ-көк көйлек, шеттері оқалы қа-

ра барқыт қамзол. Көйлегіне қос желпей салып, қазақша кестелеген де, омырауы мен жағасын украинша кестелеген. Аяғында бөтенке, басында зерлі, үкілі қанқызыл топы. Орта дәрежелі мектепті бныл бітіріп, көңілін бір демдеген, бұрын көрмеген нағашы жұртын көрем, деп жүрегі лүпілдеген сәулім тоты құстай түрленеді. Осынау үлкен қоңыр үйді бір өзі толтырып, жайнатып тұр. Аман пісіп қалғанын жаңа байқады. Көп ұлдын ішінде ерке тотай болып өскен жалғыз қызға ұқсамайды: мінезі жібектей, денесі қақтаған қайындай, таспа бел, сұрша, таска салсаң тайынбас. Сикырсыз күлім көзі сенбесті сендіргендей, жібіместі жібіткендей. Күлкісі, үні сонша таза — хрустальша сыңғырлайды. Аман жаңа байқаса, жұрт Маржанды бұрынырақ байқаған. Қала, дала жігіттерінен қырындаушылар, құдалық сөйлесушілер жиілеп барады. Оларға бір бет әке әрқилы жауап қайырып келді. Алғашқы кезде «Аулақ! Маржаным әлі бала» десе, бертін келе де «Аулақ! Маржаным кетсе Абай әндерін маған кім айтып береді» деді. Ғиді: «Қыз жылататын әке мен емес, Маржанымды сүйгеніне берем» деп жүр. Қазақ қызы жуырда әкесіне сүйгенін айта қоя ма. Маржан әзір сүйгенім бар, деген жоқ. Бірақ, сұңғыла ана қыздың қамын қыздың өзінен бұрын ойлайды ғой. Күлкі басылғаннан кейін:

— Маржаным тауып айтты.— деді Бәтима.— Аманжан шошыма, Жаксы жиен «ел болады», нағашысы түгілі жатты да бауыр етеді. Мен бірсыпыра жасап тастадым. Құлдилап кетпей тұрғанда, туған елді, туған жерді бір көрсем деп, Маржанымды нағашы жұртымен таныстырсам, деп бара жатырмын. Басы бос қыз хор жігітін іздейді. Маржанға жігіт жакпай қойды. Нағашы жұртынан біреу жаға ма, деген дәмем де бар.

— Таңдата бермеңіз. Көп таңдаса тазға жолығады,— деген Аманға Маржан жауапты іле қайырды:

— Онда алдымен нағашым жолығатын шығар.

Үшеуі тағы да бір күлісіп алды. Бәтима екеуін оңаша тастап, тысқа шықты. Аман ойда отыр: «Шолпаннан артық әйел тұмас, деуші едім. Құлпаш, Маржан, Ақтамақ бірінен бірі өтеді, біріне бірі ұқсамайды. Жаксының да түрі көп екен ғой!.. Қырда туып, қырда өскендігім бе, жоқ алғашқы рет сүйгенім бе, әлде сонша өзгеше ме, әйтеуір Шолпан өзіне тарта береді. Шынында да тазға кездесетін таңдампаз мен болмағай-ақ...»

— Жабықпа, нағашы!,— деп Маржан жүк үстіндегі гармонды Аманға әкеліп ұстатты. Аманның ойын бөліп жіберлі

— Жиен-жан, бұнымен зауқым жоқ еді. Көңіл көтергің келсе бір ән салып жібер.

— Қандай?

— Абай әндерінен.

— Қайсысын?

— «Айттым сәлем Қаламқас»

«Қаламқасты» Маржан гармонға қосылып айтты. Айтуы бәсқалардікінен бөлек. Жұмсақ, кербез дауысын онша шырқамай, жәй ырғайды. Маңайындағының бәрін ұмытып, тек әнге беріле, толғана, әр сөздің нақышын келтіре айтады. Аманға әсер еткені сонша, қосылып кетті. Ән бітісімен:

— Тіпті әсем айтады екенсің! — деді жұлып алғандай. — Әбден түсіне, балки отырып айттың-ау! Абайдың ішіне кіріп шыққандай болдым. Кімнен үйрендің?

— Ешкімнен үйренгенім жоқ. Ағыкем осылай айтқызады.

— Бәсе! Лапылдаған жастықтың ішінде тоқыраған көңілдің толғауы қалай жүр десем, Ақаң екен ғой қосқан.

— Көңілдің лапылдағанын, тоқырағанын шын білесің бе, нағашы?

— Көңіліне қарай да. Бетін дауыл сапырып жатқанда, түбі тебіренбейтін терең сулар сияқты немесе түбі жанып жатқанда төбесі бүлк етпейтін таулар сияқты көңілдер бар. Оларды қалай білерсін.

Маржан әлде не айтуға окталды да, айта алмаған соң мұңайып төмен қарады. Аман сезе қалып:

— Келген сөзді неге қайырдың? — дегенде:

— Ойдағыны айта беруге кісінің батылы жете бере ме. Айтқызбай білсе ғой! — деді.

Тыста дүрілдеген Ақанның даусы әңгімені үзіп жіберді.

— Түбекті оң жаратқан жоқ, құдай жаратқан. Түбекке таласып, Сүлей марқұм қолын шалғылатқан. Эрберден соң құным бар, Шәутен тұқымында... — деп Ақан үйге бұрқырай кірді.

— Ассалаумаликум, жезде! Неге бұнша ашуландыңыз? — деп Аман қолын ұстағанда, түсі жылып сала берді:

— Әлік-сәлем, Аман-жан. «Қосшы» мүшелерінің жиыналысынан шықтым. Жер бөлісіп, соған керкілдесіп жатырмыз. Шұрайлы жерді «Қосшы» мүшелеріне берелік десем, біреулер әлі Шәутен тұқымына тартып, қиқандайды.

— Ол бір зор тұқым ғой, сірә?

— Зор болса, сол болсын. Баяғыда, біздің жас кезімізде әкемді соққыға жығып, ағамның қолын кесіп, «Түбек» аталатын қалың шабыннан бізді қуып тастаған. Ол зорлыққа бүгін мен неге көнем? Енді Шәутендер қуылсын дейім, дұрыс па осым?

— Әбден дұрыс. Өзіңіз «Қосшы» ұйымына еніп пе едіңіз?

— Енгенде қандай, ауылдық «Қосшының» бастығымын, — деді де Ақан шапанын шешіп тастап, қолына қайыс тұсамысты ала отырды. Ере кірген жігітті қайтарып жіберді. — Бар, естідің ғой, үкімет өзі айтты. Тізімді солай жасай беріңдер.

Жігіт кетті. Бәтима мен Маржан шай қамдай бастады. Ақан жиылыстан қонағы, үкіметі үшін қайтса да, тұсамысты жамай отырып әңгімелесті. Аман оның апсағай денесіне, ашық мінезіне, еңбек сүйгіштігіне сүйсіне қарап, сөйлете берді.

— ...Шәкен мырзанды қондырмай жібердім, — деді Ақан бір кезде. Тұсамысқа түкірігін бүркіп-бүркіп қойып. — Сүлікше ирендеген ұзын атқосшысы бар екен, үйге едірендей кіргені. Менің де сайтаным ұстай қалды. «Шәкен түгілі, әкем болса да қонбасын!» деп босағадан жөнелттім. Соным бірақ дұрыс па, Аман-жан? Ит те болса қазақ сыйлаған Шәкен еді, маған құдайы мейман еді. Қазақ жолынан шығып кеткем жоқ па?

— Шыққан жоқсыз, жезде. Өте дұрыс істегенсіз. Ол меймандық көңілмен келген жоқ сізге. Пәрмандық көңілмен келді. Оны қазақ сыйлайын деген жоқ. Еріксіз сыйлады...

Аман Шәкен арқылы қазақтың бай-жуандарының оспадар, асаба, топас, рақымсыз мінез-қылықтарын сөккенде Ақан басын шұлғи берді. Шай дайын болғанда қолын жуып келіп, сары сакалын таранып отырды да өзіне: өзі, кеңкілдей күлді. Аман:

— Неге күлдіңіз? — деп еді.

— Саған күлем, — деді. — Есінде шығар, анау жылы Арғынның байларынан қысылып келгенде, мен саған

қарлығаштай достық көрсеттім. Сен соған қатты ырза болып, қолыңнан келсе мені жарылқамақ едің. Кәзір қолыңнан бәрі келіп тұр. Апаң төркіндеп барады. Жиенің жиендік сала барады. Ал, жарылқашы кәне көрейін.

— Апай мен жиеннің қолын қақпасақ бола ма?

— Қаққан, қақпағандарыңды алып қайтқан олжасы көрсетер.

— Олжаның аз, көбіне күнібұрын сендіру қиын. Ал, жездейдің ынсаптылығына күні бұрын-ақ сене беруге болады.

— Әй, қу бала, қу бала! — деп Ақан тағы да бір кеңкілдеді. — Әрберден соң мен тіпті олжа дәмеппеймін. Апаңды маған атастырғалы биыл тура қырық жыл. Содан бері күн құрғамады десем артықтау болар. Әйтеуір бес күнде бір арғын қонағымыз болмай қойған емес. Сонда, қырық жылда екі мың сегіз жүз сексен қонағасы беріппін. Әр қонақасы кемі бір серкеш. Серкешті қойға айналдырсақ екі мыңдай қой болып шығады. Осы маған жетеді. Бергенімді қайырыңдаршы, айналайын.

— Онда байып кетесіз ғой. Байыған соң бұзыласыз. Жо-к, жездемді өйтіп бұза алмаймын! — деді Аман. Бәрі ду күліп жіберді. Самауырдың суы бітіп барады. Әзіл бітер емес. Аман асығыс. Осы үйді тастап кете алмай, кетпрудің ылажын таба алмай отырып ақырын орнынан тұрды. — Жүрейін. Бүгін «Жалғыз ағашқа» жете қонам. Кешке өткізетін жиналысым бар. Апа, Маржан жолдарыңыз болсын. Елде кездесерміз. Осы бетте, өзіміздің елге де соға қайтам.

Соны айтып Аман атына мінді. Маржанның «айтқызбай білсе» деген сөзін есіне ала мінді. Онымен тайтала-са. Құлпаштың елесі де көз алдынан кетпеді. Шолпан тіпті ұмыт болар емес. Ой басып келе жатқанда, арт жағынан осы болыстың екі милиционері қуып жетіп, ойын бөлді. Милициялар жер бөлісі өткенше төртінші ауылдың байларын жауып қойғалы барады екен. Соны әңгімелеп келе жатқанда қалың кірекеш кездесті. Артқандары кілен тері, жүн. Арбалары өңкей бришка. Кірекештің көп өгізінің ішінде аяғы шідерлі, «Мырзагер» жайылып жүр. Аман бұлжытпай таныды. Қосқа тақалғанда бір адам қостан дүзге отыратындай шекпенін бүркене, бүкірейе жөнеліп, өзекшеге түскен соң жата қалды. Аман оны көріп, күліп келеді. Қасындағыларға:

— Сендер бара беріңдер. Қуып жетем — деді де,

тура өзекшеге келді. Жаңағы адам бір жарға жабыса жатыр екен. «Көтер басыңды» дегенде ұшып тұрды. Кәдімгі Қазанғаптың өзі. Жүгіріп келіп ат үстіндегі Аманның аяғын құшақтады. Жоғары қарай алмайды, сөйлей алмайды. Қара бетінде бір тамшы қан қалмаған — құп-қу. Түйедей денесінде титтей әл қалмаған, қорыққанынан қалш-қалш етеді...

— Қалшылдама, сорлы. Сенің қамшыңның дағы ар-камнан алдақашан кеткен. Сонымен бірге сендегі кегім де ұмытылған.

— Көп жаса! Көп жаса! Бағың құтты болсын! Құтты болсын!..— дей берді Қазанғап.

Кіресілер жиналып қалды. Күн күйдірген, топырақ түсіп көздері қызарған он, он бес адам — бәрі Шәкеннің малайы. Жылдағы әдетінше, көктем егісін бітірісімен кіре тартып жүр. Ақмолаға бір қатынаған. Енді, пішенге дейін Қызылжарға барып қайтады. Алыстағы қыр елінің жүн, мал, аң терілерін қалаға, қаладан өндіріс бұйымдарын ауылға жеткізетін темір жол, машина жоқ. Сондықтан Шәкен алпыс бришкамен кіре тартқызып, ақшаны күреп алады. Ол ақшаны табушы мынау малайлардың тапқаны тамағынан, жұтқаны жұмырынан артылмайды. Аман әрқайсысынан сөз тартып тұрып:

— Жер бөліске түскелі жатқанын естідіңдер ме? — дегенде:

— Естідік! — деп үшеу-төртеуі бірден айтты.

— Шәкеннің жерін сендерге бөліп береді. Ие бола-сыңдар ма? — дегенде ешқайсысы үндей алмай Қазанғапқа қарай берісті. Қазанғап оларға басын изеп, көзін қысып қойып:

— Ие болады,— деп еді:

— Ие боламыз! — деп шү етті бәрі.

— Ал, сонда жермен не істемексіңдер? Қазанғаптан өзгенде мал жоқ. Егін салмайсыңдар.

Малайлар үндемей төмен қарады. Жауапты тағы да Қазанғап қайырды:

— Сатады.

— Сатуға лұксат жоқ.

Бұдан әрі Қазанғап та сөз таппады. Тәуке сындырған күрек тісінің арасынан тілін жылтын-жылтын еткізіп, сұлық отыр. Аман әрқайсысының жүзіне байыпты қарап өткен соң, «қараңғы көңіл жарық күнде де адас-

тырады екен» деді ішінен. Кетерінде ойындағысын жасырмай айтып кетті:

— Қазеке! Сенің басыңды Шәкен айналдырғанда, сен мыналардың басын айналдырыпсың. Әйтеуір Шәкеннің жерін қорғап қалу ғой, мақсатың. Ол кулық қайдан шыққанын білеміз. Оған қарсы амалдар да жасармыз.

Соны айта сала шоқыта жөнелді Аман.

VII

«Қымыздықты сай» жайлау болғалы елге дәл кәзіргідей толды ма екен? Толса, ел дәл кәзіргідей қызды ма екен? Басы биік жоннан басталатын бұл сайдың аяғы кең өзек, өзек бойы ойдым-ойдым қара су болып, ұзындығы салқар көш жер болып жатады. Жазғытұры жонның калың қары ерігенде осы өзекпен «Мақаш қорығына» келіп құяды. «Қымыздықты сайда» биыл үш-төрт рудан құралған үлкен-үлкен отыз шамалы ауыл отыр. Мал басқан көп ауылды қонақ та басып жатыр. Қонақтар бірақ жайшылықтағы құдайы мейман емес: соңынан талайды шұбыртып, «Қызыл отау» келген. Болыстық үкіметтің жаңа бастығы Қасен келген. Ояздық үкімет бастығы Аман келеді, деген хабар тағы жетті. Болыс орталығында қалған қызметкерлер бәрі елде — жер бөлісінде. Жер бөлісінің ең күшті дуы «Қымыздықты сайда». Осы сайда ауылдардан оқшау апарып тіккен қарақұрым үй бар. Сол үйдің түндігі күндіз-түні жабулы — «қараңғы үй» аталады. Есігінің алдында мылтық ұстап милиционер Хабиб тұр, іште Малқар, Қалабай, Жәнібек, Баужандар отыр. Төртеуі кезек-кезек жалынады. Хабиб кайыспайды.

— Затың мұсылман, ноғай едің...

— Қатырма, башны, Баужан хажы! Пришом тут мұсылман?!

— Түндікті ашып қойшы, шырағым.

— Е-е-ей. Жәнібек карт! Дүнияда куп тұрғансыз, аз білгенсіз, түрмәнің тәрәзесін әшмиләр. Бу қазақ түрмәсі бит.

-- Хабиб ей, қолымнан талай дәм татып едің, антұрған. Түндікті ашпасаң да есікті азырақ ащы. Қашамыз ба біз. Басымыз айналды. Жарық дүниеге қарап отырайық.

-- Малқар абзи, сізләргә хәзір қарарға ярамн. Шы-

на күрә дунғыз кібік қамап ташлаңылар. Вот Әдхам апат килә. Молшайт!

Мақашты алдына салып мына жақтан Әдхам келеді. Қылыш, наган, винтовка үшеуін бірден асынған, жаяу Мақашты «жүр, жүр леп» ат омырауына ала түседі, ащы тілін сала түседі:

— Қартайсаң да тек жатпайсың. Сенгенің кім сонда?! Балаң ба, Шәкен бе? Кім болса да айырып алсыншы, көне!

— Сенің қолыңа мылтық бір тигенде сақтап еді күдай. Екі тигенде сақтап еді. Үшіншіде сақтар ма екен? Зауалым сірә сен болмағай-ақ.

— Үшіншіде сол күдайың да сақтай алмас.

— Астағпиралла! Ләйлаха еллалла!..

— Бас аяғыңды! «Астапырың, лайлахаң мен» көсып...

Мақаш енді дыбысын шығара алмай, иманын ішінен айта қараша үйге жетті.

— Мә, Хабиб, тағы бір қасқыр. Қама! Бесеуіне итаяктан сарсу бер. Басқа түк татырма. Әттең Шәкен түспеді қолға! — деді де Әдхам кейін қарай шаба жөнелді. Иттерді абалатып, шаңдатып барады. Күлпаштың көмегімен милиция қызметіне қайта барған, басылған көңіл қайта көтерілген. Бір ол емес, жер бөлісі кімнің де болса көңілін тиыш қалдырған жоқ. Әр ауылда топ, жиналыс, керкіл. Әдхам бұлардың біріне бұрылмастан ауыл совет тұратын ауылға келді. Үлкен жиын осында. Адам үйге симай кеткен. «Мақаш қорығын» бөлісетін он шақты ауылдың жиналысы беті ашық далада бірге өтіп жатыр. Жатақтағылар да келген. Бастығы Күлпаш болып, «Қызыл отау» қызметкерлері, Волатком төрағасы Қасен, болыстық «Қосшы» комитетінің төрағасы Әлжан қатынасып отыр. Жиналысты ауылдық «Қосшы» ұйымының бастығы Сыздық басқарып, партия ұйымының хатшысы мұғалім Ізбасар сөйлеп тұр:

— Жер дауы қазақ қазақ болғалы тынған емес. Енді ғана тынады. Атасына, малына, беделіне қарай бөлу жоқ. Жан басына бөлеміз. Бұның аты социалистік әделет...

— Жоға, деймін-ау, жерді сонда адам жемейді, мал жейді ғой. Малсыз жер кімге керек? — деп көп ішінде күжілдеген біреуді Ізбасар басып тастады:

— Жерсіз малдың өзі кімге керек? Жерді адам джейді. Нан жеймісін? Картоп жеймісін?..

— Оларды егетін күш қайда? — деп тағы біреу күңі етіп еді, Ізбасар жұдырығын түйіп, екі қолын бірдей жоғары көтерді:

— Міне, күш! Барлық күштердің атасы осы. Осынъ басың басқара білсе, бәрін жасайды. Жатақта жатқан жиырма үйге қарандаршы!

— Е, оларға қазына көмектесті ғой.

— Білек сыбанып шықсаң саған да көмектеседі.

Келген бетте көптің шетінде тұрып қалған Әдхам кимелеп ортаға таман барды да айғайға басты:

— Ізбасар жолдас! Бай-жуанның құйыршығымыс немесе ері мойнына кеткен біреулермен тәжікелесіп тұрамыз ба. Төкетерін айт! Сал тізімді ортаға!

Ізбасар папкесін ашты. Партия ұйымында күні бұрын жасалған тізім бар екен. Бұл тізім бойынша «Мақаш қорығы» он ауылдың адамына бөліледі. Бұрын Мақаш шауып келген мәйекке енді жеті үй ортақ болмақ. Шәкен шауып жүрген шабындыққа өзінің он бес малайы ортақтасады... Тізім оқылғанда жұрт жақ ашқан жоқ. Мақаштың үлкен баласы ұшып тұрды орнынан. Сақалының ұзындығы, ақтығы әкесінен аз-ақ кем көрінеді. Назалана сөйледі:

— Ау, ағайын, неге үндемейсін? Ұзыннан өшті, қысқадан кекті емес едік қой. Сексендегі Мақашты қараңғы үйге қаматқаның аз ба? «Мақаш қорығы» атанған телегей теңіз дүниеде Мақаш бауыр басқан алақандай жерді талапайға неге саласың? Байқандар, аруак, құдайға шет болмандар...

— Аруак та, Мақан да тозды ғой. Сол екеуін қашанғы саудалайсың! — деп еді Әдхам, әр жерден сықылықтаған күлкі естілді.

Шәкеннің сиыршы шалы қолын сермеп безіне жөнелді жиналыстан:

— Құдая сақтай гөр, мырзаның жеріне қол салам ба?! Аулақ, аулақ! Елу беске келгенше ұлтарактай жерге не болмадым. Енді не болмай-ақ қоям!.. — деп барды.

— Тағы қайсың жерден безген? Қолдарыңды көтер!, — деді Сыздық. Ешкім көтермей отырғанда Әбеннің қолы шошаң етті, Танакөз оны ұстай алды. Әбен қолын босата алмаған соң дауыстап жіберді:

— Жаңағы жеті үйдің ішінен мені өшіріп таста, із-басар. Шалды зарлатып жерін алуға дәтім шыдар емес.

— Өшірме, өшірме! Оның дәті шыдамаса, менің дәтім шыдайды. Қайнағаның жері жатқа кетпесін.

— Қайсыңыздың тіліңізді алайын?

— Қатын не білуші еді тәйірі!

— Наубас білсе, баяғыдан бері осынау ен қорықтан күр қала ма. Оның сөзің не қыласын.

— Қап, қолымды бір босатарсын, қатын!—деп Әбен кіжінгенде, Танакөз қолын босата қойды. Әбен әуелі асықпай оң білегін сыбанып алды. Жұдырығына түкірді. Содан кейін самарқау төніп келе жатқанда:

— Байқа, Наубас, байқа! — деді Танакөз. — Ауыл советтің төрағасына, жергілікті үкімет бастығына қол көтеріп келесін.

— Оңашада қолыма бір түсерсін, бәлем! — деді де Әбен отыра кетті. Қисық мұрын Тәуке жүгіне сала әдетінше жерді камшымен бір-екі тартып қалып сөйледі:

— Жердің сауыры менікі! Кедей десен — кедеймін. Төмен ата десен — төмен атам. Оның үстіне «Қосшы» мүшесімін. Мойын-серік болып жүрмін. Шәкенмен ұстасып былтыр абақтыда ашыққан, ақырында абақтыдан «әке, жәке» летіп шыққан Тәуке мен болам. Шәкеннің жерін бер, Мақаштың жерін бер — маған бәрібір!

— Маған бәрібір емес, Шәкеннің ғана жері керек! — деген Тоқабайдың даусы естілді, «Көп ауылдың» кедейлері бірін бірі ұтылап жиынды дуылдатқан кезде күн астындағы белеске бұлаң құйрықтатып он шақты салт атты көтерілді. Суыт жүріске елең етіп, күн сала қарады бірсыпыра адам...

— Ортадағы Аман емес пе?!

— Аман!..

— Дәл өзі!..

Иә, Аман екен. Жиналыс бұзылды. Аттан түскенше ақ қоршап алды оны. Туған ел шапыр-шұпыр амандасып жатыр. Шу, ду үдей түсті. Кейде қуанған мен қорыққан бірдей болса керек. Қайсыбір шал-кемпір жылап жүріп, күліп жүр. Күліп жүріп сөйлеп жүр:

— Кішіпейілін қарашы!.. Тура Сапекеңнің өзі ғой айналайын!

— Енді қалай! Ата көрген оқ жонады. Ана көрген тон пішеді.

— Біз көрмеген екі жылда бойы да, ойы да толып қалыпты-ау...

Амандасушылар бірін бірі кимелей келіп, Аманды жуырда босатпады. Күлпаш, Шолпан, Маржан — үшеуі бір тұрған, қағылып шеткері қалды. Аманға деген халық құрметі бұларға әсер еткені сонша, әгәр Аман бетін тосса, үшеуі таласа сүйер еді. Сол көңілдерін бірінен бірі жасырады. Бірақ, құйқылжыған көз шіркін үшеуін де ұстап беріп тұр...

— Шуылдақ арғын, өзіңнен өзгені көремісін. Жол бер, жол бер!..— деп Ақанның інісі Ақжан келеді. Дауысы, денесі басқадан анағұрым зор.

— Қобыландының өзі ме десем, Ақаң екен ғой,— деді Аман,— Қылшақты құдай осылайша қолақпандай, қолақпандай етіп жасайды.— Ат-көлік аман ба, Бәтекен жақсы ма?

— Жақсы. Кемпір жеңгеміз төркініне келген соң шәлі бүркеніп, жасарып алды.

— Онда кәрі жездеміздің күні не болар екен!...

Қалжындасып тұрғанда Аман шеткері қалған Шолпанды көрді. Қасындағы жас бала ұшаяқ арбаға сүйеніп әпі-тәпі жүріп жүр. Оның жүрісін қызықтаған Күлпаш пен Маржанды да таныды. Келе ме, деп еді, келмеді бірі. Сонсоң өзі барып амандасты. Баланың бір қолына конфет, бір қолына сылдырмақ ойыншық ұстатты. Іші еріп барады. Өзіне тартқан, тілі әлі шықпаған жас баланың былдырлағаны жанына жағып барады. Әкелік сезім бйлеп тұр. «Балажан әке шәмды айналған көбелек екен ғой. Жар махаббатынан бала махаббаты ыстық болар ма, өмірлі болар ма, япыр-ау?!» — деді ішінен. Одан әрі ойлауға, өзі жақсы көретін мынау үш жаспен еркін сөйлесуге жібермеді жұрт. Дереу жер мәселесін әкеліп салды алдына. Ізбасар белгілі тізіммен таныстырды. Тізімді қарап жіберіп:

— Дұрыс емес,— деді Аман.— Қорықтың ең сауырын Шәкен мен Мақаш алған. Енді «Қосшы» ұйымына еніп, мойын-серік болып отырған «Көп ауылдың» кедейлері алуға тиісті. Оның бержағында, Шәкеннің жерін малайларына бергеніңмен малайлар Шәкеннің өзіне қайтып береді.

— Сөз жоқ! — деп қостап қойды Тоқабай.— Бағынышты малайлар түгілі біздің Әбекеңнің өзі қайтып береді.

— Ал сонда Шәкен мен Мақаш қайтпек? Қыра ма малын? — деген Әбенге:

— Қырмайды, — деді Аман. — Шәкен даланың бозын, көлдің құрағын шауып та малына азық жинап ала алады. Мақашқа жұрт қатары шабын тисе жетеді.

Бұдан әрі бұрынғы жер иелерін жақтаушы табылмады. Аманның беті қалай бұрылса, солай бұрыла берді көпшілік. Шабындық жерді бөлісердегі қызыл кеңірдектер, егіндік жерді сөз еткенде болған жоқ. Өйткені егіншілер аз, жер көп, көптігі сонша, есебін Волатком бастығының өзі білмейді екен:

Егіндік даланы бөліп әуре болмалық дестік, — дейді Касен. — Есебін бітіре алмай жатырмыз. Алынған есептің өзіне қарағанда біздің болыстың жеріне Еуропаның бір мемлекеті сиып кетеді. Үй басы жүз гектардан егін салсақ та, егін-жай артылып қалады. Ең көп салатын Шәкен жиырма гектардан, «Көп ауылдың» мойынсерік болып отырған жиырма үйі елу гектардан аспапты. Сондықтан бөлудің тіпті қажеті жоқ.

Аман басын изеп, ырзалық білдірді. Бірақ, келешекті мықтап бір ескертті:

— Қазір бөлмесеңдер де егін-жайдың есебін алып бітіру керек. Кең жер, бай жер бос жатуға тиісті емес. Өзіміз пайдалана алмасақ, пайдаланушылар табылар. Елсіз ер жесір болса, еңбексіз жер де жесір. Жерді жесір қалдыра алмайды мемлекет...

Мағана шаршы түсте басталған жиналыс міне намаздігерге дейін созылды. Байлар биесін әлдеқашан ағытты. Шағын биелілер жаңа ағыта бастады. Қара мал өрістен қайтқан, жылқы өріске беттеген кез. Қой маңырап, сиыр мөңіреп, жылқы кісінеп — ауыл азан-қазан. Әрнәрсенің көлеңкесін өзінен әлденеше зорайтып жіберіп, күн белестен асып барады. Бәріне көлденеңнен қараған Күлпаш бірін байқаусыз жіберген жоқ. Дәптеріне түртіп алып немесе суретін басып алып тұр. Ұзаққа созылған үлкен жиналыста талай адамның түсін таныды, ішін аңғарды. Әсіресе Аманды аңғара түскен тәрізді. «Ол елін сүйеді. Елі оны сүйеді екен» деп сүйсінеді. Бірақ, Шолпан мен Маржанның сүйгенін ұнатпайды. Қызғанады ішінен. «Қызғанарлық қандай себебім, хақым бар?» деп өзін өзі сөге тұра қызғанады. Аман жиналысты таратып, қайта келгенде, сол қызғанышқа бір жұбаныш бергендей болды.

— Күлпаш құрбым, сізбен әңгімелесуге асықпын. Көп ел аралап қайттыңыз. «Ел аралаған сыншы» ғой. Айтарыңыз аз болмас — дегенде:

— Тыңдаушы табылса айтарым да, тілегім де бар,— деді Күлпаш. Танакөз келіп екеуінің сөзін бөлді:

— Аман-жан, бүгін біздікінде боласын. Күлпаш, Шолпан, Маржан сендер де боласындар. Бұндай бас қосыла бермейді. Кәзір апай мен Ақжанды алдырам. Жүріндер, ас дайын болғанша қымыз іше тұрыңдар!— деп Аманды жетелегенде, Аман Күлпашты, Күлпаш Шолпанды, Шолпан Маржанды жетелеп, үйге енді бәрі. Бұлар қымыз ішіп отырғанда арсалақтап Таймас кірді. Кеше жатақтағы ауылға амандасуға кеткен. Келе Аманмен құшақтасып, сүйісіп алған соң:

— Әйел жолдастарды алаламаймын!— деп Шолпан мен Күлпашты да сүйіп амандасты. Маржанға барғанда батылы жетпей қызарандап тұр.

— Алаламаймын дегенсің. Бұның не?— деді Аман.

— Алалап тұрғам жоқ-ау. Қайтейін діңкем құрып қалды.

Қымыз ішіп, жолдастарын біраз күлдірді де, Аманды қолтықтап Таймас далаға оңаша алып кетті. Күн батқан, қызыл шапақ тарап барады. Мына жақта туып келе жатқан айдың төбесі қылтияды. Мал қоралап, манағы шу басылған. Күндізгі ыстық жоқ. Жанға жайлы самал бар. Дүние маужырап, ұйқтап бара жатқан сияқты.

— Осынау тыныш әлемде жүрегім алас ұрады!— деді Таймас.— Мен көрмегенді көретін, мен білмегенді білетін ағам, ақылшым, жәрдемшім едің, тапшы, неге алас ұрады жүрек?

Аман ойланып барып қайырды жауапты:

— Жүрек бишарада тыным бар ма, сірә? Оның іздемейтін жоғы бар ма, сірә? Қайдан білейін, не іздегенін.

— Иә, кезінде сен біле бермейсін, білгенінді айта да бермейсің. Толғауың көп. Оның кейде күйдіреді, кейде сүйдіреді. Өзім-ақ айтайын, Маржанға ғашық болдым.

— Ғашық екенінді қайдан білдің?

— Со да сөз бе?!

— Әбден сөз. Құмарлықтың бәрі ғашықтық емес. Мен талай құмарттым, Құмарым тарқаған соң ұмыт-

тым. Ғашықтық, менімше шын сүю. Шындық шырағы дауыл соқса да өшпейді. Өшіре алмадым.

— Шолпанды ұмыта алмадым, дегенің бе бұл?

— Ұмытқаным сол, мана былдырлаған Азатты көргеннен бері махаббатым арта түсті.

— Қой, Аман, қой! Қинама енді сорлыны — деп безек қақты Таймас. — Шәкеннің шеңгелінен бүкіл ел шығып болған жоқ. Ол қалай шықсын. Одан артық жар таптым, аламысын?!

— Одан артық кайдан болсын! — деді де Аман күрсінді. — Құлпаш шығар айтпағың?

— Иә. Ал, қай жері кем?!

— Артық, кем деу үшін әуелі білу керек те. Әзір тіпті аз білем.

— Сыртын өзің көрдің, мен ішін де көрдім. Іштерің өте ұқсас. Екеуіңнен үлкен философ туар еді. Жаман болса обалың маған, алшы осы қызды. Сүйеді сені.

— Сүйем деді ме, саған?

— Олай деп қыз айта қоя ма. Шолпан екеуің қанша жасырсаңдар да, сүйіскендеріңді біліп қойғаным қайда? Бұны да білдім.

Аман үндемей қалды. Ауылға беттеді екеуі. Ай таяк бойы көтеріліпті, маңдай алда дөп-дөңгелек болып толықсып тұр. Алтыбақан құруға арқан, бақан жинап жүрген қыз, келіншектердің, балалардың дабырлаған даусы естіледі. Таймастың жағы әлі тыным тапқан жоқ. Соңау жатақтан ат соғып келсе де қуаты кемімепті.

— Жыға беруші едің, жықшы кәне! — деп Аманды ұстай алды бір кезде. Аман ұстасып байқады да, жығыспай қоя берді. Содан кейін:

— Күшің толған екен. Ісінді көрсем енді, — дегенде:

— Көрерсің, бәрін де көрерсің — деді Таймас, — тек Маржанды алып бер. Әйтпесе, бұл дүниенің қызығы арам маған...

— Осы заманда сендей жігітке алып бере ме, өзі алады да.

— Қыз мені білмейді. Білгенше бірсыпыра уақыт өтеді. Мен оқуға қайтам. Ол үйіне қайтады. Келесі жазға дейін біреу қағып кетсе қайтем?! Сен екі жағымызды да білесің, әрі билейсің.

— Оны несін айтасын. Екеуіңнен аяғанымды ит жесе болмай ма! — деп еді Аман, Таймас құшақтай сала

қысып-қысып, сүйіп-сүйіп алды... Аузынан сөз шыққанда, көзінен жас шықты:

— Байдың есігінен босануға, астанаға барып, білім тасын кеміруге жәрдемдесіп едің. Енді жар сүйеге жәрдемдессең, жалғанда сенің жақсылығыңды өтей алар ма екем!

— Ол өз есебің ғой. Мен тек адамшылық қарызымды өтеп жүрмін.

Әңгімемен үйге жетті бұлар. Бәтима, Ақжандар келіп, шай жасалып қалған, ауыл жиналып қалған. Біреуді біреу қағытып, қалжыңдасып отыр. Тыста есік алдында Тәуке бір ту қойды мүшелеп, бұзып тастапты. Әбеннің екі езуі екі құлағында, қызара бөртіп, қонак күтісіп жүр. Орашалақ байғұстың жәрдемінен бөгеті көп, «тып-тыныш отыра қойшы, айналайын» деп қояды Танакөз. Шай үстінде Бәтима Аманға бірсыпыра ауыр сөздер айтып тастады:

— ...Аузындағы сөзін алғаның дұрыс болсын. Бауыр басқан жерін алғаның дұрыс болсын. Ал, шалдардың қу басын қайтпексін, шырағым?! Тым қатал болма. Білем, өкпең де, өшін де бар. Бірақ, жеңілген жауға қатын да ер.

— Олар әлі жеңілген жоқ, Бәтеке!..— дей беріп еді Аман, Бәтима баспалата жөнелді:

— Қараша үйдің төріне жеңіп шықты ма? Қаратізімге құрметпен ілінді ме? Сөзін, бағын, жерін сыйлап беріп отыр ма? Ошақ басындағы әйел іштеме білмейді, дегенің-ау, бұл Аман-жан. Рас, аз білем. Бірақ, көп сезем. Сезімім әзір алдаған емес. Босат, Мақанды! Малқарды да босат! Олардың қолынан іштеме келмейді енді.

— Малқарды босатпа! Жатсын, еті аумайт!— деп кіжініп қойды Ақжжан. Аман ауыр сөздің ақырын қалжыңға айналдырды:

— Жарайды, екеуіңіздің де тілегіңіз орындалады. Бір шал Бәтекеңнің қолқасына, бір шал Ақаңның қолқасына жараса, одан артық қайда апарып бұлдаймыз. Тілесе, Маржанға да бір шал беруге болады.

Бәрі ду күлді. Шолпан тек езу тартты. Қабағы сынық. Манадан бері жақ ашқан емес еді:

— Жиенге одан да жігіт тауып берейік,— дегенде, қызарып кетті Маржан. Қызарса да сөзін жіберген жоқ:

— Кәрі-құртан, ақсақ-тоқсақтарыңыздан құтылып қалыңыздар. Қыпшақ егінші ғой, жемге байлаға дені саудың бәрі оңалады,— деп еді:

— Жиен, онда мені ала кет, жемің ақталады,— деді Таймас.

Қалжыңқой елдің кәрі-жасы, әйел-еркегі қағысып жатыр. Құлпаш жымың-жымың етіп рахаттанып отыр. Дәптеріне талай сөзді жазып алды. Шай дастарханы жиылған соң жастар жағы алтыбақан тебуге шықты. Танакөз ере шығып:

— Бері келші,— деді Аманға. Оңаша апарып сыбырлап тұр.— Қолыма түспей кетерсін, айтып кетші, қашан үйленесің? Жіп тақтың ба ешкімге?

— Сол арасын білмеймін-ау.

— Білмеген несі?! Енді кім біледі?

— Тағдыр біледі, женеше. Ақыл алтау, ой жетеу.

— Қой, әрі! «Көз салған көрінгенге көңіл арсыз» демекші. Шешен кәртайды. Немере сүйгісі келеді. Құдай айдап мынау екі қыз өзі келді, қайсысы болса да бір жігітке әйел бола алады. Ал, біреуін. Қайсысын аласың? Араға өзім жүрем.

— Ойбай, женеше, қоя тұр. Бүлдіресін!— деп Аман Танакөздің аузын басты.— Кейін айтам. Бүлк етпе.

— Әне, осы күнгі жас бәрін өзі біледі! Өзі біледі! — деді де Танакөз үйіне жөнелді.

Алтыбақан екі ауылдың аралығына екі жерде құрылған. Әндетіп, екі-екіден теуіп жатқан қыз-бозбала қонақтарға орын берді. Аман келгенде Маржан мен Таймас, Шолпан мен Құлпаш бір теуіп тұр екен. Таймас бүктетіле қалып, қайқая шіренгенде Маржанды ұшырып-ұшырып жібереді. Маржан қорқып жалынады.

— Ән салсаңыз ақырын тербеуге болады, жиен,— дейді Таймас.

— Бұл жиенге ән деген — іштеме емес. Киындау бірдеме сұрамайсын ба, антұрған,— деп әзілдеп қойды Аман.

— Біртіндеп киынға да барамыз ғой.

Маржан тамағын кенеп алып, халық әні Гауһаргасты бастап жібергенде, алас ұрған Таймас жуасып сала берді. Салмақпен жәй ырғады енді. Жарық айға қарсы отырған Маржанның оймақтай аузы, аузынан анда-санда жылт еткен үшкір, қызыл тілі, күлім көзіне дейін көрініп тұр. Ақ түнде әсем әнді. Әсем үн шырқап

аспанға шығарады, сорғалатып жерге әкеледі, біресе қалықтап төбеде тұрып қалады. Таймас әнге елтіп, тербеуді ұмытты. Маржанға қарап телміріп отыр. Өзі де жуан даусымен бірсыпыра тәуір айтатын, әсіресе домбыраны жақсы тартатын, сүйсінгені сонша, ән аяқтағанда:

— Жиен-ау, сұмдық қой мынауын! Тағы айтшы, тағы?— деп жалынды. Маржан бұлданбады. Тағы да екі ән айтып берді. Бірі бірінен өтеді. Аман ойланып жаңа тапты. Ақтамақ, Байбол аулында өскен қыз, Ақанның үйімен әлі күнге жиі араласады. Маржанды баулыған сол. Ол өз әндерін ғана үйретіп қоймаған. Үш жүзге мәлім Біржан-сал, Ақан-сері, Орта жүзге мәлім Сатмағамбет, Ғазіз, Балуан-шолақтарды үйреткен көрінеді. Бірақ, Ақмоладан онша ұзап шықпаған Ақтамаққа алыстағы Әсет, Естайлардың, үні қайсыбір белгілі халық әндері әлі жетпеген тәрізді. Ән кезегі Таймасқа келіп, «Әсетті», «Ардақты» айтқанда, Маржан күйіне түскен бәйгі атындай, еліріп тиыш отыра алмады. Қасеннің інісі бала жігіт Мәдиді, бейтаныс қаракер келіншек Естайды, Майраны айтып берді. Айтулары Маржанға онша ұнамады білем, әнге құмартса да әне жерін былай айтса, мына жерін көтере түссе, деп отырды. Танысқан екі-үш күннен бері Таймасқа жақындамай, сыпайы сөйлесетін, енді ішіне еніп барады:

— Нағашы-тай, салған жиендігім болсын, осы бес әннің де сөзін жазып беріңізші. Кеткенше үйреніп алайын, үйретіңізші,— дейді.

— Жазып берейін, жарасам үйретушің де болайын,— деп Таймас уәде қылды да, қалжыңдады — Әліп-берлі дейтін бір жиеніміз келгенде ылғи ит жинап қайтатын. Сіз ән жинап қайтыңыз. Итші де, әнші де жиеніміз бола берсін.

— Ақмолаға бес ән алып қайтсам, бес қара олжадан кем бе?— дегенде:

— Одан артығырақ,— дейді Күлпаш.— Айналайын әнші-ақ болшы! Малқұмар қазақ — әнқұмар. Жапан далада, қой соңында өгізбен жүрген қойшы баяулатып ән салады. Қараңғы түнді қып жарып, жылқыны айналған жылқышы да ән салады. Қыз ұзатыларда елмен қостасып танысады, жаңа түскен келіншектің «жар-жармен» беті ашылады, өлім үстінде егіле жылап дауыс қылады... Соның біріне ән араласпай қалған ба. Ынырсы-

майтын қайсымыз бар. Бірақ, Маржан шырқағанда толқымай калдык па біріміз. Әгәр Маржан сол өнерімен осы алтыбакан маңында калып қойса, үлкен өкініш болар еді. Қалма. Маржан! Қызылордада биыл казактың мемлекеттік театры ашытады. Соның сахнасында айтсаң даусың бүкіл казак әлеміне жетеді. Мүмкін, одан да әрі кетер. Казактың алғашқы театрына алдымен шыккан кыз сен боласың. Таныскалы екі-үш күн өтсе де жаңа таныдым ғой, сахна үшін жаралған екенсің! Жүрші, ерші маған, бауырым! Көркейтші казактың жаңа өнерін!..

Күлпаш ат басы алтын тапкандай қуана-қуана сөйлеп тұр. Маржан көнсе өзімен бірге астанаға алып кетпек. Үлкеннің алдын кесіп өтпеген, еркін ата-анасына берген казак қызының үйден кетуі оңай ма. Қызығады, ұялады, қорғанады Маржан. Соның бірін айталмай, қызараңдай күле береді. Күлпаш әлі қыз, жас та болса үкімет мүшелігіне, байсалды мінезіне қарап үлкен тұтады, сыйлайды жұрт. Алтыбакан басындағылардың Таймастан өзге «сен» дейтіні жоқ, бастығы Аман болып, ол сөйлесе тына қалады.

— ...Сахнадағы әйел ролін әлі күнге еркектер атқарады — дейді Күлпаш, — бұл, өнерлі әйел жоқтығынан емес, казакшылықтың басымдылығынан. Менімше, зиянды казакшылықты бұзудың өзі үлкен ерлік. Бұзу керек Маржан. Рас, үйренген жерден кету оңай болмас. Сен түгілі Шашубай мен Калибек азар көнді. Бірақ, жаңа жерге үйрену де онша қиын емес, сол екеуі «Қызылордаға үйреніп калдық» деп хат жазып отыр. Адам неге үйренбейді. Мені тағдыр ата-анамнан, туған жерімнен сенен әлдеқайда жас күнімде айырды. Мені революция толқыны алып кетті. Сендер дауылды нөсерден кейін күншуақта көктеп келесіндер. Шалғындарың кереге жасырмаса ырза емен.

— Соны мына кісіге де айтыңыз, мына кісіге, — деп Шолпанды нұскады Аман. — Керемет домбырашы, әнші. Домбыраны бірақ жасырып тартады. Әнді оңашада айтады.

— Ол кісінің жағдайы басқарақ қой. Әйтседе лебізін естісек жақсы болар еді, — деген Күлпашқа Шолпан жауап қайырмады. Бұрынғысындай жайраңдамайды. Салмақты, жабыңқы, Аманға да салқын тұр. Күйеуі жылыстап елден кеткелі бірсыпыра уақыт өтті. Ол жоқ-

га жерін таланайлап алғалы жатыр, сыртынан талай сөздер айтылып жатыр. Ел бүйтеді, деген Шолпанның тіпті ойына кіріп шықпаған. Қазір аң-таң, дел-сал. Бір күйде. Аман сұранып, алтыбақан тебуге азар көндірді. Алтыбақан үстінде «оңаша бір кездесейікші» дегенді ишараттап, тұспалдап бакты. Шолпаннан жауап ала алмады. Қояр да қоймай сұрағанда бір ғана ән айтты:

«Жар табылмас сен секілді
Мен де сендей — сорлы зар.
Қол-аяғым берік бекілді
Енді ненің орны бар.

Ғашық-ақпын еш құмансыз
Ырыс емес, сор үшін.
Көрісуге шыдамаспыз
Айрылалық сол үшін».

Абай аударып, қазақ даласына әнмен таратқан Пушкин Татьянасының бұл сөзі Аманды қатты қынжылтты. Шолпан Татьяна арқылы өз көңілін аңғартқаны ғой, деп тұрғанда, Шолпан «балам жылап қалар» деп Құлпаштан лұксат алды да үйіне қайтты. Аман өзін ұстап тұра алмады, бір тілдесіп қалуға қуып жетті артынан.

— Не болды саған? — деді.

— Қайт, Аман, қайт! — деп сыбыр-сыбыр, дір-дір етеді Шолпан. — Масқара еткің келе ме, бетім-ай, жұрт қарап тұр-ау!

— Айтып кетші, кінәң бар ма, маған?

— Жоқ, жоқ! Мен енді анамын! Жастық желігі басылған. Жаның ашыса ана деген ардақты атты былғай көрме. Қайтшы, ізіңше қайтшы!

Мойнына су құйылып, Аман кейін қайтты. Алтыбақан басындағы көпшілік әлі дуылдасып жатыр. Аманның кеткенін Құлпаш байқап қалған екен.

— Сіз, жеңгенізді шығарып салып жүргенде, мен Маржанның уәдесін алып үлгірдім, — деді Аманға. — Ата-анасы ұлықсат етсе, Маржан менімен кетуге әзір. Әгәр сіз екеуіміз асылсақ, ата-анасы көнетін сияқты.

— Асылайық. Ақан ер көңілді кісі. Баласының, біздің көңілімізді жықпас.

Ай төбеден ауып барады. Алтыбақаншылардың ойыны қанар емес. Ас пісіп, қонақтар үйге келеді. Жеро-

шақ басында қазанға телмірген қатын-қалаштың көздері отпен шағылысып жыл-жылт етеді. Үйде әңгіме гу-гу етеді...

VIII

Кеше кешірек келседе Аман мен Құлпаш ерте тұрған, таңертеңгі тұнық ауада жатақты аралай әңгімелесіп жүр. «Көп ауыл» Мақаш қорығының шетіндегі су жайылмайтын бір дөңесте болатын. Аман атқа мінгелі қонсылар, кірмелер көбейе, ауыл үлкейіп, дөңес беті тола түсті. Қасениің әкесі Ботбай қарт неше жылдай орыс поселкесінің малын, шошқасын бағатын, екі жылдан бері осында. Тоқабай тентіреп жүрген екі інісің, бір жамағайынын жинап әкеліп орналасқан еді. «Қызыл отау мен» бірге жалшы Боқайды көшіріп ала келіпті. Әдхам мен Тәуке де осында. Барлығы жиырма шақты үй. Егін салу, шөп шабу сияқты ауыр жұмыстардың тұсында мойын-серк болып күш қосады. Жайшылықта әркім өз қонын өзі қасиды. Ортақтасып, қарыздана-қауғалана қазынадан өндіріс құралдарын алған. Сыздық үйінің қасында екі шөп машина, екі егін машина, үш-төрт соқа тұр. Жаздыкүні аңырайып-саңырайып жататын қазақ қыстауларына ұқсамайды бұл ауыл. Олардан әлдеқайда бүтін, жинақы, отырықшы елдің салтын түгел қабылдап болмаса да, нышаналары көп. Сыздық тіпті дәл терезесінің тұсына, үй орнындай жерге шекілдеуік егіп қойыпты. Соны көргенде Құлпаш күліп жіберіп:

— Міне, жаңалық!— деді — Ел аралап жүріп, бұндай қазақ ауылын көргенім осы. Шәкен қалай шошымасын, «Қосшы» ұйымы, партия ұйымы да осында ғой?

— Осында.

— Үлкен жұмыстар ұйымдастырған екенсіз!

— Көңіл көтергеніңізге көп рахмет,— деп басын идіде, езу тартты Аман.— Рас, ауыл шонжарлары бұрынғы танау көтеруін, кедейлерге соқтығуын қойып, өз бастарын қорғай бастады. Ауылды кәзір советтенді, деп айтуға болады. Бірақ шонжарлардың ұясы әлі бұзылған жоқ. Қалай ойлайды үкімет, олар солай қала бермек пе?

— Ауыл советтенсе, жерге байдың қожалығы жойылса ұясы бұзылмағаны қайсы?

— Ру басы феодалдың жол бойында кү басы жатса да, жүргінші қазақты бір елең еткізеді. Әгәр ұясы бұзылмаса, ол ұяға бір түнемей кететін қазақ кем шығар. Мал мен бедел тұрғанда ұя қайдан бұзылсын.

Күлпаш ойланып қалды. Аманмен кешеден бері талай тақырыптарда сөйлесті. Көп нәрседен хабары, әр мәселеде өзінің пікірі бар жігіт кейде осындай соныға соғып, бөгеп тастайды. Жаңағы сөзінің орайына бірдеме айтуға оқтала бергенде, аяқ астынан кара шұбар жылан сып етіп, тұра жөнелді. Күлпаштың шошығаны сонша, даусы қатты шығып кетті, құшақтай алды Аманды. Аман жәй барып, жыланды желкесінен аяғымен басып тұрды да тілін суырды, өзін тірідей қалтасына бос сала салды Күлпаш жыланы бар қалтаға жуымай, Аманның екінші жағына шығып алып:

— Япыр-ай, нервіңіз қалай мықты еді! Жүрегіңіздің түгі бар шығар,— дегенде:

— Нәзік жанды қыз сүйсінгенімен жүрекке түк біте ме,— деп Аман бірінші рет қалжындады. Күлпаш оның қалжыңына жауап қайырмай, жаңағы оқталған ойын айтты:

— Сонда, қазақ шонжарларының малы мен беделін түп-тура тартып алса, демексіз ғой. Бұл жөнде мен ойымды қорыта алмай келем. Сізден жасыратыны жоқ, республика басшыларының арасында талас екі пікір бар. Соның бірі сізді жақтайды: социализмді тезірек жасалық, кешіксек капиталистік қоршау қысып, тіпті, тұншықтырып тастауы мүмкін; ал, тезірек жасау үшін, кедергі болып отырған қарсы тапты, алдымен шонжарларды жояйық, дегенді айтады. Бұған қарсы пікір: феодалдық ауыл түгілі капитализмді басынан кешірген орыстардың кулағы тиыш отыр, біздің шонжарлардың солардан қай жері артық? Елді социализмге өйтіп өктеп, күйзелтіп апаруға болмайды... дейді. Қайсысын қолдау керек? Бірі күреске, бірі тиыштыққа шақырады. Екеуі де қауіпті. Бірақ, біріне амалсыз қосылуға тура келеді. Өйткені басқа жол жоқ...

— Оңшылдардың адасқан ойы қазақ аулына да паналай алмайды,— деді Аман.— Түс шайыспай, белдеспей бітім жолымен социализмге солар-ақ барсын. Біз, коммунистердің Ленин бастаған ашынды күрес жолымен барамыз. Онын бержағында кулак пен шонжардың айырмасы қасқыр мен бөлтіріктей. Орыс кулағы-

ның ең мықтысы бір поселкені ұстап отыра алмайды. Қазақ шонжарының ең сорлысы бір рулы елге ие. Американы байлар билегенмен барлық бай билеп отырған жоқ. Бәрінен асқан алпауыттар билеп отыр. Бізде де солай болмады ма. Бүгін таңда қазақ аулындағы ең үлкен қарсы күш тағы да сол шонжарлар. Орыс патшасы тағынан еркімен түспегенде, орыс капиталистері қожалығын еркімен бермегенде, социализмге еркімен жол беретін даналық қазақ шонжарына қайдан келеді?!..

— Сіздің сөзіңізді қостаушылар төменнен де табылатын сияқты. Былтыр, Өлкелік партия комитеті мен Халық комиссарлар советіне он кедей қол қойып, он бет арыз жазыпты. Сол арыздың ақырында «...Бұл жерде не Шәкен мырза не біз тұрайық. Әйтпесе, отаса алмай қойдық» дейді.

— Оны жазған біздің кедейлер. Былтыр май айында Қызылордадан Жандос, Сайлаубек. Ақмоладан Ермекбай келіп Шәкендікінде бірнеше күн жатып кеткен. Сонда, байлар әбден дәттепті, арызды жаудырыпты. Жандос, Ермекбай, Сайлаубек мені үш жақтап жазғырды. Ақырында бәрі жабылып, бұл арадан қуды. Мені қуып алған соң қалған коммунистердің, жай белсенділердің бірін абақтыға жаптырды, бірін қызметтен босатты, әйтеуір ойына келгенін істеді Шәкен. Міне, жаңағы арыз осы тұста жазылған...

Екеуі ауылдан шығып, сырттағы қалың зиратқа беттеді. Әңгіме тереңдеп барады. Аман Жандоспен қалай айтысқанын баяндаған кезде:

— Менімше де ол кісі тым қазақ намай — деп еді Құлпаш.

— Анығырақ айтқанда кертартпа!,— деді Аман.— Еліңді, еліңнің салтын сүйсең жаманын емес, жақсысын, өткенін емес, келешегін сүй. Жандос ағай өткенді тым дәріптейді екен. Өткеннің бәрі оңды ма? Қазақ қамқорымын деген азамат қазақты алдымен отырықшы ету керек. Онсыз ешбір іс өркендемейді...

— Өте дұрыс айттыңыз-ау!— деп Құлпаш сүйсінді де, іле сұрақ қойды.— Поселке мектебін бітірмей кеткеніңіз рас па?

— Рас. Бірақ, өз тұсымнан оқып, «Народный университет на дому ды» жакында бітірдім.

— Қызметке де, оқуға да уақыт тапқансыз!

— Таппасқа ылаж болмады. Кештеу қалыппын, жолдастарым озып кетті. Атым жараса енді қаттырақ жүріп жетем де.

— Атыңыз жетпек түгілі озуға да жарар. Халық қамын бірсыпыра әңгіме еттік. Ойларыңыз маған ұнап қалды. Осы мәселелерді екеулеп баспасөз бетінде көтерсек қайтеді?

— Мен дайын.

Екеуі бірлесіп «Еңбекші қазақ» газетіне екі мақала жазбақ болды. Мақалаларының атын: «Көше береміз бе?», «Жуандар қайтсе арықтайды» деп қоймақшы. Зиратқа жеткенде жаңада салынған, төрт құлақты үлкен тамға бұрылды. Бұл, Аман жоқта ағайындары салған Сапардың тамы. Там ішінде, қабыр басындағы сым тастың екі бетінде де арапша жазу бар. Соның бірінде Сапардың өз сөздері тұр:

«Балам, әке көңілін, өзің әке болғанда білерсің.

Жаксының қадырын жаманды көргенде білерсің.

Жастықтың қадырын кәртайғанда білерсің».

Күлпаш дәптеріне жазып алды. Сапар жетпіс жасында өлген екен. Аман сонда да «қапылыста кетті» деп өкінеді. Әкесінің талай мінездерін, ақылды сөздерін еске түсірді. Жаксы әкенің жанға тиер жылысы аз ба, айтып бітірер емес... Ауыл жақтан жүгіртіп Таймас келеді. Ауыл адамдары тік көтеріле аттаныпты. Қанжығаларына арқан, шот байлана, кейбіреулері қолдарына кезағаш ұстана «Көмейге» беттеп барады. «Көмей» «Мақаш қорығының» ең шұрайлы, Мақаш пен Шәкеннің шауып жүрген жері. Енді бөліске түседі.

— «Көмейден» мен де үлесімді алғалы барам!— деді Таймас, келе сала. Аман қалжыңдады:

— Әке-шеше жоқ, Қатын-бала жоқ. Соқа басқа жер не керек?

— Жер, тірі түгілі өлікке де керек. Әкем жоқ болса өзім әке болам. Балам жоқ болса қатын алам, балалы болам. Қарап отырып, сыбығамды неге жіберем.

— Жіберме. Ала ғой, бар, ала ғой! Аздан соң біз де барамыз.

Таймас шаба жөнелді. Ауылға жеткенше Күлпаш пен Аманның әңгімесі Таймас болды.

— Ұзақ жолда жүргенде осының бір шаршағанын, ренжігенін көрмедім,— деді Күлпаш.

— Иә, ылғи қайнап тұрғаны!— деді Аман

— Оқуға да зирек екен.

— Бәріне зирек. Ол шешен, әнші, домбырашы, қолы мініскер, жұмысқа салсаң апат. Алты жасында анасынан, он бір жасында әкесінен айырылды. Тесік өкпе, жетім бала, өмір тепкісін қанша көрсө де қажымапты...

Кеш тұрып, Сыздық үйінің алдында жуынып, тарапып жүрген Маржан көрінеді. Аман мен Күлпаш жан-жаққа көз жіберіп, далада тұр. Бәрі кеше келген-ді. Бәрінің Ақмолаға қайтқан беті. Күлпаш «Қызыл отауды» болыс орталығына төте жолмен жіберген. Өзі Аманмен бірге бүгін бармақ еді.

— Бізді бүгін жібермес осылар,— деді Аман, ауылға қайта ене бергенде,— әзірше, үш үйде мал сойылғанын көріп келем. Дәуде болса бізге сойылған болар. Жемей кетсең өкпелейді.

— Оның бәрін жеуге қарын шыдай ма!

— Таймас пен Нұрғалидың қарны тасты да қорығады.

Үйге такалғанда қос ақ каска қарсы алды бұларды. Кейінгі екі-үш жылда үйде болмаса да Аманды ұмытпаған, «сағындырдың ғой» дегендей құйрықтарын бұлаңдатып, еркелеп тұр. Өздері өскен толған, мінездері бұрынғыдан да ауыр, паң, беттері қалындай түсіпті. Аман арқаларынан, бастарынан сипап, енді ит, ат, аң жайын әңгіме еткенде, шешесі есік алдына шығып дауыстады:

— Аман-жан, шайға күтіп отырмыз.

Қонақтарды түнде Сыздыктікіне — жер үйге жатқызғанмен тамақты бәйбіше өз үйінде, киіз үйде берді. Шай үстінде сый қонақтарымен, сағындырып келген баласымен рахаттана сөйлесіп отыр. Бәтиманың атын атамайды екен.

— ...Қыз, сен де желпілдеме,— деді Бәтімаға бір кезде,— бүгін бұл ауыл біріңді жібермейді. Төрт үй малын сойып, қазанын асып жатыр. Не бар асығатын. Асыққан жетпейді, бұйырған кетпейді.

Ешқайсысы қарсы ештеме айта алмады. Бәйбіше ыстық бауырсақ пен жұқа нанды, түннен қалғай етті қонақтардың алдына ысыра түсті. Майын жөнді шығармай қайнатқан балқаймақты, піскен сүттің қаймағын Аманға бейімдеп:

— Сенің қаймақты жақсы көретініңді біледі ғой, біреуін бақырауық Ырысжан, біреуін Әлжанның әйелі әке-

ліп беріп кетті,— дегенде Маржан өтірік бұртия қойды. Құңкілдеп отыр:

— Нағашы шешем өз баласын ғана таниды екен...

— Бетім-ау, өкпелегені ме!,— деп нанып қалды бәйбіше. Қаймақты енді Маржанның алдына жақындатып, Аманды қыздарға жығып беріп жатыр.— Құрбыларын өзі қосар десем, қоспаған. Ақсұңқарша шашып жемей, қарақұсша басып жеген несі. Жеңдер қарағым, бәріңе жетеді, жеңдер.

Үлкен сары самауырдың ызыңы әзір басылар емес. Шайқұмарлардың сусыны әзір қанар емес. Ақан, Бәтима, бәйбішелер жаңа терлей бастады. Дастархан үстіндегі әзіл, әңгіме жаңа қыза бастады. Аман мен Құлпаш дастарқан жиылуына қарамай атқа мінді.

Бүгін бұл маңдағы ел тегіс ат үстінде. Шабындық жерді белісіп жатыр. Волатком төрағасы Қасен, болыстық қосшы комитетінің төрағасы Әлжан алдыңғы күні жайлауда болған үлкен жиналыс тарасымен тұң қатыл жүріп кеткен. «Иса бидайығы», «Өлеңті» аталатын үлкен шабынды бөлуге екеуі екі ру елге кетті. «Мақаш қорығын» бөлу Волатком мүшелері Избасар мен Танакөзге тапсырылған. Бұл қорыққа телімдес он ауылдың шатақ үшеуінде ғана: Мақаш, Шәкен, жатақ үшеуінің арасында. Өзгесінде ойсыратарлық өзгеріс жоқ. Сондықтан, жұрттың көбі «Көмейде». Шәкеннің, Мақаштың жерін тартып алу үлкен оқиға көрінеді жұртқа. Мақашқа қарағаннан — сакалы сапсынып Мақаштың үлкен баласы ғана, Шәкенге қарағаннан екі малайы ғана келіпті. Олар жақ ашпайды. «Көп ауыл» енді өзді өзі керісіп қалып жүр...

Аман мен Құлпаш жалпақ қорықты қак жара жүріп, жан-жақты тегіс көріп келеді. Әр ауылдың тұсында жер бөліскен аттылар көрінеді. Аман ел жайын, жер жайын баяндай берді:

— Сонау әріректе тұрған қыстау — Бәтекеңнің төркіндерінікі. Оның оңындағы — жылпос Жақып, солындағы Байбол дегендердікі. Ши ішінде төбесі қылтиған мынау шағын екі ауылдың бірі — Танакөз жеңгейдікі, бірі — Жылқыбай дейтін қара қазан байдікі. Еліміз қорықты қоршай отыр. Анау көк таулардың қары ерігенде «Талдыға» құяды. «Талды» қорыққа әкеліп жайып жібереді. Шәкен мен Мақаш «Талдының» дәл бітер жерінде, қабақта, мынау отырған. «Көмейдің» шөбін олар

көпене күйінде сүйретіп алып, қорасына үйе салатын. Енді алыстан арбамен тасуға тура келер. Жыл сайын пішен кезінде қырқысып жататын қазақ енді біраз тыншығатын да болар...

Лып етіп, ілезде жел тұрды. Тұншықтырып келе жатқан қалың маса тым-тырағай қаша жөнелді. Масадан босаған көптің қимылы қыза түсті. Таймас пен Токабай желе-шоқыта жүріп, арқанмен өлшеп барады жерді. Ол екеуінің соңынан шотпен омақа, белгі салып екеу барады. Ізбасар мен Танакөз әркімді тізімге қарап шақырып, өлшенген жерді қолма-қол бөліп беріп келеді. Өзге жердің шалғыны тізеге жеткенде, «Көмейдікі» кәзірдің өзінде аттың омырауын соғады. Піскен кезде ат көрінбей кетеді. Бірақ, «Көмейдің» де өзінше сауыры, пұшпағы, шабы бар. Көбінің дәмесі сауырдан алмақ. Жосытып жүрген көп атты бір мезгілде үйріліп тұра қалды. Шаңшұң дауыс естіледі...

— Қан қылмай алып көрші, кәне!— дейді біреу.

— Тезірек барайық. Жанжалдасты ғой, мыналар!, — деп еді, Құлпаш:

— Саспаңыз,— деп сылқ-сылқ күлді Аман.— Танып келем, өзіміздік Тәуке, Шақар, ерке, қияс адам. Онымен біздің ауылда ешкім төбелеспейді.

— Сыздық түні бойы Тәуке болып, Әбен болып шегімізді қатырып еді. Сол Тәуке ме?!

— Дәл өзі.

Бұлар жеткенде, Тәуке ешкімге ырық бермей, Токабайға шүкшия сөйлеп тұр екен, бері бұрыла сала:

— Аман-жан, өзіне ғана жүгінем,— деді,— былтыр сен кетісімен Шәкен мені арбаның дөңгелегіне байлатып қойып сабатқан. Одан кейін абақтыға жаптырды. Аштық жариялап, дәм татпай жатып алған соң абақтыдан ақыры өздері көтеріп шығарды. Содан әлі оңала алмай жүрмін. Шәкеннің жерінің сауырын өзім алам!

— Шәкен мен Жакыптың маған да істемегені бар ма?!— дей беріп еді Токабай, Тәуке тағы киіп кетті:

— Сен мендей таяқ жеген жоксың. Өшінді де алып жүрсін. Абақтыға бір түн түнедің де бұзып қаштың. Астындағы Жакыптың мына күрең қаскасын міне қашып, сініріп кеттің. Өзің жокта Жакып жалғыз сиырыңды алып қойып еді, ол жокта Құлпаш қайырып берді. Сенде қайта пайда бар.

— Тоқа, таласпаңыз. Таңдау Тәукеңдікі! — деді

Аман. Бұл талас сонымен тына қалды. Тәуке екінші дау шығарды:

— Жер жан басына бөлінеді екен. Избасар мен Танакөз біздің үйдің бір жанын кемітіп тастады. Іштегі шаранаға жер бере алмаймыз, дейді. Өзіміз шаранадан адам болмадық па! Әйелімнің босануына үш-ақ ай бар.

Бәрі ду күліп жіберді. Тәуке көзі шатынай бәріне сыпырта бір қарап өтті. Аман күлкісін көрсетпей, түсіндіріп тұр:

— ...Ақылыңыз жетеді, ойлаңызшы, Тәуке аға, онда барлық әйелдің ішін көру керек емес пе? Сізге берген соң бәрінің шаранасына үлес беру керек емес пе?

— Сен қой, десен, Аман-жан қоймайтыным жоқ. Қойдым, ендеше! — деді де Тәуке жұмсап сала берді. Оның жанжалынан ығыр болған Избасар уһлеп демін бір алды. Танакөз екеуі екі жақтап бөліс жайын айтты Аманға. Шәкенге «Қурайлы көлді» беріпті. Қашықта жатқан, бұрын ешкім шаппаған ащы көл. Шөбі көп, бірақ құрақ пен қамыс. Бастығы Қазанғап етіп, Шәкеннің он екі малайын он ауылға бөліп жіберген. Тоқабай ертіп келген жаңа кірме — жалшы Бокай да жер алыпты. Құлпаш бәрін үнсіз тыңдап тұрып дәптеріне тағы бір сөз жазып қойды:

«Бүгін тік көтеріле жер бөлісіне шыққан мынау жалшы, кедей, орташа жайраң қағады; бірі — қуанышын кеудесіне сиғыза алмай танаулап тұрса, бірі — қызара бөртіп жымың-жымың етеді. Осыларға қарап Шәкен, Мақаштардың қабағын көрмей де білдім».

Өзен сыртындағы шоқының иығына үш салт атты шыға келді. Жүрістері қатты. Олардың артынан түйе қуған бір атты көрінеді. Түйенің үстінде мінгесулі екі адам отыр.

— Қасен мен Әлжан! — деді Избасар.

— Анау Әдхам ғой, — деді Танакөз. — Түйедегілер дәуде болса тұтқын шығар.

Айтқандары дәл шықты. Тұтқын, кәдімгі Мұқатайдың ағаларының бірі, Бокайдың бұрынғы қожасы Жамантік, оның артына мінген өзінің інілерінің бірі, белгілі есер ауылнай екен. Әдхам түйеге мінгестіріпті де, екеуін бір-бір аяғынан бір кісенмен матап қойыпты. Ызалы Жамантік Аманды көргенде қаба сақалын қапсыра ұстап тұрып сөйледі:

— Жаксы кездестің, шырағым, алыстан атыңа қанық

едім, айтып қалайын. Малай кетті, жер кетті. Қауқиған мына сақал қалды, қайырусыз қайран мал қалды. Алар болсаң алып тын бәрін. Әйтпесе, кескек байлаған мынау итің күн көрсетер емес! — деп Әдхамды сұқ қолын шошайта көрсеткенде:

— Әй, әй, тарт тілінді! — деді Әдхам. — Өздерін істеген иттіктің оннан бірін істегем жоқ әлі.

Аман Жамантіктің тұлғасына қарап қалыпты. Тілі өткір болғанда түсі де бұзық: тайқы маңдай, кең шықшыт, бетін түк басқан, түлкі көз екен, жуан қарнын түйе көтеріп келсе де, өзі алқынып отыр. Боқай жүгіріп барып қолын ұсына бергенде, Әдхам ақырып жіберді:

— Ұстама қолын, жуыма! Он жыл езіп, бір көзіңді ағартса да сәлем бересін шірік ит!

Боқай сәлемдесе алмай кейін шегінді.

— Көрдіңіздер ме? — деп Қасен Күлпашка қарады. Қысқа мойны бұруға онша келмеген соң кеудесімен бұрылды. Қисық жаға көйлегі түймелеусіз, күн күйдірген төсі қып-қызыл, беті де тотыққан, бұйра бас, дембелше жігіт махорка шылымының түтінін жоғары жіберіп, еркін сөйлеп тұр. — ...Кісендеулі Жамантікке бос Боқай қол береді. Демек, бұларды уақытша кісендеу, ауыздықтау жеткілікті шара емес. Тап есебінде жою керек! Жамантікке қосылып алып, анау ауыл советіміздің бастығы бөгет жасай берген соң екеуін бірдей тұтқындаттым...

— Жер бөлініп бітті ме, ол жакта? — деді Аман, Қасеннің сөзін бөліп.

— Бітіріп қайттық.

— Онда Жамантікті босат. Ауылнайды орнынан ал.

Қасен мен Әдхам төмен қарады. Қарсы іштеме айтпаса да іштері қабылдамай тұр. Аман соны сезіп сөйлей түсті:

— Емшілер мандамның әуелі басын алады. Жамантік, Жылқыбайлар басы ма? Айыра білу керек. Оларға әзір осы да жетеді. Мықты болыс болғың келсе алдымен шонжарды құлат!

— Е, бәсе! Айналайын, соған біз де көмекші! — деген, түйе үстіндегі Жамантіктің даусы естіледі. Оның аяғындағы кісенін Әдхам тістене, жұлқи ашты да, түйені борбайға камшымен бір осып жіберді. Тайрақтай жөнелді түйе. Дуылдаған көп Аман мен Күлпашты ортаға ала «Макаш қорығын» бөлісіп барады...

Қ А Н

I

Ел жайлаудан тараған. Шәкен, Мақаш ауылдары қыстауға такала, «Жамбас құдықта» отыр. Кешеден бері күн көзі көрінбейді. Аспан қалың бұлт, жел тынық. Анда-санда толасы бар ыбылжыған ақжауын мазаны кетіріп тұр. Талай үйде отын жоқ, тезек су, панасыз нәрсенің бәрі су. Көп мінілген көлік, көп сауылған төл бүрсеңдеп үй паналап немесе ықтай оттап жүр. Үйлердің түндігі шақтап ашылған, қайсыбірі қалпымен жабық. Түтін шыққан шаңырақтар некен-саяқ. Жаз бойы жайлауда жадыраған жан-жануар күздің бір ылайсаында-ақ кірбеңдеп қалды. Қараша үйлердің адамы кәдімгідей күйзелді: киіз жыртық, отын жоқ. Отын болса ішті жылытатын ыстық ас жоқ, үлкені бүрсеңдегенде, балалары дірдектеп от жаққан, қазан көтерген үйлерді сағалайды.

От жағылмаса да Шәкен үйі бұл күндерді елемеді. Шәкен басына тысы қара баркыт, іші түлкі пұшпақ Бөрік киіп, арқасына күрең сәтенмен тыстаған су жаңа түйе жүні күпі жамылып отыр. Күпісінің үлгісі бұл жаста жастар киетін — жеңі қысқалау, емізік жаға. Бөрік де жастарға лайық — етегіне құндыз ұстаған. Екеуін де Шолпан тікті. Шолпанның үстінде орман түлкісінің шымқай жондығынан құраған драп тысты ішік. Оны да істеген өзі. Мынау салқын күнде жылы киім екеуін қыз-қыз қайнатса да, көңіл салқынын жылыта алмаған тәрізді. Қабақтарында кірбең бар. Екеуі екі жерде, «Ең-

бекші қазақ» газетіне қадалып отыр. Газетке Аман мен Күлпаш қол қойған мақалалар шығып қалған.

Шәкен ұзақ жүріп қайтты. Ақмола, Қызылжардан дәрмен болмаған соң. Қызылорданың өзіне барып Елтаймен жүз бе жүз сөйлесіпті. Не сөйлескенін өзі біледі, ол жайында шешіліп іштеме айтқан жоқ. Әйтеуір қабағы салыңқы үңісі көбірек. Кірені бұдан былай қоям деп, елу-алпыс арбаның бесеуін қалдырған да, өзгесін өгіз-мөгізімен жолшыбай сатып жіберген. Сонымен байланысты малайларының да саны азайып қалды. Бұндай шұғыл өзгеріске себепші болған «жер бөлісі» ғой, дейді жұрт. Шынында себеп одан үлкенірек көрінеді.

— Осындай адамдармен де ауыз жаласып, алтыбақан тептің-ау! — деді де газетті былай алып қойды Шәкен. Шолпан үндеген жоқ. Шәкен үндетпей қояр емес. Сөйлеген сайын қазбалап барады — Түсінген шығарсың енді, менің қас дұшпаным бұлар. Мына мақалада атымды атамаса да, жер бөлісі шонжарларды онша мұқата алмады, олардың ұясын бұзатын шарапар керек, дегенді айтады. Сондағы ойлары мал-мүлкімді сыпырып алып, өзімізді көз көрмеске айдап тастамақ та. Сенің солармен қалай әмпейлесе қалғанына қайранмын!

— Әмпейлескенде не істеппін? — дей беріп еді Шолпан, Шәкен сөзін бөліп жіберді:

— Қонақта бірге болсаң, жас баланды жалғыз қалдырып, түні бойы олармен алтыбақан тепсең, ән салсаң, аз ба бұл?! Мен қайғыдан қан жұтып, түзде жүргенде, елімді соңыма салып, жерімді талап алып жатқанда сенің қағанағың қарық, сағанағың сарық, соны істеушілермен бірге жүргенің есімнен сірә кетпес...

— Сабыр етіңізші, мырза, мені бір тындаңызшы, — деді Шолпан. Шәкен құлақ қойған кезде егіле сөйледі: — Сіз түзде қан жұтып жүргенде, мен үйде май жұтып отырдым ба. Бәріне түсінем, бірақ, қолымнан не келеді?! Құдай ақы, сіз кеткелі көңілім бір селт етті ме екен. Күпіңізді, бөркіңізді тіктім. Одан қолым босаса Азатты ермек еттім. Қашан келеді, деп жолыңызды қараумен болдым. Алтыбақанға барғаным рас. Сауық іздеп бармадым. Күлпаш, Маржандар қонақ әрі құрбы, солар қиылған соң көңілдерін кимай бардым да, аздан соң қайтып кеттім. Қонаққа шақырған Танақөздің шайын ішіп, етіне қарамай кеттім. Айыбым осы ма? Әлде бүккеніңіз бар ма?

— Алтыбақан басында Аман екеуің оңаша кетіп не сөйлестің?

Бұл сұрақтан Шолпанның шошынғаны сонша, қызы шырайлы өңі құп-қу болып кетті. Жұқа еріндері дір дір етеді. Әңгіменің акыры қызғанышқа айналғанын жаңа білді. Ол қызғанышты Шәкеннің ашық айтқанына жаңа естіді. Бұлтара алмады. Көзінен жасы моншақтап отырып қайырды жауапты:

— Сенбегеніңіз ғой бұл. Сенбесеніз де шындықты айтайын. Оннан аса бергенде құдай шешемді алды. Он беске жеткізбей әкемді алды. Бұғанам әбден қатпаған кезде қолыңызға келдім. Жарым ғана емес, әкедей қамқоршы да болдыңыз. Енді әзірейілше жазғырғанда жанымды қояр жер таппай отырмын. Рас, Аманмен бірер ауыз сөзге келдік, жасырмайын, оның ойында бозбалашылық болды білем. Мен түнілдірдім де, бөгелместен жүріп кеттім. Содан кейін көрсем көзім шықсын...

— Жылама, босқа бүлінбе,— делі Шәкен. Давысы өзгеріп, жұмсап қалған түрі бар — Мен әлі саған жаманат таңғаным жоқ. Тек жеңілтек бола көрме. Ана жылы Аман екеуің тау арасында бүлдірген теріп қалғанда не айттым? Онда жас едің. Кәзір жас емессің. Кімнің әйелі екенінді ұмытпа, дегенім қайда? Неге ұмытасың? Кыбыр еткенінді көріп, өзінше жорып отырады жұрт. Аманның маған істемегені қалды ма?! Енді ошақ басын бүлдірмек. Бүлдіре алмаса, өсекшілерге жем қылмақ бізді. Есіңнен шығарма, Шолпан — жауыма жылы шырай көрсетсең жарым емессің, жасырын кірген сұр жылансын қойныма.

Ұйқтап жатқан Азат үнсіз басын көтерді. Жұмсақ жұдырығымен көзін уқалап, ұйқысын ашқан соң, «не сөйлесіп отырсындар?» дегендей ата-анасына сұрана бір қарады да, аяғын апы-тапы басып, қолын жайған әкесіне келді. Әкесі сүйіп-сүйіп алып, жылы күпінің ішіне тығып жіберді. Күпіден басын қылтитып, томсарған шешесіне түсіне алмай тағы да қарады Азат.

— Апа. Мә-мә-мә! Мә-мә-мә!..— дегенде:

— Айналайынның қозы болып маңырағаны бұл! — деп, мәз болды Шәкен. Тұйықтығына, суықтығына қарамастан балажанды, әйелжанды, бір безінсе зорын таппай қайырылмайтын, бір берілсе зорын таппай айнымайтын кісі. Басқа кемтар. Алғашқы әйелі бір ұл, үш қыз тапты. Ұлы ержетіп қалғанда Омбыда оқып жүріп, құрт

аурудан өлді. Қыздарының біреуі ғана тірі. Шолпан келмей ұзатылып кеткен, Шолпаннан бес жас үлкен. Ата-ластары аз. Олардың ішінде біртабан жақыны Қазанғап. Қазанғапты бұл үйге құл етіп беруге осы аталастық та қатты жәрдемдесті. Шәкен кәзір шар тартқанда көрген перзентін аймалап отырып:

— Сені құдай тірі қойса да орным бос қалмас еді-ау, — дегенде:

— Қойыңызшы, мырза, тіпті уайымшыл болып барасыз! — деді Шолпан. — Қызын берген құдай ұлын да берер. Үмітсіз шайтан болсын.

Түйілген қабақтар қайта жадырады. Салқын тартқан көңілді жас нәресте қайта жылытты. Екеуі енді жылы шыраймен сөйлесіп отырғанда сәлем беріп Қазанғап кірді. Әдеті бойынша мырзасының қолын ұстады. Сөз жоқ. Жоғары қарамайды. Сыртынан киген ақ брезент плащ су сіңіп сірескен екен, шешіп іліп қойды. Шашы ағара бастаған. Жемтікке тойып былай шығып отырған ақ бас күшігенше, үлкен үйдің оң бүйірінде қап-қара болып, тапжылмастан, күжірейіп отыр. Амандықтан кейін, шаруа жайын сұрастырған Шәкенге сараң қайырды жауапты.

— Сыбағамызға тиген көлдің шөбі қалай көрінеді? Ас болар ма екен малға?

— Болмайды.

— Онда несіне шаптындар?

— Шапқамыз жоқ әлі.

— Ал, мал не күн көреді сонда?!

— Қысылмаймын, — деді Қазанғап, «қысылмаңыз» деудің орнына. Малай емес, мал несінің өзіндей сөйлейді. «Көп ауыл» болмаса, өзге кедей алған жерін оңдырған жоқ. Қол шалғымен тиіп-қашып жүріп бірер шошақ қалқитыпты. Жалшылар шөпті не қылады? Солардың бірінен жай сұрап, бірінен көйлек-көншек бермек болып шауып жатырмын. Шөп жетеді.

Шәкеннің көңілі енді көншіді. Қазанғап келісімен шығып кеткен Шолпан кірді. «Қазеке леп» бәйік болып тұр:

— Су өтті ме, Қазеке?

— Жок.

— Шәй піскенше қымыз іше тұрасыз ба, әлде?

— Ішпейім.

— Жылыныңыз, от жақтырайын. Азат-жан да жы-

лынсын. Күземге жеткізбей-ақ күйзелте бастады-ау, күн биыл.

Шолпан ас үйге қайта барып, дәу жез легенмен үйе-ме ақ жапа көтертіп, асшы әйелді ерте келді. От жақтырды. Шәкеннің астына жабағы терісінен істеген қара бөстек төсеп, оны да отқа жақындатты. Ұшқынсыз, түтіні аз ақ жапа ілезде маздай жанып, жалыны жоғарылап барады. Іргесі көмулі, тақтай есіктің сыртынан киіз есік ұстаған бүтін үйде от шалқымады, бықсымады.

— «Күйерің де, сүйерің де от» деген рас-ау! — деді Шолпан. — Азаттың қызара бөртуін қараңызшы.

Шәкен қарамады. Тіпті естімеді. Ойынан әлі жер мәселесі кетпеген екен:

— Малдыңын жерін малсызға әперсе, малсыз оны тастап кетсе ұтыпты ғой үкімет! — деп сылқ-сылқ күледі. Күлкісі ашудан әлдеқайда ызбарлы — кекесін күлкі. — «Көп ауылдың» сойқандары не істеп жатыр? — деп, үндемей қалған Қазанғапты тағы да сөзге тартты.

— Жер жыртып жатыр.

— Дәндеген екен. Жазды місе тұтпай, күз жырта-тын болды ма?

— Аман тапсырып кетіпті.

— Иә, Аман өл десе өледі олар. Аман канша шыр-каса да Сәкеннен әрі бара алмас. Барып-барып, о да тырқиған. Кеп Амандарда емес, замандарда! — деді де, Шәкен басын шұлғи үнсіз отырып қалды. Ішінде зығырданы қайнап жатты. Қазанғап оны сезген жоқ. Келген шаруасын айта бастады. Шәкен былтыр Тоқабайды жалдап, үлкен мектептің қабырғасын қалатқан. Бұнысы әншейін көз алдау екен. Сол мектеп сол күйінде қалып қойды.

— Биыл ішіне шөп үйемін. Осындай елге мектеп салып бере ме кісі! — деп Қазанғап күжілдегенде:

— Мейлің, — деді Шәкен. Қазанғап түніле отырып, таяуда болған бір оқиғаны естіртті енді.

Аман басшылыққа келгеннен кейін тергеуші Төлеужан дереу орнынан ұшқан. Сол Төлеужан бір жақтан келе жатып, далада Тоқабайға кездеседі. Тоқабай ауылға әкеледі де астық салған ұраға салады. Ұранын бетін керегемен жауып, керегенің үстіне Тәукені жатқызады. Тәукі: «Сен қамағанда қара судан басқа түк татпағам. Мен қамағанда сен де судан өзге түк татпай-сын!» деп, екі күн, екі түн ұрмай-соқпай аш қамапты.

— Біздікіне Төлеужан азар жетті! Сізге көптен көп сәлем айтты,— деді Қазанғап,— қағынған елге жақсылық істеп, баласын оқытып не қимамыз қышып барарды.

— Оның рас. Жақсылығым жамандық болып қайта берген соң, мен де торықтым.

Далада ит үрді. Үрген сайын шабалана түсті. «Күн ашылғаны ма?» деп Шолпан есіктен қарады да күліп жіберіп:

— Апай мен зуайт келіп түсіп жатыр!

Танакөзді — апай, Әбенді — зуайт, дейтін Шолпан. Екеуі бірден келіпті. Танакөз сөйлей кірді:

— Бір күн салқында отқа қақтала қалыпты. Мырзаның бойындағы қызу біткен бе.

— Түрін қарашы, көрден шыққандай. Тілін қарашы, мірдің оғындай,— деді Шәкен.

— Мейлі, сарайым сұлу болса болады. Сен-ак сыртыңмен жылтырай бер.

— Ей, сенің ішіне кім қарайды, сонда?

— Өзім қарап, өзім сүйінсем де қайда жатыр! Сенің де басқаны сүйіндіргенің шамалы. Өзіңе өзің мәзсің.

Бастарына күләпара етіп киген қой жүні қаптарын тастап, белдерін шешіп, қонақтар отқа жақындады. Мақаш аулынан шыққан екен, үстері онша су болмаған Әбен, Мақаштың көңілін сұрай, Танакөз Шәкен шақырған соң келген көрінеді. Қалжыңмен біраз қарқын басып алғаннан кейін амандасып, жөн сөзге көшті бұлар. Әбен туыс жағынан Аманға, Мақашқа жақын. Жүріс жағынан Шәкенге жақын — асық ойнап бірге өскен құрбы. Ал, Аман мен Шәкен арасындағы талас-тартыста Аманға бейім болғанымен Шәкеннің көңілін әзір қалдырған емес. Бүгінгідей, қонақсыз, көңілсіз күнде тату құрбылардың келе қалғанына үй иелері, әсіресе Шолпан қатты қуанды. Жымың-жымың күле жүріп, дереу шай жасады, қазан астырды. Жүрісі тіпті майда, жорға. Манағы кірбеңнен бетінде түк белгі қалмапты. Жақсы құрбы келгенде, көңілде кір қала ма. Жақсы әзілсіз сөз шырағы жана ма. Дастарқан үстінде қарқ-қарқ күле, бірінен бірі асыра, бірінің кемін бірі толтыра отырып, балалық, жігіттік шақтардың әлі күнге суымаған бірнеше қызықтарын еске түсірді. Егде тартқан кезде де айтарлықтары аз емес екен. Жуырда бітер болмады. Қазанғап әңгіменің ақырына, ет пісуіне қарамастан, мырза-

шының «қонып-ақ кетсең еді» дегеніне көнбестен «жұмыс көп» деп жүріп кетті. Қалтқысыз, бөгетсіз аңқылдаған есіл әңгіме бір мезгілде сабынша бұзылды.

— Ұмытпай тұрып, бастырып алып қояйыншы,— деді де Шәкен шапшаңырақ орнынан тұрды. Бір папке қағаз әкеліп Танакөздің алдына қойды,— мөрінді басшы, осы сапарда ызасы өтті.

Танакөздің түрі өзгере қалды. Аз ойланып, мөр басудың орнына әзілмен жауап қайырды:

— Жакып пен Байболдың басып берген мөрін бітірдің бе?

— Бітті.

— Сонша не істей бересін онымен?

— Былшылдамай баса бер. Сотпысын тергейтін.

— Кұрдас, бұған кинама,— деп Танакөз енді тұрасын айтты.— Шалабай өлгенде қалтасынан біздің ауыл советтің мөр басқан куәлігі табылып, Байбол екеумізді Аманның қанша тергегенін ұмыттың ба? Сол куәлік ак мөрге жазылған. Жасыратыны жоқ, ак мөрдi Шалабайға сен беріпті, деген сөз бар.

— Оттай бермеші, қатын! — деді Әбен.— Шалабай сияқты қашқынға, қанішерге Шәкен мөр беріп, құтырып па, есектің миын жеп пе, сонша! Бас мөрінді! Шәкенге сенбей отырмысын өзін?

— Қоя тұр сен килікпей.

— Килігем! Маған сенемісің, өзін?

— Сенем.

— Мен Шәкенге сенем. Балалықты бірге өткіздік. Осы жасқа келгенше бір қабақ шытыстық па екен. Итің құлы итакай алып жүрген мөрдi аяған несі.

— Кұрдасқа мен сенен әрі сенем. Бірақ, буынсыз жерге пышақ қоймандар.

— Қинамалық онда,— деді де Шәкен папкесін орнына апарып қойды. Сөз тоқталды. Танакөз ыңғайсызданып, өкпелеп қалды ма дегендей, үлкен көзін төңкере Шәкенге ауық-ауық қарайды. Бірақ оның тұңғық түрінен іштеме байқай алмаған соң:

— Кұрдас, көңіліңе акау салдым ба? — деді бір кезде,— керек болса болыстың да мөрін алып берейін. Қасен қолымда өскен бала, сөзімді жықпайды. Айналайын тек ақ қағазға бас деме. Бір мөрдiң ылаңынан азар құтылып отырғанда, қайтесін оны кайталап. Жазған қағазға мөр аямайын сенен.

Шәкен жақ ашпай отырып-отырып, әр-берден соң ауыр бір хабарды тастай берді ортаға:

— Ендеше, Шолпанға да әлі айтпаған ойымды екеуіңе айтайын. Мен бұл жерден кетуге бел байлаған кісі. Сатына бастағанымды сезген шығарсыңдар. Сатылатын мал-мүлүктің көбіне куәлік, жөнеу керек көрінеді. Оның бәрін күнібұрын жазып қоюға болмайды. Кезінде сен қасымнан табыла бермейсін. Сондықтан, мөр қалтамда тұрса, деп едім. Қорықтың ғой. Уақасы жоқ.

«Не дейді!» «Не дейді!» деп Әбен мен Танакөз аңырып қалды. Шолпан да, шыны ма, ойыны ма дегендей күйеуінен көз алмай телміре қарады.

— Денің сау ма?!— деді Әбен.— Бұл не сөз?!

— Сау емес,— деді де Шәкен күрсіне бір дем алды. Содан кейін суырыла сөйлеп кетті.— Денім қалай сау болады! Көріп отырсыңдар ғой, жығып салып, тонап жатқан жоқ па? Жығушы, тонаушы жатым емес, жақыным. Дәл өз елім, өз ауылым. Аузымнан бүгін сөзімді, басымнан бағымды, бауыр басқан жерімді алды. Ертең: етімді тірідей кескілеп, малымды көз алдымда талап әкетуден тайынар түрі жоқ. Шошыдым! Жақсы ит өлімтігін көрсетпейтін еді. Есім барда аулаққа кетіп өлем. Бұл, қимас құрбыға, жаны бір жарға ғана айтылған сыр. Дабыра қылмандар.

— Ойпыр-ау, шының ба, Шәкен?! Дабыра қылмағанда іште қалай жатады бұл сұмдық!— деп Әбен еңіреп қоя берді. Аузы болжырап кемсең-кемсең етеді.— Жақсысын талап қаңғыртқан ел не болды сонда? Елден кетіп сен не болдың? «Естімеген елде көп» деген осы екен ғой. Жаным-ау, не естіп отырмын?! Орта жүздің жағасы Шәкен жығылса, қазақта жығылмаған не қалды?! Пісіріп жесе де өз еліңнен кетпе, бауырым. «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» Өкпеңнің үлкені «Көп ауылға» шығар. Аманға салармын енді салмақты. Көнбесе, сен үшін ат кекілін кесуге де барармын...

— Тәп-тәуір сөзіңді жаман катындарша бажылдамай, божыратпай айтсаңшы!— деді Танакөз. Өзі қапелімде келіп қалған көз жасын дереу сүртіп тастады. «Осынікі әлі мөр алудың қаразы болмасын?» деген ойда отыр. Шолпан шошынған. Өң жоқ, көзінде жас та жоқ. Әбен айтарын әбден айтып, көзінін жасын сүртіп

болған соң, Танакөзге манағы сөзі үшін мықтап бір зекіді:

— Түкке түсінбейсін. Оттамай отыр!

Шәкен Әбеннің ұзақ сөзіне қысқа ғана жауап қайырды:

— Қазақ өлігі қайда қалмаған! Қай жақсысын қазақ жараламаған! Әбен, әуре болма. Біздің бітісуден кеткен түріміз бар.

— Сен маған тоқтамасаң, саған мен де тоқтамадым. Тозған елдің тобына бір салмай жібермеймін, сені.

Бір қолына ілеген, бір қолына шәйнек ұстап ши борбай бала кірді. Жасы он екі, он үш шамасында, киімі кір, шокбыт, қап-қара жалаң аяғы тілім-тілім болып жарылып кетіпті. Жарық арасынан қызыл шақа ет көрінеді. Бүрсендей жүріп қолға су құйды да, босағаға барып төрге телміре отырды. Төрдегілер жуықта оны елеген жоқ. Салқын күнде ыстық етке бас қойып жатыр. Баланың аузынан сілекейі шұбырып, жұтына береді. Тамағын кенейді. Өтірік жөтеледі. Аш қарын қинап барады, ешкім асата қоймаған соң, қаттырақ бір түшкіріп салып еді:

— Қайтсін-ай!— деді Шолпан. Шала кесілген бір сүйекті шақырып алып қолына ұстатты. Бала қуанғаннан отыра алмай жүгіре жөнелді далаға. Далада әлдекімге мақтанып тұр:

— Шолпан женешем берді. Қонақтар жалмауыз екен. Жоғары қарамастан соға береді, соға береді!..

— Наубас-әй, ана бала мықтады-ау бізді,— деп, күлді Танакөз. Шәкен тағы да бір күрсіне сөйлеп қойды:

— «Қызыл отау» келгенде сол қаршадай баланы да азғырып, маған қаршыға қылып салмақшы болыпты біреулер. Бұл елден не үміт, не қайыр!

Тамақ жеген соң Әбен мен Танакөз қайтып кетті. Тамаққа тойса да тіпті көңілсіз кетті. Манадан сөзге араласпай отырған Шолпан оңашада күйеуіне сұрау берді:

— Шыныңыз ба осы? Әлде қорқыту ма?

— Екеуі де бар. Ағайын жалынып шылбырыма оралса қалармын. Қасарысса, кете барам. Ондай елде қалып не табам?!

«Мақаш қорығындағы» ел октябрьсіз жылы үйге енбейтін, биыл сентябрьдің ішінде-ақ еніп алды. Жерде әлден қар жатыр. Ет қататын, енді семірмейтін болған соң қарамал соғымын соя бастады жұрт.

Ізбасар кеше соғымға арнаған жалғыз жылқысы да сойып тастады. Өйткені, ауданға асығыс жүруге тура келді. Аман анада келгенде болыстық партия комитетінің хатшысы Песикты Ақмолаға, Ізбасарды оның орнына ауыстырмақ болып, Танақөзді болыстық атқару комитетінің президиумына өткізбек болып кетіп еді. Сол уәдесін орындапты. Телеграмм келді. Ізбасар кәрі ата-анасының шаруасын қамдап, соғымына дейін сойып берген соң, бүгін атын ерттеп қойып өзін қоршаған ауыл адамдарына ақылын айтып отыр. Неше жылдай бала оқытқан, бастауыш партия ұйымына хатшылық еткен мінезді, орнықты жас жігіт Аман кетісімен ауылды аузына қаратып алған сияқты. Кәзір оны тыңдаушылардың ішінде Танақөз, Әбен, Нұрғали, Сыздық, Аманның шешесі Салиқаға дейін бар.

— ...Байқасам, «Көп ауыл» көптігімен емес, ұйымшылдығымен, басқарған жігіттерінің қажырлылығымен жеңіп жүр екен, — дейді Ізбасар, — Нұрғали сен партия ұйымының, Сыздық сен «Қосшы» ұйымының басында қалып барасын. Ауылда әлі шатақ жеткілікті. Аман, Әлжан, Әдхам, мен төртеуіміздің жүгімізді енді екеуін көтересін.

— Мен біреуіндікін ғана көтерем. Нұрғали мына тұлғасымен үшеуіндікін көтеретін шығар, — деп еді Сыздық, бәрі ду күлді. Түйе дене Нұрғали орнынан бір қозғала беріп гүр етті:

— Несі бар көтерсе, көтерем.

Ізбасар киіне бастады. Бұрын үйден ұзап шыкпаған біреудің жалғыз баласы болатын. Әке-шешесі көзден таса қылғысы келмейді. Жоғарылап бара жатқанын жек те көрмейді. Екеуі екі жақтап киіндіріп шұрқырап үстіне түсіп тұр. Шешесі:

— Қарағым, өзің кеткенде қасымызда шүйкебасың қалса да жұбаныш қой, — деп келінді болуды көксейді. Әкесі:

— Соңынан ерген бір жаман немесі болса, думан ғой тіпті!, — деп немере сүюді көксейді.

Ауыл болып, «жол болсын» айтып Ізбасарды аттандырған кезде Салиқа бәйбіше оны онаша әкетті. Онаша әкетсе де сыбырлап сөйледі:

— Сөйтіп, дуанға бармаксын ба?

— Иә, әуелі дуанға барам. Содан кейін келем, өзіміздің болысқа.

— Аманға сәлем айт онда. Шәкенді қоя бергеніміз елден ұят, орны үңірейіп қалады. Қудаламасын енді. Жемді ғой, жетер. Отыра қалғанды ит те қаппайды. Шәкеннің көшем дегені, отыра қалғаны — қорықканы. Оның бержағында өздерін ойлашы, сыртқы ағайын ертең беттеріңе салық қылмай ма? Жас, кәрісін сыйламай, кәрісі жасын сыйламай бірін бірі талап, тентіретіп жатыр, шіркіндер демей ме?

— Жарайды, айтайын, әже.

— Айтып қана қойма. Ақыл бер, ой сал. Қаттылау еді мінезі. Құдайым тек қатыгез қыла көрмесін.

— Уайымдамаңыз, әже. Бәрі реттеледі.

Салиқа айтарын айтып, жолаушыны жөнелткен соң үйіне келе тәуір киімдерін киді. Ерттеулі тұрған атына мінді. Қасына Нұрғали, Сыздық, Әбен, Танакөздер ерді. Шәкен аулына тартты. Шәкен кететінін әлі дабыра қылған жоқ. Әбен мен Танакөз ғана біледі. Ол екеуі де дабыраламай, жақын ағайындардың ішінде тек бас көтерерлеріне айтқан. Былайғы елден жасырады, намыстанады түге. Қолынан келсе, жабыла барып, Шәкенді ойынан айнытпақ. Сөйтіп, жабулы қазанды жабуымен қалдыра салмақ. Бейкам Әбен бұл жөнде көп еңбек етті. Бұл жақтан «Көп ауылдың» адамдарын әкеле жатса, ана жақтан Жақып, Байбол, Мақаштарды дайындап қойған. Шәкен үйінде Жылқайдар атама карағанның Аман мен Ізбасардан өзге бас көтерерлері бас қосты. Сөзді Салиқа бәйбіше бастады:

— Айтуға аузым бармайды, бір суық сыбыс құлаққа маза бермеген соң жинала келдік. Жарқыным, бұл не сыбыс? Рас па?

— Сіздерден несіне жасырайын, рас — деді Шәкен.

— Рас болса, кіммен ақылдастың? Туған елден, кіндік кескен жерден неге қаштың? Күн шалған шаңырағыңды, ұя салған бәйтерегіңді, өз қолыңмен неге құлатасың? Осың ақылды Шәкеннің ісі ме? Әбден ойландың ба?

— Ойландым, бәйбіше. Кетер болған соң кіналасып

жатудың керегі қанша. Оның бержағында бұл отырғаныңа биттей өкпем жоқ.

— Ал, саған біз өкпелесек қайтесін?

Шәкен жауап қайырмады. Ешқайсысы үндемеді. Салика тағы да сөйледі:

— Айтпасаң да белгілі. Өкпең «Көп ауылға», оның ішінде әсіресе Аманға шығар. Аманға бізді күйдірме. Екеуің жақын жүргенде де, алыс жүргенде де бізге ақыл салған емессіңдер. Өздерің түсінісерсіңдер. Оған да айтарымды айтып жібердім. Қай-қайсыңнан болсын тілейтініміз — бүтіндік. Көшпе, бүлінбе, бүлдірме елді. Көшкенде мұқатарың міне біз. Көшіп барған жерде қарық етеріңді қайдан білдің? Туған жердің топырағы жат жердің торқасынан жұмсағырақ. Мырза, ұмытпағайсың, бұны...

Шәкен үнсіз, төмен қарап отырып тыңдай берді. Салика тоқтасымен Мақаш сөйлей жөнелді. Сөзіне қарағанда Шәкеннің кеткеніне ең қатты қиналатын кісі осы сияқты:

— Уа, мырза!,— деп сақалын әдетінше бір сипап қойса да, бұрынғысындай аға жөнелмеді. Сөзі сараң, даусы әлсіз, құлағы мүкістеу — кәрілік жеңген түрі бар. Сонда да сексен асқан қарт басы қалтақтай сөйлеп отыр — Салика келін бәріміздің ойымызды айтты. Шағыңа жетпей қажың дедің бе, алжиың дедің бе, битке өкпелеп тонды отқа жаға ма екен?! Үкіметке өкпелеп бізден безгенің қалай? Ел тентексіз болмайды. Тентекке өкпелеп елден безгенің қалай? Құдайдан күшті өкімет жоқ. Тек соның кәрінен сақтасын. Аманның мыналарсыз күні жоқ. Бұлар жинала келіп отырғанда неге үндемейсің? Маған мынау дүниенің бұты бір-ақ тиын. Анау дүниенің адамымын. Бұрын қанша былық-сам да енді тазамын, әділ төрешемін: Мен қаксап отырғанда неге үндемейсің? Анаңның ақ сүтін, атаңның ақ батасын, ағаңның ақ сақалын, еліңнің ұлы ауқымын... бәрін көлденең қойдым жолыңа. Аттап кетші кәне, көрейін!

Мақаш сөзінің ақырын ескі жөтелімен бітірді. Ол шикылдап басылған кезде Әбен күйіп-пісе сөйледі:

— Жағың байланып қалды ма, Шәкен! Өзіңді пері соққаннан аман ба?! Енді не күтіп отырсын, айтылмаған не қалды?! Құдай біледі кетер болсан ең ақыры

мына Шолпан да ермейді, саған. Қара төбетті ертіп кете барасын!

— Рас айттың, құрдас! Ермеймін, кетпеймін елден. Кете қалсам, жылауменен екі көзім көр болар!— деп Шолпан еңіреп қоя берді: Оған еріп кәрі Мақашқа дейін жылағанда:

— Жарайды, қайтайын ойымнан,— деді Шәкен,— ағайын тек тиыштық бер. Бере алмасаң бекерге қиылма. Жалызыз кетсем де тиыштық іздеймін.

Тиыштық беруге бәрі әу десті. Бірақ сол осылардың қолында ма? Өмірінің күзіне кездесіп отырған Шәкен ертең жел соғарын, тынық боларын немесе қар не жаңбыр жауарын біле ме? Арсыз үміт әйтеуір аласұрып, ызғарлы күнде шуақ іздеуден талған жоқ. Тиыштық береміз деген ағайындарының тілін Шәкен оншама малданбаса да сыртынан қатты сенген болды. Ішінен: «Жаз шыққанша шыдайын» деді. Ағайындардың дауысы етке тойып алған соң қаттырақ шықты: мырзаны райынан қайтарды, енді оны ренжіткеннің жағасында болар қолымыз, деп куілдесе тарады.

III

Қыс қысып тұр. Қар қалың. Қара мал тегіс қолда. Жылқы отарда, оның да арық-тұрақ, кәрі-құртаңы қолға қараған. Қасқыр қатты-ақ. Күні ұзын тұрып аузына іштеме түсіре алмаған соң түнде қораға түседі, мал түгіл ит кездессе де жеп кетеді. Біреудің отыны, біреудің шебі таусылыпты. Ауыл арасында астына шана басып немесе түйе жетелеп тезек, шөп сұраған бойкүйез, бейқамдар ағайынның мазасын кетіре бастады...

«Мақаш қорығындағы» ел қыстан қысылған жоқ. Сыздық, Тоқабай сияқтылар қайта қысылғандарға көмектесті. Екеуі, үш үштен алты сиыр бағып отыр. Әгәр қыстан аман алып шыкса, иесіне төртеуін қайырады да, бір бірден өздеріне қалдырады. Сыздық аңшылығымен де қыс бойы көп олжа тапты. Ашыққан қоян түнде үй жанындағы маяға келіп жайылады екен, ормен қырып тастады. Қоянға тояттаған соң қасқырдың өзін қармен ұстауды шығарды. Қардан қазған оры терең: кісі бойы қол сұным, түбі кең, ауыз жағы қысыңқы, ішіне шөп өртеген, көк тайғақ мұз, бетін арқалық салып, шырпымен, шөппен көз алдай жабады, оның үстіне бір қоян қояды.

Коян, сирек тоқыған, бітеу тал қорабшанын ішінде. Қасқыр қоянды жеймін, деп орға түседі. Сыздық осы әдіспен қасқырдың әзір екеуін ұстады. Бүгін күндегі әдетінше таңертең малды жайлай сала «Мын шұқырға» жөнелді. Сида, тарамыс, жүрдек жігіт. Ат омбылап аяғын суыра алмайтын ақ даланы шықырлата жаяу келеді. Қардың қаттылығы сонша — ізі жөнді түспейді, қалыңдығы сонша — ат бойы қараған астында қалған. Күн ашық. Бірақ, көкжиектеніп — қораланып тұр. Аспанда аз шаңыт бар. Шыңылтыр аяз. Сыздықтың бетін шымшылап шикандай қызартты. Сонда да ол елеген жоқ. Қайын сапты болат күректі беліне көлденең ұстай, «Мын шұқырға» тақалғанда жүгіре басты аяғын.

«Мың шұқыр» ауылдан екі километрдей жер. Терең жары, үлкен апан құдығы бар ойпат. Қар бекіген соң бұнда қасқырдан өзге жан иесі жортпайды. Міне, бір қасқыр ордың қасында одырая қарап тұр. Қашпайды. Сыздық елу метрдей келгенде ғана жылыстады. Ордың төбесі құлап ішіне түскен, қоянды жеп қойған. Қалай жеді екен сонда? Жеу үшін қоянмен бірге орға түсу керек. Түссе қалай шықты?! Жырынды аншының ақылы жетпей аң-таң. Мазактағаны ма, әлде аншының өзін жегісі келе ме, қасқыр ұзамай айналсоқтай береді.

— Әттең мылтык! — деді Сыздық айдалада өзіне өзі. Мылтығы болмайтын. Енді қалай да бір мылтық сатып алуға бел байлап тұрғанда елең етті. Дереву орға ернеуінен еңкейе қарады. Қазылып бері шығып қалған жаңа қар көрінеді. Қардың аржағында тықыр естіледі. Күшті тықыр...

— Біреуі қалып қойған екен ғой! — деп күлімдеді Сыздық. Қалған қасқыр қоянды жеген де, секіріп шығуға көп әрекет істеген. Секіріп шыға алмаған соң тесіп шығуға іргені үңгіп барады. Сыздық капелімде шыдай алмай орға түсе қала айқасуға лоблыса да түспеді. Күрегін иығына салып, сырттан күтті. Қасқыр қарды астынан кеулей келіп, басын жаңа қылтита бергенде күректің қырымен қара тұмсықтан періп жіберді. Сеспей қатты. Денесі қардың ішінен шықпай қалды. Басын езгіледі де Сыздық кете барды. Жарлауыт өзекшені бойлай келеді. Осы өзекшенің ішінде терең апан құдық болатын. Ор бұзылды. Табылса сол апанды ор жасамақ. Қасқыр ере жүрді. Серігінің өлгенін сезбесе керек, аш, жарау, көзі оттай жанып Сыздыққа қызығады. Қорқып

кашып бара ма, дегендей алдын орады бір кезде. Артқы аяғымен тырналап қар боратты. Қыңсылап айбат шекті. Бәрі шабар алдындағы дайындығы. Сыздық қорқудың орнына қуанып, «түрт шайтан, түрт!» дейді. Бишарасып жылайды, жалынған болады. Біресе «ал келе ғой, жеп тыншы!» деп жата кетеді. Қанша қызыкса да батпады қасқыр. Шоқиып отырып, ұлды. Бұл үйір шақырғаны.

— Шақырма, шақырма! Кел, жек пе жек!— деп Сыздық тұра ұмтылғанда тұра қашты...

Жалпак дала жым-жылас, ойы-шұқырын білу қиын. Адам түгілі атты көтеретін қатты қардың үстінде түк тіршілік жоқ. Аулақта күндіз, түн демей жорта беретін қара, ақ тышқандар, ақ тиын, күзен, қарсақтар бірі көрінбейді, бәрін қасқыр жеп бітірсе керек. Ызғырық жел тұрды. Аяз күшейе түсті. Күн қанша қадалса да суық даланы жылыта алмады. Аспан ашық та болса, жер жаяу борасындай бастады. Сыздық іздеп жүріп апанды бір кезде тапқандай болды. «Осы, құдай біледі осы» деп қазып жатыр. Тереңдеген сайын сенімі арта береді. Кісі бойы барғанда күрегі жұмсақ бірдемеге тиді. Байқаса үлкен бума. Сыртын брезентпен қаптаған, ішіндегі не де болса жұмсақ нәрсе. Сыздық аңырып қалды. Буманың бір жақ шетін көтеріп еді, астынан тағы сондай бума көрінді. Апаннан атып шықты Сыздық.

— Перінің қоймасы ма, жаным-ау? Әлде ертегіде кездесетін алтын қазына ма екен? Неде болса менен аулақ. Дәу Нұрғалиды жіберем, Кәмөнес қой, сол білер... деп келеді. Жолшыбай орға соғып, өлген қасқырдың терісін сойып алды да, ауылға асыға жөнелді...

Ол асыға жөнелгенмен жуырда қайтып оралмады. Қысқа күн кешкірді. Ашық аспанды бұлыт басты. Жорғалаған борасын бауырын көтеріп, кәдімгідей боранға айналды. Ымырт жабыла шана сүйретіп, «Мырзагермен» Қазанғап келді, ашылып қалған апанға басын шайқай қарап тұрып:

— Апыр-ай, қалай білді екен! Ел жата келіп алмақ болған-ау!— деді де аттан түсті. Апаннан төрт бума шығарды. Әрлі-берлі аударып қарады. Амандығына көзі жеткен соң шанасына салып алып, ізінше қайта қайтты. Қалың қар ақсақ ойылып, аты оқтын-оқтын омбылайды. Жел қарсы алдынан, өткір-ақ, оған қосыла қыршық қар бетке сабалап келеді. Қазанғап сонда да мәу деген жоқ. Қараңғы түн, қарсы соққан боранды

как жарып, беті биттей аумастан байдың дүниесін аман-есен ауылға жеткізді. Орны дайын екен — үлкен маяның астына тықты. Содан кейін сырт киімін шешініп, мырзаға айтқалы кірсе, мағанағы Нұрғали әлі қайтпапты. Етін жеген, шайын ішкен. Қыс жайында, жұтаған ел жайында ұзақ әңгімелер болған. Ендігі әңгіме тек ауыл арасынікі көрінеді. Аман, Әлжан, Ізбасар, Әдхамдар кеткен соң «Көп ауылдың» бас көтерері Нұрғали болып қалған. Сөзге олақ, анқау, қорқақтау жігіт. Қисынын тауып мақтаса көпіре қоятын, шынында солай шығармын, деп нана қалатын мінезін де ағайындар жақсы біледі. Жылпос Жакып Байболға, андасанда Шәкенге де қостатып қойып, Нұрғалиды айналдырып отыр:

— ...Аман, Әлжан, Қасендермен бірге Ақмолада оқу бітірдің. Құдайға шүкір білімің жетеді,— дегенде беті шылып етпейді. Өзі болыс кезінде «түк білмейді, дорақ» деп кооперативтен қуып жіберген. Орнына Шөгелді алған. Нұрғали соны да ұмытса керек. Мақтаған сайын рақаттанып, әукесін қасыған сиырдай иегін көтере береді. Жакып мақтай түсті — Өзің тағы партия ұйымының хатшысы болдың. Кәзір сенің айтқаныңнан «Көп ауыл» ғана емес, бүкіл Жылқайдар атама қараған, соның ішінде мына мырзаның өзі шықпайды. Тоқабай қайда барады? Шындасан, бірақ мытқымайсың ба, тәйірі!

— Өзімен сөйлесіп көрдіңіз бе, не айтады?— деді Нұрғали.

— Белгілі безер емес пе. Аяғына отырғызбайды. Мұқатайдың бір ақмақ інісі ауылнай болатын. Содан «сыйға берілген ат» деген қағаз түсіріп алыпты қолына. Байдың болысқа берген сыйын параға айналдыру опонай. Заңмен қуынуға қорқып жүрмін. Әйтпесе қасқа атты бір күн қоям ба оған. Ағайын арамыз біраз шатысты. Ақыры табыстық. Енді мына кірмеңе жем қылма. Менде ақысы болса алып бер. Әйтпесе, жетер, бір жыл мінді ғой, атымның майы салауат, басын қайырсын.

— Қайдам, ол өзі кірме болғанмен, қаймыға қоймайды. Аманға, Күлпашқа сүйенеді.

— Сонда зорлығына жол болсын?

— Шығындап қалдым. Сондықтан атты қайырмаймын. Оның бержағында ат онікі емес, дейді. Жазық-

сыз абақтыға жапты, төрт жарым ай қатын-баламнан, елден бездірді, кесіппен күн көрген адам едім, кесібімнен қалдырды, өзім қашып жүргенде үйімді шауып алды, дейді.

— Айналайын, көрдіңдер ғой, несі кетті менде? Атымды міне қашқан соң жалғыз сіырын алып едім, «Қызыл отауды» ертіп келіп қайтып алды. Шығын десе есептесейік, қайсымыздың шығынымыз көп екен. Өзің бол төреші. Ауыл арасындағы ұсақ әңгімеге Аманды енді тартпайық. Аман Токабайды қанша сүйесе де белгілі саясат қой, сені он Токабайға айырбастамайды, Мен билігімді бердім, бітір бізді.

— О да беретін шығар,— деді манадан үндемей тыңдап отырған Шәкен.— Таяуда коммунист болды деген, бастығын тыңдайтын шығар.

Нұрғали сөзден қарығып, махоркасын дамыл-дамыл орайды да тартады. Саусақтары сарғайған, тұлабойы түтін сасиды. Ақмолада алты ай оқығанда алып қайтқан өнерінің бірі еді бұл, әзір септігі тимеді. Шәкеннің жаңағы сөзінен саскалақтап қақпанды дәл басты:

— Тәуекел, кірісейін қасқа аттың дауына!— деп салды. Сөз сопымен аяқталып, қайтуға ыңғайланғанда, Шәкен бір көңіл етті:

— Костюмнің тозып, жылтырап кетіпті ғой. Шолпан әбдіренді қарашы, Нұрышқа костюмдік бірдеме бар ма екен?

Шолпан төргі бөлмеге еніп кетіп, үш метр шевиот алып шықты. Нұрғали жымың-жымың етеді. Шевиот қойнына симаған соң күпісінің ішінен беліне орап алды. Жакып сый қонақтай-ақ ертіп шығып аттандырып жіберді. Атына міне сала, жерден жеті қоян тапқандай шауып барады Нұрғали. «Көп ауылдың» қотанына енгенше шапты. Сыздық үйінің қасынан өте бергенде Сыздық пен Токабай ортаға алып қалды.

— Қайда жүрсің?!

— Тірімісін?!

— Е, немене?!

— Кір үйге!

Үйге кіре Сыздық бүгінгі оқиғаны баяндады. Күні ұзын Нұрғалиды тосыпты. Одан күдер үзген соң Токабай екеуі апанға жаңа ғана барып қайтқан беті екен. Сандарын соғып, өкініп отыр. Нұрғали шешінген жоқ. Үстінің қары еріп барады. Қалың киім жылы үйде пы-

сыналып, мұрнының ұшы шып-шып терледі. «Шешінсейші» деді Тоқабай. Сонда да белбеуін шешпеді. Белге ораулы мата өзін бұрынғысынан жұандатып, семіз көрсетіп тұр.

— Батыр-ау, мынауың май ма, киім бе?—деп Сыздық қарынға түртіп қалғанда селк ете түсті. Жалмажан әңгіменің бетін апанға аударды:

— Апыр-ау, сонда бұл кімнің қоймасы болғаны?!

— Кімдікі дейсін, өзіміздің мырзаныкі болар,— деді Тоқабай.

— Мырза неге тығады?

— Алыстан болжайтын арам кісі ғой, жарықтық. Бірдемені болжаған шығар.

— Осыңыз жаман, Тоқа! — деп Нұрғали басын шайкалы. Төбесі шошак, алды-арты тайкы, кейіпсіз басы шайқамаса да қозғала беретін. Шайқағаны байқалмады,— Біреумен өкпелессеңіз татулықты, кешірімді білмейсіз. Шәкен баяғы Шәкен емес. Қазір пірәдәр. Сөзден қалған. Қой аузынан шөп алмайды. Кеше ғана әке-жәкелеп азар тоқтаттық. Татуластық. Енді неге шымши бересіз? Жакыпты қан қақсатқаныңыз анау. О да бай ма?! Сағайын тартты. Үйірге қосылды. Қасқа атты сонда да қайырмайсыз.

— Өзің науқастан амансын ба? Сөз саптауың жаман! — деді де Тоқабай орнынан тұрды.— Шәкеннің іші ағарса. Жакыптың іші ағарса мына мұрнымды шорт кесіп берейін! Мен сенен талай көйлекті бұрын тоздырдым, бала. Талай сенгемін, талай кешіргемін оларға. Аузым әбден күйген. Енді аямаймын! Олар да мені аяма-сын!..

Тоқабай есікті сарт жауып шығып кетті. Нұрғали төмен қарап отырып қалды.

IV

Биылғы көктем жылдағыдан өзгеше. Ел мейлінше, қысылып, енді қаусаған шығармыз, деп тұрғанда қар қауырт ереді. Су қатты тасыды. «Мақаш қорығын» басып өтетін көп жолдың бір де бірімен жүріп болмайды. Айналасы ат шаптырым кең қорыққа су тегіс жайылған. Ауыл арасында қатынас үзіліп қалды. Тек әлді аттармен ғана тізеден, толарсақтан су кешіп келіп, зәру ретте хабар алысады.

Осы көктем тасқынымен бірге ел ішіне бір жаңа хабар да жайылды. Байлардың малын кедейге тартып әпереді, өздерін жер аударады, деп дүңк-дүңк етеді жұрт. Бай атаулыда үрей жоқ. Кедейлер елігіп алған. Екі қазақ бас қосса, әңгімесі «кәмпеске». Бұндай әңгіменің ордасы қашаннан «Көп ауыл» екені мәлім.

«Көп ауыл» Қорықтың күнбатысында, өзгеден оңаша. Жер дегдүйін күтіп, егіске шығуға дайын отыр. Қысық Тәуке оған дейін бір пысықтық көрсетіп екі сиырының қыстай жиналған боғын бастырып жатыр. Ұрасым үлкен екен. Жалғыз тор шолактың аяғы жуырда басып бола алмайтынын білген соң, тор шолакқа мала жекті. Ұраны енді маламен айналып жүргенде, Тоқабай келді.

— Тәуке-ау, мынауың қай саясат?!

Тәуке түсінбеді білем, жауап қайырмады. Тоқабай да өз сөзіне өзі қанша түсінді екен? «Саясатты» ол «Қызыл отаушылармен» бірге жүргенде үйренген. Тансық көретін, жиі қолданатын сөзі. Кәзір Тәукенің ұраны маламен басқанына таң қалып айтты.

— Бұл қай саясат, деймін, Тәуке?!— деп өзеурей түскенде:

— Саясат-маясатынды қоя тұршы,— деді Тәуке.— Кәмпескеден ештеме естіле ме?

— Кеше күні бойы Нұрғалимен оңаша сөйлестің. Сонда айтпады ма?

— Қойшы соны! «Малдың үлкені соғым. Адамның үлкені... ғым» деген рас. Шәкенге қараған, қақбалап мініп алыпты өзін.

— Үстіне кеңірдек, қаракөк қылдан бешпент-шалбар кигізсе, мынау сылқылдақта астыңа қоңы берік ат мінгізсе, Тәуке өз бүйрегің де Шәкенге бұрмалар.

— Төбемнен төмен алтын құйса да бұрылмас. Жақып пен Шәкеннің арбаның дөңгелегіне байлап қойып ұрғызғанын бұл дүние түгілі, анау дүниеде де ұмытпаймын!

— Ұмытпасаң, кек алатын күн туды.

— Әй, білмеймін, қу ғой Шәкен. Есебін тауып осыдан да құтылып кетпесін.

— Иә, қулықтан кенде емес. Күні бұрын-ақ сезген екен. Тығынды, сатынды, көшпек болды. Үлгіре алмады әнтек...

Тоқабай қолындағы айырына сүйене тұрып, Тәуке

ат үстінде ұраны айнала жүріп, екеуі кәмпеске жайында көп әңгімелесті. Күн көзі дамыл-дамыл басқан ұшпа бұлттардан айыққан соң ыси түскен. Қаулай өсіп келе жатқан көк бүгін тіпті шапшаң көтеріліп, қоюланып, жер бетін көгертіп жіберіпті. Сағым ойнаған кең дала сағат сайын құлпырады. Сағындырып келген сұлу көктем сол даладай кең етіп, сол сағымдай құлпыртып тұр. Ауылда бүгін еңсесі төмен адам жоқ. Балалар асыр салғанда киіз жамаған әйел, кереге көктеген немесе арбасын шықылдатқан еркек ыңылдай отырып ән салады. Ала кыстай сартөсек болған көксау Жексембі де әне далада, күн шуақта, анда-санда «шүкір», «тәуба» деп қояды. Сыздық кашаннан тынымсыз. Жайған етті шоки берген соң енді қарға ұстағалы жүр. Аулағырақ апарып, бір канат кереге құрды. Керегені еңкейте құрып, қарсы алдынан баканмен тіреді. Баканның жердегі ұшына арқан байлап, өзі алыстан бакылап отырды. Жаюлы ет кереге түбінде. Қарғалар торуылдап жүрді де бір мезгілде екеуі бірден келіп таласа қонды етке. Сыздық арқанды тартып қалды. Кереге жалп ете түсті. Қарғаның бірін тірідей балаларға ойыншыққа берді Сыздық. Бірін еттің қасына ілді. Анадайдан көз жіберіп тұрған Тоқабай сүйсініп кетіп:

— Біздің «Қосшының» — осы бастығы Шәкеннен де айлакер, — дегенде:

— Бар айыбы — қылжақ, — деді Тәуке. Менің анада абақтыдан шыққанымды, аттан жығылып талып жатқанымды мазақтайды, деседі. Онысы рас болса менен бір татады ғой.

— Сізге кім соқтығушы еді, тәйірі! Қазанғаптың күрек тісін сындырған, абақтыдан өзін көтертіп шығарған, аузы алты қарыс Шәкеннің отының басын сабалаған қызыл көзге қалай соқтығады!

Тәуке тамағын кенеп, қоразданып қойды. Шақшасын алып, насыбайын иіскеді. Содан кейін торшолақтың үстінде күлімдей жүріп даурыға сөйледі:

— Әгәр осы кәмпеске бола қалса, Төлеужанды салған орға Шәкенді де бір салайықшы. Тіпті су татырмайық. Аштық, қорлық, тұтқын дегеннің не екенін білсін, бәләм!

— Айтпақшы, Төлеужан сізге не деп жалынды сонда?

— Айтпағаны жоқ. Тергеуші кезінде паң, аузы ауыр

еді ғой. Орға салған соң былшылдап кетті. Ант ішейін, інің болайын, итің-күшігің болайын, деп зарлады. Қайыспадым. Параға бір бұзаулы сиыр ұсынды. Қайыспадым. Ең ақырында құда болайық, дегенде шалбарым бауын шештім де, керегенің көзінен көрсетіп тұрып, мынамен ақылдасайын, дедім...

Токабай шек-сілесі қатып, құлап қалды.

— Бұл арада Төлеужан жоқ. Оныңыз әбестеу екен, Тәуек-е! деп күледі.

— Несі әбес! Байлар өзімізге онысын талай саптаған. Тап күресінде қарымжымды алмай қорқам ба...

Атына міне сала далаға бет түзеген Сыздық, мынау екеуін көріп бері бұрылды. Астындағы түлеме таң әсем көк құлағын қайшылай, еліре аяндайды. Өзі жымия күледі, Тәукенің мақтанып тұрғанын сезіп келе жатса керек.

— Ассалаумаликүм, Тәуеке..

— Әлік сәлем. Қайда тарттың?

— Егін-жайды көруге барам. Содан кейін қорықтың арғы бетіндегі ауылдармен тілдесем. Сол жакта басқан қақпаным да бар еді. Малалап жүрсіз бе, мынауыңыз бір жаңалық кой?

— Жаңалықтың үлгісін ауылда қосшылар көрсетеді, деген соң мен осыны ойлап таптым. Аманға жазып жіберіндер.

— Аманға жазып қоймаспыз. Газетке шығарармыз. Тәукеннің данқы талай жерге жетеді-ау сонда.

Тәуке бұған да бір көтерілді. Көңілі лепіргенде не басылғанда ататын насыбайды. Тағы да қонышынан шақшасын суырды. Сиыр мүйізінен істеген көкала шақшаны ердің қасына қағып-қағып қойып, насыбайды алақанына лықсытқан тайын қасын кереді. Тұрысында бір кемдік жоқ. Тұлғасы қолтоқпақтай көрінгенімен, ішінде арыстан ұлып жатыр. Насыбайын иіскеп-иіскеп алып, тымағын алшысынан киген соң:

— Зәуеде бұл хабар рас болса, осы бастан айтып қояйын,— деді Сыздыққа сұқ қолың сермеп тұрып,— Шәкеннің тактайлы үйіне өзім кірем.

— Тәуеке-ау, соншама үйге жалғыз кіресіз бе?

— Онда бір қосшы мүшесін қосыңдар,— Токабайды, мына Токабайды.

— Енді бір үй алыңыз.

— Алмаймын, орын жоқ. Шолпан отырған бөлмеде

біздің қатын отырады, деші. Шәкен отырған бөлмеде өзім отырам. Қонақ үйді бұрынғысындай қонаққа қоям. Тамақ ішетін бөлме, тамаққа тұрады. Малайлардың үйіне Тоқабай кіреді. Сонда не артылады?

— Иә, артылмайды екен,— деді де Сыздық жымың етіп, жөніне кете бәрды. Тәуке оған ырза болып қалды:

— Осы адам болады, түбінде. Түсіне қойғанын көрдің бе!— деп Тоқабайға қостатып тұр.

Ауылдың ең шетінде бақырауық Ырысжанның үйі. Ырысжан далала киіз жамап, Бокай кереге көктеп отыр. Бокай Ырысжанға күшік күйеу.— Қызын алған. Екі жағын қосқан Тоқабай. Кәзір жетім бала, жесір қатын, бойдақ жігіт бірігіп, жап-жақсы ауқаты, азаматы бар үй болды. Сыздық жолшыбай бұлармен де амандаса кетуге соғып еді, Ырысжан дәм ауыз ти, деп үйге енгізді. Үйі былық екен. Шымнан салған, ортасын аласа жал пешпен бөлген екі бөлме. Ауыз бөлме мал қорасына айналыпты. Кіндігі әлі түспеген ала бұзау, шуын шұбатқан қоңыр саулық, мапырап екі ылақ тұр. Күлімсініс мұрынды жарып барады. Сыздық жиреншек жігіт болатын. Ырысжан қастерлеп ұсынған көк жиек, жылы айранға ернінің үшін ғана тигізіп қайтып берді. Асыға шықты үйден. Есік алды, қора маңы батпақ, шылкылдақ. Биік өкше, саптама етігін қанша қорғаса да болмады. Шыға бере былғанған жұлығын сүртіп мінді атқа. Бокай аттандырған бойда ғере жүріп, Ырысжанға да естіртпей, ат үстіндегі Сыздыққа созылып барып сыбырлады:

— Байдың малы бөліске түссе бізді ұмытпағайсын.

— Мал не керек саған, өзің малсың! Үйің қораннан, қораң үйіннен өткен сасық. «Қосшы» мүшесі осылай тұра ма екен?

— Кәзір тазартайын, кәзір!— деп Бокай жүгіре жөнелді.

Сыздықтың қанжығасында жеңіл шот, қарында қатқан тал шоқпар, соңында екі тазы, ауылдан шыға Ақжазыққа енді. Ақжазық дәл іргеден басталып, он шақты километрге созылады, көп ауылдың екі-үш жылдан бергі егін-жайы, қар қалың түсетін ойпат. Қары кеткенімен кебе қоймапты. Аңыздарға ат аяғы толарсағынан батады. Тынның өзі сабыр. Сыздық сонда да әредік-әредік дегдіген жер тауып, соларды жырта берсе, қалғаны оған дейін кеуіп үлгіреді, деп келеді. Өткен күз жытып тас-

таған он бес гектар тыңға көзі түскенде ішпей-жемей тойды. Тойса тойғандай: тереңдігі жырта қарыс, жал қалмаған, маңындағы тілдей-тілдей аңыздардың қасында жап-жалпақ, қап-кара, олпы-солпысы жоқ, мінсіз. Соқа ұстаған Сыздықтың өзі болатын. «Көп ауыл» көп ауыл болғалы күздік айырғаны осы. Оның бержағында бұл күздік бәріне бірдей — Аманның айтуынша орталық қорға арналды. Аман былтыр келгенде, бәрінің басын қосып, былай деген:

«...Жатақ болып алдыңдар. Енді үй-қораларынды түзеп, поселке тәртібіне көше беру керек. Мойын-серіктің пайдалы екенін көрдіңдер. Енді серіктіктің бұдан да пайдалы түріне көшу керек... Орталық қор жасаңдар. Жұмыс көлігін, өндіріс құралдарын ортаға салыңдар. Сонда еңбек өнімі де, дәулеттерің де арта түседі... Қазына жәрдемі алдымен сендерге беріледі...»

Көп ауылдың адамдарына, оның ішінде әсіресе Сыздыққа Аман сөзінен өтімді сөз жоқ. Кәзір Аманның осы сөзін еске түсіріп, оны көргенше, әдемі жыртылған мынау тыңды көрсетіп мақтанғанша асықса да, жұмыс көлігін ортаға салуға қынжылады Сыздық. Астындағы әсем көкті қимайды. Тақымы үйренген жануар жүйрік десе жүйрік, сұлу десе сұлу әрі берік. Жүрісі қандай! Бөкенше желеді, билей аяңдайды. Кәзір еті қызған. Шұлғи түсіп, «жүрші, жүршілеп» келеді. Сыздық тымағын алшысынан киді. Камшысын ерге тіреп, төңірекке көтеріңкі көңілмен қарады. Жаңарған кең лала, жақсы аттың үсті оның ойын әдемі елестерге апарды.... Осы маңда немістің бір бай поселкесі бар. Ешуақытта астықсыз, шөпсіз, отынсыз болмайды. Ауыр жылдарда қазақ түгілі орыстың өзіне қарайласады. Жұдырықтай баласы, қаусаған шалына дейін қарап отырмайды. Өңкей еңбекқұмар. Үйлерінде кір жоқ, шетінен әппақ шағаладай. Ақтың үстіне әдемілікке түрлі бояумен өрнек жүргізеді. Мая салысы тамаша: қоян жон, су өтпейді, бір мінсіз. Ат-тұрмандары, арба, шаналары да онды. Жол үстінде бірдемесі үзіліп не сынып жатқан немісті көрмейсін. Бұл поселкеге кіре бергенде-ақ қыр қазағы еңбек шеберлігі, еңбек мәдениеті дегенді сезіне бастайтын. Сыздықтың ойындағы осы поселкенің елесі. «Көп ауыл» осы дәрежеге жетсе ырза. Өйткені одан жоғарыны Сыздық әлі көрген жоқ. Әсем көк астымнан кетпесе, «Көп ауыл» көше түзеп көшпелі елдің ішінде көрнекті поселке болса,

деген ойын аяқтамай егін-жайдан шықты. Елдігі беті Жылқыбай аулы. Қорықты басқан жалпақ суға сокпай, айнала жүріп, арғы бетке өтпек. Балғын даланы басына көтере ән шырқады:

«Қамысы әуілдектің мүше-мүше,
Сарғайдым мен қайғының суын іше.
Қанаты ұшқан құстың маған бітсе,
Барар ем сол қалқаға әденеше.

Сонынан ерген қос аққасқа кенеттен көтерілген әнді «айтақ!» ба деп, капелімде орғи-орғи жөнелсе де ұзамай тоқтады. Ансырап елең-елең етеді. Бұл жақта бұл кезде аң болмайды. Қары ертерек кететін қыратқа, қорықтың арғы жағына шығып кетеді. Сыздық ауылға жеткенше әндетті. Жылқыбайда жөнді ауыл бар ма. Екі-ақ үй. Екі үйде он үйдің иті бар. Бір топ ала мойнақ лап қойды. Кәрісі күрілдеп, жасы шапылдап ортаға алса да қос қасқа қайқиған күйрықтарын жазған жоқ. Тіпті қымсынбады. Қырып жіберердей дүрліге жүгірген көп шуылдақтың бірі ауыз сала алмады. Үндері өшіп, күйрықтарын қысып, кейін шегінді. Жылқыбай көшіп жатыр екен. Еңсесі түсіпкі, жоғары қарамайды.

— Ассалаумаликүм, Жықа. Көш көлікті болсын. Мал-жан аман ба? — деп Сыздық жалпылдай амандасты. Жылқыбайдың мінездерін де талай келемеж қылған, жаңа бірдеме табам ба, деп, тіпте қарап тұр. Жылқыбай жылы амандасқан кісіден, бірдеме сұрай ма, деп жылыстай беретін. Сыздықтың мазағынан қашып, онымен тіпті, жөнді сөйлеспейтін. Бұл жолы әдеттен тыс мінез көрсетті. Салған жерден жарыла сөйледі:

— Әзір аманбыз, шырағым. Айтсаңшы, не білгенің бар, тұтанды ғой мына дүние?!

— Жықа-ау, оның не айтатыны бар. Балбыраған көктемде тұтанса, қураған күзде өртенеді де.

— Шын түсінбей тұрмысын, қылжақтап тұрмысын? Әлгі бір суық хабарды айтам. «Кәмпеске» ме еді, немене?

— Е, ол жылы хабар ғой, босқа тітіркенесіз.

— Басы ауырмағанның құдаймен несі бар, деген осы! Өйтсе де тындашы, қосшының бастығысың ғой. Мен совет байы емеспін бе? Советтен бұрынғы күнім бәріңе белгілі. Құдай да әркімді бас-басына сұрайды. Сүр байға қосып, қосақ арасында жібермендер. Шәкейді бүгін

шауып алса түгі кетпейді. Ол былтырдан бері сатынып, тығынып болған. Іші майлы. Мен сорлы ішпей-жемей қалтақтап, қыстан азар шығып тұрғанда сыпырып әкетсе, ішқұса боп өлем де.

— Совет байын сыпыра қоймас. Сыпырса біздің жатаққа келіңіз. Ақжазықты еміп, ойнап-күліп жатайық.

— Сен жындыға қор болған есіл сөзім!— деді де Жылқыбай көшін қозғады. Түрі тіпті аянышты. Көзінің сорасын да сұртпеген. Күрсіне береді. Бұрынғыдай малайына ақырмайды, бажылдамайды.

— Сәмәт-жан, баста, тарт! Е құдай, өзің оңда!—деп барады. «Иттің баласы», «әкеңнің көрін...» дейтін әдетті боктауының бірі жоқ. Атына «жан» қосылған Сәметтің қабағы көтеріңкі. Қожасының бүйрек бет токалына сұқтана қарайды. Токал оған «көк шешек келгір» десе де көзі күлім-күлім етеді. Сыздық көшке біраз ере отырып, осыларды байқаған соң, ішінен: «Шалым, шаруаң бітуге жақындаған екен» деді де озып кетті.

Қорықтың бұл бетіндегі ауылдар бүгін әу десе керек. Әр тұстан андағайлаған көш, айдаған мал көрінеді. Қары ертерек кететін қырат, белестердің көгі мал аузы қарбытарлықтай болып жетіліп қалыпты. Барлық көш беттеген сонау қайқандағы жайлау жолының үстінде көлігі болдырған ба, арбасы сынған ба, манадан табжылмай бір қара жатыр. Көктемнің дағдылы көріністеріне Сыздық жаңа көргендей қызыға қарап келеді. Міне, алқара көк, бүртік бетегелі, қоян жон ұзын белеске көтерілді. Белес үсті шып-шыбар: қызыл, сары, ақ, көк... неше түрлі қызғалдақ, қызғалдақтан да түрге бай, қуана ұшқан алуан-алуан көбелек. Жерде сұр тарғақ қықылдай жүгіреді. Аспанда бозша тырғай жақ жаппай шырылдайды. Астында аузымен күс ілерлік әсем көк, айналасы безенген, құлпырған сұлу дүние, арқасын күн қыздырса, алдынан хош иісті самал желпіп — Сыздықтың көңілі тасып барады. Әлгі жол үстінде көрінген қараға жүгірте келіп тоқтады. Ырдуан арбаның астында бір әйел, екі еркектің бөксесі бүлкілдейді.

— Көш көлікті болсын. Бұл не жатыс?

Терлеп-тепшіп арба астынан жылпос Жақып шықты. Жуан бөксе әйелі коса шықты. Жақып ентігін басыңқырап, насыбайын атқан соң ғана амандыққа келді:

— Мал-жан аман ба. Құдай бір темір табан арбаға

қолымды жеткізбей-ақ қойды. Мынау ит манадан сілемді қатырды.

— Бабын таппаса сол темір табан да сынады.— деді де Сыздық арбаға үңілді. Алдыңғы дөңгелектің бір кимасы түскен екен. Үшеулеп көтере алмаған арбаны кайың бақанмен жалғыз көтерді. Киманы орнына салды. Сыналап, су құйып ісіндіріп бекіткен соң, ырдуан белгілі айғайына қайта басты. Жакыптың көптеп ауыз, жуан бөксе әйелі ырдуан үстінде өгіз айдап келеді. Сыздық соның астыңғы жағына қарай береді. Астында бір бума жатыр. Қысты күні апанда көрген бумадан айнымайды. «Апанда неге тығады? Болыс кезінде парадан алған дүние болып қуыстанғаны ма?.. Жок, оның қисыны аз. Токабайдікі рас. Шәкен кәмпескеден ерте сактанған болды. Бума соныкі. Енді сенімді адамдарына тыққаны ғой...» деген оймен Сыздық көшті тастап, жолдан бұрылғанда Жакып қоса бұрылды. Талақша жабысып, сөйлескісі келіп барады. Сыздық сырдақтаса да қоймастан:

— Көптен бері ішке жиғаным бар. Ақтарылайын саған. Тыңдай бер,— деді бір кезде.— жұрт маған Шәкеннің қолшоқпары, құйыршығы деген ат қойды. Тегін қойған жоқ. Ұшқан құс, жүгірген аңның іздегені тамақ. Мен сол тамақ үшін атандым. Тамақ үшін ар-ұятты, алыс түгілі жакынды сатқан шағым да бар шығар. Кәзір соның бәрінен жирендім. Кейбір түнде ұйқтай алмай, өкініштен бармағымды тістей берем. «Адасқан айып емес, қайтып үйірін тапқан соң» деуші еді. Таптым үйірімді. Ағайын қойнынды аш, нәрестедей ақ көңілмен кірем. Бұдан әрі тіршілігім, өлсем өлігім бір болсын...

Жакыптың сөзі бітер емес. Сыздық оған ешуақытта сенген емес. «Шын жарылсаң жаңағы буманы айтшы, кәне» деп келеді ішінен. Айтпаған соң тез құтылудың амалын істеді:

— Жақа, маған бұнша жарылып кайтесіз. Анау жылы Әлжан екеуіңіз жанжалдасқанда арашашы болғаннан басқа, өмірі ешбір «әй!» дестік пе екен? Ол алдақашан ұмытылған. Менің сізге түк өкпем жоқ. Бұрынғы көңілім қалпында. Сөзге араласпайтыным өзіңізге мәлім.

— Жатып атар екенің де мәлім. Сөзге бұрын араласпасан, енді араласасын. «Қосшысыз» кәзір сөз бар ма? Аманның ең жакын адамысын. Оны сыйлаған ел сені де сыйлайды. Қашқақтама, шырақ. Жұғатын мерезім жоқ.

Ендігі досым Аман. Шәкенді ұстап берейін, сенемісін?

— Шәкен өзінен өзі ұсталып тұр ғой,— деп Сыздық мырс-мырс күлді.

— Жок! Шәкен әлі онайлықпен ұсталмайды. Кәмпеске хабарын жұрт жаңа естісе, ол былтыр естіген. Ақмола, Қызылжар, Қызылорданы аралағанда қасында болдым. Жақындары тіпті көп көрінеді. Солардың ақылы болу керек — кіре тартып жүрген алпыс көк арбаның елу бесін өгізімен қоса жолшыбай сатып жіберді. Үш жүзге тарта жылқыдан көрерсін, көп болса, жүз шамалы ғана қалды. Осы көктемнің өзінде Қазанғап Қарқаралы жаққа бір рет, Кереку жаққа бір рет барып қайтты. Мал-мүлікті енді басқа ояздағы жақындарына тығып жатыр. Үкімет кәмпескелегенше Шәкен орта шаруа болып алады. Сонсоң не қыласың оған? Міне осыны Аманға, Ізбасарға дереу жеткіз. Мені жат санамасын. Шәкеннің қолтығында жүре берейін...

Жақып қанша маймаңдаса да Сыздық шешіле қоймады. Әбден тыңдап болған соң «жарайды, жеткізейін оларға» деді де жөніне кетті. Алдағы қыраттарда суырға құрған қақпаны бар. Қақпанға жеткенше ойында тек Жақып: «Белгілі екіжүзділігі ме? Әлде маңдайына тас тие-тие тауы шағылды ма? Арамдыктан шын арылса, өзіне тыққан буманы неге айтпады? Олай-пұлай дүние болса сіңіріп кетпек пе? Шәкенмен ашық ұстасуға неге бара алмайды? Аман шешпесе, бұл мен шешетін жұмбақ емес екен».

Сыздық ойы бөлініп селт етті. Тазылар тұра ұмтылды. Қақпанға суыр түскен екен. Артқы аяғымен тік тұрып, алдыңғы аяғымен бетін баса зар қағады. «Ей адам, не жазығым бар. Қия гөр қасық қанымды?!» деп тұрған тәрізді. Даусы сонша аянышты, жетіп барған қос қасқа бассалмай, тұрып қалды. Сыздық аяудың орнына өшігіп:

— Адамнан азған жеті сұмның бірі!— деді де шотпен шекеге қағып жіберді. Суырдың үні өшті. Тыпырлауға мұршасы келмей, жан берді бишара...

Із өкшесі елсізден, аты кішкентай, өзі үлкен, өңкіген біреу өтіп барады. Жүрісі қатты. Жолындағы Сыздыққа бұрылмады. Қақпанын жинап, суырын қанжығаға байлап тұрып, Сыздық оған айғай салды:

— Әй, денің сау ма?! Неге бұрылмайсың?

Жолаушы мойнын да бұрған жок. Сыздық атына мі-

не сала соңына түсті. Әудем жер жібермей жетіп келіп, бетіне үкіле:

— Денің сау ма?!— деді тағы да. Жолаушы үндемеді. Дені сау. Кәдімгі Нұрғалидың өзі. Сөйлескісі келмей, бұртың-бұртың етеді.

— Тілің байланғаннан амаң ба? Сөйлеші, қайдан келесін?

— Волкомнан.

Сыздық жаңа түсінді. Жуырда болыс орталығына Тоқабай барып қайтқан. Нұрғалидың Жакыпты жактап, каска аттың дауына кірісіп жүргенін, Шәкеннен костюм киіп, ат майын мінгенін айттым, деген. Содан кейін Ізбасар шақырып алып әкесін танытса керек.

— Жаман күйеу қалыңдығына өкпелесе, қайнағасына сәлем бермейді. Қайнағаның кінәсі не, сонда? — деп Сыздық қалжыңдай бастап еді, ол жуан даусын болбырата өкпесін айтты:

— Мен сізді туған ағамдай көрем. Сіз мені кірме Тоқабай құрлы көрмейсіз.

— Көрмегенде не істеппін?

— Тоқабай, Ізбасар екеуіміздің арамызға шағым жүргізді. Тату құрбыдан айыра жаздады. Сіз онымен әмпейсіз.

— Кінәм осы-ақ па?

— Бұл аз ба?

— Онда мен ғана кінәлі емес. Тоқабай мен Ізбасар, Аман, Құлпаш та әмпей.

— Олардікі саясат қой.

— Қарағым, саясатыңды мен білмеймін. Каска аттың дауына кірісуінді, Тоқабайды «кірме» деуінді, сол үшін Шәкен берген сыйлықты қылғып қойғаныңды қостай алмаймыз. Аңқаулықпен тұтылдың. Ізбасар соны ескерген болар. Аман бірақ аңқаулықты кешіре бермейді. Ол естісе не жаның қалады?

Нұрғалидың аузына құм құйылды. Белі бүкірейіп, басы салбырап кеткен. Мұрнын корс-корс тарта береді. Аңқау ғана емес, коркак та, орашолак та жігіт. Аңқаулық бір отыртса, коркактық құтын қашырып, орашолақтық екі толғауға келтірмей шынын айтқызды:

— Бұл пәледен қайтсем құтылам?!— деді әлденуақытта.— Шәкенге өмірімде беш тиындық жаксылық істеген емен. Істеймін, деген емен. Ағайын болып жабылып, көшірмей қойдық. Енді ренжіте бермейік, көңіліне

қарайық дестік. Сыйлап берген үш метр матасының параға айналуын қарашы!

— Тоқабаймен жарассаң әңгіме жабылады. Аманға естіртпейміз.

— Жарастыршы, айналайын. Қасқа аты құрысын!

Сыздық екеуін бүгін кештен қалдырмай татуластырмақ болды. Нұрғалидың қабағы енді ашылды. Волком берген асығыс тапсырмаларды айта бастады:

— Сізден жасырмайын, бұл әңгіме үшін Ізбасар етімді жеп, құр сүйегімді қалдырды. Содан кейін кәмпеске жайын толық түсіндірді. Бұл өзі Өлкелік партия конференциясында үлкен сөз болыпты. Жандос, Ермекбайлар бір жак, Ералин, Аман, Құлпаштар бір жак болып, армансыз сайысқан көрінеді. «Оншылдар» құлаған. Тақауда үкімет қаулысы шығады. Қандай бай кәмпескеге жататыны сол қаулыда айтылады. Оған дейін ел ішіне тараған лақаптан қорқып бай атаулы, тіпті, кейбір орташалар малын азайтуға кіріскен. Азайттырмау керек. Ауылдағы партия, «қосшы» ұйымдары ұғындыру керек елге. Сөз шынжыр балақ, шыбар төс шонжарлар турады ғана болып отыр. Өзге байлар қорықпасын. Ізбасардың бізге тапсырғаны осы. Кәзір барысымен партия, «қосшы» мүшелерінің біріккен жиналысын шақырайық. Ертең ерте жайлаудағы елге кетем.

— Хұп!— деді Сыздық. Ауылға да жетіп қалған екен. Екі тазы жарыса жөнелді.

Ү

Болыс орталығынан кеше шыққан Қасен мен Ізбасар суыт жүрді. Аттың мықтысын, жарауын таңдап мінген. Өздері шыдаса, аттары шыдайтын түрі бар. Қасеннің астындағы биік, жез мойын құла терге шомбыса да аяқ астынан жапалақ ұшқанда жалт беріп, тастап кете жаздайды. Ізбасардың мінгені ұзын шабдар, құйысқан астынан ақ көбік шығыпты, басын шұлғып қояды. Жүрістері сыпыра бұлаң құйрық. Шекпендері бөктерулі. Белді тоқ қылып байлап алған. Жайшылықта екі қонып, үшінші қонаққа талығып жететін калаға бұлар бір-ақ қонып жетпек. Оған аттың аты, жігіттің жігіті ғана шыдайды. Сидә, тарамыс Ізбасардың ерні тобарсыған, беті тотыққан, аузын жұмып алып үндемейді. Қасен ер үс-

тінде қаккан казык сиякты, табжылмай отыр. Кыска мойын, кеспелтек балуан жигит. Октын-октын әнгиме айтып, ән салып келе жатыр едi, ол үндемегелi де бiрсыпыра уакыт өттi. Түс ауды, күн карсы алда. Азырак жылы жел бар. Жолаушылар әбден каталады. Екеуi қаланың кысқы жолын ғана бiледi. Жол үстiнде қоналқа, түстiкке ауыл кездесе беретiн. Қазiр аңкиған өңкей бос қора. Ел көшiп кетiптi. Шөлдеген, қарны да ашқан Қасен өздерiнiң бейғамдығын байқамай, көшкен елдi кiналай бастады:

— Бiр-ақ аяқ ашыған көже немесе бiр аяқ суық шалап берсе де қонакасы дәмепес едiм. Көрдiң бе, жау қуғандай тұра қашыпты бәрi. Осы қазақтың жайлау десе не сайтаны бар!..

— Болыс-екең шөлдейдi деп, казекең көшпей қоя ала ма,— дедi Избасар.— Қазақты болысымен қоса үйрету керек.

— Болысты Волком үйретер-ау. Волкомды кiм үйретер.

— Бәрiне өмiр үйретедi. Бүйтiп шөлдей берсең сусынды ала жүресiн әлi. Малшы қазақ екiншi болғанда, көш, десең де көшпес.

— Соны қашан көрер екемiз?

— Шәкен кетiп, Сыздық, Тоқабайлар ауыл иесi болған күнi көремиз...

Манадан алыста қарауытқан Есiл арнасы ендi анық көрiндi. Қасен әңгiменi тастай берiп шаба жөнелдi. Избасар жеткенше ол атын шiдерлеп отқа жiбердi де, шешiне сала қойып кеттi суға. Жүзгiш-ақ екен! Сүнгiп барып, өзеннiң орта кезiнен шықты. Етбетiнен, шалқасынан тiптi қырындай жатып та, құлаштап немесе суды шалпылдатпай, үнсiз де жүзедi. Мейiрi жуырда қанбады. Басын ғана қылтитып, сонау жалпақта, тереңде, үйректермен аралас жүр. Избасар жүзу бiлмейдi. Өзенi, көлi жоқ, құдықты жерде өскен жигит. Әйтседе қолымен жер тiреп, тайызда жүзген болады. Бұның да өз рахаты өзiнде. Бетiн баса сүнгiп қалып, «а-а-а!» дегенде дауысы алыстағы Қасенге жетедi. Асты құм қайрақ, мөлдiр Есiлдiң бiр жерi жадағай жалаңаш, түбi көрiнiп жатса, ендi бiр жерi жарқабақ, тұңғыық немесе тоғайлы келедi. Екi жағасы бiрдей таяқ тастам ел. Орыс, қазақ аралас отыр. Бiрақ бiр де бiрi бұл өзеннiң суын дiрмен жүргiзуден басқаға пайдаланған емес. Биылғыдай қатты та-

сыған жылы қырға шығып кететін мол су арнасына түсіпті. Талға шығатын шие, қарақат, итмұрын, қасқыр жемі сияқты жемістер буази бастаған. Бидайық, бетеге қаулап келеді. Аттар көзірдің өзінде аузын толтыра асайды. Қызғалдақ кемеліне әбден келген кез, бетін жайнатып жіберіпті. Кәрі дүние жана түскен сұлу келіндей сызылып тұр. Көз құрты құтырып, көңіл шіркін қаптаған мынау көбелек, инелік, араларға қосыла сайрандап барады. Төбеде шырылдаған торғай зары, әлдеқайда сайраған бұдбұд әні естіледі... Қасен шалкалай жүзіп келе жатып:

— Шіркін осы әлем сәні — сұлу көктем кетпесе! Адам сәні — жалынды жастық өтпесе! — дейді. Избасар шалшықта жүзген балаша аяғымен су шалпылдатып жүріп жауап қайырды оған:

— Әгәр қуарған күзді, қаусаған кәріні көрмесең сол арманды айтпас едің-ау. Терең дүние, керен дүние таусылмас тек арман беріпті. Өзгесінің бәрі шолақ.

— Волком енді фальсафаға басты-ма.

— Амалсыздан басарсын. Бүкіл өмір фальсафа. Оның алдында кәрия да бала...

Екеуі судан шықты. Мағанағы шаршаған, шөлдегенінің бәрі ұмыт. Киіне сала тағы мінді атқа. Аттар да шалып, белі көтеріліп қалған, жорта жөнелгенде жарысады екен деп лап берді. Қасен Избасардың бөркін ала кетті. Избасар кумады. Атының басын тежеп белгілі жортатқа салды. Ақмола енді онша қашық емес. Жол кеңейіп, жол үстінде жүргіншілер жиілеп барады. Лашенке арбаға жалғыз ат жеккен біреуді Қасен бара сала тоқтатып тұр. Екеуінің шаңқылдаған дауысын Избасар естіп келеді.

— Өзің бір қайырымсыз, оңбаған шал екенсің!

— О-ма-яу! Жол үстінде қымыз үлестіріп отырсам сендерге?

— Осы қымыздан тартып ішсем де ішемін!

— Ақшаға ғана ішесін, ақшаға! Онда да жодаушылығың. Әйтпесе, сатылып қойған қымыз.

Избасар келе қалтасына қол салды да:

— Екеуімізге шыпылдатып екі аяқ қымыз құйыңыз, не берейін?— деді.

— Алпыс тиын.

Алыстағы ауылда тегін ішетін қымызды ақшаға ішті бұлар. Қалаға жақындаған сайын қазақшылық жұқарып барады. Аз сөйлеп, көп бақылайтын Избасар шалдан бө-

лінген соң, үнсіз ыржия күліп алды. Содан кейін Қасенді қалжымен қажай бастады:

— Жасың үлкендеу болғанмен, жаңың құрбы. Шыныңды айтшы, жасыңда таз болдың ба?

— Оны неге сұрадың?

— Мінезің әулекілеу.

— Қалайша?

— Жаңа тақиямды ала қаштың. Жарысып ойнамақсың. Ұзақ жолда қажыған ат шабыс көтере ме. Олан шалмен ұрсыстың. Ақшаға дәндеген шал тегін қымыз бере ме? Жылқыбайдың жаман токалымен шатастырып, соттатқан да осы мінезің, а!— деп Ізбасар сылк-сылк күледі. Үлкен, таза, көкшіл көзі жауап күтіп, Қасенге жалт-жалт қарайды.

— Сен сияқты шағыма жетпей шал болғанша, алабұртқан жас бола тұрам,— деді Қасен.

— Жастығың қайсы сонда? Көрсетші.

— Көресін осы жолы. Мен сені бозбалашылығыммен асыраймын.

— Е мынауың бір тәуір сөз ғой.

— Қайда түспексін?

— Аманға барамыз да.

— Аманды қайтесін. Менімен бірге бол. Шығының шықпайды, қызық көресін — деді де жымың-жымың етті Қасен.

— Сен қайда түсесін?

— Ақтамактікіне.

— Ақтамактікіне?! Онымен қандай жақындығың бар еді?— деп Ізбасар таңданды. Қасен сырын жасырған жоқ...

Әнші, қымызшы көркем Ақтамақ күйеуін менсінбейтін. Күйеуі белгілі баскесер, қашқын Шалабайдың жалғыз інісі. Берекесіз жігіт еді. Шалабай өлісімен Ақтамақ оны тастап кетті. Кәзір күйеусіз, Қасен алғалы айналдырып жүрген көрінеді. Ізбасар онша қостамады:

— Көңілі жоғары, қаланың кербез әйелі ғой. Сен болыстықтан түскен күні қайтер екен?— дейді.

— Біз көп адамға сырттан тон пішеміз. Онымыз дәл келе бермейді. Мен кісі танысам Ақтамақ жар болуға жарайды.

— Аманмен ақылдастың ба?

— Маған ой салған, таныстырған соның өзі.

— Онда, мен де қарсы емеспін.

Касен шырқап қоя берді. Денесі кеспелтек болғанымен дауысы зор. Қысқа мойны жуан-ақ. Қатты дауыстағанда одан әрі жуандайды екен. Тамырлары бадырайып, бұғағы ісіп, қып-қызыл болып кетті. Ақтамақтың әнін айтып келеді:

Жасым бар жиырма бесте, жылым мешіп,
Өлімнің кім біледі ерте-кешін.
Барында базарымның ән шырқаймын,
«Ақтамақ ала кетті» жұрт демесін.

* * *

Үлкен жолдың үстінде ерсілі-қарсылы жүріп жатқандардың таңырқай не сүйсіне карамағаны жоқ. Касен олардың біріне де карамады. Қалаға енгенше әндетті. Аманның пәтері Ералинмен бір қорада. Ешқайда бұрылмастан әуелі сонда келді бұлар. Какпа алдында Ералиннің шешесі отыр екен. Жөн сұрасымен:

— Балалар кешігіңкіреп калдындар-ау — деді, — екеуі де жиналыста, ендігі ашылған шығар. Тез жетіндер.

Атты бәйбішеге тапсырып, осы қораға байлай сала жүгіре жөнелді екеуі.

Он шақты мың халқы бар кішкене каланың ішінде үлкен көрініп, кіші-гірім ақ үй тұр. Осы үй кәзір адамға лық толы. Әр болыстан екі уәкіл — Избасар мен Касен сияқты партия, совет басшылары келген. Уездің жері олай-пылай мемлекеттің жерінен кең. Елінің шеті ояз орталығы Акмоладан алты-жеті жүз километр. Акмоланың өзі ең жакын темір жол станциясынан үш-төрт жүз километр. Болыс орталығының көбінде телеграф байланысы жоқ. Сондықтан «ер канаты» атанған аттың қадыры өзгеше. Мынау үйде бас косып отырғандардың бәрі соншама киырдан атпен келеді. Бұрын бұлар бірін бірі көрмесе де, киімдеріне карасып, қай рудан екенін білісе қоятын. Енді олай білу киын, көпшілігінің киімі орысша. Топтың өзі керемет өзгерген. «Совет болысымын» деп жүретін Малкар, Қалабай, Мұкатай сияқты нәндердің бірі жоқ. Солардың қонсысы не малайы — ауылдың көзі ашық, еті тірі жігіттері ел басқару ісін өзі қолдарына алып болыпты. Мінбеде Жұмабек Ералин сөйлеп тұр. О да өзгерген. Бұйралау өте кара шашында әжептеуір ақ көрінеді. Үлкен ала көзі әмән ызбарлы болатын. Кәзір жып-жылы. Қорасан шұбарлаған жалпақ, сұрғылт жүзі күреңітіп, оқтың-оқтың әзілдеп қояды.

— ...Ауылды советтендірейік дегенде партия ауыл тағдырын сіздердің қолдарыңызға бермек-ті. Міне берілді,— деп құшағын жая алдындағы топқа меңзеді. Ұзын, қайқыш кірпігінде күлкі ойнайды.— Бай ел басқарудан, жер қожалығынан мүлде қалды. Бас сауғалай бастады. Нәптан дәметкені көп еді, алғаны аз. Сол азын өзін құстыру керек. Біз бұдан әрі шабуылды күшейте бермекпіз. Байларды кәмпескелеу — қазақ аулында кішкентай Октябрь. Бірақ, бай атаулыны мұрыннан тізе беруге болмайды. Іріктеп-іріктеп ең шонжарын ұстау керек. Сіздер берген мәлімет бойынша бір біздің ояздан үш жүз бай кәмпескеге ілігеді. Бұл тым көп, жолдастар. Басып-басып үш жүздің ішінен елуін алсақ та жетеді. Сонда Қазақстанда жеті жүздей бай кәмпескеленеді. Үкімет ойлаған мөлшер осы. Сіздерді жинап алғанда тағы да бір айтағымыз — үгіт, насихат ісі. Конфескация лакабы бүкіл қазақ байын шошымды. Тіпті қайсыбір орташалардың жүрегі лоблыды. Солар көзге түспеу үшін мал басын азайта бастаған. Малға деген шабуыл жоқ. Ұғындыру керек оларға...

Кейінірек келіп, арт жаққа отыра кеткен Ізбасар мен Қасен шаршағанын ұмытты. Баяндамашының бір сөзін бос жібермей отыр. Орыс халқы өзінің ірі байларын өкімет қолына тиген күні жойып тынса, қазақ халқы Октябрьден кейін он жыл кешігіпті. Сонда да социализмге орыстармен қатар бармақ. «Социализм» деген сөз бұл топтың ұғымында: теңдік, байлық, салтанат. Сондай қызықты өмірге жету жолында көлденең тұрған феодалды бірінің аяйтын түрі жоқ. Ералин оңшыл коммунистердің қарсылығын, катесін айта келіп, Жандос, Ермекбайлардың атын атағанда Қасен дауыстап жіберді:

— Олар өздері бай, әйтпесе байдан бата алғандар.

— Қайсысы болса да қатты құлады,— деді Ералин.— Партия солшыл коммунистердің де ыркына көнбейді. Жолдас Аман Сапаровқа ерсек осы кәмпескені бұдан бірнеше жыл бұрын жасар едік те, ұтылар едік. Онда ауыл советтеніп болмаған, тап жігі әбден ашылмаған, жер бөлісі өтпеген, дайындық жетімсіз-ді. Аман бұртындап жүрді. Ал қазір жоятынымыз елу-ақ бай ма? деп азсынады. Бұған қарап Аманды солшыл екен деменіздер. Оныкі тек жастық, асығыстық. Партия бұндай мінездерді де тежеумен келеді...

Ұй ысып кетті. Терезелердің форточкасы кішкентай,

желдеткіші жоқ. Біреулер терлесе, біреулер пысынаған. Жұмабек жатқа екі сағат сөйледі. Енді екі сағат сөйлесе шаршамас. Тек, жұрт ыстықтап, желпіне берген сон ғана тоқтады. Орнына барып отырып жатып:

— Баяндама қалай шықты? — деп еді Песик бармағын көрсетті. Ол кәзір Ояздық партия комитетінде екінші басшы. Аман оны қостай тұра баяндамадан мін тапты:

— Менімше де жақсы. Әгәр сондағы пікірді екі сағаттың орнына бір сағатқа сиғызса тіпті жақсы болар еді. Уақытты ысырап етеміз. Уақыт алтыннан қымбат.

Жұмабек Аманға басын изеді де, баспалатқан сұрақтарға жауап бере бастады.

— Қандай бай кәмпескеленеді?

— Мал саны үш жүзге жеткен ең ықпалды байлар.

— Қашан кәмпескеленбек?

— Жақын арада декрет шығады. Сол күннен бастаймыз.

— Олардың мал-мүлкі кімге тиеді?

— Алдымен кедейлерге, артель болып ұйымдасқандарға...

Қолын көтеріп, Избасар тұрды орнынан:

— Декрет шыққанша байлардың көбі малын үш жүзден кемітіп тастайды. Біздің Шәкендер кәзірдің өзінде орташаның қатарына келіп қалды. Шәкен сонда құтылып кете ме?

— Құтыла қоймас. Ондай кулықтар ескерілер.

— Байлар қос қатындарының, балаларының, інілерінің еншісін беріп жатыр. Соған документ сұрап мазаны кетіріп барады. Бұны қайтеміз? — деді Қасен.

— Беру керек. Байдың өз-басы кәмпескеленеді. Өрен-жаранын күйдіруге болмас.

Сұрақ, жауаптар біткенше күн кешкірді. Үй іші ала көлеңке тартты. Аспалы кәресін шамдар жағылды. Жарыс сөз болған жоқ. Өйткені баяндама нұсқау ретінде жасалған. Ұзын бойлы, көзілдірікті, жасамыс қара кісі орнынан тұрып қол көтерді.

— Менікі сұрақ емес. Мінбеге шығып айтатын болмашы ғана сөзім бар?

Ералин қасындағы Аман мен Песикке сыбырлап алды да:

— Жолдас Марабай ұлы Жандосқа сөз беріледі, — деді. Жұрт елең ете түсті, Қазақстанда халық комиссар-

ларының бірі болып келген белгілі Жандос Кызылордадан Кызылжарға, Кызылжардан тақауда Акмолаға ауысқан. Қазір ояздық оқу бөлімін басқарады. Мұрны қоңқиған, көмірдей қара кісі. Шашы әппақ. Сонда да сүйкімсіз емес. Мінбеге шыққан соң толғанып бірсыпыра тұрды. Жиын құлаққа ұрған танадай, оның аузына қарап қалыпты.

— Мен қазақ ауылын көп білемін, деуші едім. Аз біледі екемін. Өзгерген екен халық. Мен өзімді саясат қайраткерімін, деп жүр едім. Бола алмаппын. Бұл жиын мені осыларға мойындатты. Қателеріме партиядан, халықтан кешірім сұрармын. Қалған өмірімді мәдениет ісіне арнармын,— деді де Жандос мінбеден түсті. Көзінде екі тарау жас кетті.

— Оңшылдардың ішіндегі ең шыншылы, ақылдысы!— деп күбір-күбір етеді Аман.— Мен сенемін оның көз жасына.

— Өлкелік партия конференциясындағы сөзін ұмыттың ба?— деді Жұмабек.

— Онда да ол шынын айтқан. «...Тіпті кәмпескелеген күнде де қазақ кедейі аруақ, құдайды аттап, байдың малын алмайды» деді ғой. Қазір мыналардың сол байды тірідей жегелі отырғанын көрді.

Жандос мінбеден түскен бетте қара таяғының ұшымен иденді тықылдата үйден шығып барады. Бұл топтың оны көргені осы. Избасар ере шығып, баскыштан түспей тоқтатты.

— Сәләматсыз ба, Жандос аға!

— Қай баласын, шырағым?— деп Жандос аңыра қарады. Избасардың қолын босатпай тұр.

— Атым Избасар. Аманмен аулымыз бір. Еңбегіңізді көп оқыған мұғалімдердің бірі едім. Аанада Шәкенге қонаққа келгенде ренжіп қалдық. Жаңағы сөзіңізді естіп қуанып келіп тұрмын.

— Шәкен бір жақсы мектеп салдырмақ еді ғой?

— Елге өкпелеп салдырмай қойған. Енді өзіміз саламыз.

— Өздерің болғанда кім?

— Өзіңізге мәлім жатақта қалған он үй.

— Япыр-ау, олардың шамасы келе ме?!

— Келеді. Қазір олардың мұртын балта кеспейді. Үй саны жиырмадан асты. Артель болуға айналды. Мәдениет ісіне арнап ортадан биыл он бес гектар егін екті...

— Бәріңді сүйреп жүрген Аман ғой. Иә, ол ақылды да, бақытты да жігіт. Ел тізгінін енді соларға біржолата бердік,— деді де Жандос қош айтысып басқыштан түсе берді.

Ізбасар үйге енісімен жиналыс жабылды. Қасен екеуі кимелемей келіп, төрдегі Аманға жетті. Аман сағынышпен құшақтап, қысып амандасса да:

— Айналайын, бүгін қайтыңдар, іс тығыз,— деп жалынды. Бүгін қайтуға бұлардың аты да, өздері де жарамайды. Ізбасар соны айтқалы келе жатқанда, Қасен көзін қысып, тоқтатып тастады. Аман екеуін пәтеріне ертіп әкеліп қонақ етті. Аттарын жемдеді. Ізбасардың тізімінде кәмпескеге жататын бай он бес екен, өшіре-өшіре бесеуін ғана қалдырды. Олар: Шәкен, Малқар, Таласпай, Қалабай, Мұқатай. Қоз байлана қонақтарын аттандырып тұрып:

— Нұрғали Шәкеннің аяғына өзі жығылғанымен қоймастан басқаны да жықпақ,— деді Аман.— Ол бишараның басын қатырмай партия жұмысынан алу керек. Зәуедә Шәкеннен Шолпан айни қалса сеніңдер. Жәрдем етіңдер.

Қоштасып былай шығысымен Қасен Ақтамактікіне тура тартты. Сөйлеп келеді:

— ...Байды кәмпескелейміз деп өлеміз бе. Тынығайық. Аттар да тынықсын. Танертең жүріп кетеміз.

— Мен тынығармын-ау. Сен зорықласаң неғылсын.

VI

Шәкен құдайға да онша бағынбаған кісі. Басы сәжадаға анда-санда бір тиетін. Бүгін таң намазын түннен тұрып оқыды. Намаздан кейін арқандаулы Алшаңкерді әкеліп ерттеп мінді. Алакөбеде, бел астындағы үлкен зияратқа беттеп барады. Өмірі өз қолымен ат ерттемеген, нөкерсіз жүрмеген мырзаның бұл саяхаты да одағай-ақ. Бірақ, әзір көзге түскен жоқ. Зияратқа келіп, өз әйелінің тамына тоқтады. Тамның құлағына атын байлай сала ішке енді. Қабірдің бір жағы ойылып, құлаған екен, үнірейіп тұр. Қолындағы қапшықтан темір сандықша суырды да, сол үңгірге сүңгітіп жіберді. Сандықшаны әбден жасырып болған соң ғана құран оқыды. Жалғыз өзі там ішінде күніреніп отыр. Құран сөзіне түсің-

бейді. Сонда да берілген. Дауысы тек ыза мен зар. Көзінен жас та шығыпты. Батаға қол көтеріп, аузын жыбырлатқанда бір сөзі анық естілді:

— Е, құдай, бар болсаң жібер осыларға зауалыңды!..

Шәкен тамнан шыққан соң атын жетелей келіп, бір төмпешікке жанастырды. Алшангер күреңтөбел айғырдың баласы болатын. Күреңтөбелді Омбыдан алдырған. Асыл тек. Құлыны тайдай, құнаны аттай. Әрі сұлу. Төмпешікке жанастырғанда Шәкеннің аяғы үзеңгіге азар жетті. Қазір қолда қалған жылқылары осы Алшангер сияқты серейген өңкей будан. Өзгесін былтырдан бері сойды, сатты, әйтеуір құрытты. Сиыр тұқымын да азайтып тастады. Мүйізі шаңырақтай-шаңырақтай жүз елу атан өгізі бар-ды. Соның он шақтысын, елу шамалы сауын сиырдың жеті-сегізін ғана қалдырды: Қалдырған малының ішінде кірлі қолмен ұстайтыны жоқ. Бір қарасы, өзгенің екі қарасынан құнды. Қадырлы деген өлі бұйымдарын жақын адамдарына алдақашан орналастырған. Енді «келсен кел!» мен сазара күткен шағы. Алшангерді сипай қамшылап қояды. Бұндай онашада әрдайым ыңырсып айтатын «Әуілдек» әнін айтқан жоқ. Ауыр мінезі жеңілдемесе де, жәй қозғалатын үлкен ала көзі алақтап, жан-жаққа қарай береді. Қаттырақ жүрген не басы қосылған екі-үш атты көрінсе, «солар-ау» деп жориды. Бір жұма болды, осылай онаша дала кезумен жүр. Үйіне тамаққа, түнде жатуға ғана барады. Өзі қоңыр кісі, жел қағып, күн қарыған соң мүлде қарайды. Бұрын да аз сөзді еді. Енді зорын таппасаң сөйлемейді. Кең далада өз ойына өзі тұншығып, аңлағанда аузынан шыққан дем оттай ыстық. «Құдая, бұндай да қорлық, зорлық болады екен ғой!» дейді. Өзінің бұндайды талай адамға істегені есіне бір түспеді. Аты құлағын тігіп елең етті. Қатты жүріп бүйірден біреу келеді. Жүрек қапелімде суылдаса да қалпына тез барды. Жылпос Жакып екен. Сасқан түрі бар. Танаулай келіп, салған жерден:

— Күткен пәлекіз міне!— деді де қонышынан әлденеше қабат бүктелген «Енбекші қазақты» әперді. Шәкен аттан түсіп газетке қадалды. Бірді місе тұтпай, екі қайтара оқып шықты. Жакыпқа содан кейін тіл қатты:

— Бұл қаулы бойынша мені кәмпескелеу қиын. Мал саны үш жүзге жету шарт көрінеді. Менікі жүзге де жетпейді. Өзім түгіл әулетімде би, болыс болған ешкім жоқ. Жуан ата, дей алмайды

— Илаһи айтқаныңыз келсін. Бірақ, «Көп ауылдың» баяғы қастығы қайта козыпты. Кеше кешке Ізбасар өзі келіп, осы қаулыны кедейлердің, «қосшылардың» жиналысына салды. Жиналыста сізді бір адам жақтамады. Шығарып берді. «Шәкеннен кетсең ашық неге кетпейсін?» деп қинаған соң мен де сөйледім. Қол көтердім.

— Оларыңды үкімет бекітсе неғылсын.

— Бекітеді-ау деймін.

— Қайдан білдің?!

— Осыдан бір жұма бұрын Ізбасар мен Касен Акмолаға барып қайтыпты. Сонда бәрін реттесе керек.

— Қойшы! Сәду айтты ма?

— Енді кім дейсіз. Жаман да болса туыс қой, кәмөнес қой. Естіген-білгенін маған жеткізіп тұрады әйтеуір.

Шәкен түнеріп отырып қалды. Жакыптың көзінде дамыл жоқ, сынапша жылпылдап жан-жаққа қарана береді.

— Мырза, лұксат етсеңіз?..— деді бір уақытта.

— Ауылға жүр. Шай ішейік.

— Көзге түсіп қалармын. Кеше сізден бездім, деп, бүгін бірге жүрсем, олар мені оңдыра ма. Нұрғалиды орнынан жұлып тастады ғой.

— Неге?

— Сіз бен бізге жылы шырай көрсеткені үшін. Білмеппіз, мынау Ізбасар Аманнан өткен ашадды екен. Шәкеннің тыққан малын, дүннесін табыңдар, тыққан адамды соттау керек, деп коммунистерді, қосшы мүшелерін қайрап жатыр. Мені де бірсыпыра қайрады. Шәкеннен безгенінді дәлелде, дейді.

— Сендегі әлгі бір буыншақ қайда?

— Қолымда! Енді жытырам. Астымдағы күрең бестіге саттым, алдым, деген қағаз-мағаз жасап қойсақ қайтеді?

— Жасай бер. Жиі хабарласып тұр.

Жакып айтарын айтқан соң ізінше кейін қайтты. Шәкен де атына мінді. Ауылға келеді. Ауыл көркі өзгерген. Он канат шаңқаң ақ орда биыл қоймада. Ұзын желі қысқарған. Жылқы үйірі азайған. Он шақты ғана құлын байлаулы. Қонақ үйде, қотанда адам көрінбейді. Думанды ауыл су сепкендей басыла қалыпты. Шәкен келгенде ат басын ұстаушы болмады. Күндегідей Шолпан да қарсы алмады. Атын өзі байлап, тым-тырыс тұрған қоныр үйге енді. Дастарқан жаюлы. Қайнап-қайнап басылған

ақ самауыр үндемейді. Бүктүсіп Шолпан жатыр. Үй іші әлі жиюсыз.

— Жәй жатырмысын?— деді Шәкен.

— Көзім ілініп кеткен бе. Түнде тағы ұйқтамай шығып едім,— деп Шолпан басын көтерді. Қабағы қатыңқы, өңі сынық. Сөзі, қимылы сылбыр, көңілсіз болса да, шәй құйып беріп отырып әрнемені сұрап қояды.

— Қайда тықтыңыз?

— Айдаладағы бір соқыр апанға.

— Өзіңіз таба алмай қалмаңыз.

— Өзім таба алмасам да осыларға бұйырмасын.

Шәкен сүйтіп темір сандықшаны қайда тыққанын нақ сүйер әйеліне де айтпады. Әйелінің жасырғаны оныкінен үлкенірек сияқты. Шай үстінде біртіндеп, айта берді шынын:

— Дүниесі құрғырды қанша жинасаң да, тыққышта-саң да елсіз не қызығы бар. Елден айырылды. Күн құрғатпайтын қонақтар сирей-сирей жоғалды. Үйді босатпайтын ағайын шешек шыққандай тастай қашты. Құдай-ау, жаман Байболға дейін жиіркенгені ме? Бір жұма болды, көрінбейді. Зуайт пен Танакөз апай да суысты. Қәппескеден мынау жаман ғой. Бәрін сыпырып алып, бір көйлекпен қалдырса да елден айырмаса екен. Ішім өлі, сыртым сау. Құр сұлдерім жүр. Мырза-ау, не жазығын, не сұмдығың бар еді? Неге өшікті, неге безді жұрт? Сонда да осы елдің шетінде жалғыз үй отыруға ырзамын. Тек, жер аудармаса бопты.

— Жер аусам да, бұл елді құдай көрсетпесін маған!— деді Шәкен. Өзі толық кісі, ыза кернеп жарылардай тырс-тырс етеді.— Әттегене-ай! Былтыр кете алмадым, үлгіре алмадым. Сен дағы қақпан болдың аяққа.

— Әлі де болам. Елден түнілмеңізші. Безбеңізші...

— Жә-жә! Тоқтат! Көңіл өлді. Үміт кесілді. Ешбір сөз әсер етпейді енді.

Шәкен шыныаяғын төңкеріп орнынан тұрды. Шолпанның көзінен жас мөлт етті...

VII

Қәппеске хабарының екпіні қатты болғанымен үкімет қаулысы шыққаннан кейін де бірсыпыра уақыт өтті. Байлар әлі орынша. Жергілікті «Қосшы», кедейлер тобы жасап жіберген тізім жоғарыдан бекіп қайтпай жатыр. Ол

тізімге кімдер енгені белгілі. Кәмпескеленетін байлар қуында. Шәкен қуынған жоқ. «Бұл болыстан тонайтындары бесеу болғанда, Малқар, Мұқатай, Қалабай, Таласпай, мен болмағанда кім болады?» деп үйінде жатып алды. Кәмпескені сағат сайын күтеді. Августын ыстық күндерінің бірі еді. Талтүсте, тымықта жолдың шаңы аспанға көтере бір қара көрінді. Желі басында бие сауып жүрген Қазанғап көре сала жебелей басып мырзаға келді:

— Солар шығар, қатты келеді бір шоғыр!

— Келе берсін, мен дайын,— деді Шәкен. шынтақтап жатып, Шолпан басын көтерді. Түндік жабулы, үй іші қараңғы болатын. Тысқа шығып түндік ашты. Құлазыған көңілі «Қымыздықты сайды» қуалай отырған қалың елге қаратты. Ел қалпында. Қойы келіп, козысы манырап, құртын қайнатып жатыр. Ауыл аралаған абысын-ажын, қыдырып қымыз ішкен еркектер, тай үйреткен жастар... көрінеді. Шолпанды шошытқан шоғырға бірі бұрылып қарамады. Қаралы үйдің халын бірі келіп білмеді. Өзімен өзі болып жатқан жұрт. Көрінген шоғыр зырлатып міне жетті. Аттары сабылған, танаулаған, асылды баса-көктей қотанды қақ жара келіп тоқтады. Қылыш, мылтық асынған Әдхамды, қисық мұрын Тәукені көргенде Шолпанның буындары дірілдеп кетті. Тоқабай көзіне жылы ұшырады. Төртінші жігіт таныс емес. Белінде наған, қанын ішіне тартып алған сұп-сұр біреу. Есік алдында күтіп тұрған Шолпанға Тоқабайдан өзгесі амандаспастан үйге енді. Үйге әдет бойынша сәлем беріп енеді. Бұлар сәлем де бермеді. Төрге шығып шалқия-шалқия отырды. Шәкен оларды елемеген сияқты әлі шынтақтап жатыр. Екі жақта үн жоқ.

— Осы болыстан кәмпескеленетін бес байдың бірі сіз болдыңыз,— деді әлден уақытта нағанды жігіт.

— Білемін,— деп бас изеді Шәкен.

— Білсеңіз іске кірісейік. Әуелі мал-мүлкіңізді хаттау керек.

— Хаттай беріндер.

Жігіт жазуға кірісті. Жазу ұзаққа созылды. Даладағы малдарды айдатып алды. Әбдіре, сандық, бумалардың ішін ақтарды. Кәдімгідей тінтті. Бәрін көзбен көріп, жазып болған соң Шәкенді тергей бастады:

— Сізде, былтыр осы уақытта үш жүз елу жылқы, жүз елу өгіз, алпыс бришка арба болған. Содан кәзір

қолда бары: елу жылқы, он өгіз, бес бришка. Алпыс бұзаулы сиырдан сегізі ғана қалыпты. Өзгесі қайда?

— Сойылды, сатылды.

— Бұрын неге сонша жұмсамағансыз?

— Бұрын кәмпескелеймін деген жоқ-ты.

— Ақшаныз қанша?

— Болмашы. Айтуға тұрмайды.

— Алтын, асыл тас, киік мүйіздері, қымбатты бұйымдарыңыз қайда?

— Киік мүйіздері былтыр қытай мен екі арада ұсталған. Алтын, асыл тас жиған емен. Қымбатты бұйымдардың тозғаны тозды, тозбағаны жұмсалды..

— Келіп-келіп мырзаларша-ақ жұмсаған екенсіз.

— Қалай жұмсасам да өз дүнием ғой.

Мал қотанда иірілі тұр. Үй іші тас-талқан. Шәкен сонда да басын көтермей, жантайған күйде жауапты кесір қайырып жатыр еді, жігіт қағаздарын жинап орнынан тұрды да, тура әмір етті:

— Киінііз! Енді қыстауыңызды жазамыз. Ал Қазанғап жолдас, сен біз келгенше мырзанның екі үйін арбаға тиіп қой. Түн қатып болыс орталығына жеткізу керек. Токабай мен Тәуке! Сіздер малды кәзірден жылжыта берсеңіздер де болады.

— Тегіс сыпырып әкетесіндер ме, бірдеме қалдырасындар ма?— деді Шәкен киініп жүріп.

— Күн көрістік қалады. Оны комиссиялар қарап қалдырады.

— Комиссияларын кім?

— Ояздық комиссияның бастығы — Аман. Болыстық комиссияның бастығы — Ізбасар. Екеуі де інііз. Орталықтан Күлпаш келді...

Шәкен сөзді аяқтатпай шыға жөнелді. Жалғыз жетекті, солқылдақ, неміс арбаға қос ат жектіріп, жігітті қасына, Әдхамды көшірге отырғызды да қыстауға тартты. Тәуке, Токабайлар малды жиыстырып айдай бастады...

Қотан қаңырап бос қалды. Жайраған үйдің іші жыюсыз. Азат былдырлап, ашық жатқан әбдіре, сандықтардың, шешілген бумалардың ішінен әрнемеге бір қызығады, шешесіне әкеліп көрсетеді. Шешесінің жылап отырғанын байқап қалып, көзін сүртті, мүсіркеп бетіне бетін тиістірді.

— Жанған ішке қанатымен су сепкен қарлығашым,—

деді Шолпан, баланы кеудесіне қыса, — анаң байғұс торға түсіп қалған соң, сенің атың Азат қойылып еді. Бізбен бірге жер ауасын-ау! Күнәсіз періштем, сені әкеткен кімнің кесірі екен? Тірі болсақ, талай мұндасармыз. Арғын атанған елде, айдың көлді, асқар таулы, көк арай шалғын, көк мөлдір өзенді — Арқа деген жерде тудың, десем сенермісін. Сенсең сол ел мен жерден түңіле ме, деп қорқам. Сенбесең тас бауыр жетімек болып кете ме, деп қорқам. Жаратқан-ай, тілегім тіпті аз еді ғой: тек арсыздықтан, жалғыздықтан сақта, дегенім қайда? Жиырма беске жеткізбей-ақ, оң, солымды танытпай-ақ ұрғанын ба төбеден!..

Күн батып кетті. Жалтыр аспанды қабат-қабат бұлттар басты. Қайғылы үйді қараңғы ымырт тұншықтыра түскенде Таймас кіріп келді. Оның дауысын қараңғыда Шолпан бұлжытпай таныды, атылып келіп құшақтай алды мойыннан.

— Таймасым, ниетіміз әлі дұрыс екен! Тап келдің. Келісімен еңсені бір көтеріп тастадың.

Шолпан егіле жылады. Бірақ, езу жимай күле берді. Қарақат көзінен бұрынғысындай от жарқылдайды. Жүдеу, солғын жүзінде бұрынғысындай қан ойнайды. Дереу шам жақты. Таңырқаған Азатқа Таймасты «ағаң» деп таныстырды. Ақ жарқын, алмастай өткір Таймас, әлі тіл қатқан жоқ. Көзін сұрткілеп, босаған көңілін бекіте алмай отыр.

— Бұл үйдің бұрынғысын көргенсін. Міне кәзіргісі, — деді Шолпан, — Абай атам айтыпты ғой: «дүние шіркін бірде бетін, бірде береді» дегені осы да. Менің уайымым мал-мүлкі құрғыр емес. Туған елді, кіндік кескен жерді қимаймын. Ел бізден безді. Шешек шыққан үйдей жалғыз қалдық. Соған да шыдар едім. құдай-ау, «Үйшік» дегені немене? Қайда өзі?

— Қайда болса да қазақ жері. Мырзаны бірақ қазақ ортасына қоймайды, — деп еді Таймас, Шолпан құп-қу болып кетті. Бетінде тамшы қан қалған жоқ. Үрейлене сұрады:

— Ойпыр-ай, рас па?!

— Күмансыз.

— Мен қайтем, онда?!

— Сен еріктісің.

— Кәмпескеленген байдың әйелі қалай ерікті?

— Тілесен босатуға мен кепіл. Не еріңмен не елің-

мен боласың енді. Тағдыр алдыңа осылайша тандау қойды.

Шолпан тандауын бірден айта алмады. Ері мен елі тартысып, жұдырықтай жүрегін жырта жаздады. Сонда да шыдады. Алдындағы Азат ұйқтап қалған. Үнсіз қиналып отырғанда Қазанғап кірді. Таймаспен қысқа амандасты да, екі кісілеп көтеретін үлкен әбдірені жалғыз көтере жөнелді.

— Қоя тұрыңыз! — деді Шолпан.

— Екі үйді жығып, арбаға тиеп қой демеді ме?

— Жауабын оларға мен берейін.

— Мейлін. Мен өз үйімді жығып, тиеп қойғам, — деді де Қазанғап әбдірені тастап шығып кетті. Таймас оған түсінбеді:

— Бұл қайда көшкелі жүр?

— Мырзадан калатын емес. Жалғыз жібермеймін, бірге кетем, — дейді.

— Өзін өзі жер аудармақ па?! — деп күлді Таймас. Күлкісі ауыр. Бұрынғысындай сақылдамады, жарқылдамады. Өзін тым байсалды ұстап, Шолпанның кірпік қағысына дейін бақылауда. Түрінде аяныш тұр. Ақырын, жылы сөйлеп отыр. — ...Жалшы күнімде маңдайымнан талай сипап едің. Сол үшін келдім. Әгәр менін сипағаным жәрдем етсе сені де талай сипар едім.

— Ырзамын, Таймас. Жылы сөз — жан азығы.

— Аман сәлем айтты, саған.

— Ә! — дегенде Шолпанның ашылған аузы жуырда жабылмады. Күтілмеген сәлемнен көңілі бір жүйткіді. Бірақ, тез басылды. — Қайда кәзір?

— Менімен бірге жана ғана келіп түсті. Әбекен үйінде. Күлпаш та сонда. Бірі үйезден, бірі орталықтан кәппескені өткізгелі келді...

— Аманға менің сәлемімді де айта бар. Осы күнді ол ерте көріпті, қол ұшын кезінде беріпті, дегейсін. Білмедім қадырын. Түңілдірдім. Айналған бас ақыры міне құлатты. Тұруға енді дәрмен қалды ма.

— Қалды!

— Жо-жоқ!

— Тіпті сол Аманның өзі күдер үзе қоймаған сияқты.

— Жұртта қалғап ескіні Аман неғылсын. Сонда да ойлап-ойлап кетпеуге бекідім. Жаналап жар сүю үшін емес. Туған елдің төбесін көріп отырсам да болады.

Таймастың жүзі жайнап сала берді. Шолпанды құшақтай алып маңдайынан сүйді де:

— Уһ!— деді, — Суға батып бара жатқан сен ғана емес. Қарап отырып мен де тұншығып едім. Өзіммен бірге мені де құтқардың.

— Сен келмесең, сол бетіммен батып кетер ме едім, әлде қайтер едім.

— Бұдан әрі бөгелуге сабырым жетпейді! Аманды, Құлпашты хабарлаймын. Көшпе! Дереву босатамыз!..

Қуанышы қойнына симай Таймас үйден жүгіре шықты. Атына мінген соң тұра шапты. Көзге түртсе көргісіз қараңғыда, жығылам деген жок. Әбендікіне жеткенде атын байлауға да мұршасы болған жок. Алқына кірді есіктен. Күні бойы ат соғып шаршаған Аман мен Құлпаштың көздері ілініп кеткен екен. Екеуі бірден бастарын көтеріп алды.

— Жай ма?

— Не болды?

— Шолпан қалатұғын болды! Елді, жерді тастап кете алмаймын дейді.

— Шын айтасың ба? — деп орнынан атып тұрды Аман. Сұрғылт жүзі күренітіп, көзі жайнап кетті. Сабырлы жігіттің сабырсыз түрін Құлпаш түгілі Әбен, Танакөздердің көргені осы. Жасаулы шайға қарамастан кепкесін киіп, ат жүргішін ала бергенде:

— Бөгелші, қарағым, бөгелші! Жеңілтектік етпе. Қайда барасың?— дей келе жуан Әбен көлденеңдеді.

— Шәкенді дереу тұтқындау керек!

— Кәзір таппайсың. Милициялар мана тауға алып кеткен.

— Сонда да барып қайтайыншы.

— Бұл не асығыстық?— деді де Құлпаш бір шытынып қойды. Оның сәл шытынған қабағын басқалар тіпті байкамаса да Аманға әсер еткені сонша, қалта қарап тұрып қалды. Шолпанға деген махаббаты өшуге айналғанда кенеттен лап өшіп еді. Сол жалынды Құлпаш құшты... Қайтерін білмей, Аман ой басқан күйде шайға отырды. Танакөз бен Әбен ырзалық білдіріп жатыр:

— Е, бәсе, көрінбей-ақ қой.

— Барамын дегенің тағы да қорлаймын дегенін емес пе. Қорлау жетті шырағым.

— Басқа сылтауың болмаса, бастық адам тұтқын

дауға өзі бармайды, — деп Құлпаш тағы да бір қағытты. Аманда үн жоқ. Шай ішіп болған соң қайта жантайды. Жантайса да ұйықтай алмады. Дөңбекшіп жатып ұшып тұрды бір кезде.

— Құлпаш-ау, жылап отыр ғой! Бостандық сұрап отыр ғой! Қалай шыдаймыз, жүр Таймас!— деді де шығып кетті Аман.

Таймас шығысымен Шолпанның қапас көңілін сергіте әдемі бір елестер өтіп жатты:

...Жаз. Күндіз. Аспан жалтыр. Тау арасындағы шалғынды терең сайда бүлдірген теріп екі жас жүр. Бүлдіргенге караудан бір біріне карауы көп. Қарасты-ақ, беттері бүлдіргенше қызарады...

Тағы да жаз. Жалтыр аспан. Айлы түнде, ауыл сыртында әлгі екеуі сыбырласып жатыр...

Бұл елес капелімде қызықтырса да, ақыры жылатты. Көзінен жас, көңілінен мұң төге ыңырсып отырып, әндете берді Шолпан:

«Жарк етпес кара көңлім неғылса да,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде сіра маған сендей жар жоқ,
Саған жар менен артык табылса да».

Далада арба дыбысы, адам даусы естіледі. Түн көзге түртсе көргісіз қараңғы. Найзағай оқтын-оқтын жарқылдап қояды. Жакында тәрізді. Сонда да әзір жел жоқ. Тымырсык, өте бір ауыр түн. Шолпан осының бірін байкамай, өзімен өзі болып, ыңырсып отырғанда Шәкен кірді.

— Көшуді неге бөгедін?— деді кіре бере. Даусы зілдей. Ала көзін адырайта қарады. Шолпан әдетінше орнынан ұшып тұрмады, карсы алып шешіндірмеді. Жауап та қайырмады. Шәкен шешіне сала қасына келді.

— Неге үндемейсің?

— Көшпеймін.

— Не дейсің?!— дегенде ауыр Шәкен орнынан ұшып кете жаздады. Шошығаны сонша — одан әрі сөз түспеді аузына.

Шолпан ойын айта бастады:

— ...Сізді қазақ арасына қоймайтын сияқты. Осы жерден айырып, «Үйшікке» жіберудің өзі қабырғамның көк етін сыдырғанмен бірдей еді. Қазақ ортасынан кету, маған қабырға кетумен бірдей. Әйеліңізді, баланызды еңіреткеннен жеңілдік болмас. Біз шанырағыңызды сақтап қалайық. «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» дейтін еді ғой. Келе қалғанда орныңызды таппай, сипалап жүрмеңіз. Екі көзім төрт болғанша тосуға шыдайын...

— Бұның кеңескенің бе? Кесіп айтқаның ба?

— Екеуі де.

— Қалғаны осы ғана болатын! — деді де Шәкен кеудесін керней күрсінді. Сөз тоқталды. Үй іші жым-жырт. Анда-санда күн гүр етеді, найзағай жарқ етеді. Есікті ептеп ашып келіп, Қазанғап күңкілдеді:

— Далада сізді біреу күтіп тұр.

Шәкен тысқа шықты. Аяқ асты еңкеймесе көрінбейді. Жәй жүріп, үй төңірегін байкастағанда әлдекім тамағын кенеді. Солай бұрылды. Келсе, Жакып екен. Қолын ұстай алып, солқ-солқ жылайды. Көзінде жас бар ма, жоқ па, құдай білсін. Әйтеуір Шәкен сенді:

— Жылама, жылама! — деді булығып тұрып. — Көз жасы өз үйімде де көл.

— Жағаң жайлау, төбең қыстау аға едің, қалай шыдайын. Қасында мылтықты адамдар жүрген соң қоштауға жасырын келдім. Жұртың ғана қалып барады, есіл сабаз!..

— Қатын, балам да қалады...

Жакыптың үні өше қойды. Жүрегі зу ете түсті. Мырзаның жұрты қалуын тілемесе, жұртында қатын-баласы қалуын одан әрі тілемейтін. Өйткені, тығып отырған қымбатты буманы, мініп жүрген асыл нәсілді күренді сіңіріп кетпек. Қатын-бала қалса сіңірте ме?

— Япыр-ай, жалғыз кетпексіз бе? Бас ауырып, балтыр сыздаса қайтесіз? Өзіміз жаман қатынымызды бір күн көрмей тұра алмаймыз. Ажал айырмаса қатын-баладан қалай айырылады, кісі, — деп белгілі қарсақ жортаққа сала бергенде, Шәкен тоқтатып тастады:

— Ол жағын қоя тұр. Түн жамылып, ағынан жарылып отырмыз ғой, айтшы, Шолпан туралы не білесін? Көп жылдар дәмдес, жолдас болдың. Жасырсаң соның бірің кешпеймін.

— Мырза-ау, неден сезіктендіңіз?! Мынаған жауап беру түгілі, сұрақ берудің өзі қандай қиын!

— Бүгін қыстауға барып қайтқанның арасында ол бұзылды. Маған еретін емес. Осыған ақылым жетпей қойды. Не сыр бар? Сайтан сезбегенді сен сезетін едің.

Жақып жуырда жауап қайырмады. Үндемеді. Шәкен өршелене түсті:

— Үндемесең де ішінде үйдей пәле жатқанын білдім. Айт шапшаң, айт!

— Айтуға ауыз бармайды. Айтпасқа тағы болмайды.— деді Жақып. Сырты қиналғанмен іші күлімдеп тұр.— Әйеліңіз бүгін емес, ертерек бұзылған. Азатты Аманның баласы, дейді жұрт. Аанада, Жандосты шығарып кеткеніңізде Қазанғап екеуін ұстап алып, қоя беріпті.

— Қазанғап?! О тоба, Қазанғаптың да менен сыр жасырғаны ма?!

Шәкен бұдан әрі отыруға шыдамады. Қараңғыда аяқ астын жөнді көрмесе де қатты жүріп келіп, ас үйдің тұсынан дауыстады:

— Қазанғап, бармысың? Шық бері!

Қазанғап бөркін басына киюге үлгірмей, қолына ұстай шықты.

— Кісілер тамақтанды ма?

— Шай бердік. Еті қайнап жатыр. Күн жауып кетпесе қонатын емес. Үйді жығып, тиеп қою керек еді.

Екеуі алысырақ барып отырған соң:

— Түңілдім бұл дүниеден! Сенің де менен жасырғаныңды таптым,— деді Шәкен.

— Құдайға күнәм көп шығар. Саған жоқ шығар, мырза.

— Жасырғаның да жоқ па?

— Не жасырыппын?!

— Шолпанның ойнасын жасырдың.

— Не дейді! Не дейді! Мен қайдан білем оны?

— Біз Жандосты шығарып кеткен күні, ауыл иесіз қалған түні көрмедім деп нан жеуге жараймысың? Жарамасаң айта бер.

Қазанғаптың үні өшті. Бұл сырды іштен шығармауға Аман Шолпан үшеуі тұз жаласып, ант етіскен. Айтуға болмайды. Өтірік деп нан жеуге тағы болмайды. Мырзасын қия алмай, антын бұза алмай қиналған Қазанғапта тіл жоқ. Самайынан тер сорғалап, басын жоғары кө-

термеді. Құнысып, жерге еніп барады. Еңкілдей жылады ақыры...

Шәкен тұрып кетті. Ойы, өңі түндей қап-қара. Тура үйіне барды. Қайғы басып қалжыраған Шолпан жантайған күйінде бүктүсе, ұйқтапты. Ақ тамағы шамға шағылысып көрініп жатыр. Шәкен шұқшия қарап тұр. Ыза кернеп тойған сүлікше тырс-тырс етеді. Көз тамырлары қанталаған, қып-қызыл. Үні жөнді шықпайды. Булыға сөйлейді:

— ...Өзімдікі дегенімнің бәрі өзгенікі болды. Соқа басым ғана қалды. Аспан алақандай-ақ. Жер тебінгідей-ақ. Үміт кесілді, тыныс тарылды. Ақ өлім мағап бұйырмады. Қара өлім тірідей көмді. Түбіне қарап үнілдім де, түңілдім сенен сұм дүние! Жар емес, жасырын енген сұр жылан мынау, қойныма!— деді де Шәкеп Шолпанның үстіне қона түсті. Шолпанның бір-ақ рег ащы даусы естілді. Толық денелі, буырыл бас Шәкен қозы бүрген ақ бас күшігенге ұқсайды қазір. Бүріп жатыр...

Аман мен Таймас кіріп келді. Капелімде бұлар түк сезген жоқ еді. Атып тұрды Шәкен. Аман алтыатарын суырып алғанда, қанға боялған қара пышақты тастай беріп қолын көтерді. Таймас барып қолын артына байлап тастады. Адхам, Қазанғап жетті жүгіріп. Шырылдап Азат оянды...

— Шолпан! Шолпан!.. Әттегене-ай, әнтек бұрын келсем!..— деп Аман сылық отыра кетті де, еніреп жіберді. Шолпанда дыбыс жоқ, қан жүрегінен жылымшылап ағып жатты. Шәкенді алдына салып Адхам үйден шықты...

МАЗМҮНҮ

Ауыл таңы	3
Ұшқындар	54
Қараөткелде	109
Сайлау	161
Атылған оқ	238
Ауыл ат үстінде	329
Қан	406

І. МУСТАФИН

ПОСЛЕ БУРИ

роман

(На казахском языке)

Издание Қазгослитиздата — 1959

Редактор Шопашев. Технический редактор К. Фаритденов
Художник В. Андреев. Корректор Б. Омаров.

Слано в набор 23/VI-1959 г. Изд. № 127. Подписано к печати 2/IX-1959 г.
УГ04332 Формат 84×108¹/₃₂—14,25 п. л.—23,37 усл. печ. л. (уч.-изд. 25,5 л.)
Тираж 20000 экз. Цена 9 руб. 65 коп.

Заказ № 1323. Типография № 2. Главиздата Министерства культуры КазССР